

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ BAĞLAMINDA CORCİ ZEYDAN'IN
ROMANCILIĞI**

**Feyzettin EKŞİ
1140207001**

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Nevin KARABELA**

ISPARTA-2015

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin Adı Soyadı	Feyzettin EKŞİ	
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri	
Tez Başlığı	Corci Zeydan'ın Arap Edebiyatındaki Yeri	
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)	Arap Milliyetçiliği Bağlamında Corci Zeydan'ın Romancılığa	
<p>Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Doktora Tez Savunma Sınavında jürimiz <u>12/12/2015</u> tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Doktora tezi için;</p> <p style="text-align: center;">☒ OY BİRLİĞİ ☐ OY ÇOKLUĞU²</p> <p>ile aşağıdaki kararı almıştır.</p> <p>☒ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez KABUL edilmiştir. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda tezin DÜZELTİLMESİ³ kararlaştırılmıştır. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin REDDEDİLMESİ⁴ kararlaştırılmıştır.</p>		
TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	İmza
Danışman	Prof. Dr. Nevin KARABELA SDÜ İlahiyat Fak Temel İslam Bilimleri ABD	
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Hasan SOYUPEK SDÜ İlahiyat Fak Temel İslam Bilimleri ABD.	
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Ayşe Sıdıka OKTAY SDÜ İlahiyat Fak. Felsefe ve Din Bilimleri ABD.	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Tülin ARSEVEN Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	
Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. İclal ARSLAN Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri ABD	

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için mahalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ DÜZELTME kararı için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır.

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİ Madde 28-(4) Tezi hakkında DÜZELTME kararı verilen öğrenci sınav tarihinden itibaren en geç üç ay içinde gerekçeli raporunu tamamlayarak tezi aynısı jüri önünde yeniden savunur.

⁴ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrenci, yeni tez konusu belirler.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Arap Milliyetçiliği Bağlamında Corci Zeydan’ın Romancılığı” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Feyzettin EKŞİ
18.12.2015

(EKŞİ, Feyzettin, *Arap Milliyetçiliği Bağlamında Corci Zeydan'ın Romancılığı*, Doktora Tezi, Isparta, 2015).

ÖZET

XIX. ve XX. yüzyılda dünya genelinde olduğu gibi Arap coğrafyasında da büyük değişimler meydana gelmiştir. Fransız İhtilali'nin etkisiyle ortaya çıkan milliyetçilik akımı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arap bölgelerini etkisi altına almaya başlamıştır. Başlangıçta Suriye ve Lübnan vilayetlerinde Hıristiyan orta sınıf arasında görülen Arap milliyetçiliği düşüncesi zamanla Orta Doğunun geneline yayılmış, bunun sonucu olarak Arap dili, tarihi ve edebiyatı alanında yapılan çalışmalar hareketlilik kazanmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan ve milliyetçi kişiliği ile dikkat çeken Corci Zeydan bu dönemin önde gelen edip ve yazarlarından. Arap tarihi, dili ve edebiyatı alanında kaleme aldığı eserlerle hem yaşadığı dönemde hem de ölümünden sonra adından sıkça söz ettirmiştir. Onun telif ettiği eserler arasında İslam tarihini konu edinen romanlar oldukça dikkat çekicidir.

Bu çalışmada Arap milliyetçiliği bağlamında Lübnan asıllı bir Hıristiyan olan Corci Zeydan'ın romancılığı üzerinde durulmuştur. Bir giriş ve dört bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında Arap milliyetçiliğinin doğuşundan ve Arap edebiyatında edebi bir tür olarak tarihî romanın ortaya çıkışı üzerindeki etkisinden söz edilmiştir. Birinci bölümde Zeydan'ın hayatı ve eserleri üzerinde durulmuş, ikinci bölümde romanlarındaki yapı incelenmiş, üçüncü bölümde anlatım teknikleri, dil ve üslup konularına değinilmiştir. Dördüncü bölümde ise romanların Arap milliyetçiliğinin düşünsel altyapısını oluşturmayı hedefleyen içeriği hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Corci Zeydan, Arap Tarihî Romanı, Arap Milliyetçiliği, Romancılık.

(EKŞİ, Feyzettin, *Jurji Zaidan's Novelistic in The Context of Arabic Nationalism*, Doctoral Thesis, Isparta, 2015).

ABSTRACT

During the nineteenth and twentieth centuries, great changes occurred throughout the world as well as in the Arabic geography. The nationalism trend, took place by the effect of French Revolution, started to penetrate to Arabic territories dating from second part of nineteenth century. In the beginning, Arabic nationalist thought was seen in the Syria and Lebanon regions particularly among the Christian middle class, but in time expanded across the Middle East. As a result of this, studies in the field of Arabic language, history and literature have accelerated.

Jurji Zaidan, 1861-1914, who is originally a Lebanese Christian, was among the most important and prominent litterateurs and authors of that period who also came forward with his nationalist personality. Both in his time and after his death, his name has been frequently mentioned through his works in the field of language, literature and Arab history. He gained great fame with his historical novels related to the history of Islam.

The thesis examines Zaidan's novelistic in the context of Arabic nationalism. It consists of an introduction and four chapters. In the introduction, we focused on the emergence of Arabic nationalism and its impact on the development of historical novel as a literary genre in the field of Arabic literature. The first chapter includes Zaidan's life and his works. The second chapter is about the structure of his novels and third mentions his manner, techniques of narration and linguistic features of his novels. The last chapter deals with his novels' content vis-à-vis its purpose in constituting the ideological background of Arabic nationalism.

Keywords: Jurji Zaidan, Arabic historical novel, Arabic nationalism, fiction, novelistic.

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	II
YEMİN METNİ SAYFASI	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	X
ÖNSÖZ.....	XI

GİRİŞ

ARAP EDEBİYATINDA TARİHİ ROMANIN ORTAYA ÇIKIŞINDA MİLLİYETÇİLİĞİN ROLÜ	1
---	---

BİRİNCİ BÖLÜM

CORCİ ZEYDAN'IN HAYATI, KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1. HAYATI.....	20
1.1. Lübnan Dönemi.....	20
1.1.1. Doğumu ve Çocukluğu	20
1.1.2. Eğitimi.....	21
1.2. Mısır Dönemi	23
1.2.1. Kasru'l- 'Aynî'den Gazeteciliğe	23
1.2.2. Seyahatleri.....	25
1.2.3. Şark Bilim Akademisi Üyeliği	26
1.2.4. Öğretmenlik Dönemi.....	26
1.2.5. Ailesi	27
1.2.6. el-Hilâl Dergisi'nin Kuruluşu	28
1.2.7. Vefatı.....	33
2. KİŞİLİĞİ	33
3. ESERLERİ	41
3.1. Romanları.....	41
3.1.1. el-Memlûku's-şârid (1891)	41
3.1.2. Esîru'l-Mutemehdî (1892)	41
3.1.3. İstibdâdu'l-Memâlîk (1893).....	41
3.1.4. Cihâdu'l-Muhibbîn (1893).....	41
3.1.5. Armânûsetu'l-Mısriyye (1896)	42
3.1.6. Fetâtu Gassân (1897-1898)	42
3.1.7. Azrâ'u Kureyş (1899)	42
3.1.8. 17 Ramazân (1900)	42
3.1.9. Gâdetu Kerbelâ (1901).....	43
3.1.10. el- Haccâc b. Yûsuf (1902)	43
3.1.11. Fethu'l-Endelus (1903)	43
3.1.12. Şarl ve Abdurrahmân (1904).....	43
3.1.13. Ebû Muslim el-Horasânî (1905).....	43
3.1.14. el-'Abbâse uhtu'r-Reşîd (1906)	44
3.1.15. el-Emîn ve'l-Me'mûn (1907).....	44

3.1.16. ‘Arûsu Fergâne (1908).....	44
3.1.17. Ahmed b. Tolûn (1909).....	45
3.1.18. Abdurrahmân en-Nâsır (1910).....	45
3.1.19. el-İnkılâbu’l-Osmânî (1911).....	45
3.1.20. Fetâtu’l-Kayravân (1912).....	45
3.1.21. Salâhuddîn el-Eyyûbî (1913).....	46
3.1.22. Şeceretu’d-dürr (1914).....	46
3.2. Tarih Alanındaki Eserleri.....	46
3.2.1. Târîhu Mısr el-hadîs.....	46
3.2.2. Târîhu’l-Mâsûniyyeti’l-‘âmm.....	47
3.2.3. et-Târîhu’l-‘âmm munzu’l-halîka ile’l-ân.....	47
3.2.4. Târîhu İngiltere.....	47
3.2.5. Târîhu’l-Yûnân ve’r-Rûmân.....	48
3.2.6. Târîhu’t-temedduni’l-İslâmî.....	48
3.2.7. el-‘Arab kable’l-İslâm.....	52
3.2.8. Tabakâtu’l-umem evi’s-selâili’l-beşeriyye.....	53
3.2.9. Ensâbu’l-‘Arabi’l-kudemâ.....	53
3.3. Arap Dili ve Edebiyatı Alanındaki Eserleri.....	54
3.3.1. el-Elfâzu’l-‘Arabiyye ve’l-felsefetu’l-lugaviyye.....	54
3.3.2. Târîhu’l-lugati’l-‘Arabiyye (el-Lugatu’l-‘Arabiyye kâin hayy).....	55
3.3.3. Târîhu âdâbi’l-lugati’l-‘Arabiyye.....	56
3.4. Biyografi, Otobiyografi ve Gezi Alanındaki Eserleri.....	61
3.4.1. Terâcimu Meşâhiri’ş-şark fi’l-karni’t-tâsi’‘aşar.....	61
3.4.2. Muzekkirâtu Corci Zeydan.....	62
3.4.3. Rihletu Corci Zeydan ilâ Ūrubbâ.....	62
3.5. Sosyal Konulara İlişkin Eserleri.....	63
3.5.1. ‘İlmu’l-firâseti’l-hadîs.....	63
3.5.2. Muhtârâtu Corci Zeydan fi felsefeti’l-ictimâ’i ve’l-‘umrân.....	64
3.5.3. ‘Acâibu’l-halk.....	64
3.5.4. Muhtasaru coğrâfiyyeti Mısr.....	64
3.5.5. Reddu Renan ‘alâ Nebşi’l-Hezeyân.....	64

İKİNCİ BÖLÜM ZEYDAN’IN ROMANLARINDA YAPI

1. OLAY ÖRGÜSÜ.....	65
1.1. Zeydan’ın Romanlarındaki Yapı Şekilleri.....	66
1.1.1. Merhamet Uyandıran Yapı.....	67
1.1.2. Trajik Yapı.....	73
1.1.3. Cezalandıran Yapı.....	79
1.1.4. Duygusal Yapı Tipleri.....	80
1.1.5. Takdir Duyguları Uyandıran Yapı Tipleri.....	89
1.1.6. Sentezleyici Yapı.....	109
1.2. Zeydan’ın Romanlarında Öne Çıkan Epizotlar.....	110
1.2.1. Seyahat Epizodu.....	111
1.2.2. Kurtarma Epizodu.....	111
1.2.3. Kılık Değişirme (Kimlik Değişirme) Epizodu.....	112
1.2.4. Esir Düşme Epizodu.....	112

1.2.5. Kayıp Kişinin Ortaya Çıkması	113
1.2.6. Sır Epizodu.....	113
1.2.7. Kaçma Epizodu	113
1.2.8. Suikast Epizodu.....	114
1.2.9. Tuzak Epizodu	114
1.2.10. Tesadüf Epizodu.....	115
1.2.11. Ölüm ve Evlenme Epizodu	115
1.2.12. İntikam Epizodu	115
1.2.13. Rüya Epizodu	116
1.3. Bölümler ve Sanatsal Yapı.....	117
2. ŞAHİS KADROSU.....	125
2.1. Zeydan'ın Romanlarında Öne Çıkan Kahramanlar.....	126
2.2. Şahıs Kadrosunun Oluşumu	130
2.3. Şahıs Kadrosunu Oluşturan Tipler	141
2.3.1. Başkahramanlar.....	141
2.3.2. Hükümdarlar ve Devlet Adamları	153
2.3.3. Bilge Şahsiyetler	161
2.3.4. Din Adamları.....	163
2.3.5. Figüran Kahramanlar	166
3. ZAMAN.....	171
4. MEKAN	178

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ANLATIM

1. BAKIŞ AÇISI ve ANLATICI TÜRLERİ	191
2. ANLATIM TEKNİKLERİ.....	200
3.1. Anlatma Gösterme (Sahne) Tekniği.....	200
3.2. Tasvir Tekniği	202
3.3. Mektup Tekniği.....	206
3.4. Özetleme Tekniği	208
3.5. Geriye Dönüş Tekniği	209
3.6. Montaj Tekniği.....	210
3.7. Diyalog Tekniği	214
3.8. İç Çözümleme Tekniği.....	216
3.9. İç Diyalog Tekniği	217
3.10. İç Monolog Tekniği	218
3. DİL ve ÜSLUP.....	220
4. ROMANLARINDA ZEYDAN'IN TARİHİ GERÇEKLERE YAKLAŞIMI....	247
5. ZEYDAN'IN ROMANLARININ ARAP ROMANI AÇISINDAN ÖNEMİ	254

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN ALT YAPISI OLARAK ZEYDAN'IN
ROMANLARINDA İÇERİK

1. ARAP ULUSUNUN DİNİ TEMELİ.....	265
1.1. Zeydan'ın Romanlarında Hz. Muhammed İmajı	267
1.2. Müslüman ve Hıristiyan Kahramanların Birbirlerine Yönelik Düşünceleri ve Tutumları (Müslümanlığın ve Hıristiyanlığın Tek İlahı Kulluk Ortak Paydasında Birleşmesi)	274
1.3. Kiliseler ve Hıristiyan Din Adamları	280
2. ARAP ULUSUNUN ORTAK TARİHİ ve KÜLTÜRÜ	285
2.1. Arapların İslam Öncesi Kurduğu Medeniyetler	285
2.2. İslami Fetihler	288
2.3. Köklü Geleneklere ve Erdemlere Sahip Arapların Kurduğu Şanlı İslam Medeniyeti.....	299
2.4. Şanlı Mazinin İbretlik Sorunları.....	306
2.4.1. Baskı ve Zulüm	306
2.4.2. Devlet Ricâli Arasındaki Çekişme ve İç Karışıklıklar	309
2.5. Şanlı Mazi İçerisindeki Öteki.....	314
3. DİL BAĞLAMINDA ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ	320
4. MODERN ARAP ULUSUNUN KURUCU UNSURU OLARAK KADIN	327
SONUÇ.....	335
KAYNAKÇA	340
ÖZ GEÇMİŞ.....	359

KISALTMALAR

b.	:ibn, bin
Bkz.	:bakınız
b.y.	: baskı yeri yok
c.	: cilt
Çev.	: çeviren
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
dğr.	: diğerleri
edit.	: editör
h.	: hicrî
Haz.	: hazırlayan
Hz.	: hazreti
S.	: sayı
s.	: sayfa
ö.	: ölüm tarihi
Tah.	: tahkik eden
ts.	: tarihsiz
Vol.	: volume
Yay.	: yayınları

ÖNSÖZ

XIX. yüzyıl dünya genelinde olduğu gibi Arap coğrafyasında da önemli gelişmelerin yaşandığı bir asır olmuştur. Özellikle bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede Osmanlı Devleti'nin nüfuzu azalmış, misyoner okulları, ticari ilişkiler ve fiili müdahalelerle Avrupa ülkelerinin etkisi artmıştır. Meydana gelen gelişmeler özellikle Hıristiyanların yoğun olduğu Lübnan ve Suriye başta olmak üzere Arap coğrafyasında milliyetçi söylemleri doğurmuş, Arap dili, tarihi ve edebiyatını canlandırmaya yönelik “nahda” adı verilen milli ve edebi bir hareketin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Arap dünyasında önemli şahsiyetler yetişmiştir.

Şüphesiz ki nahda hareketinin önde gelen edip ve yazarlarından birisi de XIX. yüzyılın ikinci yarısına ve XX. yüzyılın ilk çeyreğine tanıklık etmiş olan Corci Zeydan'dır. Daha çok Arap dili, edebiyatı ve İslam tarihi ile ilgili telif ettiği eserleriyle adından söz ettiren Zeydan, sayısı yirmiyi aşan romanlarıyla da Arap edebiyatında tarihî roman türünün öncüsü kabul edilmiştir. Kendisi hayatta iken romanları Türkçe'ye çevrilmesine rağmen Zeydan'ın romancılığı ile ilgili Türkiye'de doktora seviyesinde bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışma XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yükselişe geçen Arap milliyetçiliği ideolojisi de dikkate alınarak Corci Zeydan'ın romancılığı hakkında yapılmıştır.

Çalışmamız bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkmasıyla Arap tarihî romanının doğuşu arasındaki ilişkiye değinilmiştir. Birinci bölümde Zeydan'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, ikinci bölümde “Zeydan'ın Romanlarında Yapı” başlığı altında romanlarındaki yapıyı oluşturan olay örgüsü, şahıs kadrosu, zaman, mekan gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde “Anlatım” başlığı ile romanlarında kullandığı dil ve üslup ile anlatım teknikleri meselesine yer verilmiştir. Ayrıca ikinci ve üçüncü bölümde Zeydan'ın tarihî bilgiyi aktarmak için romanın temel unsurlarını nasıl kullandığı ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise “Arap Milliyetçiliğinin Alt Yapısı Olarak Zeydan'ın Romanlarında İçerik” başlığı altında, kimliklerin dinî ve mezhebî aidiyetler üzerinden tanımlandığı bir dönemde Arap halklarını Araplık ortak noktasında buluşturmak amacıyla Zeydan'ın Arap-İslam tarihine getirdiği yoruma değinilmiştir.

Çalışmam süresince tavsiyeleriyle bana yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Nevin Karabela'ya en içten şükranlarımı sunarım. Ayrıca bu teze yaptıkları katkılar nedeniyle Prof Dr. Tülin Arseven, Doç. Dr. Sabri Yılmaz, Doç. Dr. Fatıma Betül Üyümez ve Yrd. Doç. Dr. Ali Kürşat Turgut olmak üzere şahsıma maddi-manevi destek veren herkese teşekkür ederim.

Feyzettin EKŞİ
Isparta, 2015

GİRİŞ

ARAP EDEBİYATINDA TARİHÎ ROMANIN ORTAYA ÇIKIŞINDA MİLLİYETÇİLİĞİN ROLÜ

Kaleme aldığı yirmiye aşkın tarihî romanla Arap edebiyatında tarihî romanın tanınmasını ve yaygınlaşmasını sağlayan Corci Zeydan (1861-1914), Arap coğrafyasında siyasal ve kültürel alanda hareketliliğin arttığı, Batı medeniyetinin etkisiyle Araplar arasında milliyetçilik akımlarının ortaya çıkmaya başladığı bir yüzyılda yaşamıştır. Bu hareketliliğe başlangıç teşkil etmesi sebebiyle 1789 yılında Mısır'ın Napolyon tarafından işgali, siyasal alandaki yankıları kadar Arap edebiyatına etkileri ile de konuşulmuştur.

Napolyon'un Mısır'ı işgal ettiği 1789-1801 yılları, Zeydan gibi Arap edebiyatçıları tarafından *Nahda* adı verilen özellikle ilmî, edebi ve kültürel alanlardaki Arap kalkınma hamlesinin başlangıcı kabul edilmiştir.¹ Mısır'da kaldığı bu 3 yıllık zaman zarfında Napolyon, Kahire'de Fransızların çocuklarına eğitim veren iki okul açmış, Arapça, Yunanca, Fransızca baskı yapmaya uygun bir matbaayı devreye sokmuş ve siyasi faaliyetlerinin propagandasını yapmak üzere Fransızca yayınlanan iki gazete kurdu muştur. Mısırlıları tiyatroyla tanıştıran Napolyon, ülke işlerini istişare etmek üzere Ezher alimleri arasından seçimle belirlenen ulusal bir meclis oluşturmuş, yanında getirdiği bilim adamlarıyla ilmi bir akademi tesis etmiştir. Bu akademiye mensup bilim adamlarının bilimsel araştırmalar için beraberlerinde getirdiği araç-gereçler, ilmi, edebi ve fikri sahalarda yaptığı faaliyetler Mısırlılar üzerinde büyük tesir uyandırmış ve Mısır'ın modernleşmesi düşüncesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca Napolyon tarafından Mısır'da kurulan gözlemevi, modern tekniklerle üretim yapan kağıt ve kumaş fabrikaları, resim, nakış ve fotoğraf atölyeleri, kimya laboratuvarı gibi tesisler aydın

¹ Corci Zeydan, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*, Dâru'l-hilâl, Kahire, ts., IV, s. 11; Şükran Fazlıoğlu, *Arap Romanında Türkler*, Küre Yayınları, İstanbul, 2006, s. 104.

kesimin dikkatini çekmiş, Mısır'ın Batı medeniyetiyle doğrudan temas kurmasını sağlamıştır.²

Napolyon'un başlattığı Batı ile temas, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1769-1849) 1805'te Mısır'a vali olmasıyla daha da artmış, Batı medeniyetinden istifade edilerek askeri, siyasi ve ekonomik gelişmelerin yanında ilmi ve kültürel alanda ilerlemeler kaydedilmiştir. İlk olarak 1813 yılında Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmış, ilerleyen yıllarda bu öğrencilerin sayısı giderek artmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın eğitime atfettiği önem sayesinde Mısır'ın değişik şehirlerinde yeni okullar açılmış ve buralarda Batı usul ve yöntemleriyle tedrisat yapılmıştır. 1816'da eğitime başlayan mühendislik, 1827'de açılan tıp okulunun yanında ziraat, sanat ve lisan vb. alanlarda modern okullar kurulmuştur. Mezkur gelişmelerin yanında 1820'de ilk defa, Bulak'ta bir matbaa kurulmuş ve burada Arapça, Türkçe ve Farsça klasik eserlerle birlikte yeni açılan okulların müfredatına uygun kitaplar basılmıştır. Ayrıca 1828'de Mısır'da *el-Vakâ'i'u'l-Mısriyye* adıyla, Arapça ve Türkçe olarak basılan ilk resmi gazete yayınlanmıştır. Bu ilk gazete yeni dergi ve gazetelerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Mehmet Ali Paşa döneminde dikkat çeken gelişmelerden biri de 1835'te açılan ve Rifâ'a et-Tahtâvî'nin (1801-1873) idaresine bırakılan dil okuluna bağlı olarak 1841'de bir tercüme merkezi kurulmasıdır. Batı'da yazılan pek çok eser bu tercüme merkezindeki mütercimler tarafından Arapçaya kazandırılmıştır. Bu eserler arasında Avrupalı yazarların telif ettiği romanlar dikkat çekmektedir. Bu bağlamda ilk olarak Fransız papaz Fenelon'un yazdığı *les Aventure de Telemaque* adlı roman *Mevâki'u'l-eflâk fî ahbâri Telîmak* ismiyle et-Tahtâvî tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Mezkur tercüme merkezinde yapılan tercümelelerin Nahda hareketinde önemli bir yeri bulunmaktadır.³

Gazetecilik faaliyetlerinin artması ve Batıda telif edilen edebi ve bilimsel eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi modern Arap düşüncesinin doğuşu ve gelişmesindeki önemli faktörlerdendir. Yazılı basının klasik nesir üslubunda başlattığı

² *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*, IV, s. 11-13; Ömer ed-Desûkî, *Fi'l-edebi'l-hadîs*, Dâru'l-fikri'l-'Arabî, b.y., 2000, I, s. 20-23; Mehmet Yalar, *Modern Arap Edebiyatına Giriş*, Emin Yayınları, Bursa, 2009, s. 55-57.

³ Desûkî, *a.g.e.*, I, s. 37-39; Rahmi Er, *Modern Mısır Romanı*, by., Ankara, 1997, s. 7-9; Yalar, *a.g.e.*, s. 70-72.

değişimle sanatlı, karmaşık, kimi zaman anlaşılmasız ifadeler, yerini sade, açık ve anlaşılır ifadelerle bırakmış, böylelikle telif edilen eserler daha geniş kitlelerce okunmuştur.⁴ Matbaa ve gazetenin kurulması, Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin dönüp eğitim ve tercüme faaliyetlerine destek vermesiyle Arap dili ve kültürü alanında meydana gelen canlanma başta Lübnan olmak üzere diğer Arap ülkelerinde de etkisini göstermiştir.⁵

1831'de Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın (1789-1848) bugünkü Lübnan'ı da içine alan Suriye vilayetini ele geçirmesiyle bölgedeki Osmanlı nüfuzu azalmış, Batılı tüccar ve misyoner grupların Suriye'ye girişi kolaylaşmış, eğitim ve ticaret alanındaki faaliyetleri yoğunluk kazanmıştır.⁶ Bunun yanında Osmanlı'nın askeri, siyasi ve ekonomik alanda süregelen gerileyişi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa devletlerinin, İmparatorluk üzerindeki etkisini artırmıştır. Bunun neticesi ilan edilen Islahat Fermanı'yla (1856) Osmanlı'nın Müslim ve gayrimüslim vatandaşları arasında sağlanan dinsel eşitlik ve gayrimüslimlerin ekonomik alanda elde ettiği özgürlükler azınlıklar arasında ticaretle uğraşan bir orta sınıf oluşturmuştur.⁷ İbrahim Paşa'nın Suriye'yi ele geçirmesinden sonra eğitim faaliyetlerini hızlandıran Batılı misyonerler bölgede özellikle okullara ağırlık vermiştir. 1897'ye kadar Amerikalı misyonerler tarafından Suriye'de 150 okul açılmıştır.⁸ Bunların içinde adı daha sonra Beyrut Amerikan Üniversitesi olarak değiştirilen, Corci Zeydan'ın da eğitim gördüğü Suriye Protestan Üniversitesi (1866) Nahda hareketi içerisinde yer alan önemli kişilerin yetişmesine katkı sağlamıştır.⁹

⁴ M. M. Badawi, "Introduction" *Modern Arabic Literature*, edit. M. M. Badawi, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 8.

⁵ Yalar, *a.g.e.*, s. 73.

⁶ Robert Haddad, *Syrian Christians in Muslim Society: An Interpretation*, Princeton: Princeton University Press, 1970, s. 68-69.

⁷ Kemal H. Karpat, *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 146-147;

⁸ Misyonerler bu okulları açmakla "Arap geçmişini ve Arap mirasını bilen, bunun yanında Avrupa kültüründen de haberdar olan ve bu kültürden etkilenmiş bir Arap nesli yetiştirmeyi hedeflemiştir". Bkz. Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 230-231.

⁹ Ussama Makdisi, *Artillery of Heaven: American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East*, Cornell University Press, Ithaca, 2008, s. 168.

Mısır'da meydana gelen gelişmelerin etkisi ve açılan misyoner okulları Lübnan'da, Arap dili ve kültürü alanında bazı gelişmelere zemin hazırlamıştır. Amerikan misyonerlerinin verdiği eğitim Batı orijinli eserlerin Arapçaya tercümesi faaliyetlerini doğurmuş, bu hususta ilk olarak İncil'in Arapçaya tercümesi gündeme gelmiştir. Nâsif el-Yazıcı (1800-1871) ve Butrus el-Bustânî'nin (1819-1883) desteğiyle, Eli Smith'in Malta'dan getirdiği baskı makinesinde okul kitapları ve ders metinleri hazırlanmıştır. Eğitim alanındaki faaliyetler Arapçanın canlandırılması gerektiği düşüncesini doğurmuş, bunun sonucunda Lübnan'da fikri ve edebi bir hareketlilik meydana gelmiştir.¹⁰

Batıyla güçlü ilişkiler kuran Hıristiyan orta sınıf ile misyonerlerle temas halinde olan ve onların okullarından mezun olan öğrenciler arasında milliyetçilik¹¹ fikirleri yayılmaya başlamıştır.¹² Hıristiyan Araplar arasında yaygınlık kazanan milliyetçilik düşüncesi ilk başlarda Arap dili ve kültürünün canlandırılması şeklinde tezahür etmiştir.¹³

Nâsif el-Yazıcı'nın Amerikan misyoner okullarında okutulmak üzere nahiv, mantık, aruz ve hitabet alanlarında yazdığı eserler misyoner okullarının dışında da rağbet görmüş, uzun yıllar Arap dili ve edebiyatı öğretiminde başucu kitapları olmuştur. Arapların Osmanlı idaresinden kurtulması gerektiğini söyleyen el-Yazıcı'nın, bunun ancak eski Arap dili ve edebiyatının canlandırılmasıyla Suriyeliler arasında oluşacak bir Araplık ruhuyla gerçekleşebileceği yönündeki fikirleri, yaşadığı dönemde özellikle okur-yazar olan Hıristiyan kesimde ciddi etkiler meydana getirmiştir. el-Yazıcı, çocuklarının eğitimine özen göstermiş, onları kendi düşünceleri ekseninde bilinçlendirmiştir. Çocuklarından İbrahim el-Yazıcı, Arapların Türk idaresinden

¹⁰ George Antonius, *The Arab Awakening, The Story of the Arab National Movement*, Mektebetu Lübnan, Beirut, 1969, s. 35- 42; Abdurrauf Sinno, *Osmanlı'nın Sancılı Yıllarında Araplar-Kürtler Arnavutlar 1877-1881*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 41-43.

¹¹ Fransız İhtilâl'i neticesi yayılan milliyetçilik akımı öncesi Osmanlı'da "milliyette sınır çizgisi irksal değil din temelliydi. Sultanın tebasının siyasal kimliği Osmanlıydı ve milliyeti ait olduğu cemaatin diniydi. Batı Avrupalı on dokuzuncu yüzyıl milliyetçiliği fikri Osmanlı İmparatorluğunda hemen hemen yoktu." Bkz. Zeine N. Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Emrah Akbaş, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 37.

¹² Karpaz, *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, 2001, s. 146-147; İlhan Arsel, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1977, s. 195.

¹³ Antonius, *a.g.e.*, s. 46-47.

kurtulması için kendi içinde birlik oluşturması gerektiğini savunmuş, kaleme aldığı şiirlerde Arap tarihinin şanlı günlerine göndermelerde bulunarak maziden alınan ilhamla parlak bir geleceğin kurulması idealini dile getirmiştir.¹⁴

Amerikan misyonerleriyle yakın ilişkiler kuran Butrus el-Bustâni felsefe, mantık, hukuk, tarih ve coğrafya gibi farklı alanlarda gördüğü eğitimin yanında Arapça, Süryanice, Latince, İtalyanca ve İngilizceyi de öğrenmiştir. Kaleme aldığı pek çok eserin içinde Arapça alfabetik harf sırasına göre yazılan ilk modern sözlük *Muhîtu'l-muhît* ve *Dâiretu'l-me'ârif* adlı ansiklopedi en önemlileridir.¹⁵ Arap dili ve edebiyatının canlandırılması konusunda çok çaba sarf eden el-Bustânî, Suriye ve Lübnan'da 1860'ta Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında çıkan ve binlerce Hıristiyan'ın ölümüyle sonuçlanan kanlı olaylardan¹⁶ sonra Corci Zeydan'ın resmi olmayan ilk Arap gazetesi olarak nitelediği *Nefru Suriye* isimli bir gazete çıkararak “Tanrının dini ve vatani herkese aittir.” sloganıyla Araplar arasında birlik ve beraberliğin önemine vurgu yapmıştır.¹⁷ Toplumsal çatışmaların temelindeki dinsel ve mezhepsel bağnazlıklarla mücadele eden el-Bustânî, 1863 yılında Beyrut'ta açtığı *el-Medresetu'l-vataniyye* adlı okulda din ve mezhep farklılığı gözetmeden Lübnan içinden ve dışından pek çok öğrenciye eğitim vermiştir. O, bu okulda yabancı dillerin yanında bilim, edebiyat ve

¹⁴ Antonius, *a.g.e.*, 46-47, 53-55; H. Bayram Soy, “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar”, *Bilig*, S. 30, Yaz/2004, s. 180.

¹⁵ Ahmed Hasan ez-Zeyyât, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, Dâru nahdati Mısr, Kâhire, ts., s. 350-351; Antonius, *a.g.e.*, s. 51-52; Yalar, *a.g.e.*, s. 91-95.

¹⁶ Hıristiyanlar 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanıyla elde ettikleri yeni haklar sayesinde Müslüman kesimden daha avantajlı duruma gelip, Avrupalı şirketlerin bölgedeki şubeleri olarak çalıştıkları ve ticaretle ilerledikleri için ekonomik yönden ayrıcalıklı konuma yükseldiler. Tarımla uğraşan Müslüman kesim ise aynı ölçüde zenginleşemedi. İki kesim arasındaki uçurum çatışmaları beraberinde getirdi. 1850'de Halep'te, 1856'da Cebel-i Lübnan'da bazı karışıklıklar oldu. Asıl büyük patlama ise 1860'ta meydana geldi. Müslüman Dürziler, Maruni köylerine saldırdı ve yaklaşık 11000 kişi öldürüldü. Cebel-i Lübnan'daki 700 Maruni köyünden yaklaşık 200'ü yok edildi. Hıristiyan sığınmacılar Şam'a kaçtı. Şam'daki Hıristiyan mahallesinde Müslümanlar ayaklanma çıkardı. Bir hafta süren olaylarda yaklaşık 10000 Hıristiyan öldürüldü. Sonrasında ayaklanma çıkaranlar idam edilerek sükunet sağlandı. Geniş bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, VI, s. 32-39; Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge UP, Cambridge, 2001, s. 64-66, 163-164; Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, Çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s. 126-127; Kamal Salibi, *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered*, University of California Press, Berkeley, 1988, s. 16; Ussama Makdisi, *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, University of California Press, Berkeley, 2000, s. 2.

¹⁷ Corci Zeydan, *Terâcimu meşâhîri'ş-şark fi'l-karni't-tâsi' 'aşar*, Dâru Kelimât, Kahire, 2012, s. 39; H. Sharabi, *Arab Intellectuals and the West*, London, 1970, s. 119; H. Ezber Bodur, “Arap Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Doğuşu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, 1988, s. 242.

Arapça temelli eğitim anlayışını benimsemiş, ulusal birliği sağlamak için öğrencilerine vatanseverlik duygusunu aşılamış ve farklı kesimden olanlara hoşgörüsüyle yaklaşmayı öğretmiştir.¹⁸ Butrus el-Bustânî, oğlu Selim el-Bustânî (1848-1884) ile birlikte 1870'te on beş günde bir basılan *el-Cinân* ismiyle ilmî, edebî ve tarihî konuları ele alan bir dergi, *el-Cenne* adında siyasi ve edebi içerikli bir gazete ve 1871'de *el-Cuneyne* adıyla yine siyasi içerikli bir gazete çıkarmış, Nahda hareketinin önde gelen şahsiyetleri arasında yerini almıştır.¹⁹

Muhtemelen Arap ırkıyla övünen ilk kişi olan²⁰ Butrus el-Bustânî, Arapça konuşan herkesin Arap sayılması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre, Avrupa'nın geçmişte büyük bir medeniyet kuran Araplardan bilim alanında istifade ettiği gibi, bugün de Araplar, bilim ve teknoloji alanında ileri olan Avrupa'dan istifade etmelidir. Bu hususta Arapların Avrupalılardan öğrenmesi gereken şeylerin başında "millî birlik", ve "vatanseverlik" düşüncesi gelmektedir.²¹ Suriye vatanseverliği temelli seküler bir Arapçılık düşüncesi geliştiren el-Bustânî, Hıristiyan ve Müslüman Arapların inşa ettiği, ortak tarih ve ortak dil esasına dayanan Arap kültürünü öne çıkarmıştır.²² Hz. Peygamber'den nakledilen (حب الوطن من الإيمان)²³ "Vatan sevgisi imandandır." rivayetine atıf yaparak, ortak ulus amacına matuf Hıristiyan ve Müslüman Araplar arasında yeni bir ilişki biçimi geliştirmeye çalışmıştır.²⁴

Nâsif Yazıcı, İbrahim Yazıcı²⁵ ve Butrus el-Bustânî gibi Lübnanlı Hıristiyan Arap yazarların Suriye merkezli olarak Arap dili, kültürü ve tarihini esas alarak

¹⁸ Ussama Makdisi. "After 1860: Debating Religion, Reform, and Nationalism in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 34, no. 4 (Nov., 2002), s. 613; Luke Anthony Leafgren, *Novelizing the Muslim Wars of Conquests: The Christian Pioneers of the Arabic Historical Novel*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2012, s. 24.

¹⁹ Yazar, *a.g.e.*, s. 92-93.

²⁰ Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age: 1798-1939*, Cambridge University, Cambridge, 1993, s. 101.

²¹ Hourani, *a.g.e.*, s. 99-102; Antonius, *a.g.e.*, s. 47-51.

²² Makdisi, *Artillery of Heaven*, s. 198; Makdisi, *International Journal of Middle East Studies*, s. 604.

²³ el-Aclûnî Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ*, Tah. Abdulhamîd b. Ahmed Hindâvî, el-Mektebetu'l-'asriyye, b.y., 2000, I, s. 398; Muhammed b. Ali el-Bekrî, *Delîlu'l-fellâhîn li turuku riyâdi's-sâlihîn*, Haz. Halîl Me'mûn, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 2004, I, s. 37.

²⁴ Leafgren, *a.g.t.*, s. 25.

²⁵ Beyrut'ta doğan İbrahim el-Yazıcı (1847-1906) ilk eğitimini babasından almış, İbranice, Süryanice, İngilizce, Almanca ve Fransızca'yı öğrenmiş, daha çok yazdığı şiirlerle tanınmıştır. Bkz. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts., I, s. 120.

dillendirmeye çalıştıkları Arap birliği düşüncesi, Hıristiyan Araplar içinde milliyetçilik söylemlerinin güç kazanmasını sağlamıştır. Ortak dil ve kültür üzerine inşa edilmeye çalışılan Arap milliyetçiliği bu yönü itibariyle XVIII. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan milliyetçilik akımlarına benzerlik göstermektedir.²⁶

Başta Arapçanın ve Arap kültürünün canlandırılması şeklinde ortaya çıkan milliyetçilik, ilerleyen yıllarda siyasi faaliyete dönüşmüştür. Beyrut Amerikan Koleji’nde eğitim gören Yakup Sarrûf,²⁷ İbrahim el-Yazıcı, Fâris Nimr²⁸ ve Şahin Makaryus²⁹ gibi gençler 1876 yılında *Cem’iyyetü Beyrût es-Sirriyye* adlı gizli bir örgüt kurar. Bu örgütün öncelikli hedefi Lübnan’ı ve Suriye’yi Osmanlı hakimiyetinden kurtarmaktır. Örgüt üyeleri, bu amaca yönelik Beyrut, Şam ve Sayda gibi şehirlerde duvarlara, Arapların şanlı mazilerinden, vatanseverlikten bahseden ve halkı, Osmanlıyı Arap memleketlerinden kovmaya davet eden isimsiz afişler asar. Hedefleri için sayılarının yetersiz olduğunu düşünen örgüt üyeleri Müslümanlarla işbirliği yapmaya karar verir. Aradığı desteği bulan ve Osmanlıya karşı ortak bir cephe teşkil etmeye çalışan örgütte Müslüman ve Hıristiyan Arapları birbirine bağlayan bağ *urûbe* yani Araplıktır. Osmanlıya karşı oluşturulan cephede Hıristiyan Araplar, Arapçılık temelindeki bir ideoloji ile Müslümanlarla eşit konuma geleceklerini düşünmektedir. Örgütün Müslüman ve Hıristiyan tarafları Arapların Türkler ile eşit haklara sahip olması ve Osmanlının baskıcı politikalarına karşı birlikte mücadele edilmesi hususunda fikir birliği etse de Lübnan’ı da kapsayan Suriye vilayetinin bağımsızlığı konusunda

²⁶ Soy, *a.g.m.*, s. 174.

²⁷ Beyrut asıllı Hıristiyan bir ailenin çocuğu olan Yakup Sarrûf (1852-1927) Beyrut Amerikan Koleji’nde eğitim görmüş, felsefe alanında Amerika’da doktora yapmıştır. Faris Nimr ve Şahin Makaryus ile el-Muktataf adlı bir dergi çıkaran Sarrûf, Mısır’a göç etmiş ve hayatının kalanını burada geçirmiştir. İngilizceden tercüme ettiği eserlerin yanında tarihî roman alanında da eserler vermiştir. Bkz. Ömer Rıza Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 353.

²⁸ Babasını 1860 olaylarında kaybeden Fâris Nimr (1856-1951) Beyrut Amerikan Koleji’nde eğitim görmüş, Yakup Sarrûf’la el-Muktataf dergisini çıkarmış ve onunla birlikte 1884 yılında Mısır’a göçmüştür. Amerika’da felsefe alanında doktora yapan Nimr, Sarrûf ve Şahin Makaryus’la birlikte günlük yayımlanan el-Mukattam adlı bir gazete çıkarmıştır. Nimr Sarrûf’la birlikte İngilizceden Arapçaya tercüme yapmış, ilerleyen yıllarda Mısır Dil Akademisi’ne ve 1923’te kurulan senatoya üye seçilmiştir. Bkz. Hayruddîn ez-Zirikî, *el-A’lâm, Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn*, Beyrut, 2002, V, s. 127.

²⁹ Lübnan’ın bir köyünde dünyaya gelen Şahin Makaryus (1853-1910) çocukluk yıllarını köyünde geçirmiş, bir akrabası vasıtasıyla Beyrut’a gelerek Amerikan misyonerlerine ait bir matbabada çalışmıştır. İlerleyen yıllarda Yakup Sarrûf ve Fâris Nimr ile kurduğu dostluk sayesinde el-Muktataf dergisi ve el-Mukattam gazetesinde onlarla birlikte çalışmıştır. Masonluk tarihi, İsrailoğullarının tarihi ve İran’ın tarihi ile ilgili eserler yazmıştır. Bkz. İlyas Zehûra, *Mirâtu’l-‘asr*, el-Matba’atu’l-umûmiyye, Kahire, 1897, s. 417-432; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 292.

anlaşamaz. Örgüt 1882-1883 yıllarında çalışmalarını durdurur ve bir müddet sonra da kendini fesheder.³⁰ Hıristiyan Arapların Osmanlıdan ayrılarak bağımsız bir Suriye devleti kurma fikri Müslüman Araplar tarafından benimsenmediğinden bu dönemde ortaya çıkan ayrılıkçı milliyetçi söylemler sadece Hıristiyan Araplar çerçevesinde sınırlı kalır.³¹

Cem'iyetü Beyrût es-Sırrıyye'nin dışında Beyrut Amerikan Koleji öğrencilerinden Fâris Nimr ve Şahin Makaryus 1873'te *Cem'iyetü Şemsi'l-Birr* adıyla edebi bir topluluk kurmuştur. Legal olan bu cemiyet, bilimsel yazıları okuyup tartışmak gibi entelektüel amaçlar doğrultusunda faaliyet göstermektedir.³² Cemiyet üyeleri çoğunlukla adı geçen kolejin öğrencileridir. Her iki cemiyet de aynı kişilerden oluşmaktadır. Corci Zeydan on sekiz yaşında iken *Cem'iyetü Şemsi'l-Birr*'e üye olmuş³³, bu sayede Arap milliyetçiliğinin fitilini ateşleyen Arap aydınlarıyla yakından tanışma fırsatı bulmuştur. Beyrut Amerikan Koleji'nde eğitime başladığında kolejde öğretmenlik yapan Yakup Sarrûf ve Fâris Nimr'e öğrenci olmuş, ilişkileri dostluğa dönüşmüştür.

Zeydan, hayatının büyük bir kısmını (1886-1914) Mısır'da geçirmiştir. 1882'de İngilizler tarafından Mısır'ın işgal edilmesi buradaki siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmelere büyük ölçüde etki etmiştir. İşgalle birlikte yazılı basın güçlenmiş Osmanlı'nın diğer bölgelerine göre yazarlar daha rahat hareket etmiş, bunun neticesinde özellikle Lübnan merkezli dergi ve gazeteler Mısır'a taşınmaya başlamıştır. Bu dergi ve gazeteler Nahda hareketinin Mısır merkezli olmasında önemli bir rol oynamıştır.³⁴ Bununla birlikte uzun yıllar fiili olarak İngiliz sömürgesi altında kalan Mısır'ın doğrudan Avrupa etkisinde kalmasıyla milliyetçilik hareketi hız kazanmış³⁵, bu durum

³⁰ Zeine, *a.g.e.*, s. 58-61; Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, Çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 37.

³¹ Zeine, *a.g.e.*, s. 66; Sinno, *a.g.e.*, s. 41-43.

³² Lewis Beier Ware, *Jurji Zaydan: The Role of Popular History in the Formation of a New Arab World-View*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1973, s. 31-32.

³³ Corci Zeydan, *Muzekkirâtu Corci Zeydân*, Neşr. Salâhuddîn el-Müneccid, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, b.y., 1968, s. 45.

³⁴ Roger Allen, *The Arabic Novel: An Historical and Critical Introduction*, Syracuse University Press, New York, 1995, s. 22-25.

³⁵ Lewis, *a.g.e.*, s. 231-232.

Zeydan gibi Arap yazarlarda Batı kültürüne karşı Doğu'yu yüceltme isteği, bunun için de Arap tarihine ve edebiyatına canlılık kazandırma düşüncesi oluşturmuştur.³⁶

Zeydan'ın edebi kişiliğinin ve entelektüel birikiminin oluşmasında Lübnan'da edindiği çevrenin ve Mısır'da yaşadığı dönemde ülkeyi kuşatan şartların büyük etkisi olduğu görülmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından I. Dünya savaşına kadar Arap milliyetçiliği dil, edebiyat ve tarih üzerine inşa edilmeye çalışılmış, Arapları birleştirecek ortak bir tarih tezi ile ortak bir kimlik fikrinin altyapısının oluşturulması hedeflenmiştir.³⁷ Bu bağlamda elli üç yıllık yaşamında kırkı aşkın eser veren Zeydan'ın çalışmalarına bakıldığında bunların çoğunluk itibarıyla Arap dili, edebiyatı ve Arap-İslam tarihi üzerine olduğu görülecektir.

Mezkur alanlarda kaleme aldığı eserler göz önünde bulundurulduğunda Zeydan, tarihçi kişiliği ile öne çıkmaktadır. Tarih alanında yazdığı eserler içerisinde ise *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî* adlı eseri en dikkat çekici olanıdır. Her ne kadar ilk bakışta isminden eserin, İslam medeniyet tarihinin bütün dönemlerini içerdiği intibai oluşsa da Zeydan, bu eserinde ağırlıklı olarak İslam medeniyetinin oluşumunda Arapların etkin olduğu dönemleri ele almıştır. Zeydan, aynı zamanda edebiyatın bir dalı olan tarihî roman türünde de eserler kaleme almıştır. Bu çalışmanın temelini de onun romanları oluşturmaktadır. O, İslamiyet'in ortaya çıkışından Memlukler Devleti'nin kuruluşuna kadar olan dönemle ilgili on yedi roman, XVIII. ve XIX. yüzyıl Mısır'ını konu edinen üç roman telif etmiştir. Zeydan, bir romanında ise Arap coğrafyasının dışına çıkarak, II. Abdulhamit döneminde II. Meşrutiyetin ilanına giden süreci ele almıştır. Romanlarına bakıldığında Zeydan'ın, *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî*'de ileri sürdüğü tezleri ve vurgulamak istediği hususları, romanları vasıtasıyla da öne çıkardığı görülecektir. Onun tarihî romana yönelmesinin nedenlerini, daha iyi anlayabilmek için roman ve tarihî roman kavramları üzerinde durmak faydalı olacaktır.

³⁶ Afaf Badr al-Bataineh, *The Modern Arabic Novel: A Literary and Linguistic Analysis of the Genre of Popular Fiction With Special Reference to Translation From English*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Heriot-Watt University, 1998, s. 94.

³⁷ Masters, *a.g.e.*, s. 172-173; Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 437; Thomas Philipp, *The Role of Jurji Zaidan in the Intellectual Development of the Arab Nahda From the Beginning of the British Occupation of Egypt to the Outbreak of World War I*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, 1971, s. 300.

Romanın Arap edebiyatı için yabancı bir tür olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir. Roman kavramı, gerçek ya da kurgusal bir olayın nesir biçiminde anlatımı için kullanılan Latince asıllı ‘romanus’ kelimesinden türemiştir. Bunun yanında roman, Latineden türemiş dillerin haricinde, avam tabakasının kullandığı ‘halk dili’ anlamına da gelmektedir.³⁸ Ayrıca halk Latincesi ile yazılmış manzum veya mensur hikayelere de roman denmiştir.³⁹ Bu kelime Fransızca’da önceleri, nazım şeklindeki hikayeler için kullanılan bir kavram iken XVI. yüzyılda nispeten daha uzun, nesir şeklindeki hikayeler için kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁰

Roman, birden bire ortaya çıkmış bir edebi tür değil, öz ve biçim açısından benzerlik gösteren bazı edebi türlerin devamıdır. Masal, destan, şövalyelerin kahramanlıklarını anlatan romanslar ve çoban hikayeleri romana giden sürecin kaldırım taşları gibidir. Bu süreçte dikkat çeken en önemli husus hayalden hakikate doğru bir ilerlemenin kendisini göstermesidir.⁴¹

Edebiyatın sosyal hayatın gerçeklerinden bağımsız geliştiğini düşünmek mümkün değildir. Romanın ortaya çıkışında bir takım toplumsal değişim ve dönüşümlerin etkili olduğu görülmektedir. Feodalizmin çöküşü, burjuva sınıfının ortaya çıkışıyla ekonomik ve toplumsal alanlarda meydana gelen gelişmelerin edebiyata yansımaları roman türünün doğmasına zemin hazırlamış ve roman burjuva edebiyatı olarak görülmüştür.⁴²

Her ne kadar kesin bir şekilde tespit etmek mümkün olmasa da İngiltere’de Thomas Nashe’nin *The Unfortunate Traveller* (1594) adlı çalışması, İspanya’da Cervantes’in *Don Kişot* isimli eseri birçok edebiyatçı tarafından roman türünün ilk örneği olarak değerlendirilmiştir. İki bölümden oluşan *Don Kişot*’un birinci bölümü 1605’te, ikinci bölümü 1616’da kaleme alınmıştır. Yine roman türünün ilk

³⁸ Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, Türk Edebiyatı Vakfı, İstanbul, 2002, III, s. 518; M. Nihat Özön, *Türkçede Roman, İletişim*, İstanbul, 1985, s. 17.

³⁹ Nurullah Çetin, *Roman Çözümleme Yöntemi*, Öncü Basımevi, Ankara, 2003, s. 77.

⁴⁰ Abdülmelik Murtâz, *Fî nazariyyeti’r-rivâye*, el-Meclisu’l-vataniyyu li’s-sekâfeti ve’l-funûni ve’l-âdâb, Kuveyt, 1998, s. 25.

⁴¹ Kabaklı, *a.g.e.*, s. 524.

⁴² Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış Ahmet Mithat’tan A. H. Tanpınar’a*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 9.

örneklerinden sayılan Daniel Defoe'nin ilk defa 1719'da yayınladığı *Robinson Crusoe* adlı eseri edebiyat dünyasında büyük yankı uyandırmıştır.⁴³

Kesin ve belirli bir şeklinin olduğu söylenemeyen Roman, okuyucunun karşısına pek çok şekilde çıkabilir. Bu nedenle kesin sınırları olan bir tarif yapmak mümkün görülmemiştir.⁴⁴ Bununla beraber temel dinamiklerinden hareketle Nurullah Çetin'in yaptığı şu tarif romanla ilgili genel bir fikir vermektedir:

“Romancının beş duyusu yoluyla doğrudan doğruya veya dolaylı olarak hayatında yankı bulmuş yaşantı, bilinç, zeka, hayal, düşünce, duygu gibi öğeleri sanatsal bir bağlam içinde yeniden kurduğu yapay bir alem”dir.⁴⁵

Roman kavramı gibi tarihî roman kavramı üzerinde de edebiyatçıların bir uzlaşısı içinde olmadıkları görülür. Tanımlara yansıyan anlaşmazlığın temelinde, tarihî romandaki tarihî gerçeklikle fiktif gerçeklik arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğine dair yorum farklılıklarının olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin meşhur Alman yazarı Alfred Döblin'e göre tarihî roman her şeyden önce bir romandır.⁴⁶ Yani romanın kurgusu ve estetik yapısı tarihî gerçeklerden önce gelir. Sadık Tural ise tarihî romanı, “yazarı tarafından gözlenmemiş bir devrin, tarihî gerçeklere sadık bir şekilde anlatılması” şeklinde tanımlar.⁴⁷ Görüldüğü gibi bu tanımda tarihî gerçeklere sadık kalınması öncelik arz etmektedir. Turgut Göğebakan ise daha orta bir yol tutmuş ve tarihî romanı, Döblin'in söylediklerini de dikkate alarak “bir tarihsel dönemi ya da olayı gerçeğe yakın ama sanatsal bir biçimde aktaran bir roman türü” şeklinde tarif etmiştir.⁴⁸ Hülya Argunşah ise bu tartışmaların dışında kalarak tarihî romanı “temelleri maziye dayanan yani başlangıcı ve sonucu geçmiş zaman içinde gerçekleşmiş olan hadiselerin devirlerin ve bu devirlerde yaşamış şahsiyetlerin hikâyelerinin edebî ölçüler içerisinde

⁴³ Ziya Bakırcıoğlu, *Başlangıcından Günümüze Türk Romanı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 21-22; A. Ömer Türker, “Romana Yazılan Tarih”, *Toplum ve Bilim*, S. 91, İstanbul, 2002, s. 166.

⁴⁴ Murtâz, *a.g.e.*, s. 11.

⁴⁵ Çetin, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁶ Turgut Göğebakan, *Tarihsel Roman Üzerine*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 13.

⁴⁷ Sadık Kemal Tural, *Tarihî Roman ve Atsız'ın Tarihî Romanları Üzerine Düşünceler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 241.

⁴⁸ Göğebakan, *a.g.e.*, s. 15.

yeniden inşa edilmesi” şeklinde tarif etmiştir.⁴⁹ Tanımlarda vurgulanan farklılıkları bir kenara bıraktığımızda tarihî romanı, tarihî gerçeklikle kurmacanın roman üslubu içerisinde sanatsal biçimde mezc edilmesi biçiminde tarif etmek mümkündür.

İlk tarihî romanın ne zaman ve kim tarafından yazıldığı tartışmalı bir konudur. Bununla beraber başta György Lukacs olmak üzere çoğu edebiyatçı İngiliz yazar Walter Scott’un (1771-1832) 1814’te yayınladığı *Waverley* isimli eseri ilk tarihî roman kabul etmiştir.⁵⁰ Bu durum tarihsel romanın başlangıcının XIX. yüzyıl olduğunu göstermektedir. Lukacs, Scott öncesi yazılan romanlarda tarih unsurunun eksik kaldığını, özellikle kahramanların yaşadıkları dönemin tarihsel vasıflarını taşımadıklarını öne sürerek bunları tarihî roman olarak kabul etmenin zor olduğunu söylemiştir. Ona göre Scott öncesi romanlar tarihî romanı müjdeleyen eserler kategorisinde değerlendirilebilir.⁵¹

Scott’un romanlarının etkisi zamanla bütün Avrupa’yı sarmış ve pek çok yazar tarihî roman türünde eserler telif etmiştir. Victor Hugo’nun (1802-1885) *Notre Dame’ın Kamburu* (1831), Aleksandre Dumas’ın (1802-1870) *Üç Silahşörler* (1844), *Monte Kristo Kontu*, Tolstoy’un (1828-1910) *Savaş ve Barış*, Aleksandr Puşkin’in (1799-1837) *Yüzbaşının Kızı* gibi eserler bu türün dikkat çeken ilk örnekleridir.⁵²

Arap edebiyatında ise roman öncesi köklü bir hikaye geleneğinin olduğu görülmektedir. Bunlar arasında *ez-Zeybek*, *Seyf b. Zî Yezan*, *el-Melikü’z-Zâhir Baybars*, *Benû Hilâl*, *ez-Zîr Sâlim*, *Antere Kıssası*, *Elfu leyle ve leyle* gibi meşhur olanlar nesilden nesile aktararak günümüze kadar ulaşmıştır.⁵³ Ayrıca içerisinde felsefi konulara yer veren İbn Tufeyl’in *Hay b. Yakzân*’ı ve Ebu’l-‘Alâ el-Ma‘arrî’nin *Risâletü’l-gufrân*’ı gibi bazı eserler kimi eleştirmenler tarafından Arap edebiyatında romana benzeyen, erken dönem ürünleri olarak görülmüştür. Yine Ali el-Mübârek’in (1823-1893) *‘Alemu’ d-dîn*’i ile Muhammed el-Muveylihi’nin (1858-1930) *Hâdisu ‘Îsâ b. Hişâm*’ı,

⁴⁹ Hülya Argunşah, “Tarihî Romanda Post-Modern Arayışlar”, *İlmî Araştırmalar*, 14, (2002), ss. 17–27.

⁵⁰ Hilmi Yavuz, *Roman Kavramı ve Türk Romanı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1977, s. 84; Gögebakan, *a.g.e.*, s. 17.

⁵¹ György Lukacs, *Tarihsel Roman*, Çev. İsmail Doğan, Epos Yayınları, Ankara, 2008, s. 21.

⁵² Gögebakan, *a.g.e.*, s. 17-25.

⁵³ Zeydan, *Târîhu âdâbi’l-lugati’l-‘Arabiyye*, IV, s. 209.

klasik edebî kıssa ile roman türü arasında bir konumda roman denemeleri olarak değerlendirilmiştir.⁵⁴

Batı kaynaklı roman türü, Türk edebiyatında olduğu gibi Arap edebiyatında tercüme vasıtasıyla ortaya çıkmıştır.⁵⁵ Arapçaya tercüme edilen ilk roman François Fenelon'un *Telemak'ın Maceraları*'dır. Rifâ'a et-Tahtâvi tarafından yapılan bu çeviriyi⁵⁶ Victor Hugo, Balzac, Aleksandır Dumas, Poquelin Moliere, Jean de La Fontaine gibi meşhur Avrupalı yazarların romanları takip etmiştir.⁵⁷ Okur üzerinde büyük ilgi uyandıran tercüme romanların sayısı günden güne artan bir seyir izlemiş, bu durum klasik hikaye ve kıssa geleneğinde eser veren yazarlarda önemli tesirler meydana getirmiştir. Arap edebiyatında Batı roman türünü deneyen ilk kimselerin Avrupalılarla münasebetleri sebebiyle Suriye ve Lübnan asıllı Hıristiyanlar olduğu görülecektir.⁵⁸ Bunlardan Francis Marrash (ö. 1873) *Durr's-sadef fî garâ'ibi's-sudef* (1864) adıyla, roman türünde toplumsal konulara yer verdiği bir eser kaleme almıştır.⁵⁹ Marrâş'tan başka Suriyeli Nûmân el-Kasâtîlî'nin yazdığı *el-Fetâtu'l-emîne ve ümmühâ* (1880) ve *Rivâyâtu Enîse* (1881) romanları Zeydan öncesi çalışmalardır. Didaktik bir üslupla ahlâkî öğütler veren bu romanlarda olay örgüsü birbirinden ayrı düşen bir kadınla erkeğin kavuşma hikayesi etrafında dönmekte, okuyucuya Batı toplumları gibi ilerlemenin yolları gösterilmektedir.⁶⁰

Arap edebiyatında tarihî roman denilince akla gelen ilk isim Corci Zeydan olsa da ondan önce Selîm el-Bustânî bu türde üç eser kaleme almıştır. Her ne kadar Cemîl el-Müdevver'in (1862- 1907) *Hadâratu'l-İslâm fî dâri's-selâm* adlı eseri⁶¹ Zeydan öncesi

⁵⁴ Murtâz, *a.g.e.*, s. 25; Stephen Paul Sheehi, *A Genealogy of Modern Arab Subjectivity: Three Intellectuals of al-Nahdah al-'Arabiyyah*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan, 1998, s. 250-253.

⁵⁵ Enîs el-Makdîsî, *el-Fünûnu'l-edebîyye ve a'lâmühâ fî'n-nahdati'l-'Arabiyyeti'l-hadîse*, Dâru'l-'ilm li'l-melâîyn, Beyrut, 2000, s. 515.

⁵⁶ Şevkî Dayf, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-mu'âsır fî Mısır*, Dâru'l-ma'ârif, Kâhire, ty., s. 208.

⁵⁷ Corci Zeydan, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*, Haz. Şevkî Dayf, Dâru'l-hilâl, Kahire, ts., IV, s. 209; Pierre Cachia, "Introduction: Translations and Adaptations, 1834-1914", *Modern Arabic Literature*, Edit. M. M. Badawi, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, s. 28.

⁵⁸ ez-Zeyyât, *a.g.e.*, s. 433.

⁵⁹ Zeydan, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*, IV, s. 209, 216.

⁶⁰ Sheehi, *a.g.t.*, s. 250-253.

⁶¹ *Hadâratu'l-İslâm fî dâri's-selâm* (Bağdat, 1888) genç bir Persli tarafından yazılan mektuplarda Abbasilerin, Ebû Cafer el-Mansûr'dan Hârun Reşîd'e kadar olan dönemini ele almaktadır. Bu eseri tarihî roman türünde kabul etmek zordur. Bkz. Philipp, *a.g.t.*, s. 105.

bir tarihî roman olarak gösterilse⁶² de Zeydan bu çalışmayı mektup türü edebi eser şeklinde değerlendirmektedir.⁶³ Bu yaklaşımıyla o, Müdevver'in, kendi roman anlayışı üzerinde bir etkisi olmadığını ima etmiş olmaktadır.⁶⁴ Dolayısıyla burada mezkur eserin üzerinde durulmayacaktır.

Selîm el-Bustânî, 1870'te Beyrut'ta babası Butrus el-Bustânî ile birlikte kurduğu *el-Cinân* dergisinde tarihî roman türünde üç eser tefrika etmiştir. Bunlardan ilki olan *Zennubya* (1871), miladi III. yüzyılda Suriye'de hüküm süren Palmira Kraliçesi Zennubya ve kızı Julia'nın Roma imparatorluğuna karşı sürdürdüğü bağımsızlık mücadelesini ele almaktadır. İkincisi olan *Badûr* (1872), Emevilerin yıkılışı ve Abbasilerin kuruluşunu ele almaktadır. Üçüncüsü olan *el-Hiyâm fî cinâni's-Şâm*⁶⁵ (1874) ise genç iki erkek ve kız arasındaki tesadüf ve macera yüklü iki ayrı aşk hikayesi içerisinde Suriye'nin Müslümanlar tarafından fethini konu edinmektedir.⁶⁶

Selîm el-Bustânî'nin romanları kurgusu, dili, ve üslubuyla orijinal sayılabilir. O, olayların anlatımında genellikle basit bir gazeteci üslubu kullansa da kimi zaman çağdaş

⁶² Abdulmuhsin Tâhâ Bedr, *Tatavvuru'r-rivâyeti'l-'Arabîyyeti'l-hadîse fî Mısır: 1870-1938*, Dâru'l-ma'ârif, Kâhire, ts., s. 98.

⁶³ Zeydan, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabîyye*, IV, s. 265.

⁶⁴ Philipp, *a.g.t.*, s. 113-114.

⁶⁵ Selîm el-Bustânî'nin tarihî romanlarındaki yapıyı daha iyi anlamak için *el-Hiyâm fî cinâni's-Şâm*'ın özetine temas etmek yerinde olacaktır. Selîm'in bu eserinde gerçek tarihî olayların yanında iki ayrı aşk hikayesi, romanın kurgusal tarafını oluşturmaktadır. İlki Julyan isimli bir Roma askeriyeye, Romalı devlet adamlarından birinin kızı olan nişanlısı Augusta'nın Müslümanlarla yapılan savaşlarda birbirlerine kavuşma mücadelesidir. Augusta, asker elbisesi giyerek savaş meydanlarında sürekli Julian'ı takip etmektedir. Öyle ki bir seferinde onun hayatını dahi kurtarır. İlerleyen süreçte Augusta casusluk yapmak üzere gönüllü olarak Arap ordusu içerisine sızar, fakat yakalanır. Augusta'nın esir düştüğünü öğrenen Julian onun peşinden gider ve güç bela onu kurtarmayı başarır. Kısa bir süre sonra Şam şehri Müslümanlar tarafından kuşatılır. Julian, surların dışında yaralanıp tuzağa düşer. Augusta ondan uzun süre haber alamayınca Julian'ın öldüğünü düşünmeye başlar ve kendini rahibe olarak bir manastıra kapatmaya karar verir. Müslümanların elinden kurtulmayı başaran Julian, rahibe yemini etmeden son anda yetişerek Augusta'ya kavuşur. Sonrasında evlenen iki sevgili İstanbul'a gider ve hayatlarını orada sürdürür.

İkinci aşk hikayesi ise Halid b. Velîd'in ordusunda asker olan Selîm ile hemşire olarak orduya katılan Selmâ arasında yaşanmaktadır. Basra kuşatmasında Selîm bir gurup askerle tehlikeli bir göreve gönderilir. Bunu fark eden Selmâ onu takip eder. Bu sırada bir grup Roma askeriyeye savaşmak zorunda kalan Selîm'e yardım ederek onun hayatını kurtarır. İki sevgili daha sonra Şam kuşatmasına katılır. Selma surlara yakın bir yerde düşman askerine esir düşer ve Halep'e gönderilir. Halep'in ele geçirilmesiyle iki sevgili birbirine kavuşur ve evlenir. Romanda iki çiftin başından geçen olaylar dönüşümlü bir şekilde ele alınmıştır. Leafgren, *a.g.t.*, s. 54-56.

⁶⁶ Constantin I. Georgescu, *A Forgotten Pioneer of the Lebanese 'nahdah's Salîm al-Bustânî (1848-1884)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York University, 1978, s. 226-227; Ware, *a.g.t.*, s. 211; Muhammed Riyâd Vitâr, *Tavzîfu't-turâs fî'r-rivâyeti'l-'Arabîyyeti'l-mu'âsıra*, İttihâdu'l-küttâbi'l-'Arab, Dimeşk, 2002, s. 30.

roman üslubuna aykırı olarak klasik edebi eserleri andırır şekilde yaygın kinaye ve mecazlara yer vermiştir. Selîm, romanlarına bir önsözle başlamış, klasik şiirden bazı beyitlere yer vermiş ve secili ifadelerle makâme tarzı eserleri hatırlatmıştır. Olay örgüsünde ise tesadüflere sık rastlanmaktadır.⁶⁷

Romanlarını sanattan ziyade okuru eğlendirmek ve ona nasihat etmek için kaleme alan Selîm, savaş tasvirlerine önem vermiş, tehlikeli ve ani gelişen olaylarla okurun merakını canlı tutmayı başarmıştır. Ne var ki o, romanlarında ele aldığı toplumun sosyal gerçekliğini yansıtmaya ve şahısların psikolojik tahlillerini yapmaya önem vermemiştir.⁶⁸

Selîm, babası Butrus el-Bustânî'nin yolundan giderek, romanlarında tarihî kaynaklarda zikredilen Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki olumsuzlukları bir kenara bırakmış, ortak yönleri öne çıkarmaya çalışmış, onları, aynı dili konuşan farklı dinlere mensup kimselerin birlikte inşa ettiği şanlı medeniyetin ortak mirasçıları şeklinde tasvir etmiştir. Romanlarını yazarken Selîm, sosyal ve siyasal alandaki fikirlerini özellikle Suriye muhitindeki Arap okuyucuya aktarmak istemiştir.⁶⁹

Corci Zeydan'ın romancılık anlayışının şekillenmesinde Selîm el-Bustânî'nin romanlarının etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte dikkatle incelenmesi halinde Zeydan'ın romanlarının, antik Mısır bilimcisi Georg Ebers'in (1837-1898) popüler tarihî romanlarıyla şaşırtıcı benzerlikler gösterdiği tespit edilmiştir. Ebers'in ilk romanı *Eine ägyptische Königstochter* (Mısırlı Bir Prenses, 1864), Mısır'ın Persler tarafından işgalini ele alırken; Zeydan'ın ikinci romanı *el-Armanûsatu'l-Misriyye*, Mısır'ın Araplar tarafından fethini ele almaktadır. Her iki yazar da romanlarına konu olarak Mısır tarihinin kritik bir dönemini seçmiş, her iki roman da mutlu sonla biten bir aşk hikayesi etrafında kurgulanmıştır. Diğer taraftan romancıdan

⁶⁷ Stephen Sheehi, *Foundations of Modern Arab Identity*, University Press of Florida, Gainesville, 2004, s. 78-79.

⁶⁸ Hannâ el-Fahûrî, *el-Câmi' fî târihi'l-edebi'l-'Arabiyyi (el-Edebü'l-hadîs)*, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1986, s. 26-27.

⁶⁹ Leafgren, *a.g.t.*, s. 42; Philipp, *a.g.t.*, s. 105.

daha çok bir tarihçi gibi davrandıkları için karakter tasarımı, roman tekniği açısından ve estetik yönden her iki yazarın romanları da zayıf kalmıştır.⁷⁰

Roman tekniği konusunda Zeydan, Walter Scott ve Alexandre Dumas'tan da etkilenmiştir. Romantizmin temsilcisi konumundaki bu kişilerin romanlarındaki gibi Zeydan'ın romanlarında da romantizm akımının güçlü etkisi vardır.⁷¹ Zeydan, 1886'da British Museum'u ziyareti sırasında bu iki yazarın romanlarını dikkatle okumuştur.⁷² Dumas'tan etkilense de o, romanlarında daha çok Walter Scott'un tarzını kendine model almıştır. Scott, romanlarında İngiltere tarihini romantik bir şekilde ele alırken, aktif bir şekilde siyasi faaliyetlere katılmayan Zeydan Arap ulusunun tarihini yazmıştır.⁷³ “Scott romanlarıyla çağdaş İngiliz toplumunun nasıl meydana geldiğini ortaya koymaya çalışmıştır.⁷⁴ Benzer bir şekilde Zeydan da Arap ulusunun tarih sahnesinde ortaya çıkışından başlayarak katettiği mesafeleri, ulaştığı medeniyet seviyesini ve kendi dönemindeki durumunu romanlarında işlemeye çalışmıştır.

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başını kapsayan dönemde Selim el-Bustânî ve Zeydan gibi Lübnanlı Hıristiyan yazarların tarihe ve tarihî romana yönelmesinde yukarıda bahsedildiği şekliyle, bölgede yayılan Arap milliyetçiliği akımının büyük tesiri vardır.⁷⁵ Arap dilini ve kültürünü canlandırma düşüncesinin etkisiyle tarih edebiyatçıların genel ilgi alanı olmuş, tarihî roman, otobiyografi, köşe yazıları ve modern tarih kitapları gibi yeni edebi ürünler ortaya çıkmaya başlamıştır.⁷⁶ Mezkur

⁷⁰ Saad Elkhadem, “On the Rise of the Egyptian Novel”, *The International Fiction Review*, Vol. 5, No: 1, University of New Brunswick, 1978, s. 26-27.

⁷¹ Muhammed Mustafâ Heddâre, *Dirâsât fi'l-edebi'l-'Arabiyyi'l-hadîs*, Dâru'l-'ulûmi'l-'Arabiyye, Beyrut, 1990, s. 342-343; Paul Starkey, “Egyptian History in the Modern Egyptian Novel”, *The Historiography of Islamic Egypt*, edit. Hugh Kennedy, Brill, Leiden, 2001, s. 252.

⁷² Ware, *a.g.t.*, s. 65-66, 210.

⁷³ Weldon C. Matthews, *Confronting an Empire Constructing a Nation*, I.B.Tauris & Co Ltd., London-New York, 2006, s. 12.

⁷⁴ Taner Timur, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih Toplum ve Kimlik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 213.

⁷⁵ Jacob M. Landau, *Modern Arap Edebiyatı Tarihi (20. Yüzyıl)*, Çev. Bedrettin Aytaç, Ankara, 1994, s. 17, 18; Muhammed Hâdî Murâdî vd., “Dirâse ‘an zuhûri'r-rivâyeti'l-'Arabiyye ve tatavvuruhâ”, *Dirâsâtu'l-edebi'l-mu'âsir*, yıl 4, S. 16, Kış, 1391, s. 106.

⁷⁶ Yoav Di-Capua, “The Professional World view of the *Effendi* Historian”, *History Compass*, 7/1 (2009), s. 310.

yazarların romanlarıyla, Arap okuyucusunun dikkatinin tarihe çevrilmesi ve tarih yoluyla bir milli bilinç oluşturulması amaçlanmıştır.⁷⁷

Tarih ilminin verileri bir toplumu farklı kılan hususların ortaya konmasını sağlayarak milli bilincin uyarılması noktasında önemli bir vazifeyi yerine getirmektedir. Ne var ki tarih ilmi, nesnel haliyle milli değerlerin topluma etkili bir şekilde aktarılmasında yeterli değildir.⁷⁸ Tarih etrafında oluşan milli bilincin toplumun geniş kesimlerine yayılmasında tarihî roman devreye girmekte, romanda canlandırılan subjektif tarihle topluma yeniden doğma düşüncesi aşılana çalışılmaktadır.⁷⁹ Haddi zatında tarihî roman türünün ortaya çıkışında, maziden üretilen argümanlarla geleceğe yön verme düşüncesi önemli bir etkidir.⁸⁰

Tarihî romanın milli bilinci oluşturma projesinde elverişli bir enstrüman olduğunu fark eden sömürge ülkelerinin milliyetçi yazar ve aydınları eğitici ve öğretici yönünü dikkate alarak tarihî roman yazmayı ve okumayı teşvik etmiştir. Bu yazarlar, tarihî romanın, düzgün biçimde kullanıldığında yurttaşların manevi duyarlılıklarının artmasına, bireylerin toplumsal sorumluluklarını ve haklarını öğrenmesine katkı sağlayacağını ve kendisini millete adayan üretken vatandaş modelinin tarihî roman vasıtasıyla oluşturulabileceğini düşünmüştür.⁸¹

Hem Arap milliyetçiliğinin ortaya çıktığı Lübnanlı Hıristiyan aydınlar arasında neşet eden hem de 1882'den itibaren bir sömürge ülkesine dönüşen Mısır'da yaşayan Zeydan, Arap milliyetçiliğine temel teşkil edecek milli bilincin oluşması hususunda tarihî romanın üstlendiği rolü anlamış görünmektedir. Bu çalışmada, tarihî romanlarını ağırlıklı olarak Arap-İslam tarihi üzerine telif eden Zeydan'ın İslam ve Hıristiyanlık dini, Arap dili, kültürü ve tarihi temeline dayalı bir Arap birliği idealine katkı sağlamak

⁷⁷ Bedrettin Aytaç, "Elements of Historical Novel in Jurji Zaydan's İstibdad al-Mamalik and Namık Kemal's Jezmi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türkoloji Dergisi*, c. 14, S. 1, 2001, s. 61.

⁷⁸ Fatih Arslan, "Tarihin Dirildiği Gün: Maziden Roman Ütopyasına", *Erdem*, c. 17, S. 49, Ankara, 2007, s. 382.

⁷⁹ Hülya Argunşah, "Tarihî Romanın Yükselişi", *'Hece' Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, s. 455, 462-463; Türkeş, *a.g.m.*, s. 206-207.

⁸⁰ Lukacs, *a.g.e.*, s. 23; Kemal Erol, "Tarih-Edebiyat İlişkisi ve Tarihî Romanların Tarih Öğretimine Katkısı" *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, S. 2, c. 1, 2012, s. 69.

⁸¹ Selim, Samah, "The Narrative Craft: Realism and Fiction in the Arabic Canon", *Edebiyat*, Vol. 14, No. 1 & 2, 2003, s. 113-114.

için tarih üzerine bina ettiği düşüncelerini, bu romanları vasıtasıyla geniş halk kitlelerine ulaştırmak istediği ileri sürülmektedir.

Corci Zeydan'ın ilmi ve edebi kişiliği üzerine gerek Arap gerekse Batılı bilim insanlarınca pek çok çalışma yapılmıştır. Ne var ki romancılığı ile ilgili çalışmalar oldukça sınırlı ve yüzeyseldir.⁸² Hüveydâ Muhammed er-Rîh, *Corci Zeydan ve rivâyâtu târîhi'l-İslâm* (Câmi'atu Hartûm Külliyyetu'l-âdâb, 2010) adlı doktora çalışmasında ve Abdurrahmân el-'Aşmâvî, *Vakfe me'a Corci Zeydân* (Mektebetu'l-'abîkân, Riyad, 1993) isimli eserinde Zeydan'ın romancılığını ele almıştır. Her iki eserde de Zeydan'ın roman tekniğine yönelik değerlendirmeler yüzeysel olup, büyük oranda Abdulmuhsin Tâhâ Bedr'in *Tatavvuru'r-rivâyeti'l-'Arabîyyeti'l-hadîse fî Mısır* (Dâru'l-ma'ârif, Kâhire, ts.) adlı kitabında dile getirdiği görüşlerin tekrarı gibi durmaktadır. er-Rîh ve el-'Aşmâvî, Bedr gibi Zeydan'ın roman yazmadaki amacını tarih öğretmeye ve okuyucuyu eğlendirmeye⁸³ indirgeyerek romanlardaki Arap milliyetçiliğine temel teşkil edecek içeriği göz ardı etmiştir. Mahmûd es-Sâvî'nin *Kitâbâtu Corci Zeydan dirâse tahlîliyye fî davi'l-İslâm* (Dâru'l-hidâye, Riyâd, 2000) isimli eserinde de Zeydan'ın diğer eserleriyle birlikte romanlarında ileri sürdüğü fikirlerin İslam'a uyup uymadığı meselesi ele alınmıştır. Şevki Ebû Halil'in *Corci Zeydan fî'l-Mizan* (Dâru'l-fîkr, Dımaşk, 1983) adlı eserinde ise Zeydan'ın romancılığından ziyade, romanlarında ele aldığı tarihî meselelerin tarihî kaynaklara uygunluğunun kritiği yapılmaktadır.

Türkiye'de ise Zeydan'ın romancılığı üzerine sadece Şener Şahin'in *Corci Zeydân'ın Tarihî Romancılığı Osmanlı İnkılâbı Örneği* (Emin Yayınları, 2013) adlı çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmada Şahin, sadece Zeydan'ın *el-İnkılâbu'l-Osmânî* romanını teknik yönden incelemiştir.

Batı dünyasında doktora tezi olarak hazırlanan Thomas Philipp'in *The Role of Jurji Zaidan in the Intellectual Development of the Arab Nahda From the Beginning of the British Occupation of Egypt to the Outbreak of World War I*, (University of

⁸² Salma Khadra Jayyusi, "Introduction", *Modern Arabic Fiction*, edit. Salma Khadra Jayyusi, Columbia University Press, New York, 2005, s. 16-18.

⁸³ Bedr, *a.g.e.*, s. 99; Erol Ayyıldız, *Mısır Romanının Doğuşu ve Muhammed Hüseyin Heykel'in Zeyneb Romanının Tetkiki ve Tahlili*, Fatih Yayınevi, Bursa, 1992, s. 71.

California, 1971), Lewis Beier Ware'nin *Jurji Zaydan: The Role of Popular History in the Formation of a New Arab World-View*, (Princeton University, 1973), Stephen Paul Sheehi'nin *A Genealogy of Modern Arab Subjectivity: Three Intellectuals of al-Nahdah al- 'Arabiyyah*, (University of Michigan, 1998) ve Luke Anthony Leafgren'nin, *Novelizing the Muslim Wars of Conquests: The Christian Pioneers of the Arabic Historical Novel*, (Harvard University, 2012) adlı çalışmasında her ne kadar Zeydan'ın romanlarına ilişkin değerlendirmeler bulunsa da bunlar, Zeydan'ın romancılığına ilişkin yeterli bilgi verecek seviyede değildir.

Müstakil olarak Zeydan'ın romanlarına hasredilen bu çalışmada Arap milliyetçiliği bağlamında onun romanlarındaki yapı, anlatım ve içerik hususları ele alınacaktır. Olay örgüsü, şahıs kadrosu, zaman, mekan gibi romanın yapısını oluşturan elemanlara, kullanılan dil ve üslup ile anlatım tekniklerine değinilirken okuyucuya tarih üzerinden milli bir bilinç kazandırmaya çalışan yazarın romanın adı geçen elemanlarını kendi hedefi doğrultusunda nasıl değerlendirdiği hususuna ağırlık verilecektir. Çalışmanın temel hedefi yapısal yönden veya teknik açıdan Zeydan'ın romancılığı olmadığı için romanlar teker teker ele alınmayacak, işlenen konuyla ilgili ortak noktalara temas edilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

CORCİ ZEYDAN'IN HAYATI, KİŞİLİĞİ ve ESERLERİ

1. HAYATI

1.1. Lübnan Dönemi

1.1.1. Doğumu ve Çocukluğu

Corci Habîb Zeydan, Beyrut'ta 14 Aralık 1861'de dünyaya gelmiştir. Doğum tarihini yirmi yaşından sonra merak edip öğrenmiştir. Önce, vaftiz olduğu kilisenin kayıtlarında bu tarihin olacağını ümit etmiş fakat kilisede böyle bir kaydın tutulmadığını öğrendiğinde çok şaşırılmış, aradığı sorunun cevabını ise babasında bulmuştur.⁸⁴

Zeydan'ın çocukluk yılları Beyrut'ta geçer. Etrafında olup biten olayları anlamaya başladığında, anne-babasını, hayatlarını kimseye ihtiyaç duymadan devam ettirmek için hummalı bir çalışma temposu içinde bulur. Baba Zeydan Beyrut'ta Burc Alanı denilen yerde küçük bir lokanta işletmekte, güneş doğmadan, erken bir vakitte evden çıkmakta, akşama kadar lokanta işleri ve müşterilerle uğraşıp gecenin bir yarısı, çocukları uyuduktan sonra evine dönebilmektedir. Bu meşakkatli hayat Zeydan'ı o kadar etkilemiştir ki artık insanın çalışmak için yaratıldığına, boşa vakit geçirmenin büyük bir ayıp olduğuna inanmaya başlamıştır.⁸⁵ Beş yaşına geldiğinde mahalle mektebine gitmeye başlamış, üç ayrı okulda okuyarak ilkokul dönemini bitirmiştir.

⁸⁴ Anne-babasının ilk çocuğu olarak dünyaya gelen Corci Zeydan'ın doğum tarihi her ne kadar gün, ay, yıl olarak bir yere kaydedilmese de İngiltere Kraliçesi Viktorya'nın eşi Prens Albert'in öldüğü gün doğmuş olması baba Zeydan'ın hiçbir zaman aklından çıkmamıştır. Bu tarih 14 Aralık 1861'dir. Bkz. *Muzekkirâtu Corci Zeydân*, s. 5-6; Zehûra, a.g.e., s. 58; Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1914, XVII, ss. 635-652; Zekî Fehmî, *Safvetu'l-'asr*, Kelimât 'Arabiyye li't-terceme ve'n-neşr, Kahire, 2013, s. 685; Yûsuf b. İlyân b. Serkîs, *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye*, Matba'atu Serkîs, Kahire, 1928, s. 985-987; Kehhâle, a.g.e., III, s. 125; Jozef Harb, *Corci Zeydan ricâl fî racul*, Beytu'l-hikme, Beyrut, 1970, s. 1-10; Ahmed Tarbîn, *et-Te'rih ve'l-muerrihûnu'l-'Arab fi'l-'asri'l-hadîs*, Dâru atlas, b.y., 1970, s. 106-107; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1986, II, s. 117; Nazîr Abbûd, *Corci Zeydân : hayatuhu a'maluhu mâ kile fih*, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1983, s. 13-14; Walid Hamarneh, "Jurjî Zaydân (1861-1914)", *Essays in Arabic Literary Biography: 1850-1950*, edit. Roger Allen, Harrassowitz Verlag · Wiesbaden, 2010, s. 382-392.

⁸⁵ *Muzekkirâtu Corci Zeydân*, s. 11-12; Muhammed Abdulgani Hasen, *A'lâmu'l-'Arab, Corci Zeydan*, el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-'âmme li't-te'lîfi ve'n-neşr, yy, 1970, s. 26; Enver el-Cündî, *Corci Zeydân munşiu'l-Hilâl*, Mektebetu'l-Ancilû el-Misriyye, Kahire, ts., s. 13.

Baba Zeydan okur-yazar olmadığı için, lokantanın hesap işlerinde yardımcı olması amacıyla oğlunu yanında çalıştırmaya başlamış, aslında birkaç günlüğüne denilerek başlanılan lokanta işi yaklaşık yedi sekiz yıl sürmüştür.⁸⁶

Corci Zeydan'ın annesi, oğlunun lokantada çalışmasını değil okuluna devam etmesini istemiş, çok defalar bunu eşiyle paylaşmış ama onu ikna edememiştir. Çünkü Doğu gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlı olan baba Zeydan, oğlunun yeterli eğitimi aldığını düşünmekte, daha fazla okuyarak bir öğretmen veya yazar olup batılılar gibi çatal bıçakla yemek yemesinden ve hatta onlar gibi giyinmesinden endişe etmektedir.⁸⁷

Baba Zeydan, her ne kadar okula gitmesine karşı çıksa da oğlunun iyi bir meslek sahibi olmasını arzu etmiş ve Corci'yi bir ayakkabı ustasının yanına çırak olarak vermiştir. İki yıl ayakkabı imalatında çalışan Zeydan, sağlığının bozulması üzerine tekrar babasının lokantasındaki işine geri dönmek zorunda kalmıştır.⁸⁸

Corci Zeydan'ın çocukluk dönemini incelediğimizde, günlerinin okul, lokanta ve ayakkabı imalatçısı arasında geçtiğini görmekteyiz. Onun bu zor şartlar altında geçen hayatının ilk evresinin acaba kişiliğine, hayata bakış açısına ve fikirlerine nasıl bir etkisi olmuştur? Bu sorunun cevabını Zeydan'ın hayatının ileriki safhalarında ve ortaya koyduğu fikirlerinde bulmaya çalışacağız.

1.1.2. Eğitimi

Habîb Zeydan, oğlu Corci'yi okuma yazmayı öğrenip kendisine yardımcı olması için ailesinin bağlı olduğu kilisenin papazı el-Hûrî Mûsâ'nın kardeşi İlyâs Şefik'in okuluna gönderir. Burası ibtidâî şartlarda eğitim veren mahalle okuludur. Zeydan bu okula 1866 yılında yaklaşık bir yıl devam etmiş, okumayı öğrendikten sonra 1867 yılının başlarında buradan ayrılmıştır.⁸⁹

⁸⁶ *Muzekkirâtu Corci Zeydân*, s. 13; *Zehûra, a.g.e.*, s. 457.

⁸⁷ *Muzekkirâtu Corci Zeydân*, s. 18; *Hasen, a.g.e.*, s. 22-23.

⁸⁸ *Muzekkirâtu Corci Zeydân*, s. 19; *Abbûd, a.g.e.*, s. 17-18.

⁸⁹ *Muzekkirâtu Corci Zeydân*, s. 13-15; *Abbûd, a.g.e.*, s. 16-17.

Corci Zeydan her ne kadar okumayı öğrense de yazmayı, sayıları ve hesap yapmayı öğrenememiştir. Henüz babasının beklentilerini karşılayacak durumda olmadığı için babası onu Şamlı bir grup aydın tarafından Beyrut'ta yeni açılan, fakat kısa sürede şöhreti duyulan Medresetu'ş-Şevvâma göndermiştir. Zeydan'a göre burası kelimenin tam anlamıyla düzenin, ciddiyetin ve kuralların geçerli olduğu bir okuldur. Matematiğin temel bilgilerini, nahvi burada öğrenmiş, okuduğunu anlamaya başlamış ve gözleri hayata burada açılmıştır. Zeydan, buraya 1867-1869 yılları arası yaklaşık iki yıl devam etmiş, ardından Medresetu'ş-Şevvâmdan ayrılarak kendi okulunu kuran Zâhir Hayrullah'ın peşinden giderek eğitimine orada devam etmiştir. İki yıl kadar burada okuyan Zeydan, Arapça dil becerisini ve matematiğini ilerletmesinin yanında Fransızca'yı da öğrenmiştir. Bu okuldan ayrıldığında on bir yaşında olan Corci Zeydan artık ilimden zevk alan, sürekli yeni şeyler öğrenmek isteyen, eline geçirdiği her gazeteyi, dergiyi, kitabı heyecanla okuyan ve inceleyen bir kimsedir.⁹⁰

Corci Zeydan Zâhir Hayrullâh'ın okulundan ayrıldıktan sonra babasının lokantasında çalışmaya başlar. On beş yaşında, lokantada çalıştığı dönemde, geceleri gençlere İngilizce öğreten Muallim Mes'ûd et-Tavîl'in derslerine katılmak ister. Derslere beş ay devam eden Zeydan, İngilizceyi öğrenme konusunda çok gayret göstermiş, gündüz fırsat bulamadığı için geceleri ders çalışmak zorunda kalmıştır. İngilizce konusunda beş ay gibi kısa bir sürede belli bir meleke kazandıktan sonra İngilizce-Arapça sözlük yazmaya kalkışmış, İngiliz alfabesinin 'E' harfine kadar geldikten sonra imkanlarının kısıtlı olması nedeniyle çalışmayı yarıda bırakmıştır.⁹¹ Bu durum Zeydan'ın yazarlığının ilk teşebbüsleri olması ve dil öğrenmedeki yeteneğini ortaya koymasından dikkate değerdir. Arapça, İngilizce, Fransızca, Süryanice ve İbranice dillerini bilen Zeydan yine şahsi gayretiyle Almancayı da öğrenmiştir.⁹²

Muallim Mes'ûd'dan aldığı derslerle İngilizceyi öğrenen Zeydan, artık Arapça ve Fransızca eserlerin yanında İngilizce eserleri de okuyabilmektedir. 1881 yılı geldiğinde babasının lokantasındaki işini bırakarak tıp eğitimi veren Beyrut Amerikan

⁹⁰ *Muzekkirâtu Corci Zeydân*, s. 15-16; Hasen, *a.g.e.*, s. 20-21.

⁹¹ *Muzekkirâtu Corci Zeydân*, s. 31-34; Yûsuf Es'ad Dâğır, *Mâsâdiru'd-dirâseti'l-edebiyeye*, Beyrut, 1983, s. 428; Zehûra, *a.g.e.*, s. 458; Fehmî, *a.g.e.*, s. 685; Abbûd, *a.g.e.*, s. 19; el-Cündî, *Corci Zeydan*, s. 13.

⁹² Fehmî, *a.g.e.*, s. 689.

Kolejinde okumaya karar verir. Onun bu kararında, lokantada tanıştığı mezkur kolejin talebelerine imrenmesi, modern ilimleri öğrenmede tıbbın elverişli bir seçenek olduğunu düşünmesi ve doktorluğu iyi bir kazanç kapısı olarak görmesi etkili olmuştur. Zeydan, iki buçuk ay çalışarak sınavlarda gösterdiği performansla tıp fakültesinde okumaya hak kazanmıştır.⁹³

Zeydan'ın tıp fakültesindeki ilk yılı gayet güzel geçer, derslerinde gösterdiği başarı sebebiyle takdir belgesine layık görülür. İkinci yılın ikinci ayında, fakültede, evrim teorisi hakkında yapılan tartışmalar kamplaşmaya sebep olur. Bir gurup evrime taraf olurken diğer gurup karşı çıkar. Zeydan, ünlü şarkiyatçı Van Diyck'in de aralarında bulunduğu evrime taraf olanlar arasındadır. Fakülte hocalarından Edward R. Lewis, Darwin teorisini onaylar nitelikteki sözleri sebebiyle okuldan uzaklaştırılınca bir gurup öğrenci bu olayı protesto eder. Zeydan'ın da aralarında bulunduğu protestoya katılan bütün öğrenciler kolejden uzaklaştırılır. Bu öğrencilerin hiçbirisi fakültelerine geri dönemez. Bazıları yarım kalan tıp tahsillerini başka yerde tamamlasa da, Zeydan gibi bazıları ise buna imkan bulamaz.⁹⁴

Tıp derslerine kendi başına devam eden Zeydan bu sırada bir gurup arkadaşıyla beraber eczacılık diploması almaya karar verir ve sınavlarda başarılı olarak eczacılık diploması almaya hak kazanır.⁹⁵

1.2. Mısır Dönemi

1.2.1. Kasru'l- 'Aynî'den Gazeteciliğe

Yarım kalan tıp tahsilini tamamlama isteği Zeydan'ı yeni arayışlara sevk eder. Lübnan'da buna imkan bulamayınca Mısır'a, el-Kasru'l-'Aynî'ye gitmeye ve burada

⁹³ Luis Şeyhû, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye fi'l-karni't-tâsi'* 'aşar, Dâru'l-meşrik, Beyrut, 1991, s. 377; Abbûd, *a.g.e.*, s. 20-21; Fehmî, *a.g.e.*, s. 686; Tarbîn, *a.g.e.*, s. 106; Thomas Philipp, *Gurgi Zaidan His Life And Thought*, Franz Steiner Verlag, Beyrut, 1979, s. 18-21.

⁹⁴ *Muzekkirâtu Corci Zeydân*, 45-65, s. 95-96; Zehûra, *a.g.e.*, s. 459; Serkîs, *a.g.e.*, s. 985; Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 125; Harb, *a.g.e.*, s. 11; Philipp, *Gurgi Zaidan His Life And Thought*, s. 18-21.

⁹⁵ *Muzekkirâtu Corci Zeydân*, s. 97; Fehmî, *a.g.e.*, s. 686; Zehûra, *a.g.e.*, s. 460; Abbûd, *a.g.e.*, s. 21; el-Cündî, *Corci Zeydan*, s. 13.

tahsilini tamamlamaya karar verir. 1883 yılının Ekim’inde yaptığı bir yolculukla, Zeydan ilk defa Lübnan’dan, Beyrut’tan ve ailesinden ayrılmıştır.⁹⁶

Zeydan Kahire’ye ulaştığında el-Kasru’l-‘Aynî’ye kaydını yaptırır. Maddi durumunun yetersizliği, tıp tahsilinin uzun sürmesi, fikrini değiştirmesine sebep olur. Uğruna vatanını ve ailesini terk ettiği doktor olma hayali hayatın kaçınılmaz gerçekleri karşısında bir anlam ifade etmez. Çalışıp para kazanabileceği bir iş bulmak durumundadır.⁹⁷ İşte bu sıralarda kendisine, Mısır’ın tek günlük gazetesi olan ‘ez-Zamân’ın sahibi Ermeni asıllı Aleksan Sarâfyan’dan editörlük teklifi gelir ve Zeydan bu işi kabul eder.⁹⁸ ez-Zamân’da bir yıldan fazla çalışan Zeydan, gazetenin kapatılacağını anlayınca görevinden istifa eder.⁹⁹

ez-Zamân, Corcî Zeydan’ın gazetecilik hayatının ilk evresini oluşturur. Gazetecilikteki ikinci tecrübesi ise 1886 yılında *el-Muktataf*’ta¹⁰⁰ başlar. Buradaki görevi gazetenin idari işlerine nezaret etmektir. Her ne kadar bazı kaynaklarda¹⁰¹ Zeydan’ın burada yazarlık yaptığı ifade edilse de bu bilginin doğru olmadığını görmekteyiz. Zeydan yaklaşık iki yıl çalıştıktan sonra işlerin yoğunluğu sebebiyle *el-Muktataf*’tan 1888 senesinde ayrılarak kendi başına çalışmayı tercih eder. Bu sürede eser telifine yönelik Zeydan *Târîhu Mısır el-Hâdis*’i yazmaya başlar.¹⁰²

⁹⁶ *Muzekkirâtu Corci Zeydân*, s. 97-99; Zehûra, *a.g.e.*, s. 460.

⁹⁷ Harb, *a.g.e.*, s. 11; Hasen, *a.g.e.*, s. 107.

⁹⁸ Fehmî, *a.g.e.*, s. 687; Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 125; Şeyhû, *a.g.e.*, s. 377; Ware, *a.g.t.*, s. 59.

⁹⁹ Serkîs, s. 985; Hasen, *a.g.e.*, s. 109-110;

¹⁰⁰ *el-Muktataf* ilmi ve edebi bir dergidir. İlk olarak 1876’da Beyrut’ta Yakûb Sarrûf ve Fâris Nimr tarafından çıkarılmıştır. Beyrut Amerikan Koleji’nde öğretmenlik yapan Sarrûf ve Nimr, Zeydan’ın hocasıdır. İkili, öğrenci isyanından sonra sözleşmeleri yenilenmeyince 1884’te kolejden ayrılır ve Kahire’ye taşınır. *el-Muktataf*’ı 1885’ten itibaren burada çıkarmaya devam eder. Kolejde çıkan bu krizin Arap nahda hareketinin Lübnan-Suriye merkezli değil de Mısır merkezli olmasında önemli etkisi olmuştur. Kriz sonucunda nahda hareketinin önemli temsilcilerinden Sarrûf, Nimr ve Zeydan gibi kişiler Mısır’a göç etmiştir. Bkz. Tarrâzî, *a.g.e.*, II, 139; Ami Ayalon, “Modern Texts and Their Readers in Late Ottoman Palestine Author(s)”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 38, No. 4 (Oct., 2002), Taylor & Francis, Ltd., s. 28.

¹⁰¹ Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 125; Trevor Le Gassick, *Modern Arabic Prose Literature: An Introduction*, U. S. Department of Health, Education, and Welfare Office of Education Institute of International Studies, Michigan, 1970, s. 93-96.

¹⁰² Zehûra, *a.g.e.*, s. 461; Hasen, *a.g.e.*, s. 111.

Gerek yazar olarak gerek yönetici olarak yaşadığı tecrübeler Zeydan'ı, hayalindeki dergiyi çıkarmaya sevk etmiştir. 1892 yılının Eylülünde Hilâl dergisinin ilk sayısını çıkarmış ve ömrünün sonuna kadar bu dergide çalışmıştır.

1.2.2. Seyahatleri

Zeydan'ın ez-Zamân gazetesinden istifa ettiği 1884 yılında İngilizler, Gordon Paşa'yı kurtarmak için altı bin askerden oluşan bir orduyla Sudan'a çıkarma yapar. 'Nil Çıkarması' olarak bilinen bu sefere Corci Zeydan, İngiliz istihbarat biriminin tercümanı olarak katılır.¹⁰³ Yaklaşık on ay kaldığı Sudan'da savaşın gerçek yüzünü görür. Bu harekete katılmasının en önemli sebebi maddi ihtiyaçlarıdır.¹⁰⁴ Mısır'a döndüğünde, vazifesinde göstermiş olduğu üstün başarıdan dolayı iki nişan ve bir madalya ile ödüllendirilir.¹⁰⁵

Zeydan, Nil çıkarmasında İngiliz istihbarat servisi için göstermiş olduğu yararlılıklardan dolayı 1886 yılında Londra'ya davet edilir. Avrupa'ya yapmış olduğu bu ilk yolculuğunda, bazı ilmî müesseseleri, meşhur kütüphane ve müzeleri gezme, ilim ve edebiyat çevresinden şahsiyetlerle tanışma fırsatı bulur.¹⁰⁶

Corci Zeydan 1912 yılında Avrupa'ya ikinci defa, fakat bu sefer uzun süreli bir yolculuk gerçekleştirmiştir. Neredeyse yazın tamamını Fransa, İngiltere ve İsviçre'nin değişik şehirlerinde geçirir. Gezip dolaştığı şehirler arasında Marsilya, Lion, Paris, Londra, Cambridge, Manchester, Oxford, Cenevre, Lozan gibi Avrupa'nın önemli ilim ve kültür merkezleri vardır. Zeydan bu seyahatte büyük müze ve kütüphaneleri ziyaret etmiş, tarihî eserleri incelemiş, Batı kültür ve medeniyetini oluşturan temel dinamikleri analiz etmeye çalışmıştır.¹⁰⁷

İttihat-Terakki Cemiyetine yakınlığıyla bilinen Zeydan 24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildikten bir süre sonra İstanbul'a yolculuk yapmış, İstanbul'daki

¹⁰³ Fehmî, *a.g.e.*, s. 686; Serkîs, *a.g.e.*, s. 985.

¹⁰⁴ Ware, *a.g.t.*, s. 61.

¹⁰⁵ Zehûra, *a.g.e.*, s. 460; Şevki Ebû Halil, *Corci Zeydan fi'l-Mizan*, Dârü'l-fikr, Dimaşk, 1983, s. 17.

¹⁰⁶ Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 125; Ebû Halil, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁰⁷ Hasen, *a.g.e.*, s. 39-40.

kütüphaneleri ve tarihî eserleri ziyaret etmiştir.¹⁰⁸ Bu ziyaret esnasındaki tecrübelerini el-Hilâl’de yazmıştır. Daha sonra bu makaleler kitap olarak yayınlanmıştır.¹⁰⁹

Ayrıca Zeydan, *Târîhu Mısri’l-hadîs*’i yazmadan önce (1889) Mısır’ın tarihî öneme sahip bütün mekânlarını ziyaret etmiş, 1910 yılında Suriye ve Lübnan’ı¹¹⁰, 1914’te Filistin’i ziyaret etmiştir.¹¹¹

1.2.3. Şark Bilim Akademisi Üyeliği

Zeydan, 1885 senesinde Mısır’dan Beyrut’a döner. 1882 yılında Doktor Yakup Sarûf, Doktor Faris Nimr ve Müsteşrik Van Dick’in öncülüğünde Beyrut’ta kurulan Şark Bilim Akademisine üye seçilir. Bu akademinin üyeleri arasında Nahda Dönemi Arap edebiyatının öncülerinden İbrahim Yazıcı, İbrahim Hûrânî, Selim Butrus el-Bustânî ve Murat el-Barûdî gibi ünlü simalar bulunmaktadır. Zeydan yeni görevi için daha çok çalışıp kendini geliştirmesi gerektiği kanaatine varır. Bir yıl gibi kısa bir sürede İbranice ve Süryanice dillerini iyi düzeyde öğrenir. Ayrıca bu süre zarfında ilk eseri olan *el-Elfâzu’l-‘Arabiyye ve’l-felsefetu’l-lugaviyye* adlı eserini telif eder. Bu sırada Zeydan henüz 26 yaşındadır.¹¹²

1.2.4. Öğretmenlik Dönemi

1889 yılının sonuna doğru Corci Zeydan’ın şöhreti, yayınladığı *el-Elfâzu’l-‘Arabiyye ve’l-felsefetu’l-lugaviyye*, *Târîhu Mısri’l-hadîs* ve *Târîhu’l-Mâsûniyye* eserleriyle artmaya başlar. Rum Ortodoks Cemaatine ait Büyük Ubeydiye Medresesi’nin kurucusu Rafael Ubeyd, Zeydan’dan Arap dili ve edebiyatı alanında dersler vermesini ister. Teklifi kabul eden Zeydan ilk defa resmî bir okulda öğretmenlik yapmaya başlar. İki yıl görev yaptığı bu okuldaki tecrübe, ilk olmanın yanında onun son

¹⁰⁸ Hasen, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁰⁹ Bu eser Türkçeye de çevrilmiştir. Bkz. Corcî Zeydan, *İstanbul’a Seyahat*, Haz. Muhammed Harb, Çev. Mustafa Özcan, Ark Kitapları, İstanbul, 2012.

¹¹⁰ Hasen, *a.g.e.*, s. 29.

¹¹¹ Fehmî, *a.g.e.*, s. 688.

¹¹² Fehmî, *a.g.e.*, s. 687; Zehûra, *a.g.e.*, s. 460; Serkîs, *a.g.e.*, s. 985.

öğretmenlik tecrübesidir.¹¹³ Bu süre zarfında Zeydan büyük ilgi gören, ilk romanı *el-Memlûku 'ş-şârid'* i kaleme alır.¹¹⁴

Özellikle *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî* adlı eserinin Doğulu ve Batılı ilim çevrelerinde büyük yankı uyandırmasıyla Zeydan'ın ünü zirveye ulaşır. Bunun üzerine Mısır Üniversitesi, genel tarih ve İslam medeniyet tarihi alanlarında ondan istifade etmek ister. Kendisine teklif edilen öğretim görevliliğini kabul eden Zeydan vereceği dersler için bazı notlar hazırlar. Her şeyin yolunda gittiği sırada onun, üniversitenin öğretim elemanları halkasına katılacak olmasından bazı kimseler rahatsız olur. Bu rahatsızlığın en büyük kaynağı, *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî* adlı esere Şiblî en-Nu'mânî tarafından yapılan sert eleştirilerin Zeydan aleyhine bir atmosfer oluşturması olarak görülmektedir. el-Menâr dergisinde peşe peşe yayınlanan makalelerde Şiblî en-Nu'mânî Zeydan'ı, şu'ûbîlik,¹¹⁵ Arap milletini aşağılamak ve kötülüklerini ortaya çıkarmak, tarihî olayları aktarırken yalana başvurmakla itham etmiştir. Üniversite yönetimi baskılara dayanamayarak Zeydan'ın işine daha başlamadan son verir. Haberi şaşkınlıkla öğrendiğinde yaşanan hadiselerden büyük üzüntü duysa da ders için hazırladığı notları üniversitenin istifadesine sunmaktan geri durmaz.¹¹⁶

1.2.5. Ailesi

Corci Zeydan 1891 yılında Beyrut'a döner ve burada Amerikan misyonerlerinin kızlar için açtığı öğretmen okulundan mezun olan Meryem Matar¹¹⁷ ile evlenir.¹¹⁸ Meryem'i kendine eş seçmesindeki etken onun eğitilmiş biri olmasıdır. Misyonerlerin

¹¹³ Zehûra, *a.g.e.*, s. 462; Hasen, *a.g.e.*, s. 46-47;

¹¹⁴ Fehmî, *a.g.e.*, s. 687-688.

¹¹⁵ Emevîler'in Müslüman Arapları Arap olmayan Müslümanlardan üstün tutan bir siyaset izlemesi neticesinde ortaya çıkan ve Arap olmayan ırkların daha üstün olduğu ideolojisini taşıyan 'siyasi, fikrî ve edebî bir harekettir.' Geniş bilgi için bkz. Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ubiyye*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992; Adem Apak, "Şu'ubiyye", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, s. 244.

¹¹⁶ Hasen, *a.g.e.*, s. 47-48;

¹¹⁷ Zeydan Meryem'le evlenmeye karar verdiğinde babasıyla karşı karşıya gelmiştir. Oğlunun isteğine şiddetle karşı çıkan Habib Zeydan Beyrut eşrafından zengin üç ailenin kızını Corci'ye önermiştir. 1887'de tanıştığı ve âşık olduğu Meryem Matar ile Zeydan ailesini ancak ikna edebildiği için 1891'de evlenmiştir. Zengin bir ailenin kızı ile evlenmektense fakir, yetim ama eğitilmiş bir kızla evlenmeyi tercih etmiştir. Bkz. Hasen, *a.g.e.*, s. 193-205; Ware, *a.g.t.*, s. 68-70.

¹¹⁸ Abbûd, *a.g.e.*, s. 14; Sheehi, *Foundations of Modern Arab Identity*, s. 160-161.

verdiği eğitimlere katılmış ve öğretmen olmuştur.¹¹⁹ Bu evlilikten Emîl, Esmâ ve Şükrü adında üç çocukları olmuştur.

1.2.6. el-Hilâl Dergisi'nin Kuruluşu

Bilim, tarih ve edebiyat dergisi olan *el-Hilâl*'in ilk sayısı 1892 senesinin Eylülünde Kahire'de Matba'atu't-te'lîf'te¹²⁰ basılmıştır.¹²¹ Zeydan, Osmanlı Devleti'nin şiarı olan hilalden bereket umduğu¹²², derginin her ay bir defa yayınlanacağına işaret etmek istediği ve zamanla gelişip olgunlaşarak tam bir (bedir) ay olmasını düşündüğü için dergisinin adını *el-Hilâl* koyduğunu belirtmiştir.¹²³

el-Hilâl ilk yayınlandığında şu beş bölümden oluşmaktadır: 1- Meşhur olaylar ve büyük şahsiyetler, 2- Makaleler, 3- Romanlar, 4- Ayın Tarihi (Başta Mısır ve Suriye olmak üzere dünyanın değişik yerlerinde, bir önceki ayda meydana gelen önemli hadiseler), 5- Haber, takriz ve tenkitlerden seçmeler.¹²⁴

Zeydan ilk yıl her ayda bir sayı çıkarırken ikinci yıl her ayın başında ve ortasında olmak üzere iki sayı çıkarmaya başlamıştı. Böylece yılda 12 olan sayı 24'e yükselmiştir. İlk aylarda derginin sayfa sayısı 32'dir. Sonra "soru ve öneriler bölümü" olarak altıncı bölüm eklenmiş, üçüncü yıl "ilmi haberler" bölümü eklenmiş ve sayfa sayısı 80'e ulaşmıştır. Beşinci yıl "çağın meşhurları" başlığı altında bir bölüm, onuncu

¹¹⁹ Philipp, *Die Welt des Islams*, s. 68.

¹²⁰ Zeydan 1889'da Necîb Mitrî ile Matba'atu't-te'lîf'i kurdu. 1891'de Mitrî bu ortaklıktan ayrıldı ve meşhur Dâru'l-maârif'i kurdu. Matba'atu't-te'lîf'i daha sonra Hilâl Matbaası adını aldı. Bkz. Halîl Sabât, *Târîhu't-tba'a fi ş-şarki'l-'arabî*, Kahire, 1966, s. 241, 242; Ware, *a.g.t.*, s. 81.

¹²¹ Serkîs, *a.g.e.*, s. 985; Ahmed Hüseyin et-Tamâvî, *el-Hilâl mietu 'âm mine't-tehdîs ve't-tenvîr 1892-1992*, Dâru'l-hilâl, Kahire, 1992, s. 3,8; Sabât, *a.g.e.*, s. 241,242; Phillip Di Tarrâzî, *Târîhu's-sihâfeti'l-'Arabiyye*, el-Matba'atu'l-edebiyîye, Beyrut, 1913, II, s. 18; M. M. Badawi, "Introduction" *Modern Arabic Literature*, edit. M. M. Badawi, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 10; Yusuf Muhyiddîn Ebû Hilâle, *el-Î'lâm fi diyâri'l-İslâm*, Dâru'l-Âsime, Riyad, 1988, s. 40-42; el-Cündî, *Corci Zeydan*, s. 65-66.

¹²² Zeydan dergisinin adını Osmanlının simgesi olması hasebiyle *el-Hilal* koyarken yönetimle iyi ilişkiler kurmak niyetiyle yapmış değildir. Mısır'da Abdulhamid rejiminden uzakta olduğu için böyle bir şeye ihtiyacı yoktur. Bu durum onun Osmanlı Devleti'ne gerçek, samimi bir bağlılık duygusu taşıdığını göstermektedir. Bunu İttihat Terakki Ayaklanması neticesi ilan edilen II. Meşrutiyete kadar pek dillendirmemiştir. Fakat İttihat Terakkinin yönetime gelmesinden sonra ömrünün sonuna kadar açık bir şekilde onları desteklemiştir. Bkz. Philipp, *a.g.t.*, s. 344-345.

¹²³ Corci Zeydan, "Fâtîhatu'l-hilâl", *el-Hilâl*, Yıl 1, S. 1, Kahire, Eylül, 1892, s. 2; Philipp, *Gurgi Zaidan His Life And Thought*, s. 230.

¹²⁴ Corci Zeydan, *el-Hilâl*, Yıl 1, S. 1, Kahire, Eylül, 1892, s. 2-3; Philipp, *Gurgi Zaidan His Life And Thought*, s. 230.

yıl “aile sağlığı” başlığıyla bir bölüm daha eklenmiştir. 32 sayfayla başlayan ilk sayısı 1914’te 100 sayfaya ulaşmıştır. Derginin basım kalitesi zamanla artmış, özel kâğıda basılmış resimler ilave edilmiştir.¹²⁵

el-Hill’in yayınlanmaya başladığı ilk aylarda derginin idaresi, yazıların hazırlanması, resmi yazışmalar gibi pek çok işi Zeydan tek başına yürütmüştür. İş yükü haddinden fazla artınca derginin idaresini kardeşi Mitr üslenmiş, böylece Zeydan bütün vaktini telife ayırabilmiştir.¹²⁶ Dil, tarih, edebiyat alanında yazdığı makaleler ve romanların tefrikası *el-Hill*’de yayınlanmıştır. Daha sonra kitap olarak yayınlanan bu eserleri ve *el-Hill*’in sayılarını satmak için Zeydan kitap satış yerleri açmıştır.¹²⁷ *el-Hill*’i çıkarması ve kitap satış yerlerini aması¹²⁸ Zeydan’ın hayatında önemlidir. Zira Dergi ona geniş halk kitlelerine ulaşma imkanı sağlamış, böylece Arap dünyası ve Arap birliği düşüncesini geniş halk kitlelerine duyurma firsatı yakalamıştır.

Zeydan dergiciliğe bir takım yenilikler getirmiştir. Bunlardan birisi derginin tasarımıyla ilgilidir. İkinisi ‘telagrafik sital’ denilen sade, kısa ve öz ifadelerden oluşan bir yazı üslubuyla makalelerini kaleme almasıdır. Bunun yanında devrinin sosyal, kültürel, edebi ve eğitimle ilgili meselelerini derin, uzun ve bıktırıcı analizlere girmeden zet bir şekilde okuyucusuna sunmuştur.¹²⁹

el-Hill’i kurduktan sonra okuyucunun eğlendirici şeyler istediğini fark eden Zeydan, roman yazmayı tercih etmiştir. Romanla okurlarını bir taraftan eğlendirirken diğer taraftan onları eğitecek, geliştirecek bilgiyi de verebilecektir. Bunun yanında derginin popülaritesinin artmasında ve aboneliklerin kemikleşmesinde romanların büyük katkısı olmuştur. Tefrika edilen romanlar yıl sonunda kitap haline getirilerek

¹²⁵ Eb Hille, *a.g.e.*, s. 40-42; el-Cnd, *Corci Zeydan*, s. 65-66; Ware, *a.g.t.*, s. 86.

¹²⁶ Fehm, *a.g.e.*, s. 688; Ismail Serageldin, “Jurji Zaidan: His Contributions to Modern Arab Thought and Literature (Introduction: Providing the Context)”, *Jurji Zaidan: Contributions to Modern Arab Thought and Literature*, Edit. George C. Zaidan-Thomas Philipp, The Zaidan Foundation, 2013, ss. 17-44.

¹²⁷ Ware, *a.g.t.*, s. 81; Sabt, *a.g.e.*, s. 241,242.

¹²⁸ Kitap satış yeri 1896’da matbaaya bitişik olarak açılmıştır. Burası bir süre sonra Amerika, Avrupa, İstanbul, Suriye, Mısır vd. yerlerden gelen dergi, gazete ve kitaplarla dolmuştur. Satış işlerinin yanında daha sonra romanlar ve bilimsel kitaplar aylık olarak kiralanmaya başlanmıştır. cret *el-Hill* abonelerine 10, diğer müşterilere 15 kuruştur. Bkz. Ami Ayalon, “Arab Booksellers and Bookshops in the Age of Printing, 1850–1914”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 37:1, Routledge, 2010, s. 83.

¹²⁹ Ali E.H. Dessouki, *The Origins of socialist Thought in Egypt, 1882 – 1922*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Department of Political Science McGill University, Montreal, 1972, s. 76.

dergiye yıllık abone olan herkese hediye edilmiştir. Zeydan böylece hem romanlarının okuyucu kitlesini çoğaltmış hem de dergisinin abone sayısını artırmıştır.

Daima Doğu yanlısı olan¹³⁰, Doğu kültür ve medeniyetini yüceltmeyi amaç edinen *el-Hilâl*, Mısır ve diğer Arap ülkelerinde edebiyat, sanat ve şiir gibi kültürel alanlarda meydana gelen gelişmeleri duyurmak için en önemli bilgi kaynağı olmuştur. Bir asrı aşkın süredir yayınına devam eden bir dergiyi kurmuş olmasıyla Zeydan önemli bir ‘kültürel girişimci’ olarak tarif edilebilir.¹³¹ Bunun yanında *el-Hilâl*, Avrupa’da tarih, bilim ve edebiyat alanında meydana gelen gelişmeleri Arap dünyasına aktaran kanalların başında gelmektedir.¹³² Batı kültürü ve medeniyeti hakkında başvuru kaynağı olabilecek bir ansiklopedi niteliğindedir. Avrupa’da tesis edilen anayasal sistemlerden, bilimsel gelişmelere, kadın erkek münasebetleri dahil toplumun genel yapısına ilişkin önemli bilgileri Arap okuyucusuyla buluşturmuştur.¹³³ Dergi Zeydan’ın başarılı yönetimi altında okuyucularının pek çok alandaki ihtiyacına cevap vermiş, ele aldığı konularla kendisi Hıristiyan olmasına rağmen Müslüman okuyucu kitlelerinin ilgisini çekmeyi başarmıştır. Modern bilim alanındaki son gelişmeler ve dünya tarihi ile ilgili merak uyandıran bilgilerle okuyucularını bilgilendirmiştir.¹³⁴ Siyasi meselelere değinmemiş fakat değişik alanlarda yapılan reformları desteklemiş özellikle toplumu oluşturan fertlerin eğitimini önemsemiştir.¹³⁵ *el-Hilâl* Doğu ve Batı kültürünün uzlaştığı bir zeminde yeni bir ahlâkî, manevi hayatı araştırmaya hizmet etmiştir. ‘Nahda hareketinin samimi ve güvenilir bir çocuğu olarak’ bu araştırmasında tarafsız olmaya çalışmıştır. Derginin kurucusunun mizacına ve kendisine ‘kimi zaman düşmanca

¹³⁰ Selâme Mûsâ, *Terbiyetu Selâme Mûsâ*, Müessesetu hindâvî, Kahire, 2012, s. 144.

¹³¹ Georges Corm, “Jurji Zaidan As a Promoter of Modern Arab Identity”, *Jurji Zaidan's Contributions to Modern Arab Thought and Literature*, edit. George C. Zaidan, Thomas Philipp, Zaidan Foundation, b.y., 2013, s. 7.

¹³² Roger Allen, *er-Rivâyetu'l-'Arabiyye*, Çev. Hisset İbrahim el-Münîf, el-Meclisu'l-a'lâ li's-sekâfe, b.y., 1997, s. 50; Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples*, Faber and Faber, London, 1991, s. 303-304.

¹³³ Philipp, *a.g.t.*, s. 365; Sheehi, *A Genealogy of Modern Arab Subjectivity*, s. 247.

¹³⁴ Martin Hartmann, *The Arabic Press of Egypt*, Luzac&Co, London, 1899, s. 35-36; Paul Starkey, *Modern Arabic Literature*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, s. 99.

¹³⁵ Anne-Laure Dupont, “The Ottoman Revolution of 1908 as Seen by *Al-Hilal* and *Al-Manar*: The Triumph and Diversification of the Reformist Spirit” *Liberal Thought in the Eastern Mediterranean: Late 19th Century Until the 1960s*, Koninlijke Brill, Leide, 2008, s. 123.

davranan bir toplumun içerisinde yer edinebilmek' için gösterdiği kişisel çabasına bakıldığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır.¹³⁶

Zeydan ortak hedef gördüğü Arap reform hareketinin başarıya ulaşması için Müslim ve gayr-ı Müslim kesimler arasında devamlı uzlaşma arayışı içinde olmuştur. Bu yüzden farklı kesimlerin çeşitli konulardaki görüşlerini kendi dergisinde yayınlamasına izin vermiştir. Muhammed Abduh'un çizgisini benimseyen reformist muhafazakâr Müslümanlarla seküler modernistler arasında köprü görevi görmüş, iki gurubu uzlaştırmak için çaba sarf etmiştir.¹³⁷ *el-Hilal* herhangi bir siyasi görüşe ya da ideolojiye angaje olmuş bir gurubun yayın organı değildir. Bu nedenle kendi döneminde ortaya çıkan ve amacına ulaştığında işlevini yitiren diğer dergiler gibi kısa ömürlü olmamıştır. Kalıcı olmayı hedefleyen büyük kültürel bir proje olduğu için hala ayakta durmaktadır.¹³⁸ Zeydan *el-Hilâl*'e kurumsal bir kimlik kazandırmıştır. Dergisi Sabri Hafız'ın işaret ettiği gibi günümüze kadar yayınlanmaya devam etmiş, Arap yazılı basınının en eski ve uzun süreli dergisi olmuştur.¹³⁹ *el-Hilâl*'in uzun ömürlü olması ve dünya genelinde bir okuyucu kitlesi kazanmasının nedenlerinden birisi de önceleri daha çok edebi içerikli yazılara yer veren derginin kapsamını genişleterek felsefe, bilim, sanat, siyaset ve ekonomi gibi alanlarda da makale yayınlamasıdır.¹⁴⁰

Zeydan hayatta iken dergisinde yayınlanan yazıların çoğunu kendisi yazmıştır. Bunun dışında dergide başka yazarların makalelerine ve şairlerin şiirlerine de yer verilmiştir. Bu dönemde Ahmed Şevkî (ö. 1932), el-Manfalûtî (ö.1824), Halîl Mutrân, Cübrân Halîl Cübrân (ö. 1931), Nâ'ûm Şakîr, Yûsuf Kerem, Emîn er-Rayhânî (ö. 1940), Mustafa Sâdık er-Râfî'î (ö.1937), Selâme Mûsâ (ö. 1958) ve Hâfız İbrahim (ö. 1932) gibi dönemin önde gelen yazar ve şairlerinin makale ve şiirleri *el-Hilâl*'de yayınlanmıştır. Zeydan'ın vefatından sonra da Ahmed Emîn (ö. 1954) Zekî Mübârek (ö.

¹³⁶ Ware, *a.g.t.*, s. 92.

¹³⁷ Georgescu, *a.g.t.*, s. 38.

¹³⁸ Sabry Hafez, "Literary Innovation: Schools and Journals", *Quaderni di Studi Arabi*, Vol. 18, Literary Innovation in Modern Arabic Literature Schools and Journals, (2000), s. 23.

¹³⁹ George M. Haddad, "Modern Arab Historians and World History", *The Muslim World*, Volume 51, Issue 1, January 1961, s. 39; Serageldin, *a.g.e.*, ss. 17-44.

¹⁴⁰ Serageldin, *a.g.e.*, ss.17-44.

1952), Muhammed Hüseyin Heykel (ö. 1956), Tâhâ Hüseyin, Abbâs Mahmûd el-Akkâd gibi kimseler *el-Hilâl*'de yazmıştır.¹⁴¹

el-Muktataf, Corci Zeydan için dergi faaliyetleri içinde örnek alabileceği güzel bir model olmuştur. *el-Hilâl* şekil bakımından *el-Muktataf*'a benzese de Arap-İslam tarihine ilişkin konulara ağırlık vermesi nedeniyle içerik bakımından hem *el-Muktataf*'tan hem de o dönemde yayınlanan dergilerden farklıdır.¹⁴² *el-Muktataf*'la ortak yönleri ise 19. yüzyıl Arap dünyasında liberal düşüncelerin yayılmasına öncülük etmesidir.¹⁴³

Mısır'daki geniş okuyucu kitlelerine hitap eden meşhur gazeteler Suriye kökenli kişilerce kurulmuş ve yönetilmiştir. *el-Muktataf*'ın kurucusu Yakûp Sarrûf ve Fâris Nimr, *el-Hilâl*'i kuran Zeydan, 1898'de *el-Menâr*'ı kuran Reşîd Rızâ bunlar arasındadır. Bu kişiler gazeteciliği bir adım ileri götürerek gazetelerinin yanında kitap basmaya ve dağıtmaya başlamış, adeta birer yayınevi gibi çalışmıştır.¹⁴⁴ Nahda döneminin en etkin yayınları arasında yer alan, özellikle bu üç dergi Mısır yazılı basınının gelişmesine ciddi katkılar sağlamıştır.

el-Hilal, Zeydan hayatta iken Orta Doğuda okunan en yaygın dergi olmuştur.¹⁴⁵ Altıncı senesine girdiğinde Arap dünyasının yanı sıra Çin, Hindistan, Avusturalya, Amerika, Zellanda, Zanzibar ve Avrupa ülkelerinde de okunmuştur.¹⁴⁶

Zeydan 1892'den vefat ettiği güne kadar 22 yıl kesintisiz bir şekilde *el-Hilâl* dergisini çıkarmıştır. Yazılarını yazdığı son sayı 1914 senesinin Ağustos sayısıdır. Bu

¹⁴¹ et-Tamâvî, *a.g.e.*, s. 44-82.

¹⁴² Ware, *a.g.t.*, s. 87.

¹⁴³ Waheeb George Antakly, "American- Protestant Educational Missions: Their Influence on Syria and Arab Nationalism, 1820-1923", The American University, Washington, 1975, s. 129.

¹⁴⁴ Susan Laila Ziadeh, *A Radical in His Time: The Thought of Shibli Shumayyil and Arab Intellectual Discourse (1882—1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Michigan, 1991, s. 29.

¹⁴⁵ Timothy Mitchell, *Colonising Egypt*, University of California Press, Berkeley 1991, s. 170.

¹⁴⁶ Zehûra, *a.g.e.*, s. 462, 464.

süre zarfında 264 ay dergiyi yayınlamıştır.¹⁴⁷ Zeydan'dan sonra derginin yönetimini ve editörlüğünü oğlu Emîl Zeydan devam ettirmiştir.¹⁴⁸

1.2.7. Vefatı

Zeydan, 22 Temmuz 1914 Salı gecesi kalp krizi nedeniyle Kahire'de vefat etmiştir.¹⁴⁹ Onu anmak için pek çok toplantı yapılmış, Ahmet Şevkî gibi şairler hakkında mersiye söylemiştir.¹⁵⁰

2. KİŞİLİĞİ

Arap nahda hareketinin önemli temsilcilerinden biri olan¹⁵¹ Corci Zeydan'ın çağdaşlarından Zekî Fehmî onu orta boylu, bedeni dolgun, esmer tenli, gözleri parlak, dinç, doğru sözlü, kararlı, hoş sohbet, insancıl, güler yüzlü, samimi ve onurlu biri olarak tarif etmektedir. Fehmî'ye göre onun en önemli vasıflarından biri hakikatin peşinde koşan bir kişiliğe sahip olmasıdır.¹⁵²

Sabır, sebat, çalışkanlık Zeydan'ın en belirgin vasıflarıdır.¹⁵³ Ailesini yoğun bir çalışma temposu içerisinde görmesi ve erken yaşlarda hayatın zorluklarıyla karşılaşması ona mücadeleci bir kişilik kazandırmış, önüne çıkan engeller karşısında sebatkâr olmayı öğretmiştir. Beş ay gibi kısa bir sürede, Arapça-İngilizce sözlük yazmaya kalkışacak derecede İngilizceyi öğrendiğini düşünmesi, tahsili en az iki yıl sürer denilen dersleri kendi başına iki buçuk ayda öğrenerek girdiği sınavda başarı gösterip tıp eğitimi veren Beyrut Amerikan Kolejine girmeye hak kazanması, dışarıdan verdiği imtihanlarla eczacılık diploması alması bunun delillerinden bir kaçıdır.

¹⁴⁷ el-Cündî, *Corci Zeydan*, s. 66.

¹⁴⁸ et-Tamâvî, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁴⁹ Hasen, *a.g.e.*, s. 205; Serkîs, *a.g.e.*, s. 985; Ware, *a.g.t.*, s. 251.

¹⁵⁰ Fehmî, *a.g.e.*, s. 691-692.

¹⁵¹ Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1914, XVII, s. 635-652; Şeyhû, s. 377; Enîs el-Makdîsî, *el-Fünûnu'l-edebîyye ve a'lâmûhâ fi'n-nahdati'l-'Arabîyyeti'l-hadîse*, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 2000, s. 517; Ayalon, *British Journal of Middle Eastern Studies*, s. 83; Wiebke Walther, "Zaydân, *Djurdjî*." *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Brill Online, 2014, http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/zayda-n-d-j-urd-j-i-SIM_8142, (02 October 2014).

¹⁵² Fehmî, *a.g.e.*, s. 689.

¹⁵³ Zehûra, *a.g.e.*, s. 463; Hasen, *a.g.e.*, s. 189

Zeydan her ne kadar kariyerinin zirvesine Mısır'da yaşadığı yıllarda ulaşırsa da ilmi ve edebi kişiliğinin altyapısı Beyrut'ta oluşmuştur. Hayatında önemli izler bırakan kişilerden birisi de Medresetu's-Şevvâm'da hocası olan Zahir Hayrullah'tır. Daha önceleri duvar ustası iken kendi kendini yetiştirip öğretmen olan Zahir Hayrullah¹⁵⁴ Zeydan için canlı bir rol model olmuştur. Okul kapanınca Zahir Hayrullah'ı takip etmiş ve onunla kendi açtığı okula gitmiştir.¹⁵⁵ Zâhir Hayrullah'ın okulundan ayrıldıktan sonra üç, dört yıl Beyrut'un oyun ve eğlence peşinde koşan gençleriyle beraber olmuş, onlarla arkadaşlık ederken hiçbir kitabı eline almamış ve okulda öğrendiği bilgileri unutacak duruma gelmiştir. Bu sıralarda Halîl Şâvil adında tanıştığı bir genç Zeydan'ın hayatında dönüm noktası olmuştur. Mütenebbî gibi klasik dönem şairlerinin pek çok şiirini ezbere bilen ve anlayan Şâvil ile arkadaş olan Zeydan onun vesilesiyle şiire ve edebiyata ilgi duymaya başlamış, birlikte Arap şairlerinin şiirini ezberleyip anlamaya çalışmışlardır. İngilizce öğrenmeye karar vermesi de yine onun teşvikleriyle olmuştur.¹⁵⁶

Zeydan, babasının restoranında çalıştığı dönemde Beyrut'ta yaşayan ilim ve edebiyat çevresinden önemli simalarla tanışma fırsatı yakalamıştır. Arap nahda hareketinin öncülerinden İbrahim el-Yazıcı, şair ve edip Abdullah el-Bustânî, Şahin Makaryus, *el-Muktataf*'ın editörü Yakub Sarrûf ve Faris Nimr gibi kimseler bunlar arasındadır.¹⁵⁷ Zeydan bu kimselerle babasının lokantasında tanışarak onlar sayesinde ilim ve edebiyata ilgi duymaya başlamıştır. Satın aldığı ilk kitap İbrahim el-Yazıcı'nın babası Nâsîf el-Yazıcı'nın *Mecma'u'l-bahreyn*¹⁵⁸ adlı eseridir.¹⁵⁹ Bu kitap onda Arap diline karşı bir merak oluşturmuştur.¹⁶⁰

¹⁵⁴ *Muzekkirât*, s. 16.

¹⁵⁵ Ware, *a.g.t.*, s. 17.

¹⁵⁶ *Muzekkirât*, s. 28-31; el-Cündî, *Corci Zeydan*, s. 17.

¹⁵⁷ *Muzekkirât*, s. 41; Ware, *a.g.t.*, s. 25-27.

¹⁵⁸ Nâsîf el-Yazıcı *Mecma'u'l-bahreyn* (1856) adlı eserini klasik Arap edebiyatının makâme türünde kaleme almıştır. Büyük bir dil ustalığıyla yazdığı eserin başlığı Kuran'dan alınmadır. İçerik itibarıyla İslami olmasa da kullandığı dil İslam kültürünün ürettiği klasik Arapçadır. Geniş bilgi için bkz. Sheehi, *Foundations of Modern Arab Identity*, s. 121-122.

¹⁵⁹ Zeydan'ın anlattığına göre ikinci el olarak 9 kuruşa satın aldığı kitaba harcadığı parayı babası israf olarak görmüş, şiddetli bir şekilde onu azarlamış ve akşam yemeğini yemeden yatağına göndermiştir. Bkz. *Muzekkirât*, s. 35- 36.

¹⁶⁰ *Muzekkirât*, s. 35- 36.

Zeydan 18 yaşında¹⁶¹ arkadaşı Şâvil ile birlikte İngiltere'deki Hıristiyan gençlerin kurduğu Şemsu'l-Birr Cemiyeti'nin Beyrut şubesine üye olur. Cemiyetin üyelerinin çoğunluğunu Beyrut Amerikan Kolejinin öğrencileri oluşturmaktadır. Cemiyet içerisinde edindiği arkadaş çevresiyle Beyrut Amerikan Kolejinin düzenlediği seminerlere, konferanslara ve yıllık mezuniyet törenlerine katılma fırsatı bulur.¹⁶² Şâvil vasıtasıyla cemiyet üyelerinden İskender el-Bârûdî ile tanışır. Beyrut Amerikan Kolejinde tıp okuyan el-Bârûdî Zeydan'ın ilim ve edebiyat yoluna girmesinde etkili olan şahsiyetlerin başında gelmektedir. Ondan aldığı özel derslerle Beyrut Amerikan Koleji'nde tıp okumaya hak kazanır.¹⁶³

Beyrut Amerikan Koleji'nde geçirdiği yaklaşık bir buçuk yıl süren öğrenim dönemi Zeydan'ın hayatındaki önemli köşe taşlarından birisidir. Burada geçirdiği süre çok kısa olsa da onun, modern bilim ve araştırma metotlarına yönelik akademik bir bakış açısı kazanmasına vesile olmuştur.¹⁶⁴ Kolejden ayrıldıktan sonra bir daha düzenli bir eğitim alma fırsatı bulamamıştır. Gördüğü eğitimin tamamı geleneksel ilköğretim ile modern kolej eğitiminin karışımıdır. Bu ikisinin üstünde ise kendi çabası ile oluşturduğu entelektüel birikim vardır.¹⁶⁵ Dil, tarih ve edebiyat alanlarında sadece Arapça kaynaklardan beslenmemiş bunun yanında Süryanice, İbranice gibi Semitik dillerde ve İngilizce, Almanca gibi Avrupa dillerinde yazılan eserlerden de istifade etmiştir.¹⁶⁶ Kolejde kazandığı bakış açısı ve kendi yaptığı okumalar onu, bilimin değerini anlayan ve bilimi her şeyin üstünde tutan biri haline getirmiştir.¹⁶⁷

Arapçaya Yakûp Sarrûf tarafından *Sırru'n-Necâh* (1880) olarak çevrilen Samuel Smiles'a ait *Self Help* (1858) adlı kitabın gençlik döneminde, Zeydan'da büyük bir

¹⁶¹ Ware, *a.g.t.*, s. 54.

¹⁶² *Muzekkirât*, s. 45; Zehûra, *a.g.e.*, s. 458.

¹⁶³ *Muzekkirât*, s. 44-45, 52.

¹⁶⁴ Anne-Laure Dupont, "What is a kâtib 'âmm? The Status of Men of Letters and the Conception of Language According to Jurji Zaydân" *Middle Eastern Literatures*, Vol. 13, No. 2, August 2010., s. 172-173; Philipp, *a.g.t.*, s. 124-125.

¹⁶⁵ Thomas Philipp, "Language, History, and Arab National Consciousness in the Thought of Jurji Zaidan (1861-1914)", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, Vol. 4, No. 1, Jan., 1973, s. 8.

¹⁶⁶ Dupont, *Middle Eastern Literatures*, s. 172-173.

¹⁶⁷ J. Brugman, *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt*, Leiden: E.J Brill, 1984, s. 219; Serageldin, *a.g.e.*, ss. 17-44.

motivasyon oluşturduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁸ Bu kitap bir kişinin toplumda en alt seviyede olsa da düzenli ve sıkı çalıştığında başarıyı elde edebileceğinden, toplumun üst sınıflarına atlayabileceğinden bahsetmekte fakat alt sınıflarda toplu bir şekilde ilerlemenin mümkün olmadığını iddia etmektedir. Bu düşünceler Zeydan'ın hayat felsefesi olmuş gibidir. Okuduğu onca kitap arasında Smiles'in bu kitabına yıllar sonra kaleme aldığı hatıralarında değinmeden geçememiştir.¹⁶⁹

Öğrencilik yıllarında Beyrut'taki mason locasıyla ilişki içinde olan Zeydan Kahire'ye yerleştiğinde Nimr ve Sarrûf gibi o dönemden yakın ilişki içinde olduğu kimselerle birlikte Kahire'deki mason locasının üyesi olmuştur. Önceleri locaya bağlılığı masonları savunacak bir kitap yazacak kadar kuvvetlidir.¹⁷⁰ Hatta ilerleyen zamanda Kahire'deki Mason locasında “Büyük Üstad” derecesine yükselmiştir.¹⁷¹ Fakat kızı Esmâ Sem'ân'ın ifadesine göre bir süre sonra Masonluğun hilekârlık olduğunu düşünmeye başlamıştır.¹⁷²

Zeydan çalışkanlığıyla beraber ilmi kişiliği ve entelektüel donanımıyla oryantalist yazarların dikkatini çekmiş, Oxford Üniversitesi profesörlerinden D. S. Margoliouth onun *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî* adlı eserinin dördüncü cildini *Umayyads and Abbâsids* ismiyle İngilizceye tercüme etmiştir.¹⁷³ Rus müsteşriklerden İgnatii Kroteşkovsky de Zeydan'ın kendine ve eserlerine ilgi duyan bir kimsedir. Kahire'ye geldiğinde Zeydan'la görüşen ve sonrasında da yazışmaya devam eden Kroteşkovsky Zeydan'ı asil karaktere sahip bir kimse olarak nitelemiştir.¹⁷⁴

Mısır'a geldiğinde *el-Hilâl* dergisini ziyaret eden başka bir müsteşrik, onunla tanıştığında şaşkınlıktan “Sen gerçekten Zeydan mısın?” demekten kendini alamamış, “Evet” cevabını aldığı anda “Benim hayalimdeki resminiz gerçeğinden ne kadar da farklı.

¹⁶⁸ *Muzekkirât*, s. 47; George C. Zaidan, “Jurji Zaidan, the Cultural Entrepreneur: His Values, Beliefs and Attributes” *Jurji Zaidan: Contributions to Modern Arab Thought and Literature*, Edit. George C. Zaidan-Thomas Philipp, The Zaidan Foundation, 2013, s. 245-246.

¹⁶⁹ Philipp, *a.g.t.*, s. 172-175.

¹⁷⁰ Philipp, *a.g.t.*, s. 206.

¹⁷¹ Robert Bell Campbel, *The Arabic Journal al-Mashriq: Its beginnings and First Twenty-Five Years Under the Editorship of Pere Louis Cheikho*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eastern Languages and Literatures, The University of Michigan, 1972, s. 182.

¹⁷² Ware, *a.g.t.*, s. 78.

¹⁷³ Le Gassick, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁷⁴ Hasen, *a.g.e.*, s. 190;

Ben beyaz saçlı, yaşlı bir kimseyle karşılaşacağımı umuyordum. Çünkü sizin eserlerinizden haberdar olan biri en az seksen yaşında olduğunuzu tahmin eder.” demiştir.¹⁷⁵

Lugatu'l-'Arab dergisinin editörü Anastas Mari el-Kirmili (1866-1947), Zeydan'ı, bazı eserlerini kendi dillerine tercüme etmeleri sebebiyle Avrupalı ilim adamlarının üstünlüğünü kabul ettikleri tek Arap olarak nitelemektedir.¹⁷⁶

İnsafı bir kişiliğe sahip olan Zeydan müsteşriklerin İslâm kütür ve medeniyetine yaptıkları katkıları görmezlikten gelmenin yanlış olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında ilim ve edebiyat çevresinde yeni boy gösterenlere kıymet vermiş, onların eskilerden daha az değerli olmadığını, takdire layık olmanın eski olmakla değil isabetli fikirlere sahip olmakla mümkün olacağını dile getirmiştir.¹⁷⁷

Zeydan'ın dindar bir kişi olduğunu söylemek zordur. Dinle ilk ilişkisi çocukluğunda gittiği okulda yarı eğitimli bir papazın yanında Zebur'dan ezberlediği metinlerden ibarettir. Dinsel anlamda formel eğitimi Kolejdeki kısa süreli tecrübesine dayanır. Protestan misyonerlerince açılan okulda her öğrencinin bazı Protestan ayinlerini öğrenmesi ve yapması gerekmektedir. Zeydan bunlara karşı çıkmasa da kendi mezhebini bırakıp Protestanlığa geçmemiştir. Dinî inanış ve ritüellerde orta bir yol izlemiştir. Dini genellikle bilimin gerisinde tutmakla birlikte sosyal açıdan önemini göz ardı etmemiştir.¹⁷⁸ Zeydan, evrim teorisine destek vermekle birlikte insanın kökeniyle ilgili tam bir kanaate varamamış, Tanrı inancını korumuş, O'nu evrendeki varlığın yaratıcısı olarak görmüştür.¹⁷⁹

Zeydan'ın yazılarının 19. yüzyılda Arapların gösterdiği entelektüel ilerlemeye katkısı büyüktür.¹⁸⁰ O, rasyonel ve seküler düşüncenin Arap kültüründe yer edinmesi

¹⁷⁵ Hasen, *a.g.e.*, s. 178;

¹⁷⁶ Anastas Marî el-Kirmilî, “Nakdu kitâbi Târîhi âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye”, *Lügatu'l-'Arab*, Matbaatu'l-âdâb, c. 1, S. 10, Bağdat, 1912, s. 392-397.

¹⁷⁷ Hasen, *a.g.e.*, s. 187-188.

¹⁷⁸ Philipp, *a.g.t.*, s. 194-196, 208.

¹⁷⁹ Ziadeh, *a.g.t.*, s. 205-206.

¹⁸⁰ Philipp, *International Journal of Middle East Studies*, s. 3.

için yoğun bir çaba sarf etmiştir.¹⁸¹ Kültürel bir canlanmanın meydana gelmesi için Batı kültürünü Arap dünyasına taşıırken Şibli Şumayyil ve Ferah Antûn gibi Batı kaynaklı fikir ve ideolojileri aşırı bir şekilde yüceltip onların savunuculuğunu yapmamış,¹⁸² sadece Doğu kültürünü yüceltmek için Batı ile ilgilenmiştir. Yakın arkadaşlarından Nimr ve Sarrûf Mısır'daki İngiliz yönetiminin savunuculuğunu yaparken Zeydan İngilizlere destek çıkmamıştır.¹⁸³

Genellikle Doğulu Hıristiyanlar Avrupalı olarak tanımlanırken Zeydan aidiyet noktasında Avrupa karşıtı bir duruş sergilemiş, Doğu medeniyetinin ileri seviyedeki Batı medeniyetine ayak uydurarak gelişmesi gerektiği düşüncesini savunmakla birlikte kendini daima Doğulu bir Arap¹⁸⁴ olarak görmüştür.¹⁸⁵ Kendini 'kan bağı ile Suriyeli, ulus bakımından Mısır vatandaşı, ikisinin de önünde, Osmanlı' olarak tanımlamaktadır. Bu nedenle şapka yerine Osmanlı fesi giymiştir.¹⁸⁶

Zeydan hayatını aktif politikadan uzak geçirerek edebi alanlarda eser vermeye çalışmıştır. Arap kültür ve medeniyet mirasını ele aldığı pek çok eserinde özellikle Arap milli tarihi üzerinde çok durmuştur. Ortak dil, tarih ve kültür paydası altında Arapların karakteristik yapısını oluşturan hususları belirgin hale getirmeye çalışmıştır. Bunu yaparken öncelikli hedefi ulusal bir bilinç oluşturmaktır. Dinsel farklılıkların üzerinde bir Arap tarihi ve kültürü anlayışını savunmuştur. Böylece Arap tarihi İslam tarihini de içine alan daha kapsamlı bir kültür ve medeniyet tarihi şeklinde ele alınmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası iktidara gelene kadar siyasi konulara dâhil olmaktan kaçınmıştır. Fakat İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesiyle hararetle bir şekilde yeni yönetimi savunmuş ve siyasi konular hakkında *el-Hilâl*'de pek çok makale kaleme almıştır. II. Abdulhamid

¹⁸¹ Hafez, *Quaderni di Studi Arabi*, s. 23.

¹⁸² Donald M. Reid, "The Syrian Christians and Early Socialism in the Arab World", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, No. 2 (Apr., 1974), Cambridge University Press, s. 189.

¹⁸³ Donald Malcolm Reid, "Cairo University and the Orientalists", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, Vol. 19, No. 1 (Feb., 1987), s. 62.

¹⁸⁴ Zeydan yaptığı araştırmalar neticesinde kendi ailesinin Havran Araplarından, yani Suriye'deki Ortodoksların çoğu gibi Gassânîlerden geldiğini düşünmektedir. Bkz. Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1914, XVII, s. 635-652.

¹⁸⁵ Philipp, *a.g.t.*, s. 365.

¹⁸⁶ Ware, *a.g.t.*, s. 143.

döneminin son yıllarını ele aldığı *el-İnkılâbu'l-Osmânî* adlı romanında da güncel siyasi meselelere yönelik fikirlerini yansıtmıştır.¹⁸⁷

Zeydan'ın gerçek anlamıyla bir bilim adamı olduğunu söylemek zordur. O daha çok kendi düşüncesini destekleyen hadiseleri ve fikirleri seçerek sentezleyen bir kimsedir. Onun yaklaşımı kimi zaman tarihî hadiseleri esnetmesine ve basitleştirmesine neden olmuştur. Böyle bir tavır sergilemesinde farklı din ve mezheplere mensup bir okuyucu kitlesini memnun etme çabasının etkisi olabilir. Onun önceliği bilim adına tarihi yazmak veya yeniden yorumlamaktan ziyade gelecekte hayalini kurduğu Arap toplumunu yeniden inşa etmek amacıyla tarihi kendi düşüncelerinin payandası yapma şeklinde değerlendirilmiştir. Bütün teliflerinde dikkat çeken didaktik üslup bu düşüncüyü desteklemektedir.¹⁸⁸

Zeydan'ı tanıtmaya çalışan araştırmacılar onu, tarihçi, gazeteci, dilbilimci, edebiyatçı, siyaset bilimci, reformist gibi vasıflarla nitelemiş ve onun için “bir bünyede birkaç adam” (many men in one man, ricâl fî racul) ifadesini kullanmıştır.¹⁸⁹ Muhammed Huseyn Heykel Zeydan'ı ‘Mısır’daki tarih yazarlarının en büyüklerinden hatta kendi döneminde bu işle uğraşan tek kişi’ şeklinde tarif etmektedir.¹⁹⁰ Batı dünyasında Zeydan'ın biyografisi üzerine çalışan akademisyenlerden Anne-Laure Dupont onu ‘kendi kendini yetiştiren (self-made), ansiklopedik, ahlakçı bir edip, genel reform gündemine ortak olan ve ulusal Arap edebiyatı üzerinde duran bir entelektüel’ şeklinde tarif etmektedir.¹⁹¹ Öte yandan Zeydan değişik alanlardaki çalışmalarıyla insanın azim ve kararlılıkla kendine faydalı olacağı gibi bütün bir toplumun ilerlemesine de katkı sağlayabileceğini göstermiştir.¹⁹²

Zeydan, nezih bir telif anlayışını benimsemiş, dini ve siyasi gurupları kışkırtacak şeyler yazmamıştır. Fakat bazı Müslüman ve Hıristiyanlar tarafından şiddetli bir şekilde

¹⁸⁷ Axel Havemann, “Between Ottoman Loyalty and Arab "Independence" "Muhammad Kurd 'Alî, Ğirġî Zaydân," and "Sakîb Arslân", *Quaderni di Studi Arabi*, Vol. 5/6, Gli Arabi nella Storia: Tanti Popoli una Sola Civiltà, 1987-1988, s. 351-352.

¹⁸⁸ Ware, *a.g.t.*, s. 194.

¹⁸⁹ Harb, *a.g.e.*, s. 10; Zaidan, *a.g.e.*, s. 245.

¹⁹⁰ Muhammed Huseyn Heykel, *Evkâtu'l-ferâġ*, Mektebe li'nahdati'l-Mısriyye, Kahire, 1968, s. 215.

¹⁹¹ Dupont, *Middle Eastern Literatures*, s. 171.

¹⁹² William L. Cleveland, “Book Reviews, Gurgi Zaidan: His Life and Thought by Thomas Philipp”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 13, No: 4 (Nov., 1981), s. 513-514.

eleştirilmiştir. Bazı Müslüman yazarlar tarafından yaptığı telif hataları veya onların anlayışlarına muhalif şekilde konuları ele alması sebebiyle İslam'ı kötüleme, iftira atma, İslam aleyhine entrika çevirme gibi ithamlara maruz kalmıştır. Hıristiyan yazarlar ise Zeydan'ı para kazanmak amacıyla İslam'ı ve Müslümanları överek onlara yaklaştırmaya çabalamakla itham etmiştir. Her iki kesimin iddialarına karşı çıkan Reşîd Rızâ daha insafli ve gerçekçi bir yaklaşım sergileyerek Zeydan'ın yaptığı hataların temelinde yetiştirmeye çalıştığı makaleler ve kitaplar için yeterli kaynağa müracaat etme ve konuların üzerinde etraflıca düşünme fırsatı bulamamasını görmektedir.¹⁹³

Sûdan savaşında gösterdiği yararlılıklardan dolayı kendisine verilen madalya ve nişandan başka Abbas Hilmi Paşa dönemindeki Mısır Hükümeti Arap dili ve edebiyatına katkılarından dolayı Zeydan'a yüksek nişan ödülü vermiştir. Bunun yanında vefatından birkaç ay önce, Beyrut Amerikan Koleji yönetimi bilimsel bir derece olan şeref unvanını vermeyi kararlaştırmıştır.¹⁹⁴

Fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ve erken yaşta zorlu bir hayatla karşılaşan Zeydan, Beyrut'ta kendisini içinde bulduğu entelektüel çevrenin etkisiyle ilim ve edebiyat dünyasına adım atmış, kişisel gayretiyle kendisini yetiştirmeyi başarmış bir kimsedir. Onun fikir dünyasının şekillenmesinde gençlik yıllarında tanıştığı Arap milliyetçisi edip ve yazarlar ile Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde geçirdiği sürede aldığı eğitimin önemli etkisi olmuştur. Çalışmalarını Arap dili, edebiyatı ve tarihi alanında yoğunlaştıran Zeydan, kendi kurduğu *el-Hilâl* dergisiyle görüşlerini Arap coğrafyasına olduğu gibi bu coğrafyanın dışına da ulaştırmayı başarmıştır.

¹⁹³ Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1914, XVII, s. 635-652.

¹⁹⁴ Fehmî, *a.g.e.*, s. 689.

3. ESERLERİ

3.1. Romanları

3.1.1. el-Memlûku'ş-şârid (1891)

XIX. yüzyılın ilk yarısında Mısır ve Sûriye'de yaşanan olayları ele almıştır. Zeydan'ın roman türünde telif ettiği ilk eserdir. Ubeydiye Medresesi'nde öğretmenlik yaptığı dönemde yazmıştır.¹⁹⁵

3.1.2. Esîru'l-Mutemehdî (1892)

Roman, Sûdan ve Mısır'ın XIX. asırdaki genel durumu konu edinmekte, Mısır'daki Urâbî İsyani'nda ve Sûdan'daki Mehdî İsyani'nda, yabancı devletlerin oynadığı oyunların etkisine ve İngilizlerin Nil Vadisi'ni işgaline değinmektedir.¹⁹⁶

3.1.3. İstibdâdu'l-Memâlîk (1893)

Roman, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Mısır ve Suriye'nin sosyal, siyasi ve ekonomik durumunu ortaya koymaktadır. Mısır'a hükmeden Ali Bey el-Kebîr, çağdaşı olan diğer Memlûklü yöneticiler ve Suriye emirlerinin halka uyguladığı baskı, Osmanlı ve Rusya arasındaki savaş, batılı ülkelerin bölge üzerindeki emelleri romanın dikkat çeken başlıkları arasında sayılabilir.¹⁹⁷

3.1.4. Cihâdu'l-Muhibbîn (1893)

Roman birbirine âşık olan insanların karşılaştıkları sıkıntıları, aşkları uğruna katlanmak zorunda kaldıkları hadiseleri, sabır ve vefa gösterdiklerinde karşılığını görmelerini, kötü niyetli insanların kendi tuzaklarına düşmelerini ve sair konuları ele almaktadır.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Zehûra, *a.g.e.*, s. 462, 463.

¹⁹⁶ Corci Zeydan, *Esîru'l-Mutemehdî*, Dâru'l-hilâl, Kahire, 1985, s. 3.

¹⁹⁷ Corci Zeydan, *İstibdâdu'l-Memâlîk*, Dâru'l-cîl, Beyrut, ty., s. 3.

¹⁹⁸ Corci Zeydan, *Cihâdu'l-Muhibbîn*, Dâru'l-hilâl, Kahire, 1985, s. 3.

3.1.5. Armânûsetu'l-Mısriyye (1896)

Romanın konusu, Mısır ve İskenderiye'nin 640 yılında 'Amr b. As tarafından fethinin ayrıntıları, Arap toplumunun gelenek, görenek ve âdetleri, Kıptîlerin ve Romalıların bu dönemdeki genel durumu ile aralarında süregelen çekişme şeklinde ifade edilebilir.¹⁹⁹

3.1.6. Fetâtu Gassân (1897-1898)

Bu romanında Zeydan İslâmiyet'in doğuşundan önceki ve sonraki dönemde Arabistan ve yöresindeki Arap toplumunun genel durumundan bahsetmektedir. Suriye'de yaşanan karışıklıklar, Bizans krallarının gelişmelerden gâfil oluşu, Arapların cahiliye adetleri üzere yaşadığı hayat, yaptıkları savaşlar, Ukaz panayırında okunan şiirler, birbirine karşı övünmeleri, Hz. Peygamber'in yeni bir dinle ortaya çıkması, onları putperestlikten tevhîd inancına yönlendirmesi, Arap toplumunu bir araya getirerek belirli bir hedef etrafında birleştirmesi romanda dikkat çeken konulardır. Bunun yanında yeni gelen dinle adalet karşısında herkesin eşit olması, herkesin üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmesi, hakkı olanın hakkını alabilmesi, Müslümanların Hicaz topraklarından çıkıp Suriye ve Irak'ı fethi, üzerinde durulan hususlardır.²⁰⁰

3.1.7. Azrâ'u Kureyş (1899)

Roman, genel olarak Halîfe Hz. Osman'ın öldürülmesinin iç yüzü, Hz. Ali'nin halîfe olarak seçilmesi, bunların ardından yaşanan karışıklıklar, Cemel ve Sıffin savaşları, Hakem olayı ve Mısır'ın Hz. Ali'nin kontrolünden çıkması ve sair konuları ele almaktadır.²⁰¹

3.1.8. 17 Ramazân (1900)

Genel olarak Hz. Ali'nin şehit edilmesine uzanan süreci, Hâricîlerin tafsilatlı durumunu, hilâfetin Ehl-i Beyt'den Emevîlere geçişini ele alan roman, Hz. Osman'ın

¹⁹⁹ Corci Zeydan, *Ermânûsetu'l-Mısriyye*, Dâru'l-cîl, Beyrut, ty., s. 2; Abbûd, *a.g.e.*, s. 36, 37.

²⁰⁰ Abbûd, *a.g.e.*, s. 31-32; Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1903, VI, s. 389-397.

²⁰¹ Corci Zeydan, *Azrâ'u Kureyş*, Dâru'l-cîl, Beyrut, ty., s. 3;

şehit edilişinden sonraki bazı karışıklıklara değinmesi itibariyle bir önceki romanın tetimmesi sayılabilir.²⁰²

3.1.9. Gâdetu Kerbelâ (1901)

Hz. Hüseyin ve ailesinin Kerbelâ ovasında öldürülmesi, Harre hadisesi, Yezîd b. Muâviye'nin hilâfeti ve vefatına kadarki sürede meydana gelen olaylar, ortaya çıkan karışıklıklar romanın temel mevzularıdır.²⁰³

3.1.10. el- Haccâc b. Yûsuf (1902)

Romanın konusu Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyeti döneminde Mekke'nin kuşatılması, fethedilmesi, İbn Zübeyr'in öldürülmesi, Abdumelik b. Mervân dönemi ve bu dönemde Mekke ve Medine'nin genel durumu şeklinde özetlenebilir.²⁰⁴

3.1.11. Fethu'l-Endelus (1903)

Roman, İspanya'nın fetih öncesi ekonomik, sosyal, siyasal ve dinî durumunu, Târik b. Ziyâd tarafından fethedilişini ve Kral Rodrik'in kaçarken öldürülüşünü ele almaktadır.²⁰⁵

3.1.12. Şarl ve Abdurrahmân (1904)

Müslüman Arapların Fransa topraklarında yaptıkları fetihleri ve sonrasında Avrupalıların Şarl Martel yönetiminde birleşmesini ele alan roman Arapların Avrupa'da yaşadığı başarısızlığın sebeplerini incelemektedir.²⁰⁶

3.1.13. Ebû Muslim el-Horasânî (1905)

Roman, Emevî Devletinin yıkılışı, Abbâsi Devletinin ortaya çıkışı, Ebû Müslim el-Horasânî'nin yeni devletin kuruluşundan Ebû Ca'fer el-Mansûr dönemine kadar

²⁰² Corci Zeydan, *17 Ramazan*, el-Mektebetu'l-edebiyeye, Beyrut, ty., s. 4.

²⁰³ Corci Zeydan, *Gâdetu Kerbelâ'*, Dâru'l-cîl, Beyrut, ty., s. 3.

²⁰⁴ Corci Zeydan, *el- Haccâc b. Yûsuf*, Dâru'l-cîl, Beyrut, ty., s. 1.

²⁰⁵ Corci Zeydan, *Fethu'l-Endelus*, Dâru'l-hilâl, Kahire, 1984, s. 3; Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1903, VI, s. 389-392.

²⁰⁶ Corci Zeydan, *Şarl ve Abdurrahmân*, Dâru'l-cîl, Beyrut, ty., s. 3.

yaptığı hizmetler, otoriteyi sağlama adına uyguladığı öldürme, yıldırma, aşırı güç kullanımı siyaseti, Horasanlıların adet, gelenek, görenek ve yaşam tarzları, Mevâlinin Emevîlere karşı gösterdikleri olumsuz tavır, Hâşimoğullarının yönetimi ele geçirmede Abbâsilerle giriştiği mücadele ve sair konuları ele almaktadır.²⁰⁷

3.1.14. el-‘Abbâse uhtu’r-Reşîd (1906)

Vezirlik gibi önemli devlet makamlarında görev yapan Bermekî ailesinin bir süre sonra Hârûn er-Reşîd tarafından azledilerek ortadan kaldırılmasını ve bunun sebeplerini ele alan roman aynı zamanda halifelerin meclislerini, elbiselerini, tören alaylarını, Abbasî Devleti’nin ulaştığı medeniyet ve refahı tasvir etmektedir.²⁰⁸

3.1.15. el-Emîn ve’l-Me’mûn (1907)

Roman, Halife Hârûn er-Reşîd’in vefatından sonra iki oğlu el-Emîn ve el-Me’mûn arasında yaşanan iktidar mücadelesini, İranlıların el-Me’mûn’a verdiği desteği, Bağdat’ın işgal edilmesini ve el-Emîn’in öldürülüşünü işlemektedir.²⁰⁹

3.1.16. ‘Arûsu Fergâne (1908)

Abbâsi Devleti’nin ve başkenti Samerrâ’nın Halîfe Mu‘tasım Billâh devrindeki durumunu anlatan ‘Arûsu Fergâne, bununla beraber İranlıların Pers İmparatorluğunu yeniden inşa etme gayretlerine ve Bizanslıların Müslüman memleketleri işgal çabalarına değinmektedir.²¹⁰

²⁰⁷ Corci Zeydan, *Ebû Muslim el-Horasânî*, Dâru’l-hilâl, Kahire, 1984, s. 3; Rızâ, *Mecelletu’l-Menâr*, 1905, VIII, s. 534-538.

²⁰⁸ Corci Zeydan, *el-‘Abbâse Uhtu’r-Reşîd*, Dâru’l-hilâl, Kahire, 1984, s. 3.

²⁰⁹ Corci Zeydan, *el-Emîn ve’l-Me’mûn*, el-Mektebetu’l-edebiyeye, Beyrut, ty., s. 3; Rızâ, *Mecelletu’l-Menâr*, X, s. 550-554.

²¹⁰ Corci Zeydan, *‘Arûsu Fergâne*, Dâru’l-cîl, Beyrut, ty., s. 3; Rızâ, *Mecelletu’l-Menâr*, 1908, XI, s. 618-621.

3.1.17. Ahmed b. Tolûn (1909)

Eser, hicrî üçüncü asrın ortaları, Ahmed b. Tolon (ö. 270/284) devri Mısır ve Nubiya bölgesini (Mısır'ın güneyi ve Sudan'ın kuzeyinde yer alan bölge) tasvir etmekte ve bu iki bölgenin siyasi, sosyal ve edebî durumunu işlemektedir.²¹¹

3.1.18. Abdurrahmân en-Nâsır (1910)

Roman Endülüs Emevî halifelerinden Abdurrahmân en-Nâsır (ö. 350/961) döneminde devletin eriştiği siyasi, iktisadi seviyeyi ele almakta, bilim ve edebiyat alanındaki gelişmelere değinmektedir.

3.1.19. el-İnkılâbu'l-Osmânî (1911)

Osmanlı Devleti'nin II. Abdulhamid dönemini ele alan roman özellikle ikinci meşrutiyetin ilanına zemin hazırlayan süreci işlemektedir. Ahrar Partisi ve bu partinin anayasanın ilanı için yürüttüğü gizli faaliyetler, Yıldız Sarayı'nın ayrıntılı tasviri, II. Abdulhamid, onun casusları ve yardımcıları, İttihat ve Terakkî Fırkası'nın çalışmaları romanın dikkat çektiği hususlar arasında yer almaktadır.²¹²

3.1.20. Fetâtu'l-Kayravân (1912)

Kuzey Afrika bölgesinde Fâtımîler devletinin ortaya çıkışını anlatan roman el-Mu'iz Lidîmillâh ve komutanı Cevher'in Mısır'ın hicrî 358'de İhşitler'den alınışı sırasında gösterdikleri kahramanlıklara değinmektedir. Bununla beraber Berberîlerin gelenek ve görenekleri, Mısır'ın fethedilmesinde etkin olan toplumsal nedenler, İhşitler'in lükse dalmaları, baskıcı bir siyaset gütmeleri, kendi içlerinde ayrılığa düşmeleri, Fâtımîler'in ise birlik içinde hareket etmeleri ve bedeviliklerini muhafaza etmeleri romanın üzerinde durduğu diğer hususlardır.²¹³

²¹¹ Corci Zeydan, *Ahmed b. Tolon*, Dâru'l-cîl, Beyrut, ty., s. 3.

²¹² Corci Zeydan, *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, Dâru'l-hilâl, Kahire, 1984, s. 3.

²¹³ Corci Zeydan, *Fetâtu'l-Kayravân*, Dâru'l-hilâl, Kahire, 1984, s. 3.

3.1.21. Salâhuddîn el-Eyyûbî (1913)

Roman, Mısır'ı, Selâhaddîn Eyyûbî'nin Fâtimîler'in hâkimiyetinden kurtarışını, Alamut Kalesi'ni kendine üs edinen, Haşhaşîler adıyla meşhur olmuş İsmâîlî fırkanın iç yüzünü ve yaptığı terör olaylarını anlatmaktadır.²¹⁴

3.1.22. Şeceretu'd-dürr (1914)

Son Eyyûbî Meliki Tûran Şâh'ın öldürülmesi ve Melik Necmeddîn es-Sâlih'in eşi Şeceretu'd-Dürr'e Mısır Melikesi olarak biat edilmesini anlatan eser İslâm tarihinde ilk defa bir kadının bir ülkeyi yönetmesinin yankılarını ele almaktadır.²¹⁵

3.2. Tarih Alanındaki Eserleri

3.2.1. Târîhu Mısır el-hadîs

Zeydan'ın tarih alanında yazdığı ilk eserdir. 1889'da Mısır'da basılmıştır.²¹⁶ Müslümanlar tarafından fethedilişinden XIX. yüzyılın son dönemine kadarki Mısır tarihini ele alan eserde Firavunlar tarihi ile ilgili kısa bir bölüm yer almaktadır. Ayrıca Zeydan yaşadığı dönemde gözlemlediği dikkat çekici olayları, İngiliz işgalinin etkilerini, Sudan seferinde müşahede ettiği hadiseleri de eserinde zikretmiştir. Hükümdarlar, Mısır'la ilgili antik para ve tarihî eserlerle ilgili yüz civarında resim ve Mısır'ın muhtelif yerlerine ait dört harita kullandığı bu eser²¹⁷ İngilizceye tercüme edilmiştir.²¹⁸

Zeydan *Târîhu Mısri'l-hadîs*'te²¹⁹ Mısır tarihini ele alırken yeni bir tarz ortaya koymaya çalışmıştır. Eserinde kısa cümlelerden müteşekkil basit bir üslup kullanmayı tercih etmiştir. Tarihî hadiseleri değerlendirirken tarafsız olmaya çalışmış geçmişteki herhangi bir kesimi ya da yöneticileri övmekten kaçınmıştır. Tarihî hadiselerin meydana

²¹⁴ Corci Zeydan, *Salâhuddîn el-Eyyûbî*, Dâru'l-cîl, Beyrut, ty., s. 1.

²¹⁵ Corci Zeydan, *Şeceretu'd-Dürr*, Dâru'l-cîl, Beyrut, ty., s. 1.

²¹⁶ Hasen, *a.g.e.*, s. 230.

²¹⁷ Edvard Van Dyck, *İktifâu'l-kunû' bimâ hüve matbû'*, Haz. Muhammed Ali el-Biblâvî, Matbaatu't-te'lîf, Mısır, 1896, s. 89, 433.

²¹⁸ Zehûra, *a.g.e.*, s. 463;

²¹⁹ Bu başlıktaki 'el-hadîs' kelimesi Mısır'ın değil 'târîh' kelimesinin sıfatıdır.

gelişinde dinin etkisine pek fazla değinmemiş, Kur'ân'ı ve Hadîs'i tarihî kaynak olarak değerlendirmemiştir. Konuların işlenişinde oryantalistlerin bakış açısından yararlandığı görülmektedir. Eserine döneminin âdeti üzere 'Yüce Tanrı'nın adıyla başlamamış, tarih'in bilimsel ve son derece eleştiriye açık yönünü öne çıkarmıştır.'²²⁰

3.2.2. Târîhu'l-Mâsûniyyeti'l-'âmm

Eserde masonluğun doğuşu, mahiyeti, yayılışı, guruplara ayrılışı, doğuya geçişi ve müellifin döneminde ulaştığı merhale ele alınmıştır. 1889 yılında Mısır'da²²¹ basılmış olup Masonluk tarihi ile ilgili yazılan ilk Arapça kitap olması yönüyle dikkat çekicidir.²²² Fakat Batılı araştırmacıların eserleri yanında orijinal bir kaynak olarak görülmemiştir.²²³

3.2.3. et-Târîhu'l-'âmm munzu'l-halîka ile'l-ân

Tek cilt olarak 1890 yılında Beyrut'ta basılmıştır²²⁴ İnsanlığın var olduğu günden itibaren eski-yeni Afrika ve Asya ülkelerinin kısa tarihini ele alınmıştır.²²⁵ Bol miktarda resim kullanılan eser ilköğretim seviyesindeki öğrencilere dünya tarihi hakkında genel bilgiler vermek için yazılmıştır.²²⁶

3.2.4. Târîhu İngiltere

1899'da Hilâl Matbaası'nda basılan eser İngiltere tarihi ile ilgili olup yaklaşık seksen sayfadır.²²⁷ Önce *el- Hilâl*'de bölüm bölüm yayınlanmıştır.²²⁸ Zeydan, kitabının başında, Arapça olarak, İngiltere tarihi ile ilgili doyurucu bilgiler veren bir eser bulunmaması ve Hilâl okuyucularından kendilerine yoğun bir talep gelmesi nedeniyle böyle bir eseri telif etmeye başladığını belirtir. Büyük Britanya ve İrlanda adasının

²²⁰ Yoav Di-Capua, *The Thought and Practice of Modern Egyptian Historiography (1890-1970)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The Faculty of Princeton University, November 2004, s. 26.

²²¹ Serkîs, *a.g.e.*, s. 986.

²²² Van Dyck, *a.g.e.*, s. 510; Fehmî, *a.g.e.*, s. 687.

²²³ Hartmann, *a.g.e.*, s. 35.

²²⁴ Serkîs, *a.g.e.*, s. 986; Hasen, *a.g.e.*, s. 231.

²²⁵ Zehûra, *a.g.e.*, s. 462.

²²⁶ Van Dyck, *a.g.e.*, s. 433; Ware, *a.g.t.*, s. 79- 80.

²²⁷ Serkîs, *a.g.e.*, s. 986; Hasen, *a.g.e.*, s. 231.

²²⁸ Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1889, II, s. 138.

konumunu, coğrafi yapısını, halkının kökenini, geçim kaynaklarını anlattıktan sonra İngiltere’de kurulan devletlerin ismini zikreder. Roma Devleti, Saksonya Devleti (410-1066), Anglosaksonların sosyal yapısı, krallarını belirleme yöntemi, Normandiya Devleti (1066-1154), İngiltere’nin fatihi ve ilk Norman Kralı I. William, oğlu I. Henry, çağdaşları olan meşhur krallar, Aslan Yürekli Richard, Salahaddîn Eyyûbî ile yaptığı savaşlar, daha sonra gelen III. Henry, III. Richard gibi meşhur krallar Zeydan’ın üzerinde durduğu konulardır.

3.2.5. Târîhu’l-Yûnân ve’r-Rûmân

1899’da Kahire’de basılan eserde Avrupa kıtasının iki köklü medeniyeti Yunan ve Roma tarihi ele alınmıştır. Avrupa kıtasının coğrafi ve tarihî yapısı üzerinde kısaca durulduktan sonra ilk olarak Yunanlıların yaşadıkları bölgeler, kurdukları şehirler, buraların iklimi, oluşturdukları hukuk sistemi, kendi aralarında ve Perslerle yaptıkları savaşlar, dinî inançları, batıl inançları, Tales, Pisagoros, Heraklitos, Sokrat, Eflâtun, Aristo gibi meşhur filozofları, geçim kaynakları, Büyük İskender’in babası Makedon Kralı Filip’in Yunanistan’ı istila edişi, Büyük İskender’in yaptığı fetihler, Yunanistan’ın Roma’nın, sonrasında Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine girişi ve 1821 yılında bağımsızlıklarını elde edişi anlatılmıştır. İkinci bölümde müellifin yaşadığı dönemde İtalya’nın durumu, Roma şehrinin kuruluşu, Romalıların Arnavutlarla giriştiği mücadele, Gallilerle (Fransızlar), Kartaca Kralı Haniballa yaptıkları savaşlar, Kartaca’nın ele geçirilişi, Hıristiyanlığın resmî din olarak kabul edilişi, 364’de Roma’nın ikiye ayrılması, Gotlarla yapılan savaşlar, giderek zayıflayan devletin dağılma süreci, Romalıların gelir kaynakları, yaşam tarzları, eski inançları, taptıkları ilahlar ve benzeri konular işlenmiştir.

3.2.6. Târîhu’t-temedduni’l-İslâmî

Beş ciltten oluşan eserin ilk cildi 1902’de Hilâl Matbaasında basılmış, birer yıl arayla diğer ciltlerin de yayınlanmasıyla 1906’da tamamlanmıştır. Eserin ilk baskısı yaklaşık bin sayfa olup, içeriği resim, harita ve açıklayıcı şekillerle

zenginleştirilmiştir.²²⁹ Birinci cildin ilk baskısı 203 sayfa olup²³⁰ eserde İslâm öncesi Arap kabilelerinin genel durumu, İslâm davetinin başlaması, yayılması, karşılaşılan zorluklar, İran ve Bizans'ın bölgedeki etkisi ve aralarında süre gelen çekişme, Râşid Halifeler dönemi, ilk İslâmî fetihler ve bunları başarıya götüren etkenler, sonrasında kurulan Emevî, Abbâsi, Endülüs Emevî, Fâtîmî devleti, bu devletlerdeki idari ve askeri yapı, halifelik, vezirlik, dîvanu'l-cünd, dîvânu'l-inşâ beytu'l-mâl, yargı sistemi, posta sistemi vb. konular ele alınmıştır.

İkinci ciltte Hz. Peygamber, Râşid Halifeler ve Emevîler dönemi İslâm devletinin gelir kaynakları belirtildikten sonra Abbâsî Devletinin mali yapısı ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.²³¹ Devletin gelir takibinin tam anlamıyla düzene oturması Abbâsiler'de gerçekleştiği için Zeydan bu döneme özel bir önem atfetmektedir. Bu dönemi ilk dönem ve çöküş dönemi şeklinde ikiye ayıran Zeydan her iki dönemde de devletin gelir kaynaklarını, giderlerini ele almış, ikisi arasında kıyaslamalar yapmıştır. İlk dönemde, devletin sınırlarının geniş olması, insanların ziraatla uğraşması, vergi miktarlarının yüksek olması, tahsildarların güvenilir olması ve benzeri sebeplerle gelirler yüksek iken çöküş döneminde sınırların daralması, vergi miktarlarının azalması, iç karışıklıkların ve isyanların insanları çalışmaktan alıkoyması gibi nedenlerle azalmıştır. Buna karşın ilk dönemde memur sayısının azlığı, devletin borçlanmaması, halifelerin tutumlu olması gibi nedenlerle giderler azken çöküş döneminde yöneticilerin ve ailelerinin israf içerisindeki yaşantıları, harcamaların çeşitlenmesi, maaşların artması, devlet ricâlinin zimmetlerine para geçirmesi giderlerin artmasına sebep olmuştur.

Üçüncü ciltte Arap toplumunun İslâmiyet öncesi ve sonrası sahip olduğu ilimler, Abbâsiler dönemi yapılan tercüme faaliyetleri, İslâmî ilimler dışında Müslüman âlimlerin ilgilendiği felsefe, tıp, astronomi, cebir, hendese gibi ilim dalları, okullar, kütüphaneler ve benzeri konular ele alınmıştır.

Dördüncü ciltte İslâm Tarihini, Raşid Halifeler, Emevîler, Abbâsiler, Endülüs Emevîleri, Fâtîmîler, Türkler, Moğol ve Tatarlar dönemi şeklinde bölümlere ayıran

²²⁹ Zehûra, *a.g.e.*, s. 463;

²³⁰ Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1902, V, s. 551-555.

²³¹ Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1904, VII, s. 149-151.

Zeydan her dönemin, değişik mevzularda dikkat çeken siyasi uygulamalarını konu edinmiştir.

Beşinci ciltte ise İslâm ülkelerinde yaşayan çeşitli toplulukların sosyal yapısı, yer altı ve yer üstü kaynakları, inşa edilen yeni şehirler, saraylar, camiler, çeşitli ihtiyaçlar doğrultusunda yapılan binalar vb. bakımdan devletlerin ulaştığı medeniyet seviyesi anlatılmıştır.

Eserin başlığı aslında içeriğini tam yansıtmamaktadır. Zeydan bu eserde Türkler, Persler gibi diğer milletlerin de dahil olduğu bütün bir İslam medeniyet tarihini değil sadece Arapların etkin rol aldıkları dönemleri ele almış,²³² devleti çöküşe götüren nedenleri ve kültür ve medeniyet alanında elde edilen kazanımları vurgulamıştır.²³³

Zeydan'ın bu eseri bazı eleştirilere maruz kalmıştır. İslam dünyasında *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî*'yi ilk eleştiren Şiblî en-Nûmânî'dir.²³⁴ en-Nûmânî, Zeydan'ın İslam tarihinde Arapların etkin olduğu zamanı, Raşit halifeler, Emevîler ve Abbâsîler olmak üzere üçe ayırdığını, günümüzde destekçileri olmadığı için Emevîleri kötülediğini, diğer iki dönemi de övüyor gibi görüldüğünü, asıl amacının Arapları kötülemek olduğunu iddia etmektedir. Zeydan'ı bilerek yalan söylemek, tarihî rivayetleri tahrif etmek, güvenilir olamayan kaynakları kullanmakla suçlamıştır. Zeydan bir kişinin yaptığı bir yanlış bütünü Araplara teşmil etmekle yanlış bir şeyi delillendirme çabası içindedir. Örneğin Arapların mevâlinin arkasında namaz kılmama veya kılsa bile bunu tevazu sayma meselesi *el-'Ikdu'l-ferîd*'de Nâfî b. Cübeyr adında bir kişi için söylenmektedir. Zeydan bunu Emevîler döneminin bütün Araplarına teşmil etmektedir. Zeydan'ın Araplar aleyhine aktardığı bilgilerin çoğu bu kaynaktan alınmadır.²³⁵

²³² Thomas Philipp, "Women in the Historical Perspective of an Early Arab Modernist (Ğurġi Zaidān)", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 18, Issue 1/2 (1977), BRILL, s. 82.

²³³ Mitchell, *a.g.e.*, s. 169.

²³⁴ 1857 'de Hindistan'ın Bindula şehrinde doğan Şiblî Nûmânî Arapça, Urduca ve Farsça bilmekte olup İslam Tarih alanında uzmanlaşmıştır. Aligarh Üniversitesi'nde hocalık yapan en-Nûmânî Mısır ve Türkiye'yi ziyaret etmiştir. *Sîretu'n-Nebî* adlı eseri Ömer Rıza Doğrul tarafından *Asr-ı Saadet* adıyla tercüme edilmiştir. Bkz. A. Sıddıkî, "Şiblî Nûmânî", *İA*, İstanbul, 1970, XI, s. 518.

²³⁵ Şiblî Nûmânî, "Nakdu Târîhi't-temedduni'l-İslâmî", *Mecelletu'l-Menâr*, 1912, XV, s. 58-67; Şiblî Nûmânî, *el-İntikâd 'alâ kitâbi't-Temedduni'l-İslâmî*, Matbaatu Âsâ, b.y., 1912, s. 1-8; Enver el-Cündî, *Terâcimu a'lâmi'l-mu'âsirîn*, Mektebetü'l-enclö'l-Mısriyye, Kahire, 1970, s. 140.

Kanaatimizce Zeydan'ın Arapları küçümsediği iddiasını kabul etmek doğru değildir. Arapların tarih boyunca büyük medeniyetler kurduğunu ve bunların içerisinde en gelişmişinin İslam medeniyeti olduğunu daha kitabın ön sözünde belirten ve bu iddiasını ispat etmek için *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî*'yi kaleme alan Zeydan'ın asıl amacı kendi algıladığı biçimde tarihteki bazı yanlış uygulamaları zikretmektir.

en-Nûmânî Zeydan'ın hem kişiliğine hem yazdıklarına karşı ilmi tenkit çerçevesini aşan hakaretamiz bir dil kullanmakta ve Emevîleri savunmaya çalışmaktadır.²³⁶ en-Nûmânî'nin eleştirilerini dergisinde yayınlayan Reşid Rızâ en-Nûmânî'nin Zeydan'ın kişiliğine ve niyetine yönelik ifadelerini ağır bulmuştur. Yayınlanmadan önce eleştirilerin içeriğine bakma fırsatı bulamadığını belirten Rızâ Zeydan'a olan saygısı ve sevgisi sebebiyle böyle bir eleştirinin dergisinde yayınlanmış²³⁷ olmasından üzüntü duyduğunu belirtmiştir.²³⁸

İlk yıllarda, Müslümanların zihninde İslam'ın kendinden önceki her şeyi iptal ettiği düşüncesi hâkim olduğu için Kurân'ın dışında başka kitaba ihtiyaç kalmadığı anlayışı nedeniyle Mısır'ın fethinden sonra İskenderiye kütüphanesinin yakıldığı²³⁹, Halife el-Me'mûn'un Mutezile mezhebine kaydığı için halku'l-Kurân meselesinde, Kuran'ı Allah (c.c.)'tan indirilmiş (münezzel) görmediği²⁴⁰ gibi Zeydan'ın *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî*'deki iddiaları sebebiyle kendisine yöneltilen eleştirileri değerlendiren Reşid Rızâ, Zeydan'ın iddialarının yanlış olduğunu belirttikten sonra yazarın bu ifadelerini, dini kötölemek, İslam hakkında şüphe uyandırmak amacıyla yaptığı eleştirilerine karşı çıkmış, Zeydan'ın mutaassıp bir Hıristiyan olmadığını, elde ettiği bilgileri iyi niyetle kaleme aldığını, yalnız Müslüman ilim adamları gibi İslam hakkında düzenli bir eğitim almadığı için halku'l-Kurân hususunda olduğu gibi bazı dinî meseleleri yanlış kavradığını ifade etmiştir. Kimsenin hatadan berî olmadığını

²³⁶ Mehmet Azimli, "Corci Zeydan'ın *İslam Medeniyet Tarihi* Adlı Eserine Karşı Yazılmış Bir Tenkit Yazısı", *İstem*, Yıl: 3, S. 5, 2005, s. 243.

²³⁷ Şiblî en-Nûmânî'nin *Mecelletu'l-Menâr*'da yayınlanan tenkit yazıları Mehmet Akif Ersoy tarafından Türkçeye tercüme edilerek *Sebîlu'r-Reşâd*'da yayınlanmıştır. Azimli, *a.g.e.*, s. 225.

²³⁸ Reşid Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1912, XV, s. 703-707.

²³⁹ *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî*, III, s. 51-52.

²⁴⁰ *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî*, III, s. 166.

belirterek eseri modern telif usullerine göre yapılmış başarılı bir çalışma olarak değerlendirmiştir.²⁴¹

Târîhu't-temedduni'l-İslâmî genel olarak zayıf rivayetlere yer vermesi, eserin planında görülen düzensizlikler, yazarın gazeteci kişiliğinden kaynaklanan aceleciliğiyle yeterli bilgiye sahip olmadan değerlendirme yapması yönüyle eleştirilmiştir. İslam medeniyet tarihinin ortaya konulmasına sağladığı katkı nedeniyle önemli bir çalışmadır. Bu alandaki başvuru kaynakları arasında görülen eser bütün kusurlarına rağmen hala aşılabilmiş değildir.²⁴²

Zeydan *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî*'nin okullarda okutulması için Mısır Milli Eğitim Bakanlığı'na müracaat etmiş, eseri ilim adamlarından oluşan bir heyete inceleyen bakanlık eserde çok hata olduğu gerekçesiyle yazarın talebini reddetmiştir.²⁴³

Konuların tertibi ve ele alınış tarzı ile Arap edebiyatında bir ilki gerçekleştiren²⁴⁴ eser hakkında Luis Şeyho el-Yesû'î, Yakûb Sarrûf, Mustafa Cevâd gibi Müslim- gayr-i Müslim pek çok kimse tarafından değerlendirmeler yapılmıştır.²⁴⁵

3.2.7. el-'Arab kable'l-İslâm

İlk basımı 1908'de tek cilt olarak yapılmıştır.²⁴⁶ Kitap Arap ırkının kökenini, MÖ. XXV. asırdan İslâm'ın doğuşuna kadar geçen süredeki tarihini ele almaktadır. Amalikalılar'ın Bâbil, Mısır, Petra, Tedmür gibi yerlerde kurdukları devletler, Kahtânî Araplarının Yemen'de kurduğu Ma'in, Sebe, Himyer krallıkları, Me'rib, Zifâr ve Hadramevt'te tesis ettikleri medeniyet, Adnânî Araplarının Hicaz, Irak ve Şam yakınlarında kurdukları devletler, bunların âdetleri, edebiyatları, eriştikleri uygarlık seviyesi üzerinde durulan konulardır.²⁴⁷ İslam öncesi dönem Arap tarihine ilişkin Batıda yapılan çalışmaları Arapçaya kazandırması adına önemli görülen eser²⁴⁸ Avrupalı ilim adamlarının dikkatini çekmiş fakat yazarın, aynı konudaki Batılı bilginlerin

²⁴¹ Reşid Rızâ, "Târîhu't-temedduni'l-İslâmî", *Mecelletu'l-Menâr*, 1904, VII, s. 514-519.

²⁴² Azimli, *a.g.e.*, s. 223-224,243; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Önsöz, I, s. 22.

²⁴³ Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1912, XV, s. 703-707.

²⁴⁴ Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1902, V, s. 551-555.

²⁴⁵ Hasen, *a.g.e.*, s. 230;

²⁴⁶ Hasen, *a.g.e.*, s. 231.

²⁴⁷ Corci Zeydan, *el-'Arab Kable'l-İslâm*, Hilâl Matbaası, Kahire, 1922, s. 1.

²⁴⁸ Ahmed el-İskenderî, "İlmâme bi kitâbi Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm", *Mecelletu'l-Menâr*, 1908, XI, s. 681-688.

çalışmalarını ve yaptıkları tespitleri yeterince dikkate almayarak Arap kültüründeki bilgileri tekrar ettiği, başvurduğu Arapça kaynakların bilimsel olmaktan ziyade ticari kaygılarla telif edilen eserlerden oluştuğu gerekçesiyle eleştirilmiştir.²⁴⁹

3.2.8. Tabakâtu'l-umem evi's-selâili'l-beşeriyye

İlk baskısı 1912'de Hilâl Matbaası'nda yapılan eser, insan türünün ortaya çıkışı, ırklara ayrılışı, yeryüzüne dağılışı, göç ettiği yerler, her ırkın kendine ait dinî, ahlakî, fiziksel, zihinsel, dilsel, sosyal edebî ve sair özelliklerini konu edinmektedir.²⁵⁰

3.2.9. Ensâbu'l-'Arabi'l-kudemâ

Eser Zeydan'ın vefatından sonra 1921 yılında Hilâl Matbaası'nda basılmıştır.²⁵¹ Eserinin başında, Araplarda totem inancının bulunduğunu ve neseplerine dair rivayetlerin hepsinin uydurma olduğunu iddia edenlere karşı cevap verir.²⁵² Öncelikle totemizm üzerinde uzun uzadıya durur. İlkel kabilelerde görülen bu inanca göre hayvan veya bitki türünden bir canlıyla aralarında nesep bağı olduğunu düşünen kabile üyeleri o canlıya zarar vermezler. Buna karşılık o canlı da onları korur. Zeydan, hayvan şeklinde yapılan putlara ya da bitkilere ibadet etmenin totemizmden farklı bir şey olduğunu anlattıktan sonra böyle bir inancın Araplarda olmadığını ispat etmeye çalışır. Eski Arapların neseplerini ele aldığı yerde Âd ve Semûd kavimlerinin gerçekte var olmadıklarını düşünenlerin yanıldıklarını, Yukarı Hicaz bölgesinde ortaya çıkarılan tarihî kalıntıların bunun aksini gösterdiğini belirterek Tevrat'tan Araplarla ilgili rivayetleri delil getirir. Bunun yanında meşhur Arap nesep âlimlerinin varlığına dikkat çekip genel hatlarıyla da olsa Arap kabilelerinin ilk atalarına uzanan nesep zincirini bilmemelerinin mümkün olmadığını ifade eder. Daha sonra Arapların ibadet şekilleri ve

²⁴⁹ D. S. Margoliouth, "Al-'Arab kabl al-Islâm. The Arabs before Islam", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (April, 1909), ss. 497-499.

²⁵⁰ Corci Zeydan, *Tabakâtu'l-umem evi's-selâili'l-beşeriyye*, Hilâl Matbaası, Kahire, 1912, s. 1; Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1912, XV, s. 949-953.

²⁵¹ Dâğır, *a.g.e.*, s. 429;

²⁵² Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1906, IX, s. 872-875.

taptığı putlar üzerinde duran Zeydan, eserinin sonunda aklın ilkeleriyle uyuşmadığını dile getirerek totemizmi eleştirir.²⁵³

Zeydan'ın tarihle ilgili yazdığı eserlerine bakıldığında öncelikli amacının, genelde dünya tarihinde, özelde Arap-İslâm tarihinde meydana gelen hadiseleri didaktik bir üslupla daha geniş okuyucu kitlesine ulaştırmak olduğu görülmektedir.²⁵⁴

3.3. Arap Dili ve Edebiyatı Alanındaki Eserleri

3.3.1. el-Elfâzu'l-'Arabiyye ve'l-felsefetu'l-lugaviyye

Corci Zeydan'ın kaleme aldığı ilk eser olup 1886'da Beyrut'ta bastırılmıştır.²⁵⁵ Eserin ikinci baskısı 1904'te Kahire'de *el-Felsefetu'l-lugaviyye ve'l-elfâzu'l-'Arabiyye* adıyla yapılmıştır. Eserin²⁵⁶ giriş kısmında dilin mahiyeti, Arap dilinin kökeni ve dille ilgili ilimlerin sayısı hakkında genel bilgiler verilmiştir.

Arap diline katkısı açısından Reşid Rıza'nın önemli gördüğü²⁵⁷ bu eserde Zeydan evrim teorisini dilin değişmesi ve gelişmesi meselesine uygulamaya çalışmıştır.²⁵⁸ Bazı ilim adamları tarafından burada ileri sürdüğü fikirlere yönelik eleştiriler yapılmıştır.²⁵⁹

Bu eser yayınlandıktan bir yıl sonra Zeydan, Royal İtalian Asiatic Society'ye (İtalyan Kraliyet Asya Topluluğu) üye kabul edilmiştir.²⁶⁰

²⁵³ Mahmûd es-Sâvî, *Kitâbâtü Corci Zeydan dirâse tahlîliyye fî dâvî'l-İslâm*, Dâru'l-hidâye, Riyâd, 2000, s. 111,112.

²⁵⁴ Heykel M., *a.g.e.*, s. 216.

²⁵⁵ Corci Zeydan, *el-Elfâzu'l-'Arabiyye ve'l-felsefetu'l-lugaviyye*, Matbaatu'l-Kıddîs Corcis, Beyrut, 1886; Van Dyck, s. 470; Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1904, VII, s. 271-276.

²⁵⁶ Eser Türkçeye çevrilmiş olup Mektep Dergisi'nde 1894'de İstanbul'da basılmıştır. Bkz. Zehûra, *a.g.e.*, s. 463.

²⁵⁷ Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1904, VII, s. 271-276.

²⁵⁸ Philipp, *a.g.t.*, s. 128; Ware, *a.g.t.*, s. 64; Wiebke Walther, "Zaydân, Djurdji" *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edit. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, Brill Online, 2014. http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/zayda-n-d-j-urd-j-i-SIM_8142, (02 Ekim 2014).

²⁵⁹ Abdullah el-'Alâyî, *Mukaddime li dersi lugati'l-'Arab*, el-Matbaatu'l-asriyye, Kahire, ts., s. 131-137; Abdussabûr Şâhîn, *Fi't-tatavvuri'l-lugavî*, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1985, s. 71-82.

²⁶⁰ Zehûra, s. 461; Hasen, s. 233; Ware, *a.g.t.*, s. 64.

3.3.2. Târîhu'l-lugati'l-'Arabiyye (el-Lugatu'l-'Arabiyye kâin hayy)

İlk baskısı 1904'te Hilâl Matbaası'nda yapılmıştır.²⁶¹ Eser,²⁶² hayatın değişen şartlarına ve durumlarına paralel olarak, dilin, kelime yapısı, terkipleri, ifade şekilleri itibariyle değişen, gelişen canlı bir organizma olduğunu kabulden hareketle, tarihin muhtelif devirlerinde Arap dilinde meydana gelen değişiklikleri ele almaktadır. Bu devirler şu şekilde sıralanmıştır:

- 1- Cahiliye devrinde Arap dilinin kelime ve cümle yapısında meydana gelen değişiklikler,
- 2- İslami dönemde Arapçada meydana gelen değişiklikler,
- 3- Arap devletlerinde idarî alanda kullanılan kelimeler,
- 4- Arap devletlerinde ilmî alanda kullanılan kelimeler,
- 5- Sosyal alanlarda kullanılan kelimeler,
- 6- Hıristiyanlıktan Arapçaya geçen kelimeler,
- 7- Yabancı dillerden Arapçaya geçen kelimeler,
- 8- Son Nahda döneminde meydana gelen değişiklikler.

Eserin son kısmında Mısır Devleti'nin yazışmalarda kullandığı dilin yapısı üzerinde durulmuş, kullanılan cümlelerin zayıf kaldığı, bazı lafız ve tabirleri fasih dilde bulmanın, herhangi bir kurala dayandırmanın veya kıyasa tabi tutmanın mümkün olmadığı ifade edilmiş, bunun sebepleri dile getirilmiştir.

Anne-Laure Dupont'a göre Zeydan'ı Arap dili üzerine yazmaya iten ve modernist bir yaklaşım sergilemesine sebep olan iki husus bulunmaktadır İlki farklı geleneği olan dillerdeki kaynaklardan beslenmiş olmasıyla kazandığı karşılaştırmacı bakış açısı, ikincisi ise kendi dönemindeki okullarda Arapçanın içinde bulunduğu durumdur. 1866'da Presbiteryan misyonerleri tarafından açılan Beyrut Amerikan Üniversitesi'ndeki yaklaşık bir buçuk yıl süren öğrenimi ve farklı kaynaklardan yaptığı okumalar, Zeydan'a evrimci bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu nedenle onun Arapçanın

²⁶¹ Hasen, s. 233; Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1904, VII, s. 313-315.

²⁶² Bu eser Zafer Kızıklı tarafından *Arap Dili Canlı Bir Varlıktır* adıyla 2012 yılında Türkçeye çevrilmiştir.

gelişmesine yönelik fikirlerinde modernist ve evrimci bir yaklaşım görülmektedir. İkinci olarak Arap şehirlerindeki okullarda Arapçanın aleyhine bir durum söz konusudur. Zeydan'ın öğrenci olduğu dönemi de içine alan 1878-1883 yılları arasında Beyrut Amerikan Üniversitesinde eğitim dili, bilim ve teknik alanındaki terimlerin yetersizliğinden Arapça kaynak bulunamaması nedeniyle önceden Arapça iken İngilizce olmuştur. II. Abdulhamid devrinde Arap eyaletleri de dahil olmak üzere pek çok eyalette açılan yeni okulların eğitim dili de doğal olarak devlet dili olan Türkçedir. 1896'da Mısır'da açılan el-Medârisu'l-Emîriyye adlı devlet okullarında bile eğitim 1907'ye kadar İngilizce olarak verilmiştir.²⁶³ Arap memleketlerinde Arapçanın eğitim dili olarak tercih edilmeyişi, pozitif bilimlerde meydana gelen gelişmeleri ifadeye yetersiz kalışı Arapçanın geliştirilmesine yönelik Zeydan'da bir takım hassasiyetlerin gelişmesine sebep olmuştur.

3.3.3. Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye

1910-1913 yılları arasında Kahire'de dört cilt olarak basılmıştır.²⁶⁴ Eserin ele aldığı dönem ve konuları ciltlere göre şu şekilde sıralamak mümkündür:

Birinci Cilt: Câhiliye, Sadru'l-İslâm ve Emevî dönemi Arap edebiyatı tarihini ele almaktadır. Eserin başında müellif, yararlandığı Arapça, İngilizce, Fransızca ve Almanca kaynakları sıralamış, mukaddime kısmında edebiyatla kastedilenin ne olduğu, hangi milletlerin ilimde önde bulunduğu, genel olarak edebiyatın kaynaklarının ne olduğu üzerinde durmuştur. Sonrasında İslâm öncesi Arap edebiyatı ilk Cahiliye ve ikinci Cahiliye dönemi şeklinde iki başlık altında değerlendirilmiş, bu tasnifte hicretten önceki iki asır ayrı, daha önceki asırlar ise ayrı ele alınmıştır. Birinci ve ikinci Cahiliye dönemi Arapçası arasındaki farklar, Arap aklının gelişmişlik derecesi ve kadının Cahiliyedeki durumu ele alındıktan sonra bu dönem edebiyatı şu başlıklar altında incelenmiştir:

1- Arap edebiyatı: Dil, şiir, hitabet, emsâl, nesep ilmi, edebiyat ve ahbâr meclisleri,

²⁶³ Dupont, *Middle Eastern Literatures*, s. 172-173.

²⁶⁴ Philipp, *Gurgi Zaidan His Life And Thought*, s. 237.

- 2-Tabii ilimler: Tıp, baytarlık, atlar ve rüzgârlarla ilgili ilimler,
- 3- Riyazi ilimler: Astronomi, mitoloji ve tevkît²⁶⁵ ilmi,
- 4- Metafizik ilimler: Kehânet, kıyâfet ilmi, rüya tabiri.

Yukarıdaki başlıklar altında Arap dilinin geçmişi, dile giren yabancı kelimeler, İslâm'ın geldiği zamanki durumu, diğer dillerden ayrılan yönleri, Arapların ne zaman şiir nazmetmeye başladığı, şiirin gelişmesinin sebepleri, cahiliye şiirinin özellikleri, çeşitleri, muhtelif konularda şiir nazmeden meşhur şairler, kadın şairler, bölge ve kabilelere göre şairlerin dağılımı vb. konular anlatılmış, peşinden diğer ilimlere geçilmiştir.

Sadru'l-İslâm dönemi Arap edebiyatı başlığında, İslam'ın gelişyle dil ve edebiyatta meydana gelen değişiklikler üzerinde durulmuştur. Bunun yanında şiir ve hitabetin durumu, Kur'an'ın toplanması, yazılması, Arap yazısı ve bu yazının tarihi gibi konular ele alınmıştır. Bu bölüm kısa tutulmuş, yaklaşık yirmi sayfada bitirilmiştir.

Emevî dönemi Arap edebiyatı bölümünün başında bu dönemin genel özellikleri, Emevîlerin kabileleri bölme ve değişik gruplar çıkarma siyasetinin edebiyata etkisi üzerinde durulmuştur. İlimler, şer'î ilimler ve lisânî ilimler olarak ikiye ayrılarak sıralanmıştır. Sonrasında Emevî dönemi dili ve şiirinin belirgin özellikleri üzerinde durulmuş, bu devrin şairleri fuhûl (seçkin) şairler, siyasî şairler, gazel şairleri, hatip şairler, edip şairler şeklinde sınıflandırılarak tanıtılmıştır. Eserin son kısmında ise şairlerin cin ve şeytanlarla ilişkisi, Emevî dönemi hitabeti, meşhur hatipler ve bu devirde inşâ sanatının durumu ele alınmıştır.

İkinci Cilt: Eserin ikinci cildi Abbasî Devleti'nin kuruluşu hicrî 132 ile Selçukluların Bağdat'a girdiği hicrî 447 yılı arasındaki Arap edebiyatının durumunu konu edinmiştir.²⁶⁶ Müellif Abbâsî Devleti'ni dört döneme ayırmıştır. Birinci dönem, siyasi açıdan ve devletin gücü bakımından İslâm'ın altın çağı kabul edilen hicrî 132-232 yılları arasındır. Harun Reşid ve Me'mûn'un halife olduğu bu dönemde devlet,

²⁶⁵ Cahiliye Araplarının her yılı o yıl içinde meydan gelen meşhur bir olayla adlandırmalarından kaynaklanan bir ilim. Bkz. Corci Zeydan, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*, Haz. Şevkî Dayf, Dâru'l-hilâl, Kâhire, ts. I, s. 183.

²⁶⁶ Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1912, XV, s. 948-953.

gücünün zirvesine ulaşmış, İslâmî ilimlerin büyük kısmı neşet etmiş ve ulûmu'd-dahîlenin çoğu tercüme edilmiştir. İkinci dönem hicrî 232-334 yılları arası olup bu dönemde devlet adamlarının ilim adamlarını desteklediği görülmektedir. Üçüncü dönem hicrî 334-447 yılları arasındadır. Bu dönemde birçok Müslüman devlet ortaya çıkmış, idareciler aynı şekilde ilim adamlarını desteklemiş, lügat, tarih, coğrafya gibi birçok ilim olgunlaşma sürecine girmiştir. Dördüncü dönem ise hicrî 447- 606 yılları arası olup bu dönemde muhtelif alanlarda ansiklopedik tarzda birçok eser ortaya konmuştur.

Zeydan, ikinci ciltte Abbâsîlerin ilk üç dönemini ele almış, dördüncü dönemi diğer cilde bırakmıştır. İlk Abbâsî devrine geçmeden önce Kuran'ın Arap edebiyatındaki yeri, Kuran'dan neşet eden ilimler, Kuran'ın dile ve topluma etkisi ele alınmıştır. Birinci bölümde Hint, Yunan, Fârisî, Süryânî dillerinin edebiyatı, bunlardan Arapçaya nakledilenler üzerinde durulmuş ardından ilk Abbâsî devri şiirine geçilmiştir. Bu dönem şiirinin özellikleri, konuları, nazım tarzları vb. hususlar anlatılmış, şairler, şehirde yaşayanlar, yaşamayanlar, şiirle kazanç sağlayanlar, sağlamayanlar şeklinde tabakalara ayrılmış, meşhur şiir ve ahbâr râvileri zikredilmiştir. Sonrasında nahiv ilmi, Kûfe ve Basra ekolü, bu ekollerin temsilcileri, lügat ilmi, meşhur dilciler, inşâ sanatının durumu, meşhur kâtipler, İslâmî ilimler, dönemin meşhur âlimleri, tarih ilmi ve meşhur tarihçiler ele alınmıştır.

İkinci Abbâsî dönemini ele alan bölümde dönemin meşhur şairleri, edipleri, nahivcileri, dilcileri, tarihçileri, coğrafyacılara, dinî ilimler alanındaki âlimleri, matematik, tıp, eczacılık, baytarlık gibi ulûmu'd-dahîle ve bu alanlardaki temsilcileri zikredilmiştir.

Üçüncü Abbâsî dönemini ele alan kısımda öncelikle bu zaman diliminde İslâm dünyasının değişik bölgelerinde hüküm süren Büveyhîler, Samanoğulları, Gazneliler gibi Müslüman devletler ile ilgili kısa bilgiler verilmiş, sonrasında dönemin karakteristik özellikleri anlatılmıştır. İlimlerin olgunlaşması, sayısının artması, ansiklopedik eserlerin ortaya çıkması, siyaset, ekonomi ve ticaret alanında eserlerin telif edilmesi bu dönemin dikkat çeken hususlarıdır. Devamında dönemin şiir anlayışı, şiirinin belirgin özellikleri, meşhur şairler, inşâ sanatının durumu, yazışmaların üslûbu, meşhur kâtipler, edebiyat sahasının önde gelenleri, hikâye türünde ortaya konan eserler,

nahivciler, lügat ilminin üstatları, telif edilen sözlükler, tarih, coğrafya, İslâmî ilimler ve ulûmu'd-dahîle alanındaki önemli şahıslar zikredilmiştir.

Üçüncü Cilt: Selçukluların Bağdat'a girdiği h. 447 yılından Fransızların Mısır'ı işgal ettiği 1213/1798 yılı arası Arap edebiyatı tarihini içermektedir. Müellif bu zaman dilimini dördüncü Abbâsî dönemi, Moğol dönemi ve Osmanlı dönemi şeklinde üç ayrı başlıkta ele almıştır. Moğol dönemi h. 606'da Bağdat'ın işgal edilmesi ile başlayıp h. 923'te Osmanlı Devleti'nin Mısır'a girmesiyle biter. Osmanlı dönemi ise h. 923'te başlayıp Napolyon'un h. 1213/1798 yılında Mısır'a girmesiyle biter. Bu cilde müellifin dördüncü Abbâsî dönemi diye nitelendirdiği hicri 447-606 yılları arası edebiyatla başlanmıştır. Dönemin genel özellikleri ve bazı siyasi hadiseleri üzerinde durulduktan sonra şiir, inşâ, dilbilimi, tarih, coğrafya, İslâmî ilimler ve ulûmu'd-dahîle alanında söz sahibi kimseler zikredilmiştir.

Dördüncü Cilt: 1216/1801 yılında Fransızların Mısır'dan çıkışından yirminci yüzyılın başlarına kadar olan dönemin Arap edebiyat tarihini ele almaktadır. Eserin başlangıcında son dönem nahda hareketine ve bu hareketin özelliklerine değinilmiş, sonrasında Mısır ve Suriye bölgesinin eğitim-öğretim faaliyetleri, buralarda bulunan çeşitli alanlardaki eski ve yeni okullar, Avrupa ülkelerine eğitim için gönderilen öğrenciler, okulların eğitim dili vb. konular ele alınmıştır. Peşinden Mısır ve Suriye'de matbaanın ortaya çıkışı, gelişmesi, devlete ait matbaalar, özel matbaalar, Arap gazeteciliğinin başlangıcı, uğradığı aşamalar, basın dili, siyasi gazeteciliğin teşekkül etmesi, iktidar değişikliklerinin gazeteciliğe etkisi gibi hususlar dile getirilmiştir. Devamında Mısır ve Suriye bölgesinde kurulan yerli ve yabancı ilim, edebiyat, sanat dernekleri, eğitimi desteklemek, kitap neşretmek, hayır yapmak vb. amaçlar için kurulan vakıflar, Amerika'da kurulan Arap dernekleri, önemli müzeler, İslâm coğrafyasının değişik şehirlerinde bulunan meşhur kütüphaneler, bunların kurucuları, kuruluş tarihleri zikredilmiştir. Bunun yanında istişrak hareketi, ilk müsteşrikler, XIX. asır müsteşrikleri, yaptıkları çalışmalar, Mısır ve Suriye'de modern ilimlerin Arap diline nakledilmesi ile ilgili yürütülen faaliyetler, dönemin dikkat çeken mütercim ve müellifleri, çağdaş şiir anlayışı, halk dilinde söylenen şiirler, meşhur şair ve edipler, dilbilim alanındaki eserler, modern roman, hikâye ve müzik, tarih, coğrafya, iktisat ve sosyoloji ilimlerinin durumu eserde bahsedilen konular arasındadır.

Zeydan bu eseri yazarken Brockemann gibi müsteşriklerin eserlerinden yararlanmıştı. Zeydan'ın bu eseri alanında ilk olmasının yanında Batılı ilim adamlarının yöntemlerine göre telif edilmesi ve Mısır'daki yazma eserler hakkında verdiği bilgiler sebebiyle önemli görülmüştür.²⁶⁷

Eser için pek çok kimse tarafından eleştiri yazıları yazılmıştır. Bunlardan biri olan Anastas Mari el-Kirmili, yayınlanmasından kısa bir süre sonra edebiyatçıların gösterdiği yoğun ilginin eserin başarısına delil olduğunu ve önemli bir ihtiyacı karşıladığını belirttikten sonra eserin muhtevasına yönelik eleştirilerini sıralamıştır. İlk iki cilt için yaptığı değerlendirmede eserdeki gramer ve dil yanlışlarını sayarak Zeydan'ın Fransızca ve İngilizce gibi batı dillerinin etkisinde kaldığını, halk diline ait deyimler kullandığını dile getirmiş, yazarın İslam medeniyetinin kazanımlarıyla Yunan ve Roma medeniyeti arasında yaptığı kıyaslamaları eleştirmiştir.²⁶⁸

Esere eleştiri yazan bir başka edebiyatçı Luis Şeyhû'dur. Şeyhû, Zeydan'ın bu eserini araştırma metodu ve konuları işleyiş biçimi, ele alınan her dönem için bir giriş hazırlanması, konuların dönemlere göre dağılımının yerinde olması, meselelerin abartıya kaçılmadan önemli noktaları öne çıkarılarak işlenmesi, kullanılan yerli ve yabancı kaynakların dikkatli bir şekilde verilmesi gibi nedenlerle başarılı bulmuştur. Fakat Zeydan'ın, Arap edebiyatının dünya edebiyatlarının en zengini olduğu, Arapların tarih felsefesi hususunda ileri düzeyde olduğu gibi bazı iddialarını gerçekçi bulmamış, bazı Hıristiyan yazar ve şairleri görmezden geldiği için onu eleştirmiştir. Ayrıca Şeyhû, onun Brockemann'dan intihal yaptığını iddia etmiştir.²⁶⁹ Her iki eser incelendiğinde bazı yerlerde bu intihallerin görüleceği belirtilmektedir.²⁷⁰

²⁶⁷ Tarbîn, *a.g.e.*, s. 106; Rızkullâh b. Yûsuf Şeyhû, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye fi'l-karni't-tâsi'a 'aşar ve'r-rub'i'l-evvel mine'l-karni'l-'ısrîn*, Dâru'l-meşrik, Beyrut, ts., s. 1; Nevin Karabela, "Brockemann'ın Arap Dili ve Kültürüne Katkıları", *Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, S. 4, İstanbul, 2009, s. 25.

²⁶⁸ Anastas Marî el-Kirmilî, "Nakdu kitâbi Târîhi âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye", *Lügatu'l-'Arab*, Matbaatu'l-âdâb, c.1, S. 10, s. 392-397; *Lügatu'l-'Arab*, c. 1, S. 11, s. 447-453; *Lügatu'l-'Arab*, c. 3, S. 2, 1913, s. 73-82.

²⁶⁹ Luis Şeyhû, "Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye nakdi'l-cüz'î's-sânî minh" *el-Meşrik*, 1912, Yıl 15, s. 597-610. Aktaran: Campbel, *a.g.t.*, s. 94-97.

²⁷⁰ Ware, *a.g.t.*, s. 201.

Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye''nin ikinci cildini değerlendiren Ahmed el-İskenderî eseri, herkesin anlayabileceği kolay bir üslupla yazılması, adı geçen müelliflerin eserlerin isminin ve bulunduğu kütüphanelerin zikredilmesi, yeri geldiğinde bu kitapların tanıtılması, yararlanılan kaynakların dipnotta verilmesi, basımının ve kağıdının güzel olması yönüyle başarılı bulmuştur. Bununla beraber yazarı, bazı yanlış çıkarımlarda bulunduğu, delilsiz iddialara kalkıştığı, yanlış nakiller yaptığı, bazı konularda yeterli kaynağa bakmadığı, münferit durumlardan külli kaideler çıkardığı, bâbların tertibinde sorun olduğu, müsteşriklerin görüşlerini yeterince araştırmadan aynen tekrar ettiği gerekçesiyle eleştirmiştir.²⁷¹

3.4. Biyografi, Otobiyografi ve Gezi Alanındaki Eserleri

3.4.1. Terâcimu Meşâhiri'ş-şark fi'l-karni't-tâsi' 'aşar

İki ciltten oluşan eserin ilk baskısı Hilâl Matbaasında 1902 senesinde, ikinci baskısı 1910 senesinde yapılmıştır.²⁷² On dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında vefat eden siyaset, idare, ilim ve edebiyat alanında tanınmış Doğulu şahsiyetlerin biyografilerini konu edinmiştir. Biyografilerinde on dokuzuncu asrın dışına çıkmamaya gayret eden müellif Doğulu kavramını biraz geniş tutmuştur. Mısır, Suriye gibi Arap coğrafyasındaki şahısların yanında İranlı, Çinli, Hindistanlı ve Japonyalı bazı kimselerin biyografilerine yer vermiştir. Ayrıca, aslen Avrupalı olup hayatının büyük kısmını Doğu'da geçirmiş, Doğu'ya hizmet etmiş Van Diycck, Doktor Antoine Clot gibi kimseleri ve Batı'da yaşayan meşhur Müslümanları da eserine dâhil etmiştir. Birçoğu daha önce Hilâl dergisinin çeşitli sayılarında yayınlanmış bu biyografiler okuyuculardan gelen talep üzerine bir takım ilaveler yapılarak kitap haline getirilmiştir. Birinci ciltte devlet adamlarının biyografileri ele alınmıştır. İkinci ciltte ise ilim ve edebiyat sahasının meşhurları dört başlık altında sıralanmıştır. Yazar eserine, biyografilerini verdiği şahısların resimlerini de koymuştur. Topluma örnek olması açısından nahda hareketiyle ilgisi olan pek çok insanın biyografisine yer vermiştir.²⁷³

²⁷¹ Ahmed el-İskenderî, "Nazra fi'l-cüzi's-sâni min kitâbi Târîhi âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye", *Mecelletu'l-Menâr*, 1912, XV, s. 741-745.

²⁷² Corci Zeydan, *Terâcimu Meşâhiri'ş-şark fi'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar*, Dâru Kelimât, Kahire, ty., s. 13; Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1903, V, s. 784-788.

²⁷³ Philipp, *a.g.t.*, s. 271-272.

3.4.2. Muzekkirâtu Corci Zeydan

Zeydan'ın *Müzekkirât*'ı Arap edebiyatındaki gerçek anlamda ilk otobiyografi olarak görülmüştür²⁷⁴ Otobiyografisini yazma fikrinde en etkili husus oğlu Emîl'in Beyrut'taki Amerikan Üniversitesinde öğrenim görmek üzere evden ayrılışıdır.²⁷⁵ Bu durum, yaklaşık otuz yıl önce kendisi burada öğrenim gören Zeydan'ı çocukluk yıllarına götürmüş ve hatıralarının canlanmasına neden olmuştur. Otobiyografi oğluna gönderdiği mektuplardan ibaret olup Zeydan'ın hayatının ilk yirmi iki yılını kapsamaktadır. Yarıda kalan bu çalışmayı neden devam ettirmediği bilinmemektedir. Eserde yazarı ve ailesini kuşatan çevresel şartlarla ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Zeydan, entelektüel serüveninde yaşadığı zorlukları aktararak azim ve kararlılıkla çalışan insanın bütün olumsuz şartlara rağmen hayatta nerelere kadar gelebileceğini göstermek istemiştir.²⁷⁶ Bu mektuplarla sadece oğluna değil bütün bir Arap gençliğine başarıya giden yolda bir model sunmaya çalışmıştır.²⁷⁷

3.4.3. Rihletu Corci Zeydan ilâ Ūrubbâ

Eser Corci Zeydan'ın 1912 yazında Avrupa ülkelerine yaptığı seyahati konu edinmektedir. Seyahatinde Fransa, İngiltere ve İsviçre'nin önemli şehirlerini gezen Zeydan bu esnada yaptığı gözlemlerini Hilâl okuyucularına aktarmak istemiştir. Bundaki amacının seyahat edeceklere yol gösteren bir gezi rehberi hazırlamak değil yüz yıldan beri taklit ettikleri medeniyetin Arap okuyucusunu ilgilendiren yanlarını iyisiyle kötüsüyle ortaya koymak olduğunu ifade etmiştir. Gezi notlarını üç bölümde derlemiş, Fransa ile başlamış, İngiltere ile devam etmiş, son olarak İsviçre notlarıyla bitirmiştir.

²⁷⁴ Zeydan'dan daha önce Mihâil Mişâkâ (1800-1888), Arap edebiyatında oto biyografi türüne benzer bir eser (*Meşhedu'l-'ayân bi havâdisi Sûriye ve Lubnân*) kaleme almıştır. Lübnan ve Suriye tarihi ile Mişâka ailesinin geçmişini ele alan bu eser 1873'te yazılmıştır. Zeydan kendi otobiyografisini 1908'de kaleme almıştır. Zeydan'ın eseri Mişâka'nın otobiyografisinden farklı olarak, gerçek anlamda modern otobiyografi türündedir. Zeydan 1883'te Şam'da Mişâka ile tanışmış ve onun çalışmaları hakkında bilgi sahibi olmuştur. Mişâka'nın eserinin Zeydan'a ilham kaynağı ya da rol model olduğu söylenebilir. Bkz. Thomas Philipp, "The Autobiography in Modern Arab Literature and Culture", *Poetics Today*, (Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: ModernPeriod I, Autumn, 1993, Duke University Press, Vol. 14, No. 3, s. 581-585.

²⁷⁵ Sergei A. Shuiskii, "Some Observations on Modern Arabic Autobiography", *Journal of Arabic Literature*, Brill, Vol. 13 (1982), s. 111.

²⁷⁶ Philipp, *Poetics Today*, s. 581-585.

²⁷⁷ Shuiskii, *a.g.m.*, s. 113.

Bu ülkelerin hükümet şeklini, medeniyet seviyesini, ekonomik, ilmi, sosyal durumunu, şehircilik anlayışını, tarihî eserlerini, meşhur müze ve kütüphanelerini ele almış, Avrupa şehirleri arasında mukayeseler yapmış bazen de yukarıda sıralanan konularda Avrupa ülkeleri ile Arap ülkelerini karşılaştırmıştır.

3.5. Sosyal Konulara İlişkin Eserleri

3.5.1. ‘İlmu’l-firâseti’l-hadîs

Adından anlaşılacağı üzere firâset ilmini konu alan eser ilk olarak 1901 yılında Hilâl Matbaasında basılmıştır. Firâset ilmini, dış görünüşlerine; renklerine, şekillerine ve uzuvlarına bakarak insanların huy ve davranışları ile ilgili çıkarımlarda bulunma ilmi olarak tarif eden Zeydan eserinin başında bu ilmin tarihi üzerinde durmuştur. Firâset ilminin Araplarda, eski Yunan ve Mısır kültüründe bilinen bir ilim olduğunu, kendi devrine kadar bu ilim hakkında yazılan yerli ve yabancı eserleri ve müelliflerini zikretmiştir. Firâset ilminin gerçekliğinin olup olmadığını ve her zaman doğruyu yansıtıp yansıtmadığını tartışmış, bu ilimde sabit kaidelerin sınırlı olduğunu, ancak ehil olan kimselerin firâset ilminin verileriyle doğru sonuçlara varabileceğini ifade etmiş, şiir vb. güzel sanatlarda olduğu gibi doğuştan gelen bir yetenekle bazı insanların bu alanda maharet göstermelerinin mümkün olduğunu söylemiştir. Müellif mezkûr meselelerden sonra çene, ağız, burun, göz, kaş, yanak, alın, boyun, kulak, kıl, el, ayak, avuç içi, boy gibi vücut organlarını ele almış, bu organların muhtelif şekilleriyle firâset ilminde ne anlama geldiğini, el yazısı, yürüyüş ve elbisenin bu ilim açısından ne ifade ettiğini açıklamıştır.

Eserde dikkat çeken hususlardan biri müellifin çokça resim ve şekil kullanmasıdır. Kullanılan resimlerin bir kısmı çeşitli hayvanlara, organlara ait resimler ve temsili insan resimleridir. Fakat çoğunluğunu dünyaca ünlü şahıslara ait resimler oluşturmaktadır. Müellif bunları arz ettiği konulara örnek olarak kullanmıştır. Bu alanda eser telif eden eski ve yeni yazarların görüşlerini bir araya getiren ilk eser olması itibariyle önemli görülmüştür.²⁷⁸ Eserde insan karakterinin ele alınmasında materyalist

²⁷⁸ Cubrân en-Nahhâs, “Âsâr edebiye”, *ed-Diyâ’*, Matba‘atu’l-ma‘arif, Mısır, Yıl: 3, S. 32, 1901, s. 695-696.

bir bakış açısını benimsemiştir. Buna göre insan karakteri, ruh beden arasındaki münasebet fizyolojik yapısından yani kafa, yüz, çene, el, ayak ve sair organların yapısından anlaşılabilir. ²⁷⁹ Bunun yanında ilmi açıdan mesnetsiz hayali düşüncelere yer verilmesiyle eleştirilmiştir. ²⁸⁰

3.5.2. Muhtârâtu Corci Zeydan fî felsefeti'l-ictimâ'i ve'l-'umrân

Zeydan'ın sosyo-kültürel meselelere dair daha önce Hilâl'de yayınlanan makalelerinin bir araya getirilmesiyle oluşan eser üç cilt olup ilk cildi 1920'de, üçüncü cildi ise 1921'de Hilâl Matbaasında basılmıştır.

3.5.3. 'Acâibu'l-halk

Zeydan'ın Hilâl'de "'Acâibu'l-mahlûkât " başlığı altında yayınlanan makalelerin bir araya getirilmesinden ibaret olup ilk baskısı 1912, ²⁸¹ ikinci baskısı 1925'de Hilâl Matbaasında yapılmıştır. Müellif bu eserinde varlık âleminde harika kâbilinden, nadir görülen ve dikkat çeken mevzulara yer vermiştir.

3.5.4. Muhtasarı coğrâfiyeti Mısır

İlk baskısı 1891'de et-Te'lîf Matbaasında yapılmış olup yaklaşık yetmiş sayfalık, küçük bir eserdir. ²⁸²

3.5.5. Reddu Renan²⁸³ 'alâ Nebşî'l-Hezeyân

Emîn el-Medenî'nin *Nebşü'l-hezeyân* isimli eserine yazmış olduğu bir reddiyedir. Otuz iki sayfa olup ilk olarak 1891'de Matba'atu't-te'lîf'te basılmıştır. ²⁸⁴

²⁷⁹ Ware, *a.g.t.*, s. 99.

²⁸⁰ Luis Şeyhû, *a.g.e.*, s. 377.

²⁸¹ Hasen, *a.g.e.*, s. 232.

²⁸² Hasen, *a.g.e.*, s. 233.

²⁸³ Fransız asıllı Joseph Ernest Renan (1823-1892), Ortadoğu dilleri uzmanı olup, filoloji, tarih ve felsefe alanında çok sayıda eser kaleme almıştır. Geniş bilgi için bkz. Alfred Kaufmann, "Renan: The Man", *The Catholic Historical Review*, Vol. 10, No. 3 (Oct., 1924), s. 388-398.

²⁸⁴ Serkîs, *a.g.e.*, s. 986.

İKİNCİ BÖLÜM

ZEYDAN'IN ROMANLARINDA YAPI

1. OLAY ÖRGÜSÜ

Gerçek yaşamın bir kopyası niteliğinde olan romanda kahramanların başından geçen hadiseler, bir düzen ve sıra gözetilerek roman içindeki bir anlatıcı tarafından okuyucuya aktarılır. Romandaki bu hadiseler dizisine olay örgüsü adı verilir.

Olay örgüsü romanın temel unsurlarından birisidir. Zaman, mekan ve kişi gibi romanın büyük öğelerinden en küçük elemanına kadar her şey olay örgüsü içinde bir canlılık, işlerlik ve gerçeklik kazanır.²⁸⁵ Özellikle roman kişileri balığın suya duyduğu ihtiyaç kadar kurmaca olan bu dünyaya ihtiyaç duyar.²⁸⁶ Bu nedenle Forster olay örgüsünü romanın bel kemiği saymış, olay yani hikâye olmadan romanın var olamayacağını söylemiştir.²⁸⁷ Bu kurgusal özelliği ile roman biyografi, otobiyografi, gezi yazıları gibi edebi türlerden ayrılır.²⁸⁸ İp ipe dizilmiş boncuklara benzeyen öyküler olay örgüsünde sebep-sonuç ilişkisi içerisinde yazarın belirlediği hedefi gerçekleştirme doğrultusunda şekillenir.²⁸⁹ Zaten romanda amaç hikâye anlatmak değil bu hikâyeleri belirli bir hedef için tanzim etmektir.²⁹⁰

Zeydan romanlarını 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme almıştır. Bu zaman dilimi romanın tarihî seyri içerisinde klasik döneme²⁹¹ denk gelmektedir. Bu dönem yazarları olay örgüsünü daha fazla önemsemiştir.²⁹² Tarihî romanda olay örgüsü diğer türlere göre bir kat daha önem kazanır. Çünkü tarihî

²⁸⁵ Rene Wellek-Austin Warren, *Theory of Literature*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1949, s. 225; Mehmet Tekin, *Roman Sanatı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002, s. 63.

²⁸⁶ Beşir Fuad, "Roman Üzerine", *Türk Dili-Roman Özel Sayısı*, c. 13, S. 154, Temmuz 1964, s. 627.

²⁸⁷ E. M. Forster, *Roman Sanatı*, Çev. Ünal Aytür, Adam Yayınları, İstanbul, 1982, s. 64-65.

²⁸⁸ Roland Bourneur-Real Quillet, *Roman Dünyası ve İncelenmesi*, Çev. Hüseyin Gümüş, Kültür Bakanlığı Yayınları, b.y., 1989, s. 21.

²⁸⁹ Salih Bolat, *Öykü Yazma Teknikleri*, Papirüs Yayınları, İstanbul, 2003, s. 36; Forster, *a.g.e.*, s. 87.

²⁹⁰ Jonathan Culler, "Anlatı", Çev. S. Gökçen Ezber, *Adam Öykü*, S. 20, Ocak-Şubat, 1999, s. 20-21.

²⁹¹ Roman ana hatlarıyla klasik roman, modern roman ve post modern roman safhalarına ayrılmıştır. Genel olarak 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen dönem klasik roman safhası kabul edilir. Batı edebiyatında bu dönemde romantizm, realizm ve naturalizm gibi edebi akımların etkili olduğu görülür. Bkz. Çetin, *a.g.e.*, s. 83.

²⁹² Bakhtin, *a.g.e.*, s. 172; Çetin, *a.g.e.*, s. 83.

romanlar tezli romanlardır. Yazar olayları ortaya koymak istediği fikir etrafında örgüler.²⁹³ Bu işi yaparken hem ele aldığı tarihî dönemi yansıtmak, hem o dönemin şartlarının genel çerçevesini aşmamak hem de aksiyonu korumak durumundadır.

1.1. Zeydan'ın Romanlarındaki Yapı Şekilleri

Yapı, romandaki öykünün hareketsiz halinin genel görünüşüdür.²⁹⁴ Zeydan'ın romanlarında başlıca üç tür hikâye modelinden bahsetmek mümkündür. Birincisi başkahramanın ailesinin dağılması ve yeniden bir araya gelmesi esnasında yaşanan hadiseler üzerine kurulu bir hikâye; ikincisi birbirine kara sevda ile tutkulu iki başkahramanın birbirinden ayrı düştükten sonra tekrar birbirlerine kavuşmaları etrafında gelişen hikâye; üçüncüsü de birbirini izleyen trajik hadiselerin akabinde kadın veya erkek başkahramanın, onlardan birinin anne-babasının veya aşkına karşılık bulamadığı sevgilisinin ölmesi üzerine kurulu trajik sonla biten bir hikâye yapısıdır.²⁹⁵

Daha önce Corci Zeydan'ın yazdığı yirmi iki romandan yirmi birinin tarihî, bir tanesinin de aşk romanı olduğu belirtilmişti. Onun romanları bir serinin parçası gibidir. Yapı şekilleri yönünden farklı olan bu romanlarda olay örgüleri benzer epizotlar²⁹⁶ etrafında örgüldendiği için ortak özellikler taşımaktadır. Bu nedenle romanlar tek tek ele alınmak yerine, Amerikalı yazar ve roman eleştirmeni Norman Friedman'ın ortaya koyduğu yapı şekilleri üzerinden tasnif edilecek, aynı yapıda olanların özetinden sonra romanların benzeşen ve ayrılan yönlerine değinilecektir. Yirmi iki romanın tek tek incelenmesi teze gereğinden fazla bir hacim katacağı için bu yöntem daha uygun görünmektedir. Bu noktadan hareketle Zeydan'ın romanlarını olay örgüsündeki yapı şekilleri itibarıyla şu biçimde tasnif etmek mümkündür:

²⁹³ Gögebakan, *a.g.e.*, s. 29.

²⁹⁴ Hasan Boynukara, "Karakter ve Tip", *'Hece' Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, s. 183.

²⁹⁵ Sheehi, *Foundations of Modern Arab Identity*, 165; Sheehi, *A Genealogy of Modern Arab Subjectivity*, s. 258.

²⁹⁶ "Roman, hikâye, masal, destan ve efsane gibi anlatma esasına bağlı metinlerde, asıl olayın içinde bazı yönlerden kendi içinde bir bütünlük gösteren, bir bütün gibi görünen küçük bölümlere verilen isimdir." Başka bir deyişle epizot, ana hikâyeye bağlı yan hikayeciklerdir. Bkz. Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 115; Holman, *a.g.e.*, s. 164; Bourneur-Quellet, *a.g.e.*, s. 27.

1.1.1. Merhamet Uyandıran Yapı

Merhamet uyandıran yapılarda olay örgüsü, dikkate değer bir hatası, ihmali veya eksikliği olmamasına rağmen kahramanın bir takım sıkıntı ve zorluklara maruz kalması üzerine kurgulanmıştır. Roman kişinin, bir taraftan yüzüne gülmeyen talihi nedeniyle işlerin ters gitmesi ve yaşadığı acılar, okuyucunun merhamet duygularını kamçılarken diğer taraftan bahtının açılmasına ve dertlerinin çaresini bulmasına vesile olacak ümit ışıkları heyecanı artırır.²⁹⁷ Olay kimi zaman bir trajediye dönüşmeden kahramanın arzularının gerçekleşmesiyle son bulurken kimi zaman acı bir sonla biter. Zeydan'ın romanlarından bu tür içerisinde sayılabilecek olanlar *el-Memlûku's-şârid*, *İstibdâdu'l-Memâlîk* ve *Azrâu Kureyş'tir*. Bu romanları şu şekilde özetlemek mümkündür:

el-Memlûku's-şârid romanında olaylar 1812 yılının Aralık ayında başlar. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa iç kargaşaya sebep gördüğü memluk emirlerini bir yemek davetinde topluca öldürtür. Yemeğe geç geldiği için suikasttan kurtulan Emin Bey çöle sığınır. Emin Bey'in eşi Selmâ, valinin, memluk emirlerinin eşlerini ve mallarını ganimet saydığını duyunca büyük oğlu Selim'i ve kundaktaki bebeğini yanına alarak hizmetçileri Saîd ile Lübnan'a kaçar. Yolda konakladıkları Akka'da Selim kaybolur. Lübnan'a ulaştıklarında Lübnan dağlarının eteğindeki Beytu'd-dîn köyü yakınındaki bir kilisede birkaç gün kaldıktan sonra bölgenin idarecisi Emir Beşîr eş-Şihâbî'nin isteğiyle onun evinde kalmaya başlar. Kundaktaki bebeğe Garîb ismi verilir. Garîb, babası olarak bildiği Emir Beşîr'in çocuklarıyla birlikte büyür. Eşinin öldüğünü zanneden Selmâ burada gerçek kimliğini gizlemiş ve kendini Cemile olarak tanıtmıştır. Diğer taraftan çöle sığınan Emin Bey ailesinin nerede olduğunu bilmemektedir.

1821 yılında Emir Beşîr iki oğlu Emin ve Halil'le beraber Garib'i de yanına alarak Mehmet Ali Paşa'yla görüşmek için Mısır'a gider. Garib, on yaşında olmasına rağmen olgunluğuyla dikkat çekmektedir. Kahire'yi gezen Garib, şehrin büyüklüğünden ve tarihî eserlerinden oldukça etkilenir. Emir Beşîr ve yanındakiler Paşa'nın emriyle Kahire'den sonra gemiyle Nil üzerinden Beni Süveyf'e²⁹⁸ bağlı el-Feşn beldesine geçer.

²⁹⁷ Norman Friedman, "Romanda Yapı Şekilleri", *Roman Teorisi*, Edt. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988, s. 148.

²⁹⁸ Kahire'nin güneyinde, 115 km mesafede bir şehirdir.

Burada kurdukları çadırlarda ikamet ederlerken huysuz bir ata binen Garib çölde kaybolur. Emir Beşir'in oğlu Emin ve adamları Garib'i aramaya çıkar. Çölde kaybolan Garib'e tesadüf eden bir gurup onun atını ve eşyalarını almak ister. Çıkan arbedede Garib başından yaralanır. O sırada ortaya çıkan yüzü peçeli bir atlı, adamlara saldırarak Garib'i ellerinden kurtarır, çadırına götürür ve yaralarını temizleyerek bir mendille başını sarar. Günlerce süren aramalardan sonra Emin, Garib'i kurtaran kişiyi bulur ve kardeşini alarak merak içinde kendilerini bekleyen babasının yanına döner. Garib'i kurtaran peçeli kişi babası Emin Bey'den başkası değildir. Fakat kurtardığı çocuğun kendi oğlu olduğunu bilmemektedir. Emir Beşir Garib'i kurtaran meçhul kişiyi ödüllendirmek ve kendisine teşekkür etmek için yanına gider. Kim olduğunun bilinmesini istemeyen Emin Bey, Emir Beşir'in ısrarı karşısında başından geçen her şeyi anlatır ve ailesini aradığını söyler. Emir Beşir Emin Bey'e Paşa'dan onu affetmesini isteyeceğini söyler.

Emin Bey Emir Beşir'le birlikte Beni Süveyff'e gelecek olan İbrahim Paşa'yla görüşmek üzere yola çıkar. Bu arada Emin Bey bir sıkıntıya maruz kalmamak için Emir Beşir'den kendisini etraftakilere Süleyman adıyla tanıtmamasını ister. Emir Beşir, İbrahim Paşa'yı da aracı kılarak, oğlu Garib'in hayatını kurtardığı için Mehmet Ali Paşa'dan Emin Bey'i affetmesini ister. Mısır'da kalmaması şartıyla Emin Bey affedilir ve ailesini aramak üzere bir müddet kendisine izin verilir. Emin Bey bütün uğraşlarına rağmen ailesini bulamayınca yaşamının bir anlamı olmadığını düşünür. Mehmet Ali Paşa'dan kendisini ölüm tehlikesinin yüksek olduğu bir yerde savaşa göndermesini ister. Paşa onu Sudan'ın fethi için uğraşan oğlu İsmail Paşa'nın yanına gönderir.

Garib, annesinin isteği üzerine, Lübnan'a, Beytu'd-dîn'e Emir Beşir'den önce döner. Başından geçen olaylar Cemile (Selmâ) ve Saîd'i çok şaşırtır. Bu arada Garib elinde bir mendille oynamaktadır. Mendil Cemile'nin dikkatini çeker. Alıp incelediğinde kendi eliyle işlediği bir mendil olduğunu anlar ve Garib'e kimden aldığını sorar. Garip kendisini çölde kurtaran kişinin bu mendili başına sardığını söyler. Cemile oğlunu kurtaran kişinin kocası Emin Bey olabileceğini düşünmeye başlar. Garib, Emin Bey'i Süleyman olarak tanıdığı için henüz sır çözülmez. Emir Beşir Lübnan'a döndüğünde Garib'i kurtaran Süleyman'ın aslında memluk emirlerinden Emin Bey olduğunu söyleyince bütün sırlar çözülür. Cemile kendisinin Emin Bey'in eşi Selmâ

olduğunu itiraf eder. Bu olaylar Garib'den saklanır. O hala gerçek babasını bilmemektedir.

Emin Bey'i bulmak üzere Mısır'a gönderilen Saîd, onun Sudan'a gittiğini öğrenir ve Mehmet Ali Paşa'dan oğlu İsmail Paşa'ya hitaben aldığı bir tavsiye mektubu ile Hartum'a doğru yola çıkar. Bu arada o, yazdığı mektuplarla Selmâ'yı haberdar eder. Saîd Sudan yerlilerinin konuştuğu dili ve bölgeyi iyi bildiği için iletişim kurmada sıkıntı çekmez. Hartum'u fetheden İsmail Paşa veba salgını sebebiyle adamlarının pek çoğunu kaybeder ve daha fazla ilerleyemez. Nil nehri kenarındaki Shendi şehri yakınına karargah kurar. Durumu öğrenen Saîd, efendisi Emin Bey'i bulmak ümidiyle buraya gelir. Shendi kralı Melik en-Nemir, istediği aşırı vergi ve kendisine yaptığı ağır hakaret sebebiyle İsmail Paşa'ya suikast düzenler. Paşa ve pek çok adamı öldürülür. Meydana gelen çatışma sırasında Saîd, Emin Bey'i görür ve ona eşi Selmâ'nın yaşadığını söyler. O sırada Saîd'i, kendine saldırmak isteyen bir Sudanlı zanneden Emin Bey kılıcıyla onu boynundan yaralar. Kendisine saldıranlar karşısında başka bir şey konuşmadan Saîd'i bırakmak zorunda kalır. Eşinin yaşadığını öğrenen Emin Bey onu aramaya karar verir. Yıllar süren aramada ailesinin izine bir türlü ulaşamaz.

Aradan yıllar geçer, Selmâ, Emin Bey ve Saîd'den bir haber alamaz. Bu arada Garib yirmi bir yaşına ulaşır ve Emir Beşir'in yanında pek çok savaşta kahramanca savaşmaya başlar. Akka şehrini kuşatan İbrahim Paşa bir taraftan Akka Valisi Abdullah Paşa da diğer taraftan Emir Beşir'den yardım ister. Çünkü Emir Beşir Abdullah Paşa'ya bağlı olarak Cebelu Lübnan'ı idare etmektedir. Emir Beşir İbrahim Paşa'nın tarafını tercih eder. Savaş sırasında yalnız başına iken Akka kalesine fazla yaklaşan Garib esir düşer. Garib'in Vali Abdullah Paşa karşısındaki korkusuz ve cesur tavırları Vali'nin adamlarından Salim Ağa'yı çok etkiler. Garib hapse atılır. Garib'e fitri bir ilgi duyan ve bir süre sonra samimiyet kuran Salim Ağa aslında Abdullah Paşa'yı da sevmez. Salim Ağa, Garib'i hapisten kurtarmaya karar verir. Beraberce kaleden kaçarak İbrahim Paşa'nın ordugahına ulaşırlar. Yaptığı bu kahramanlık sebebiyle Paşa onu kendisine yakın bir komutan yapar. İbrahim Paşa aslında Salim'i daha önceden tanımaktadır. 1826'da Mora'da savaşırken onu görmüş ve kahramanlığına şahit olmuştur. Salim, Yunan kuvvetlerinde savaşan bir askerken kaçarak Müslüman ordusuna katılmıştır.

Yunan ordusundan kaçan ve kendilerine sığınan birinin Arapça konuşuyor olması herkesi şaşırtmış fakat sırrını kimse anlayamamıştır.

1832 yılının başlarında Emir Beşir, Mehmet Ali Paşa tarafından Sayda valisi olarak tayin edilir. Garib, babasının yanında daha fazla kalmanın gereksiz olduğunu düşünerek annesinin yanına gitmek ister. Yolculuk sırasında Sûr şehrine varmadan Ra'su'l-'ayn mevkiinde konaklar. Burada saçı başı dağılmış, sakalları uzamış yaşlı birine rastlar. Tanıştıklarında bu kişinin kendisini kurtaran Süleyman olduğunu anlar. Beytu'd-dîn'e giderken onu da yanında götürür. Garib, annesine kendini kurtaran kişiyi tanıttığında annesi "Emin" diyerek bayılır. Emin Bey dikkatlice baktığında onun eşi Selmâ olduğunu anlar. Hayretler içinde kalan Garib sonunda gerçek babasının kim olduğunu öğrenir. Emin Bey, büyük oğlu Selim'in yıllar önce kaybolduğunu öğrenince çok üzülür.

Emir Beşir Beytu'd-dîn'e döndüğünde Emin Bey'in ailesine kavuşmasına çok sevinir. Akka'nın fethi için İbrahim Paşa'yı tebrik etmek üzere tekrar yola çıkar. Garib Emir Beşir'i uğurlamadan döndüğü esnada güzel bir evin önünden geçerken birkaç kişinin saldırısına uğrar. O esnada evden çıkan yüzü peçeli bir süvari adamlara saldırarak Garib'i kurtarır ve eve geri döner. Kendisine yardım eden kişiyi öğrenmek için evin kapısını çalan Garip evde Sa'dâ adında güzel bir kızdan başka kimsenin olmadığını öğrenir. Bu kıza aşık olan Garib, kızın babası Emir Saîd Şihâb'dan ister. Fakat İbrahim Paşa yanındaki subaylardan biri için kızın daha önceden istemiştir. Kıza talip olan subayın Salim Ağa olduğunu öğrenince Garib vazgeçmek ister. Salim ise talip olduğu kıza Garib'in aşık olduğunu, kızın da onu sevdiğini anlayınca onunla evlenmekten vazgeçer ve başka biriyle evlenir. Garib, kendisini Akka zindanından kurtaran ve bu derece fedakarlık yapan Salim'i ailesiyle tanıştırmak ister. Salim Garib'in anne ve babasıyla tanıştıktan sonra sohbet esnasında kendisinden bahseder. Aslen Mısırlı olduğunu, yirmi beş yıl önce babasının öldürüldüğünü, annesiyle Akka'ya geldiklerini, o sırada yedi yaşında olduğunu, orada bir sandalla tek başına denize açılınca dalgaların kendisini sürüklediğini, bir Yunan gemisinin kendini aldığını ve esir olarak bir aileye sattığını, İbrahim Paşa Mora'ya gelince de ona teslim olduğunu ve babasının adının Emin, annesinin Selmâ olduğunu söyleyince Salim'in küçükken kaybolan Selim olduğu anlaşılır.

Emin Bey'in yıllar önce dağılan ailesi tekrar bir araya gelmiş olur. 1836 senesinin sonlarına doğru Garib ile Sa'dâ evlenir. Öldü sanılan hizmetçileri Saîd düğün sırasında ortaya çıkar ve çifte sevinç yaşanır. 1840 yılında Mısır ordusu geri çekilmeye başlayınca Emir Beşir önce Sayda'ya oradan Malta'ya gider. On bir ay orada kaldıktan sonra İstanbul'a geçer. Arnavutköy'de kendisine bir ev tahsis edilir. Emin Bey ve ailesi de Emir Beşir'le beraber İstanbul'a gelir, bundan sonra hayatlarını İstanbul'da sürdürür.

İstibdâdu'l-Memâlik'te olay örgüsü dağılan bir aile dramı üzerine kurgulanmıştır. Olaylar 1760'lı yıllarda Mısır, Suriye, Filistin ve Lübnan şehirlerinde geçmektedir. Mısırlı zengin bir tüccar olan Seyyid Abdurrahmân, önce Hicaz'a ordu göndermek üzere olan Mehmed Ali el-Kebîr'in vergi memurlarının hışmına uğrar. Memurların kendilerine ayırdıkları hariç, vergiler birkaç kat fazlasıyla tahsil edilir. Kendi parası yetmediği için komşularından borç alır. Akşam eve giderken yol üzerinde rastladığı ceset başına dert olur ve katillikle suçlanır. Güç bela bu sıkıntıdan kurtulmuşken tıp tahsili gören oğlu Hasan askere alınır. Abdurrahmân, para vererek oğlunu kurtarmak ister, onu kurtarır, fakat yerine askere alınır. Bu arada yüklü bir miktar para daha ödemek zorunda kalır. Abdurrahmân son çare olarak eşi Sâlîme'den Kâhire'deki bütün malları satarak Hasan'la birlikte Akka'ya gitmesini söyler. Kendisi de fark edilmeden ordudan ayrılarak Akka'da onlara katılacaktır. Ordu sefere çıkar. Hizmetçilerden biri Abdurrahmân'ın planını askerlere bildirir. Mehmed Ali el-Kebîr Abdurrahmân, Hasan ve Salime hakkında ölüm kararı verir. Fakat eşi Nefîse gizlice Hasan ve Sâlîme'yi kurtarır. Fakat birbirlerinin öldüğünü zannederler. Sâlîme oğlu ve kocasının öldüğünü düşünerek bir kiliseye kapanır. Hasan infaz edilmeden kaçtığını düşünerek babasını aramak üzere Akka'ya gider. Abdurrahmân canını kurtarsa da ailesinin başına gelenleri öğrenince derviş kılığına girerek diyar diyar gezmeye başlar. Herkes birbirinin öldüğünü zannettiği sırada talih yüzlerine güler. Yıllar sonra Hasan hayatını kurtardığı Akka Valisi Şeyh Zâhir'in adamı Imaduddîn sayesinde hem babasını, hem annesini bulur. Böylece dağılan aile yeniden bir araya gelir.

'Azrâu Kureyş romanında olay örgüsü diğerlerinden farklı olarak babasının kim olduğunu öğrenmeye çalışan genç ve güzel Esmâ'nın mücadelesi etrafında şekillenir. Olaylar Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Mekke, Medine ve Şam civarlarında geçer. Esmâ ailesiyle Şam'dan Medine'ye gelir. Yolda annesi Meryem ağır

bir hastalığa tutulur. Öleceğini anlayınca kızı Esma'ya asıl babasının kim olduğunu söylemek ister. Bu sırrı sadece Hz. Ali'nin yanında açıklayacağını belirtir. Fakat Hz. Ali'ye yetişmeden vefat eder. Esma annesinden, sadece babasının sahabenin büyüklerinden biri olduğunu öğrenir. Bu arada Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed'le birbirlerine aşık olurlar. Araya giren hadiseler evlenmelerine imkan vermez. Esma asıl babasını bilen kimse olmadığını düşünürken hayat hikâyesini anlattığı bir papazdan, Şam'daki Mar Yuhanna Kilisesi papazlarından Markos'un bu sırrı bildiğini öğrenir. Hıristiyan asıllı annesi sırrını sadece bu kişiye itiraf etmiştir. Esma Markos'u bulmak için Şam'a gider. Lakin onun Kudüs'e gittiğini öğrenir. Kudüs'e vardığında ise Markos'un cenaze ayiniyle karşılaşır. Artık onun için asıl babasını öğrenme imkanı kalmamıştır. Bundan sonra Mısır'da olan Muhammed'in yanına gitmek ister. Muhammed'e ulaştığında onun yanmakta olan cesediyle karşılaşır. Hayattan bütünüyle ümidini kesen Esma sevdiği kişinin yanan cesedinin üzerine kapanır ve onun kaderini paylaşır.

Öyle görünmektedir ki *el-Memlûku's-şârid* ve *İstibdâdu'l-Memâlik*'te siyasi şartlar nedeniyle dağılan aileler ve onların tekrar bir araya gelme mücadeleleri ister istemez okuyucuda roman kahramanlarına yönelik bir merhamet ve şefkat hissinin uyanmasına sebep olmaktadır. Her iki romanda da Mısır halkına yönelik Memluklerin gösterdiği baskı ve zulme vurgu yapılmaktadır. *el-Memlûku's-şârid*'de Mehmet Ali Paşa'nın Memluk emirlerini ortadan kaldırışının Mısır'daki Memluk halk üzerinde meydana getirdiği sosyal travma Emin Bey'in perişan olan ailesi üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır. Zeydan'ın diğer romanlarında olay örgüsünü şekillendiren iyi ve kötü kahramanlar arasındaki çatışmaya bu romanda rastlanmamaktadır. Memluk emirlerini topluca infaz ettiren M. Ali Paşa ve bu olayın mağdurlarını temsil eden Emin Bey ile ailesi romanda iyi kahramanlar olarak gösterilmiştir. Çünkü Zeydan'a göre Mısır'ı pek çok alanda geliştiren M. Ali Paşa, Memluk emirlerini ortadan kaldırmakla ülke için faydalı bir iş yapmıştır. Toplu infaz eyleminin kendisi zulüm ve vahşet gibi görünse de sonucu açısından Mısır'a yarar sağladığı için M. Ali Paşa kötü bir kimse değildir. Diğer taraftan mezkur eylemle güçlerini kaybeden Memlukler de artık toplumsal birliğe zarar verecek durumda değildir. Yıllarca Mısır'da yaşamış, dili ve kültürüyle Arap toplumunun bir parçası haline gelmiş bu kimseler dışlanmamalıdır.

Bunun için Zeydan Memlukleri temsil eden Emin Bey ile ailesinin dramını okuyucunun merhametini harekete geçirecek bir yapıda ele almıştır.

İstibdâdu'l-Memâlik'te başlık zaten romanın vermek istediği mesajı göstermektedir. Memluk emirlerinden Ali Bey el-Kebîr'in, şahsi hırsları nedeniyle Mısır halkına yaşattığı acılar Seyyid Abdurrahmân'ın ailesinin başına gelenler üzerinden yansıtılmaya çalışılmıştır. Bir taraftan ailenin yaşadıkları karşısında okuyucunun merhamet duyguları harekete geçerken diğer taraftan romanın kötü kahramanları arasında yer alan Ali Bey ve rüşvetçi adamlarına öfkesi artmaktadır. Bu romanın olay örgüsündeki yapı ile Zeydan, vermek istediği mesajı okuyucunun merhamet duygusuna hitap ederek daha etkili bir şekilde vermeyi hedeflemiştir.

Aynı şekilde *Azrâu Kureyş*'te zavallı ve kimsesi olmayan Esmâ'nın içinde bulunduğu durum ve gerçek babasını arama çabası roman boyunca benzer hisleri uyandırmaktadır. Her ne kadar ilk iki romandaki mutlu son okuyucudaki acıma hissini, sevince dönüştürse de *Azrâu Kureyş*'te Esmâ'nın kendisi için tayin ettiği acı son, merhametin ötesinde burukluğa ve hayal kırıklığına sebep olmaktadır.

1.1.2. Trajik Yapı

Trajik yapıdaki romanlarda başkahraman, kendi yaptığı yanlışlar nedeniyle bir takım acı hadiselerin başına gelmesine sebep olur. Her ne kadar hatasını anlasa da o, içine düştüğü talihsizliklerden kurtulma imkanı bulamaz. Gerilimli yapısı bakımından bu tür romanlar, okuyucunun çoğu zaman endişe ve korku içerisinde kalmasına sebep olur. Romanın sonunda yaşanan trajedi ile bu korku ve endişenin yerini tarifsiz bir acıma hissi alır.²⁹⁹ Zeydan'ın romanları içerisinde *Abbâse uhtu'r-Reşîd*, *Ebû Muslim el-Horasânî* ve *Şeceretu'd-durr*'de olay örgüsündeki trajik yapı ağırlığını ilk bakışta fark ettirmektedir. Bu romanlardaki olayları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Abbâse uhtu'r-Reşîd'de olaylar, Abbasi Devletinin kudretli halifelerinden Harun Reşid dönemine rastlar. Harun Reşid çocukluk arkadaşı Cafer b. Halid el-Bermekî ile vakit geçirmekten hoşlandığı için onu yanından ayırmaz. Bu beraberliğe

²⁹⁹ Friedman, *a.g.e.*, s. 148-149.

kimi zaman kız kardeşi Abbâse de katılır. Birbirlerine bakmaları helal olsun diye Harun Reşid Abbâse ile Cafer arasında nikah kıyar. Bu normal bir evlilik nikahı değildir. Zamanla Cafer ile Abbâse birbirlerine aşık olur. Harun Reşid'den gizli olarak evlenirler. Bu evlilikten Hasan ve Hüseyin adını verdikleri iki çocuk dünyaya gelir. Çocuklar karı-koca iki hizmetçi tarafından Hicaz bölgesinde büyütülmekte, senede bir defa anne-babaları görmesi için Bağdat'a Yahudi bir köle tüccarın evine getirilmektedir. Bu görüşmelerden biri esnasında tesadüfen, orada bulunan Ebû'l-'Atâhiye, Abbâse ile Cafer'in sırrına vakıf olur. O, bu gizli bilgiyi Fazl b. er-Rebî'e ulaştırdığında büyük kazanç elde edeceğini düşünür. Çünkü aslen Arap olan Fazl ile Pers asıllı Cafer arasında bir çekişme bulunmaktadır. Fazl, Cafer'in vezirliğini ve Halife'nin ona olan itimadını kıskanmakta ve onun yerine geçmeyi planlamaktadır.

Harun Reşid, Cafer'in ve Bermekî ailesinin ulaştığı zenginlikten ve devlet içerisinde sahip oldukları yetkilerden rahatsızlık duymaya başlar. Bunun için Cafer'i Hilâfet merkezinden uzaklaştırarak Horasan'a vali tayin eder. Bu karara Abbâse ve Cafer çok sevinir. Çünkü artık gizli gizli buluşmak yerine çocuklarıyla beraber Halife'nin gözünden uzak bir yerde, bir çatı altında yaşayabileceklerdir. Cafer yol hazırlığına başlar. Fakat sırları Fazl'dan Zübeyde'ye ondan da kocası Harun Reşid'e ulaşır. Durumdan haberdar olan Harun Reşid ihanete uğradığını düşünerek çılgına döner. Önce kız kardeşi Abbâse'yi öldürterek kaldığı odada açılan mezara gömdürtür. Arkasından veziri Cafer'i, çocukları, onları büyüten hizmetçileri ve bu sırdan haberi olan bütün köle ve cariyeleri öldürtür. Bermekî ailesinin Devlet üzerindeki etkisi tamamen yok edilir ve onların bütün mal varlıklarına el konulur. Bundan sonra Halife hoşlanmadığı için, kimse onun huzurunda Bermekiler'den ve Abbâse'den söz açmaya cesaret edemez.

Ebû Muslim el-Horasânî romanında olaylar hicrî yüz otuzlu yıllarda Şam, Irak ve Horasan'ı içine alan geniş bir coğrafyada geçmektedir. Emevî Devletinin yıkılıp Abbasî Devletinin kurulduğu bu süreçte Ebû Müslim önemli roller oynar. İmam İbrahim, Ebû Müslim'i, Horasan'da Emevilere karşı başlatılacak isyan hareketinin başına getirir. Ebû Müslim bölgedeki Dihkânları (Büyük toprak sahipleri) dolaşarak onların yardımına başvurur. Cuhnâr'ın babası da Merv yakınlarında geniş arazilere sahip bir dihkândır. Cuhnâr babasının yanına gelen Ebû Müslim'i görünce ona aşık olur. Fakat

bu aşkın karşılığı yoktur. Ebû Müslim görevinde kusur göstermemek için kalbini kadınlara kapatmıştır. Cuhnâr'ın babası onu Yemenli Arapların reisi el-Kirmânî'nin oğluyla evlendirerek Ebû Müslim'in başlatacağı isyanın başarıya ulaşmama ihtimaline karşı kendisini garantiye almak istemektedir

İsyan hareketinin başlamasıyla yavaş yavaş insanlar Ebû Müslim'in etrafında toplanır. Bu sırada el-Kirmani ile Emevilerin Merv Valisi Nasr b. Seyyâr arasında savaş başlar. el-Kirmani şehri kuşatır, fakat bu esnada öldürülür. Yerine geçen oğlu Nasr'ın elinden Merv'i alır. Cuhnâr babasının baskısıyla İbnu'l-Kirmani ile evlenmek zorunda kalır.

Ebû Müslim İbnu'l-Kirmani'yi öldürmek istemektedir. Dihkân'ın evinde hizmetçi kılığında casusluk yapan Harici Emiri Dahhâk (Salih) Cuhnâr'ın Ebû Müslim'e olan aşkını bilmektedir. Dahhâk Ebû Müslim'e İbnu'l-Kirmani'ye yapılacak suikastta Cuhnâr'ın kullanılabileceğini söyler. Dahhâk'ın asıl amacı, düşmanlarını birbirine kırdırarak yok etmektir. Ebû Müslim'e plan mantıklı gelir. Dahhâk, Cuhnâr'a giderek Ebû Müslim'in de onu çok sevdiğini, İbnu'l-Kirmani ölürse kendisiyle evleneceğini söyler. Suikast gerçekleşir ve İbnu'l-Kirmani öldürülür. Ebû Müslim'in önünde bir engel kalmaz, rahatça Merv'i ele geçirir. Katılımların artmasıyla Ebû Müslim'in ordusu giderek güçlenir. Ebû Müslim, kızını düşmanı olan İbnu'l-Kirmani'ye verdiği için Cuhnâr'ın babasını öldürtür. Cuhnâr, Ebû Müslim'in kendisine yaptığı vadin gerçek olmadığını anlar. Babasını öldürttüğü için Ebû Müslim'e yaptığı hakaretler sebebiyle öldürülmek üzere hapsedilir. Dahhâk'ın yardımıyla hapisten kaçarak Kûfe'ye giderler.

Ebû Müslim İmam İbrahim'in vasiyeti gereği şüphe duyduğu herkesi öldürmektedir. Bunlar arasında Süleyman b. Kesîr gibi önde gelen kimseler de vardır. İmam İbrahim Dahhak'ın ihbarıyla Emevi askerlerince yakalanır ve öldürülür. Yerine Ebû'l-Abbas es-Seffâh geçer. Horasan'da başlayan isyan Irak ve Şam'a kadar ulaşır. Bütün savaşlarda Emevi orduları mağlup olur ve Emevi ailesi kılıçtan geçirilir. Kurtulanlar Endülüs'e kaçarlar. Bütün bunlar olup biterken Ebû Müslim, Cuhnâr ve Dahhak'ı bulmaya çalışmaktadır. Kufe'de kaldıkları yer Ebû Müslim'in casusu Yahudi İbrahim tarafından fark edilince Cuhnâr, Kûfe yakınlarındaki Hind Kilisesi'ne sığınır. O, babasını öldürmesine rağmen Ebû Müslim'e olan aşkını hala kalbinden atamamıştır.

es-Seffâh'ın saltanatı dört yıl sürer. Yakalandığı bir hastalık sebebiyle vefat eder. Yerine kardeşi Ebû Cafer el-Mansûr geçer. Ebû Cafer Ebû Müslim'in, Abbasi davetinin Horasan'daki öncülerinden pek çok kimseyi öldürtmesinden rahatsızdır. Onun artan gücünden endişe duymakta ve Horasan'da bağımsızlığını ilan etmesinden endişelenmektedir. Bu arada Dahhâk münecim kılığına girerek Ebû Cafer'e Ebû Müslim'i öldürmesine yönelik telkinlerde bulunmaktadır. Sonunda Ebû Cafer onu öldürmeye karar verir. Ebû Müslim'i huzuruna çağırır ve adamlarına öldürtür. Ebû Müslim ölmeden önce yaptıklarına pişman olur. Culnâr'a bir mektup yazarak ondan af diler. Fakat mektup Culnâr'ın eline ulaşsa da artık iş işten geçmiştir. Ebû Cafer Dahhâk'ın gerçek yüzünü anlayınca onu da öldürtür. Yaşadığı kötü hadiselerden sonra Culnâr daha önce gizlendiği Hind kilisesine giderek hayatının kalanını burada geçirmeye karar verir.

Şeceretu'd-durr romanında olaylar hicrî 647-658 yılları arasında Mısır, Suriye ve Bağdat'ı içine alan geniş bir coğrafyada geçmektedir. Eyyûbi Devleti hükümdarlarından Melik Salih b. el-Kâmil, Fransa Kralı 9. Luis komutasında gelen Haçlı ordusunun Dimyat'ı işgalinin ardından vefat eder. Oğlu Turan Şah tahta geçene kadar yönetime Melik Salih'in cariyelikten gelme eşi Şeceretu'd-durr nezaret eder. Bu sürede Haçlı orduları mağlup edilir. Turan Şah tahta geçince babasının yetiştirdiği Memluk komutanlarıyla anlaşamaz. Bu komutanlar Şeceretu'd-durr'ün de onayını alarak Turan Şah'ı ortadan kaldırır. Melik Salih'in ölümünden sonraki süreçte gösterdiği başarı sebebiyle devlet erkanının, özellikle Memluk komutanlarının desteğiyle Şeceretu'd-durr İslam tarihinin ilk kadın yöneticisi olarak tahta oturur. Fakat Bağdat'taki Halife'nin bu duruma karşı çıkması sebebiyle o, karşılıklı aşk yaşadığı İzzüddîn Aybek'le evlenerek tahtı ona bırakır. Halife tarafından gönderilen mektupta Şeceretu'd-durr'ün çok sevdiği cariyesi Şukar'ın Bağdat'a gönderilmesi istenmektedir. Şukar ile Rüknüddin Baybars birbirini sevmekte ve evlenmeyi düşünmektedir. Fakat Halifenin emri gereği Şukar Bağdat'a gönderilir. Bunun arkasından Baybars, Şukar'ı bulmak üzere Bağdat'a gider. Zamanla İzzüddîn Aybek ile Şeceretu'd-durr arasına soğukluk girer. Şeceretu'd-durr, İzzüddîn'in başka bir kadınla evlenmek istediğini duyunca onu hamamda boğdurtur. Ölümünden sonra oğlu Nureddin Ali tahta geçer. Babasını Şeceretu'd-durr'ün öldürttüğünü öğrenince ona karşı kin besler. Eline geçen

ilk fırsatta da Şeceretu'd-durr'ü öldürterek cesedini köpeklerle atar. Yarısı köpekler tarafından yenen cesedin ancak kalan kısmı defnedilebilir.

Bağdat'a ulaşan Baybars uzun uğraşlar sonucunda Şukar'ı bulur. Bu sırada şehri kuşatan Moğollar içeri girmeyi başarır. Halife Musta'sım ve şehirdeki pek çok kişi öldürülür. Baybars Abbâsî soyundan İmam Ahmed b. ez-Zâhir'i de yanına alarak Bağdat'tan çıkar. İmam Ahmed'i yolu üzerinde Arap kabilelerinden birine emanet ederek Şukar'la Mısır'a gider ve orada onunla evlenir. Mısır'da h. 657 senesinde Melik Nûreddin Ali'nin küçük yaşı ve dirayetsizliği sebebiyle tahta Seyfüddin Kutuz geçer. Moğollarla yapılan savaşta Mısır ordusu galip gelir. Seferden dönerken yalnız yakaladığı bir sırada Baybars, Kutuz'u öldürür. Sonrasında Baybars'a biat edilir. Baybars tahta geçtikten sonra İmam Ahmed'i Mısır'a getirtir. Baybars'ın tahta geçişi ve Hilafet merkezinin Mısır'a intikaliyle roman son bulur.

Abbâse Uhtu'r-Reşîd'de olduğu gibi Zeydan'ın romanlarında kimi zaman ortaya çıkan sonuç, onun konuya olan kendi yaklaşımını yansıtmamaktadır. Romanın karmaşık yapısı içerisinden bazen beklemediği sonuçlar çıkabilmektedir. Abbasilere altın çağını yaşatan Halife Hârûn Reşîd dönemi Zeydan'ın romanda çizdiği tabloya göre Memluk emirlerinden Ali el-Kebîr döneminin Mısır'ı ile II. Abdulhamid döneminin Osmanlı'sına benzemektedir. Romanda Halife Reşîd de Abdulhamid gibi paranoyak biri olarak karakterize edilmiştir.³⁰⁰

Bilindiği gibi Harun Reşîd dönemi Abbasi Devletinin sürekli geliştiği ve sınırlarının genişlediği bir dönemdir. Bunların yanında bilim ve kültür alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin Arap dili ile ilgili çalışmalar bu dönemde başlamış Arap hikâye geleneği içinde merkezi konumda yer alan *Bin Bir Gece Masalları* bu dönemde oluşmuştur. Romanda tarihî açıdan önemli olan bu gelişmelere hiçbir şekilde yer verilmemiştir.³⁰¹

³⁰⁰ Orit Bashkin, "Harems, Women, and Political Tyranny in the Works of Jurji Zaydan" *Harem Histories: Envisioning Places and Living Spaces*, edit. Marilyn Booth, Duke University Press, 2010, s. 304-305.

³⁰¹ Judith Cochran, "The Caliph's Sister: Harun al-Rashid and the Fall of the Persians", *Digest of Middle East Studies*, Published by Wiley Periodicals, Volume 22, Number 1, 2013, s. 175-176.

Zeydan'ın, romanın olay örgüsüne esas aldığı Abbâse ile Cafer'in ilişkisine dair rivayeti Taberî'den³⁰² başka bir kaynak bulmak zordur. Bu rivayetin doğru olma ihtimali ise oldukça zayıf görünmektedir.³⁰³ Diğer romanlarında olduğu gibi temiz ve saf bir aşk hikâyesiyle Abbâse ve Cafer'i bir araya getirmiştir. Taberî'ye göre Bermekilerin düşüşüne sebep olan bu ilişkiyi Zeydan sahiplenmiş, Hârûn Reşîd'in, Abbâse ve Cafer'in aşkına karşı çıkmasını ise hizmetçi Atabe'nin ağzından şu sözlerle eleştirmiştir:³⁰⁴

“Bütün erkekler aynı. Onlar emir verme ustası. Kendilerini kadınlardan üstün tutar, onlara yasakladıkları şeyi kendilerine serbest kılarlar. Kadının yapmasını yasakladıkları şeyden hoşlanırlar. Erkek birçok kadınla evlenir, köle kızlar ve cariyeler satın alır fakat kadını sevdiği erkekle evlenmekten alıkor.”³⁰⁵

Abbâse Uhtu'r-Reşîd, *Ebû Muslim el-Horasânî* ve *Şeceretu'd-durr* romanlarında olay örgüsünün tarihî kaynaklarda geçen hadiseler ve kişiler üzerine bina edilmesi nedeniyle romanlarda hayali gerçekliğe çok az yer kalmıştır. Aşk hikâyesinde rol alan kişiler gerçek tarihî şahsiyetler olduğunda Zeydan macera ve tesadüf unsurunu istediği gibi kullanamamış, tarihî olayların elverdiği sınırlar içerisinde kalmıştır. Fakat tarihî şahsiyetlere aşk hikâyesinde yer vermediği romanlarda ise tesadüf ve macera unsurunu daha özgürce kullanabilmiştir. Yukarıdaki her üç romanda da gerçek tarihî olaylar ve gerçek kahramanlar üzerine bir kurgu bulunmaktadır. Bu nedenle romanlardaki fiktif yapı tarihî gerçeklerin ağırlığı altında ezilip gitmiştir.

Ebû Müslim ile *Şeceretu'd-durr*'ün trajik sonunu hazırlayan etkenler daha çok siyasi iken Abbâse ile Cafer'in acı akıbetinde siyasi etkenlerden çok masum fakat yasak bir aşkın rolü söz konusudur. *Şeceretu'd-durr*'ü diğer iki romandan ayıran önemli bir husus vardır. Bu romanda olay örgüsünde çift katmanlı bir yapı kendini göstermektedir. Bir tarafta İslam tarihinin ilk kadın yöneticisi *Şeceretu'd-durr*'ün hayat öyküsündeki yükseliş, zirve, çöküş ve acı son yer alırken diğer tarafta bu öyküyle kimi zaman

³⁰² et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, Dâru't-türâs, Beyrût, 1387, VIII, s. 294.

³⁰³ Geniş bilgi için bkz. *Abbâse Uhtu'r-Reşîd*, (mukaddime: Nâcî Necîb).

³⁰⁴ Philipp, *Die Welt des Islams*, s. 74.

³⁰⁵ *Abbâse Uhtu'r-Reşîd*, s. 35.

kesişen, kimi zaman ayrılan Baybars'la Şukar'ın aşk hikâyesi bulunmaktadır. Romanın birinci katmanında trajik yapının özellikleri ağır basarken ikinci katmanında duygusal yapı iyiden iyiye kendini hissettirmektedir.

1.1.3. Cezalandıran Yapı

Cezalandıran yapıdaki romanlarda kötü karakterli kimselerin bir takım menfur amaçlar peşinde koştuğu görülür. Fakat bu kimseler amaçlarına ulaşırsalar da yaptıkları kötülüklerin cezasını acı bir şekilde ödemek zorunda kalır.³⁰⁶ Zeydan'ın romanları içinde *17 Ramazân* ile *el-Emîn ve 'l-Me'mûn*'da bu yapıyla karşılaşılmaktadır. Mezkur iki romanın özeti şöyledir:

17 Ramazân romanı Hz. Ali'nin şehit ediliş sürecini ele almakta olup olaylar, Mekke, Kufe, Şam ve Mısır bölgelerinde geçmektedir. Katâm'ın babası Nehrevân savaşında Haricilerin safında savaşırken öldürülür. Bu günden sonra Katâm babasının intikamını almak için Hz. Ali'yi öldürmekten başka bir şey düşünmez. Kendisine deli gibi aşık olan Saîd'e eğer Hz. Ali'yi öldürürse kendisiyle evleneceğini söyler. Muâviye taraftarlarından olan Saîd bu teklifi kabul eder ve istişare için Medine'de yaşayan dedesine gider. Dedesi her ne kadar Muâviye taraftarlarından olsa da sonradan Hz. Ali'nin haklı olduğuna inanmaya başlamıştır. Torunu Saîd'i amacından vazgeçirtir. Saîd de Katâm'ı intikam almaktan vazgeçmesi için ikna etmeye çalışır. Katâm planının başkaları tarafından öğrenilmemesi için vazgeçmiş gibi görünür. Lakin Katâm bir gün kendisini ziyarete gelen İbn Mülcem'e de Saîd'e yaptığı teklifi yapar. İbn Mülcem teklifi kabul eder. Aslında iki arkadaşıyla beraber İbn Mülcem daha önceden ümmetin ihtilafına sebep gördükleri için Amr b. As, Muâviye ve Hz. Ali'yi öldürmeye karar vermiştir. Hicrî 41 senesinin Ramazan ayında İbn Mülcem, Hz. Ali'yi şehit eder. Katâm suikastla ilişkisi anlaşılınca Kûfe'yi terk eder. Fakat kaçarken kendisini tanıyan ve kötü planlarını bilen bir hizmetçi tarafından öldürülür. Katâm yapmış olduğu kötülüklerin cezası olarak hayatını kaybeder. Amr b. As ile Muâviye'ye İbn Mülcem'in arkadaşları tarafından düzenlenen suikastlar ise başarılı olmaz.

³⁰⁶ Friedman, *a.g.e.*, s. 149.

el-Emîn ve'l-Me'mûn romanında olaylar daha çok Bağdat ve Horasan civarında geçmekte olup Harun Reşid'in hilafetinin son yılları, el-Emîn dönemi ve el-Me'mûn'un iktidara geliş sürecini ele almaktadır. Harun Reşid'in vefatından sonra tahta geçen el-Emîn, annesi Zübeyde ve Vezir Fazl b. Rebi'nin telkinleri ve sinsi planlarıyla kardeşi el-Me'mûn'u veliahtlıktan azleder. İki kardeş arasında başlayan iktidar mücadelesini Perslerin desteğiyle el-Me'mûn kazanır. Bu olaylar neticesinde Zübeyde eski şan ve kudretini kaybetmekle kalmamış aynı zamanda oğlunu da kaybetmiştir. Yıllar önce Cafer el-Bermekî aleyhine tertip ettiği komplolarla onun ve ailesinin büyük acılar yaşamasına sebep olmuştur. Şimdi ise kader ondan intikam almış ve kendisi benzer acılar yaşamak zorunda kalmıştır.

Her iki romanda da olay örgüsünde gerçek tarihî olayların ağırlığını hissettirdiği görülür. *17 Ramazân'da* karşılıksız bir aşk hikâyesi etrafında örgülenen fiktif yapı tarihî gerçeklerle iç içe ve onun gölgesindedir. *el-Emîn ve'l-Me'mûn'da* ise kurmaca yapıyı Cafer el-Bermekî'nin kızı Meymûne ile Ebû Müslim el-Horasânî'nin torunu Behzat arasında yaşanan aşk hikâyesi oluşturur. Fakat bu hikâye, yoğun olaylar zincirinin biraz kenarına itilmiştir. Her iki romanın ortak özelliği olarak menfur amaçlar peşinde koşan kötü kimseler yaptıklarının cezasını en ağır şekilde ödemek zorunda kalmıştır.

1.1.4. Duygusal Yapı Tipleri

Bu yapılar da genel olarak okuyucunun sevgi ve sempatisini kazanan roman kişinin, ümitlerini gerçekleştirme yolunda bir takım sıkıntılara maruz kaldığı görülür. Kahramanın başına gelenler merakla beraber kimi zaman okuyucunun korku ve endişeye kapılmasına sebep olur. Fakat romanın sonunda kahramanın açılan talihiyle karşısındaki bütün engeller ortadan kalkar ve dürüstlüğüyle ulaştığı mutlu son okuyucuya huzur ve mutluluk verir.³⁰⁷

Zeydan'ın aşk unsuru barındıran bütün romanlarında az çok duygusal yapının izlerine rastlanabilir. Fakat olay örgüsünün şekillenmesinde mezkur yapılar içerisinde bir yapının daha fazla öne çıktığı görülür. *Armânûsa tu'l-Mısriyye, Fethu'l-Endelus,*

³⁰⁷ Friedman, *a.g.e.*, s. 150.

Gâdetu Kerbelâ, Ahmed b. Tolûn ve Cihâdu'l-muhibbîn romanlarında duygusal yapı olay örgüsünde belirleyici etken olarak dikkat çekmektedir. Bu romanları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Armânûsatu'l-Mısriyye romanında olaylar miladi 640'lı yıllarda Mısır'da meydana gelir. Roma Devletinin Mısır Valisi Mukavkıs'ın kızı Armânûsa ile Mısır'daki Roma birliklerinin komutanlarından Arkadyus birbirlerine aşiktir. Fakat Mukavkıs kızını, İmparator Herakl'in isteğiyle onun oğlu Kostantin'le nişanlamak zorunda kalır. Armânûsa her ne kadar istemese de duruma razı olmak zorundadır. O, Arkadyus'tan başkasıyla evlenmektense ölmeyi tercih etmekte, bunun için yüzüğünde zehir taşımaktadır. Arkadyus da benzer şekilde aşkı uğruna İmparator dahil herkesi karşısına almayı düşünmektedir. Armânûsa 'ya aşklarının nişanesi olarak üzerinde mührü olan yüzüğünü verir. Armânûsa, Kostantin'e götürülmek üzere küçük bir askeri birlikle İskenderiye'den Belbes'e doğru yola çıkar. Belbes yakınlarındaki bir belde kendilerine eşlik eden askerlerden Markos'un sevdiği Marya o yıl Nil nehrine atılacak kurban seçilir. Bunun sebebi de Marya'nın Markos'u sevdiği için belde yöneticisinin oğluyla evlenmeyi kabul etmeyişidir. Armânûsa 'nın nedimesi Barbara'nın teklifiyle belde yöneticisine Arkadyus'un mührüyle bir mektup yazılarak Marya tam Nil'e atılmak üzere iken kurtarılır. Armânûsa Belbes'e ulaştığında Kostantin'in Şam'da Arap ordularıyla savaşırken öldüğü haberini alır. Bu haberle kararan dünyasında yeniden ümit ışıkları görünmeye başlar. Haberin doğruluğunu araştırmak üzere Markos'u görevlendirir. Bu arada Arap ordusu Şam ve Irak'ın fethinden sonra Amr b. As komutasında Mısır'a yönelmiştir. Markos yolda eski Halep Patriği Yukanna'nın Armânûsa 'ya gönderdiği elçiyle karşılaşır. Elçinin anlattıklarına göre Yukanna Kostantin'in emriyle beraberindeki askeri birlikle Armânûsa 'yı güvenli bir şekilde Kostantiniye'ye götürecektir ve orada nikah kıyılacaktır. Markos daha sonra yolda Mısır'a yönelen Arap ordusuyla karşılaşır. Kılık değiştirerek ordunun içine girer. Orada kaldığı süre içerisinde Yukanna'nın Arap ordusuna katıldığını, asıl maksadının Armânûsa 'yı Kostantin'e götürmek değil, İmparator ve oğlundan intikam almak için onu kaçırmak olduğunu anlar ve Armânûsa 'yı Yukanna'nın tuzağına düşmekten kurtarır. Markos'un nişanlısı Marya belde yöneticisinin oğlu tarafından kaçırılır. Markos ve bir gurup asker Marya'yı aramak ve kurtarmak üzere yola çıkar. Ne ilginç tesadüftür ki Farma önlerine

gelen Arap ordusuna karşı tedbir almak üzere harekete geçen Arkadyus yolda Marya'yı kaçıranlarla karşılaşır ve onu kurtarır. Marya Arkadyus sayesinde ikinci defa ölümden kurtulur. Arkadyus, Marya'dan Armânûsa'nın Belbes'te olduğunu öğrenir. Onu görmek için doğruca şehre gider. Uzun aradan sonra bir araya gelen sevgililerin önündeki engeller henüz kalkmamıştır. Arap ordusu Farma'nın ardından Belbes'i de ele geçirir. Mukavkis, Amr b As ile gizli bir anlaşma yapmış, ailesinin ve halkın can güvenliğini garanti altına almıştır. Arkadyus, bir ara Arap ordusuna esir düşse de Belbes kuşatması sırasındaki karmaşadan yararlanarak kaçmayı başarır. Dört bin kişilik bir kuvvetle savaştan Arap ordusu dört bin kişinin daha katılmasıyla sekiz bine ulaşsa da Roma kuvvetlerinden sayıca çok azdır. Buna rağmen kahramanca savaştan Arap ordusu sonunda Hısn ve İskenderiye'yi de fethetmeyi başarır. Zamanla Mısır toprakları bütün Roma birliklerinden temizlenir. Arkadyus her ne kadar Roma'lı bir subay olsa da Armânûsa'ya olan aşkı onu Mısır'da tutmuştur. Fetihden sonra Armânûsa'yla Arkadyus, Markos'la Marya evlenerek Nedime Barbara ile hep beraber huzur ve güven içinde İskenderiye'de yaşamaya başlarlar.

Duygusal yapı tipinin bir diğer örneği olan *Fethu'l-Endelus* romanında olaylar, Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesinden önceki yıllarda geçmektedir. Kral Gaytaşa'nın (Witiza) ölümünden sonra oğlu Alfonso'nun yerine, din adamlarının desteğiyle orduda bir komutan olan Rodrik tahta geçer. Hakkının gasp edildiğini düşünen Alfonso'yu amcası Metropolis Obas teskin etmekte, ona sabretmesini telkin etmektedir. Alfonso, Sebte kontu Julian'ın kızı Florinda ile nişanlıdır ve birbirlerini çok severler. Ülkede adet olduğu üzere krallığa bağlı kontların çocukları başkentte kralın sarayında kalır. Çocuklar burada eğitim görüp saray âdâbını öğrenirken aynı zamanda kontların devlete bağlılıkları sağlanmaktadır. Obas, halka adaletle muamele etmediği, özellikle Yahudilere Hıristiyanlığa geçmeleri konusunda baskı yaptığı için Rodrik'i sevmez ve onun icraatlarına karşı çıkar. Din adamlarının desteğini sağlayarak Rodrik'i iktidara taşıyan Patrik Martin bazı iftiralarla Obas'ı hapsedirir. Alfonso kendisine manevi destek olan, yol gösteren amcasından da mahrum kalır.

Devletin baskısından çok bunalan Yahudiler gizli bir örgüt kurar, kendi aralarında büyük paralar toplar ve Rodrik'e karşı bir isyan başlatmayı düşünürler. Alfonso'nun hizmetçisi Yakup, aslında bir Yahudi hahamı olup bu gizli örgüte üyedir.

Yakup kendisini gizler ve yıllar önce hizmetçi kılığında Alfonso'nun yanına girer. Yakup Alfonso'nun Rodrik'e karşı düşüncelerinden haberdardır. Onu örgütün diğer üyeleriyle tanıştırır. Alfonso bir isyan hareketi başlatırsa Yahudiler, ona destek verecektir.

Florinda'nın güzelliğinden etkilenen Rodrik ona ilan-ı aşk eder. Fakat aşkına karşılık bulamaz, çünkü Florinda Alfonso'yu sevmektedir. Rodrik, Alfonso'yu ortadan kaldırmak için askeri bir birliğin başında uzak bir beldeye ortaya çıkan isyanı bastırmak üzere görevlendirir. Rodrik, Florinda'yı ikna edemeyince zorla ona sahip olmak ister. Bir fırsatını bulup Rodrik'in elinden kurtulan Florinda mürebbiyesi Barbara ve sadık iki askerin yardımıyla saraydan kaçır ve Tuleytula dağında bir manastıra sığınır. Yazdığı mektupla başına gelenlerden Alfonso'yu haberdar eder. Alfonso bu olaydan sonra Rodrik'ten intikam almayı düşünmeye başlar. Bir taraftan Florinda ile mektuplaşmaya devam eder. Florinda'ya kavuşabilmesi için Rodrik'ten kurtulması gerekmektedir.

Kızına yapılanlardan haberdar olan Kont Julian Kuzey Afrika'yı fetheden Müslüman Arapları Endülüs'e davet eder. Onun öncülüğünde Târik b. Ziyâd komutasındaki ordu Endülüs içlerinde ilerler. Doksan bin askerden oluşan ordusuyla Rodrik, on bin kişilik Arap ordusunun karşısına çıkar. Endülüs'teki Yahudiler Mısır, Suriye ve Afrika'da yaşayan dindaşlarının Müslümanların idaresinden çok memnun olduğunu öğrenince Târik b. Ziyâd'a destek olmaya karar verir. Yakup emrindeki birlikle Arap ordularına katılması için Alfonso'yu ikna etmeye çalışır. Gelişmeleri öğrenen Florinda yanındakilerle birlikte savaş alanına yakın bir köye gelerek heyecan içinde olan biteni uzaktan izlemektedir. O da aynı şekilde Alfonso'ya gönderdiği mektuplarla onun, babasının tarafına geçmesini istemektedir. Rodrik'e büyük öfke duyan Obas serbest kalınca, milli menfaatleri önde tutarak askerleri cesaretlendirmek, manevi destek olmak üzere orduya katılır. Yahudiler'in planlarını sezerek gönderdiği mektupla Alfonso'yu uyarmak ister. Fakat Yakup mektubun Alfonso'ya ulaşmasını engeller.

Rodrik'in askerlerinden bir grup köyü basarak Florinda'yı karargaha getirir. Savaş başladığında ordunun sol cenahını tutan Alfonso, emrindekilerle Müslümanların tarafına geçer. Târik'in ordusu savaşı kazanır. Rodrik kaçarken nehirde boğulur.

Târik'in has adamlarından Bedir Florinda'yı esir alır. Savaş bittikten sonra önde gelen kişiler Târik'in çadırında toplanır. Florinda'yı Bedir'in esir aldığını öğrenen Alfonso nişanlısının kendisine verilmesini ister. Bunu kabul etmeyen Bedir'le Alfonso kılıçlarını çekerek birbirlerine saldırmak ister. O sırada Süleyman adında Yahudi bir tüccar Bedir ile Florinda'nın kardeş olduğunu söyler. Herkesin şaşkın bakışları altında Süleyman Bedir'in aslında Julian'ın küçükken kaybolan oğlu Tomas olduğunu, Yahudilere reva görülen zulmün intikamını almak için kendisinin Tomas'ı kaçırdığını ve Berberîlere sattığını, sonra Târik'in babası Ziyâd'ın onu olarak oğluyla beraber büyüttüğünü anlatır. Böylece Tomas asıl ailesine kavuşurken Alfonso da uzun süre ayrı kaldığı nişanlısı Florinda'ya kavuşmuş olur. Böylece Endülüs'ün fethi ile herkes için huzur ve emniyet dolu günler başlar.

Gâdetu Kerbelâ romanında olaylar Yezîd b. Muaviye'nin hilafetinin başlangıcından öldüğü tarihe kadarki zaman diliminde (m. 680-683) Suriye ve Irak bölgesinde yaşanmaktadır. Selmâ'nın babası Hucr b. Adî, Hz. Ali taraftarı olduğu için Halife Muaviye tarafından öldürülür. Selmâ, amcasının oğlu ve nişanlısı Abdurrahmân ve yardımcısı Âmir yeni halife olan Yezid'i öldürerek Hucr'in intikamını almak istemektedir. Onlar bu amaçla Şam yakınlarındaki Hâlid Manastırı'na gelip konaklarlar. Çünkü Yezid ava çıkacağı zaman buraya gelerek biraz dinlenmektedir. Planları bir fırsatını bulup Yezid'i, manastırda öldürmektir. Selmâ ve Abdurrahmân, Yezid ölüp intikam almadan evlenmeyeceklerine dair önceden söz vermiştir. Birkaç gün sonra dinlenmek için Yezid, Abdullah b. Ziyâd, Şimr b. Zilcevşen gibi yakın adamları ve muhafız alayı manastıra uğrar. Halifeye saldıracağı sırada durumu fark eden Şimr, Abdurrahmân'ı yakalar ve sorgulanmak üzere saraya, hapse gönderir. Selmâ'ya manastırda bir kere gören Yezid güzelliğine kapılır ve onunla evlenmek ister. Selmâ hem intikam almak hem de Abdurrahmân'ı kurtarmak için bu teklifi kabul eder. Sonrasında Halife'nin haremine götürülen Selmâ'nın aklı sürekli Abdurrahmân'dadır. Sorguya çekilen Abdurrahmân planını itiraf eder. Fakat Selmâ ve Âmir hakkında bir şey söylemez. Suçu sabit görülüp ertesi gün öldürülmek üzere Şimr'e teslim edilir. Amir, Hind Manastırında rastladıkları bir keşişten Abdurrahmân'ın kaldığı zindan ile yakınındaki kilise arasında gizli bir tünelin olduğunu öğrenir. Hemen kiliseye gider ve gece vakti tünelden Abdurrahmân'ın hapsedildiği odaya gider. Şimr, Abdurrahmân'ı

öldürmeden yetişir ve onu kurtarır. O sırada Şimr Selmâ'nın zehirli balla Yezid tarafından öldürüldüğünü söyler. Abdurrahmân'ın dünyası kararır, kendisi de ölüp Selmâ'ya kavuşmak ister. Tünel vasıtasıyla zindandan çıkarak keşişe giderler. Keşiş, Amir ve Abdurrahmân'a Hz. Hüseyin'in taraftarları arasına katılmayı tavsiye eder.

Selmâ zifaf gecesi Yezid'i öldürmeyi planlamaktadır. Fakat Ubeydullah ve Şimr'in ikazıyla son anda suikast önlenir. Zehirli bal içirilerek Selmâ'nın öldürülmesine karar verilir. Abdurrahmân'ın öldüğünü düşünen Selmâ hayattan ümidini kesmiş, bir an evvel ölüp sevdiğine kavuşmayı arzulamaktadır. Selmâ'ya aşık olan Ubeydullah zehirli bal yerine uyuşturucu madde katılmış bir bal içirterek onun bayılmasını sağlar. Yezid dahil herkes Selmâ'nın öldüğünü zannetmektedir. Ubeydullah'ın asıl niyeti Selmâ'yı haremine katmaktır. Hz. Hüseyin'in Kufe şehrine gittiğini ve kendisine orada biat edileceğini öğrenen Yezid, Ubeydullah'ı Basra ve Kufe valisi olarak tayin eder. Ubeydullah Selmâ'yı da yanına alarak adamlarıyla birlikte Kufe'ye doğru yola çıkar. Konakladıkları Tadmür şehri harabelerinde eşi olması için Selmâ'yı razı etmeye çalışır. Fakat o, ölümü pahasına bunu kabul etmez. Düşünüp aklını başına alması için elini kolunu bağlayarak harabelikte bir yere Selmâ'yı terk eder. Aniden ortaya çıkan mezkur keşiş Selmâ'yı kurtarır. Abdurrahmân'ın hayatta olduğunu ve Amir'le birlikte Hz. Hüseyin'e gittiğini öğrenen Selmâ'nın kararın dünyası tekrar aydınlanır. Hz. Hüseyin'in Kufe yakınlarındaki Kerbela'ya geldiğini öğrenen Selmâ Amir ve Abdurrahmân'ı bulmak ümidiyle keşişle birlikte oraya gider. Yezid'in askerleriyle Hz. Hüseyin arasındaki mücadeleye, onun şehit edilmesine, başının Yezid'in huzuruna getirilmesine şahit olur. Daha sonra nişanlısı Abdurrahmân'ı ve yardımcısı Amir'i Rahip Bahira Manastırı yakınlarında bir evde bulur. Uzun süredir gerçek kimliğini gizleyen keşişin aslında Selmâ'nın dedesi Adî olduğu anlaşılır. Birbirinin öldüğünü sanan sevgililer tehlikeli ve heyecanlı bir maceranın ardından tekrar bir araya gelir.

Ahmed b. Tolûn romanında olaylar Abbasi Devletinin Mısır Emiri Ahmed b. Tolun döneminde geçmektedir. Babası Markos toprak sahibi, zengin, içki ve eğlence düşkünü birisi olan Dimyâna küçükken annesini kaybetmiş, hizmetçilerin elinde büyümüş oldukça dindar bir genç kızdır. Vaktinin önemli kısmını yaşadıkları ed-Dakahliye müdiriyetine bağlı Tâu'n-neml köyünün kilisesinde ibadet ederek geçirmektedir. Dimyâna, Şii asıllı komşuları Ebu'l-Hasan el-Bağdâfî'nin evinde kalan

Saîd adında bir gence aşık olur. Müslüman olduğunu zannettiği Saîd'in Hıristiyan olduğunu öğrenince çok sevinir. Saîd hünarlı bir mühendis olup Ahmed b. Tolun'un Katâi'a kurduğu yeni şehrin su kanallarını yapmıştır. Başka hiçbir mühendis bu işin üstesinden gelemediği için Saîd, Emir Ahmed b. Tolun'un değer verdiği birisidir. Aslında Saîd de Dimyâna'yı sevmekte, fakat söyleyememektedir. Bir gün birbirlerine açılırlar ve evlenmeye karar verirler. Ebu'l-Hasan Dimyâna'yı Saîd için babasından ister fakat olumlu bir cevap alamaz. Markos kızını içki ve eğlence arkadaşı vergi katibi İstafanos'a vermeyi planlamaktadır. İstafanos ve Markos Şibra'da yapılacak geleneksel kutlamalara katılmak ister. Dimyâna istememesine rağmen babasının ısrarıyla onlarla beraber gitmek zorunda kalır. Şibra'ya vardıklarında hizmetçisi Zekeriya ile oradaki bir kiliseyi ziyaret için izin alır. Kilisede karşılaştığı Saîd'le sohbet ederken birden İstafanos ortaya çıkar ve Dimyâna'yı zorla götürmek ister. Saîd araya girerek onu engeller. Saîd'e gücü yetmeyen İstafanos kızarak kiliseden ayrılır. Yaptıklarına karşılık bir hile ile Saîd'den intikam almaya karar verir.

Dimyâna babasının zoruyla İstafanos'la nişanlanır. İnşası biten su kanallarının açılışına katılan Ahmed b. Tolun'un atının ayağı gizli bir çukura girer ve Emir attan düşer. Bu tuzağı kendisine Saîd'in kurduğunu düşünen Emir onu hapse attırır. Oysaki Saîd'i Emir'in gözünden düşürmek için tuzağı İstafanos kurmuştur. Dimyâna İstafanos'la evlenmemek için hizmetçisi Zekeriya ile birlikte kaçar. Çölü geçerek Hulvân'da Zekeriya'nın tanıdığı bir adama misafir olurlar. Zekeriya, Dimyâna'yı orada bırakarak Markos'un evde sakladığı evrakları gizlice almak için geri döner. Evrakları aldıktan sonra bir yolunu bulup Ahmed b. Tolun'un huzuruna çıkar. Katâi'a yaptırmak istediği yeni cami için Saîd'den daha iyi bir mühendis olmadığı hususunda onu ikna ederek Saîd'i hapisten kurtarır. Zekeriya Hulvân'a döndüğünde putperest Becce kabilesinin buraya baskın yaptığını bu arada Dimyâna'yı da götürdüklerini öğrenir. Onu kurtarmanın tek yolu mensubu olduğu Hıristiyan Nevbe kabilesinden yardım istemektir. Bunun için Ebû Makar manastırı reisinden bir tavsiye mektubu alarak yola çıkmak ister. Bu sıralarda Manastır Reisi bazı piskoposlar tarafından, çok zengin olduğu buna rağmen vergi ödemediği ithamıyla Ahmed b. Tolun'a şikayet edilmiş Emir de ondan yüklü bir miktar vergi istemiştir. Böyle bir servet olmadığı için Emir'in isteğini yerine getirememiştir. Ayrıca Nevbe kabilesi Mısır'ı tekrar Roma'ya bağlamak için

çalışmalara başlamış, bu doğrultuda Manastır reisinden yardım istemiştir. Reis cevap olarak yazdığı mektupta Dimyâna'nın kurtarılması için yardım istemiş hem de Ahmed b. Tolun idaresinde Mısır'ın huzur ve güvene kavuştuğunu belirterek Nevbe reisini niyetinden vazgeçirmeye çalışmıştır. Mektubu alıp yola çıkan Zekeriya Yahudi birine rastlar. Bir süre beraber yolculuk yaparlar. Aslında adam Markos'un tuttuğu bir casustur. Son anda durumu anlayan Zekeriya evrakları ehramların olduğu bir yere saklar, fakat yakalanıp hapse atılmaktan kurtulamaz.

Kendisini kaçıran Becce reisi Ebû Harmele'nin eşi olmayı reddeden Dimyâna intihar etmek ister. Semân adında birisi son anda Dimyâna'yı ölümden kurtarır. Ebû Harmele Semân'la birlikte onu Nevbe kabilesine gönderir. Semân aslında Nevbe Reisi'nin adamıdır. Dimyâna ile Nevbe kabilesine geldiklerinde Reis Semân'ı elçi olarak Ebu Makar Manastırı'na gönderir. Bu arada Dimyâna'nın ahlakından oldukça etkilenen Semân onu ailesine götürmeye karar verir. Yolda giderken ehramların olduğu yerde Zekeriya ile karşılaşırlar. Zekeriya, sakladığı evrakları alıp geri dönmek üzere Saîd'in yardımıyla hapisten çıkmıştır. Beraberce Saîd'in yanına giderler. Markos ve İstafanos'un şikayetiyle Ahmet b. Tolun'un huzurunda mahkeme kurulur ve Zekeriya Markos'un evindeki belgeleri çalmakla itham edilir. Yapılan incelemede suçsuz olduğu anlaşılır. Markos'un sahip olduğu servet aslında Dimyâna'nın annesine ait olup reşit olduğunda Dimyâna'ya verilmesi gerekmektedir. Fakat bu sırrın anlaşılmasını istememiştir. Bu sırada kanal açılışında Emir'e tuzak kuranın İstafanos olduğu ortaya çıkar. Ayrıca Emir'le görüşmek için gelen Ebu Makar Manastırı reisinin suçsuz olduğu, Nevbe reisinin çağrısına karşı çıktığı, Zekeriya'ya verdiği mektupla ispatlanır. Mahkeme esnasında Zekeriya laf arasında kendi geçmişinden bahsedince Semân onun, küçükken yanından ayrılan kardeşi İbrahim olduğunu anlar. Mahkeme sonunda iyiler muradına ererken Markos servetini, İstafanos da Dimyâna'yı kaybeder. Saîd ve Dimyâna'nın düğünü bizzat Emir Ahmed b. Tolun tarafından yapılır.

Cihâdu'l-muhibbîn, Zeydan'ın romanları içerisinde tarih muhtevalı olmayan tek romandır. 21 Haziran 1887'de başlayan olaylar Mısır'ın Kahire, Hulvan gibi şehirlerinde geçmektedir. Kahire'de genç bir avukat olarak çalışan Selim ile çok sevdiği nişanlısı Selmâ yakın zamanda evlenmeyi düşünmektedir. Selim, nişanlısı Selmâ,

arkadaşı Habîb, Habîb'in kız kardeşi Şefika ve Şefika'nın arkadaşı Edmâ ile piramitlere gezmeye giderler. Bu sırada Habîb ile Edmâ birbirlerine aşık olur. Gençler gönüllerince vakit geçirmektedir. Bir gün Davut adında bir tüccar Selim'e gelerek kendisine avukatlık yapmasını ister. Selim davanın mahiyetini sorduğunda Davut, Şibra Caddesinde Süleyman Efendi'nin evinin yanında oturduğunu komşusu Süleyman ile kızı Selmâ'nın kendisini kandırdığını söyler. Bahsettiği Süleyman Efendi Selim'in kayınpederi, kız ise nişanlısıdır. Selim bunu duyunca daha bir heyecanla adamı dinler. Anlattığına göre Davut, komşusuna gidip geldikçe kızı Selmâ'ya aşık olmuştur. Selmâ'nın da aşkına karşılık vermesiyle onu babasından ister. Süleyman Efendi bundan çok memnun olur. Bir süre sonra bazı borçları için Davut'tan yüz cüneyh borç alır. Davut Selmâ'nın yanına gidip gelmekte, saatlerce onunla baş başa kalmakta ve ikili aşk sohbetleri etmektedir. Bir gün Davut Selmâ'nın yanına gittiğinde odasında Habîb adında bir gençle onu uygun olmayan bir durumda yakalar. Bu günden sonra Selmâ ile evlenmekten vazgeçer, Süleyman Efendi'den de parasını geri ister. Fakat yazılı bir senet ve şahit olmadığı için parasını nasıl alabileceğini Selim'e sormaktadır. Dinledikleri karşısında şaşkına dönen Selim, Selmâ'nın kendisini de kandırdığını, asıl niyetlerinin ondan para aşırarak olduğunu düşünür ve nişanlısından uzaklaşır.

Davut'un anlattıkları aslında düzmecedir. Hulvân'da oturan Selim'in annesinin Verde adında kötü kalpli bir komşusu vardır. Verde, Selim'in kendi kızı İmilî ile evlenmesini istemektedir. Selim'in, nişanlısından ayrılması için Davut'la bu planı yapmıştır. Selim'in vefakar arkadaşı Habîb, arkadaşına kurulan tuzağı bozar, olayların gerçek yüzünü ortaya çıkarır. Sevgilisi Edmâ ile bazı yanlış anlamalardan kaynaklı sorunlar da çözülür. Aynı günde Selmâ ile Selim, Edmâ ile Habîb görkemli bir düğünde evlenir.

Yukarıdaki kısa özetlerde de görüldüğü gibi *Armânûsa tu'l-Mısriyye*, *Fethu'l-Endelus*, *Gâdetu Kerbelâ*, *Ahmed b. Tolûn* ve *Cihâdu'l-muhibbîn*'de benzer şekilde olay örgüsü birbirini seven iki aşğın kavuşabilmek için çektiği zorluklar etrafında örgülenmiştir. *Fethu'l-Endelus*'te Florinda efsanesinin ve eski Kral Witiza'nın oğullarının hikayesi romanın kurgusuna esin kaynağı olmuştur.

Armânûsatu'l-Mısriyye'de olduğu gibi *Fethu'l-Endelus*'te kurmacadaki düğümün çözümü Arap ordularının gerçekleştirdiği fetihle mümkün olmuş, mutlu sona giden yol fetihten geçmiştir.

Cihâdu'l-muhibbîn ise diğerlerinden farklı olarak bütünüyle tarihsel kurgudan bağımsız olup tam anlamıyla bir aşk romanıdır. Bu roman'ın yazılmasında Zeydan'ın Meryem Matar ile yaşadığı aşkın³⁰⁸ büyük etkisi vardır.³⁰⁹ Bununla birlikte *Cihâdu'l-muhibbîn* sanatsal açıdan onun diğer romanlarından farklı görünmemektedir. Tarihî meselelerin yerini burada sosyal meseleler almıştır. Klasik tipler, macera, aşk, tesadüfler vb. yönlerden diğer romanlarla benzerlik göstermektedir.³¹⁰ Zeydan'ın duygusal yapıdaki romanları şahıs, zaman, mekan vb. tarihî öğelerden arındırıldığında geriye *Cihâdu'l-muhibbîn* benzeri bir yapının kalacağı söylenebilir.

1.1.5. Takdir Duyguları Uyandıran Yapı Tipleri

Takdir duyguları uyandıran yapı şekillerinde başkahramanın şahsi yetenek, uğraş ve başarılarının veya asil bir soydan geliyor olmasının onun kaderinin müspet şekilde değişmesinde etkili olduğu görülür. Kimi zaman başkahraman maddi anlamda istediği ve hak ettiği sonuca ulaşamasa da insanların nazarında kazandığı saygınlık, şan ve şeref kayıplarını telafi etmeye yetebilir.³¹¹ Zeydan'ın romanları arasında *Esîru'l-Mütemehdî*, *Fetâtu Gassân*, *Arûsu Fergâna*, *Şarl ve Abdurrahmân*, *Fetâtu Kayravân*, *Haccâc b. Yûsuf ve el-Inkılâbu'l-Osmânî*'de takdir duyguları uyandıran yapının özellikleri görülmektedir. Bu romanlarda fiktif yapının yine bir aşk hikâyesi üzerine kurgulanışı sebebiyle duygusal yapının özellikleri de kendini hissettirmektedir. Zeydan'ın bu yapıdaki romanlarının özetleri şöyledir:

³⁰⁸ Zeydan Amerikan misyonerlerinin kızlar için açtığı öğretmen okulundan mezun olan Meryem Matar ile evlenmeye karar verdiğinde babasıyla karşı karşıya gelmiştir. Oğlunun isteğine şiddetle karşı çıkan Habib Zeydan, Beyrut eşrafından zengin üç ailenin kızını Corci'ye önermiştir. 1887'de tanıştığı ve aşık olduğu Meryem Matar ile ailesini ancak ikna edebildiği için 1891'de evlenmiştir. O, zengin bir ailenin kızı ile evlenmektense fakir, yetim ama eğitilmiş bir kızla evlenmeyi tercih etmiştir. Bkz. Ware, *a.g.t.*, s. 68-70.

³⁰⁹ Ware, *a.g.t.*, s. 72; Wiebke Walther, "Zaydân, *Djurdjî*." *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, Brill Online, 2014, http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/zayda-n-d-j-urd-j-i-SIM_8142, (02 October 2014).

³¹⁰ Bedr, *a.g.e.*, s. 111.

³¹¹ Friedman, *a.g.e.*, s. 150.

Esîru'l-Mütemehdî romanında olaylar 1878 yılında Kahire'de başlamaktadır. Şefik, 19 yaşında uzun boylu, aile terbiyesi görmüş bir delikanlıdır. İngiltere konsoloslüğunda çalışan babası İbrahim ve annesi Sa'da ile Abbâsiye caddesinde bir evde yaşamaktadır. Şefik'in Aziz adında liseden bir arkadaşı vardır. Aziz meşhur, zengin bir ailenin çocuğudur. İki yıl önce babası vefat etmiş ve tek çocuk olarak bütün miras ona kalmıştır. Fakat ahlâkî zaafı vardır. Bir gece Kahire sokaklarında Aziz'le birlikte dolaşırken Şefik, Fedvâ adında bir kızını bir gencin saldırısından kurtarır. Fedvâ ve Şefik bu karşılaşmada birbirlerine aşık olur. Fedvâ'nın babası Mısır ordusunda bir paşadır. Şefik ise orta halli bir memur çocuğudur. Aziz de babasını tanıdığı Fedvâ ile evlenmek istemektedir. Bu nedenle arkadaşı Şefik'i önünde bir engel olarak görmeye başlar. Şefik'le Fedvâ gizli gizli buluşmaya başlar. Aziz ise Fedvâ'ya ulaşmak için babasını kendine miras kalan mallara vâsî yapmak ister. Paşa bunu memnuniyetle kabul eder.

Şefik tıp okumak için Avrupa'ya gitmek ister. Okul derslerinde gösterdiği başarı sebebiyle burslu olarak Mısır hükümeti tarafından Avrupa'ya gönderilmeye hak kazanır. Fedvâ bu duruma bir taraftan sevinirken Şefik'ten ayrılacağı için üzülür. Şefik Fedvâ ile buluştuğu bir gün Fedvâ ona aşklarının nişanesi olarak özel işlemeli bir toplu iğne ve düğme hediye eder. Devlet Şefik'i eğitim için Londra'ya gönderir. Şefik'in gösterdiği başarıyı kıskanan Aziz'in kini onu öldürtme noktasına kadar varır, fakat başarılı olamaz.

1879 yılının Haziran ayında Mısır'da siyasi bir karışıklık baş gösterir. İsmail Paşa görevden alınır ve yerine oğlu Muhammed Tevfik hidiv olur. Aziz, Paşa ve ailesini tanıyan bir kadına para vererek ondan Fedvâ hakkında malumat alır. Kadın Aziz'e Fedvâ'nın asker kişilerden hoşlandığını söyleyince Aziz Paşa'nın yardımıyla askeriye katılır. Fakat bu durum da Fedvâ'nın ilgisini çekmez.

Bir türlü sona ermeyen siyasi karmaşa nedeniyle yabancılara karşı öfke ve nefret duyguları artar. 11 Haziran 1882'de İskenderiye'de pek çok Avrupalı öldürülür ve evleri yağmalanır. Avrupa ülkeleri vatandaşlarını gemilerle Mısır'dan uzaklaştırır. Şefik'in ailesi de konsoloslukta çalıştığı için İngiltere'ye gitmek zorunda kalır. Annesi vasıtasıyla Şefik'ten haber alan Fedvâ bu duruma çok üzülür. Aziz, bağımsız Mısır söylemiyle bir hareket başlatan ve orduyu kontrolüne alan Ahmed 'Urâbî'ye, Paşa'nın

yabancılarla içli dışlı olduğunu, bu nedenle kendisine güvenilemeyeceğini söyleyerek İskenderiye'ye gönderilmesini sağlar. Amacı Fedvâ ile yalnız kalmak ve onun gönlünü kazanmaktır. Londra'ya giden Şefik'in ailesi bir türlü ona ulaşamaz. Annesi Sa'da durumu Fedvâ'ya mektupla haber verir. Aziz de bir taraftan servetiyle Fedvâ'nın gözünü büyülemeye çalışmaktadır. Ancak Fedvâ'ya gönderdiği, üzerinde ismi yazılı altın yüzük de onun ilgisini çekmez.

İngilizlerin İskenderiye'yi topa tutup şehre girmesiyle 'Urâbî ve askerleri Kefr ed-Devâr kalesine karargah kurar. Savaş nedeniyle Aziz de İskenderiye'ye gitmek zorunda kalır. Şehre girdiğinde Paşa'nın kaldığı eve gider. Tam o sırada Paşa'yı tutuklamaya gelen İngiliz askerleri Aziz'i de yakalar. Askerler Paşa ve Aziz'i bir subaya teslim eder. Onları teslim alan subay Şefik'ten başkası değildir. Şefik, Paşa ve Aziz'in hayatını kurtarır. Şefik Londra'da iken İngilizlerin Mısır'a saldıracağını duymuş ve İngiliz ordusuna katılmaya karar vermiştir. Aziz, Şefik'e ikiyüzlü davranmaktadır. Bir taraftan Fedvâ'yı ona vermesi için Paşa'yı ikna etmeye çabaladığını söylerken diğer taraftan kendisine vermesinin yolunu yapmaktadır. Bunun için Fedvâ'nın Şefik'in annesine gönderdiği mektubu ele geçirmiş ve aleyhte kullanmıştır. Aziz sonunda Paşa'yı razı etmiş, zorla da olsa Fedvâ ile nişanlanmıştır. Bu arada 'Urâbî İngilizler karşısında tutunamamış ve İngiliz ordusu Kahire'ye kadar ilerlemiştir. Düğün gecesi Paşa'ya 'Urâbî'den acil Nil Sarayı'na gelmesi yönünde bir haber gelir. Düğün yarım kalır. Aziz, İngilizler Kahire'ye girdiğinde Şefik'in gelip her şeye engel olmasından korkarak Fedvâ'yı kaçırmaya karar verir. Ayarladığı bir gurup serseri ile Fedvâ'nın odasına girmek isterken hizmetçi Bahît Aziz'i silahla yaralar. Fedvâ sevdiğine kavuşamayacağı için elindeki zehri içmek üzere iken Şefik yetişir ve onu kurtarır. Bahît yaralı Aziz'i öldürmek istese de Şefik engeller. Paşa kendini kurtaran Şefik'in, kızını kurtarması karşısında ona bir kere daha müteşekkir kalır. 'Urâbî ve adamlarının teslim olmasıyla Kahire savaştan kurtulur.

1881 yılının ortalarında Sudan'da Nubiya asıllı Muhammed Ahmed adında birisi mehdi olduğunu iddia ederek bir isyan başlatır. Kurdofan bölgesinin başkenti el-Übeyyid'ı ele geçirerek hakimiyetini genişletir. İngilizler, Hicks Paşa komutasında bir ordu göndererek el-Übeyyid'ı geri almak ister. Şefik de bu sefere katılmak durumunda kalır. Hartum el-Übeyyid arasında Hicks Paşa'nın ordusu isyancılar tarafından yok

edilir. Fedvâ ve Şefik'in ailesi Şefik'in öldüğünü düşünmeye başlar. Oysa Şefik ordunun içinde değıldir. Hicks onu casus olarak el-Übeyyid'a göndermiştir. Şefik kılık değıştirerek bir rehberle şehre ulaşır. Mütemehdî'yi, askerlerini ve halkın durumunu görür. Fakat yanındaki rehberin ihaneti sebebiyle esir düşer. Mütemehdî'nin çağrısını kabul etmiş görünen Hasan adında birinin yardımıyla idamdan kurtulur ve Mütemehdî'nin ordusuna katılır. Hicks'in ordusunun nasıl yok edildiğine şahit olur. İngiliz Devleti Kordon Paşa'yı Mütemehdî'nin isyanını bitirmek üzere Hartum'a gönderir. Mütemehdî ile Kordon Paşa arasında yazışmalar olur. Şefik gelen elçilerden biriyle gönderdiği mektupla yaşadığını anne-babasına ve Fedvâ'ya bildirmek ister.

Şefik'in anne ve babası onun öldüğünü düşündükleri için Mısır'da yaşamaya tahammül edemez. Bütün mallarını satarak Lübnan tepelerinde bir köye yerleşmeye karar verir. Fedvâ ise Şefik'in öldüğü haberinden sonra hastalanır. Hastalığı iyice artınca doktorların, havası güzel bir yerde yaşaması yönündeki tavsiyesiyle babası onu Beyrut'a götürür. Orada bir otele yerleşirler. Otel sahibinin eşinde gördüğü toplu iğne Fedvâ'nın dikkatini çeker. Çünkü Şefik'e aşklarının nişanesi olarak verdiği toplu iğnenin aynısıdır. Hizmetçi Bahît toplu iğnenin nereden geldiğini araştırır. İğneyi kadına Otelin aşçısı Abûd satmıştır. Abûd daha önce Sudan'da Şefik'e hizmet eden biridir. Şefik el-Übeyyid'a gitmeden önce bütün eşyalarını ona emanet eder, fakat geri dönemeyince eşyalar ile birlikte bu toplu iğne de Abûd'da kalır. Bu haber Şefik'le ilgili ümitlerin yeniden canlanmasına sebep olur. Bahît ücret karşılığı Abûd'u Şefik'in durumu hakkında haber getirmesi için Fedvâ'nın mektubuyla Sudan'a gönderir. Abûd, Sudan topraklarına vardığında Şefik'in Hartum'da olabileceğini düşünür. Fakat kuşatma altında olduğu için şehre giremez.

Aziz Fedvâ'nın peşini bırakmaz. Onların ardından gizlice o da Beyrut'a gelir. Paşa, Aziz'in yaptıklarını affetmiş onun kızıyla evlenmesini istemekte, böylece onun servetini ele geçirmenin hayalini kurmaktadır. Fakat Fedvâ Aziz'i görünce çılgına dönmekte ve Şefik'i unutmamaktadır. Aziz'in teklifiyle Avrupa'dan, Fedvâ'yı hipnoz yöntemiyle tedavi edecek, duygularına tahakküm ederek değışmesini sağlayacak bir doktor çağrılır.

Şefik, Mısır'ı terk ettikleri için hem ailesinden hem de Fedvâ'dan uzun süre haber alamaz. Mütemehdî'nin ordusunda Hartum kuşatmasına katılır. Gizlice onların arasından ayrılarak şehre girer. Kordon Paşa'yla tanışır ve ona düşman ordusu hakkında bilgi verir. Bu arada İngilizler yardım için destek gönderir. Ancak yardım gelmeden isyancılar şehri ele geçirir. Şefik Kordon Paşa'nın ölümüne şahit olur. Başka çare kalmayınca kılık değiştirerek onların arasına karışır. İlk fırsatta da şehri terk ederek kaçar. Yolda sığındığı bir evde tesadüfen Fedvâ'nın Abûd'la kendisine yolladığı mektubu bulur ve onun Beyrut'ta olduğunu anlar. İsyancılar Şefik'e ulaşmadan Abûd'un eşyalarına el koymuş, bu mektup da onların arasında kalmıştır. Şefik Kordon Paşa'yı kurtarmaya gelen gemiye biner. Uzun bir yolculuktan sonra Mısır'a, oradan Fedvâ'yı bulmak için Beyrut'a gider.

Diğer taraftan Fedvâ kendiliğinden iyileşir ve hipnozcu doktora gerek kalmaz. Fedvâ'nın annesi Şam'da yaşayan anne-babasını ziyaret etmek üzere Beyrut'a gelir. Bu arada Fedvâ'nın annesinin eline geçen bir mektup geçmişe ait ilginç sırları ortaya çıkarır. Şefik'in babası İbrahim aslında Fedvâ'nın dayısıdır. İbrahim 1860'ta Şam'da çıkan ve pek çok Hıristiyanın ölmesine sebep olan olaylara karıştığı için yirmi küsur yıl önce ortadan kaybolmuş ve bir daha izine rastlanmamıştır. Fedvâ, anne-babası ve Bahît Şam'a giderek dede ve ninesini ziyaret ederler. Beyrut'a dönerken onları da yanlarına alırlar. Kiraladıkları iki at arabasıyla ilerlerken bir vadinin ortasında bir gurup hırsızın saldırısına uğrarlar. Fedvâ ve ailesinin Şam'a gittiğini öğrenen Şefik yolda iken onlara rastlar ve iki Lübnan askeriyle onları kurtarır. Saldırı sırasında yaralanan Bahît tedavi için yol üzerinde bulunan köyde bir eve taşınır. Ne garip tesadüf ki evde yaşayanlar Şefik'in anne ve babasıdır. İlginç olaylar sonunda İbrahim anne-babasına ve Paşa'nın hanımı olan kız kardeşine kavuşur. Şefik de nerede olduğunu bilmediği anne ve babasını bulmuş olur. Böylece Şefik ile Fedvâ'nın evlenmesine bir engel kalmaz. Bundan sonra Kahire'ye giderek hep beraber Paşa'nın evinde yaşamaya başlarlar. Ağır bir hastalığa yakalanan Aziz, Şefik, Fedvâ ve Paşa'ya yaptığı kötülüklerden ötürü pişman olur ve onlardan özür diler. Öleceğini düşünürken yakalandığı hastalıktan kurtulur. Hastalıkla beraber eski kötü huylarından da kurtulur.

Görüldüğü gibi Şefik sıradan bir memur çocuğu iken şahsi meziyet ve yetenekleriyle büyük işler yapmış Kâhire'nin meşhur zenginlerinden birinin oğlu olan

Aziz'i geride bırakarak bir paşa kızı olan Fedvâ ile evlenmeye muvaffak olmuştur. Ayrıca Fedvâ ile akraba çıkması talihinin açılmasına yardımcı başka bir etkidir.

Fetâtu Gassân romanında olaylar miladi 629-640 yılları arasında Şam, Irak, Hicaz, İran bölgelerinde geçmektedir. Gassânî meliklerinden Cebele b. Eyhem ikamet ettiği Balkâ'da geleneksel at yarışları düzenler. Cebele'nin güzelliği, cesareti ve zekasıyla meşhur kızı Hind de babasının yanında yarış seyrederek. Yarışmaya Hire emirlerinden Abdullah'ın oğlu Hammâd da katılır. Birinci ve ikinci turun sonunda Gassânî meliklerinden Hâris b. Ebî Şimr'in oğlu Salebe ile Hammâd finale kalır. Aslında Salebe hile yaparak finale kalmayı başarmıştır. Hammâd ile Salebe arasında yapılan yarışta Hammâd birinci olur. Yarış sırasında Salebe, Hammâd'ı attan düşürmeye çalışır, fakat başaramaz. Yarış bittiğinde mağlubiyete tahammül edemez, kılıcını çeker ve Hammâd'a saldırır. Onun hamlelerini boşa çıkaran Hammâd Salebe'yi öldürebileceği halde bunu yapmaz. Birinci olan Hammâd'a çok değerli bir kalkan hediye edilir. Hammâd'ın at biniciliğinden, cesaretinden ve yüce gönüllülüğünden etkilenen Hind ona aşık olur. Aynı şekilde Hammâd da Hind'i görünce yüreğine bir ateş düşmüştür. Bundan sonra Bahira manastırında gizli gizli buluşan iki sevgili nasıl evlenebileceklerinin planını yapar. Hammâd'a olan öfkesi dinmeyen Salebe babası Abdullah'ı hırsızlıkla itham edip yakalatır ve yargılanmak üzere bölge valisine gönderir. Salebe, Hind ile Hammâd arasındaki ilişkiyi öğrenince ailesini Hind'e dönürcü gönderir. Amca çocukları oldukları için böyle bir talebin geri çevrilmesi mümkün değildir. Salebe'nin amacı Hind'le sevdiği için evlenmek değil onu Hammâd'dan mahrum etmektir. Kızı Hind'in, aralarında tarihî düşmanlık bulunan Hire emirlerinden birinin oğluna aşık olduğunu öğrenen Sa'dâ önce çok şaşırır. Fakat kızının gönlünü de kırmak istemez. Zaten Salebe gibi bir alçağa da kızını isteyerek vermemektedir. Ne var ki gelenekler karşısında eli kolu bağlıdır. Hind'in Salebe ile değil de Hammâd'la evlenmek istediğini öğrenen Cebele bunun imkansız olduğunu düşünür. Amcasının oğlu Salebe'yi geri çevirmesi imkansızdır. Fakat Hind'in de gönlünü kırmamak için razı olmuş gibi görünür. Hammâd'ı çağırıp büyük ninesi Marya'nın³¹² meşhur küpelerini mehir olarak getirdiği takdirde Hind'le evlenebileceklerini söyler. Rivayete göre Marya

³¹² Marya, bütün Gassânî meliklerinin atası olup Âkîlu'l-mirâr Hucr el-Kindî'nin eşidir. Bkz. *Fetâtu Gassân*, s. 185.

üzerinde iki tane çok kıymetli inci bulunan küpelerini Kabe'ye adamıştır. Hammâd, hizmetçisi Selmân ile Hicaz'a gidip küpeleri bulmayı planlar. Diğer taraftan uzun süre Emir Abdullah'tan haber alamazlar. Yaptığı araştırmalar neticesi Selmân onun Hicaz tarafına gitmiş olabileceğini düşünür. Hicaz'da hem küpeleri hem de Emir Abdullah'ı arayacaklardır.

Bu arada Müslüman Arap ordusunun Ammân'a kadar ilerlediği haberi gelir. O sıralar Şam'da bulunan Herakl ordusuna destek için Cebele ve Hâris'ten asker ister. Zorunlu olarak her ikisi de adamlarıyla beraber Herakl'in ordusuna katılacaktır. Emir Abdullah, yargılanıp suçsuz olduğu anlaşılınca serbest bırakılır. Fakat daha sonra Mu'te yakınlarında Müslüman askerler tarafından yakalanıp esir edilir. Esirken, 629 yılında Mu'te meydanında Müslümanlar ile Bizans arasında meydana gelen ilk savaşa bizzat şahit olur.

Hammâd ve Selmân Hicaz'a doğru yola çıkar. Yolda rastladıkları Yesribli bir adamdan Müslümanlar ile Mekkeli müşrikler arasında meydana gelen savaşları, sebeplerini, sonuçlarını öğrenirler. Mekke'ye vardıklarının ertesi gününde şehir Müslümanlar tarafından fethedilir. Hammâd ve Selmân Mekke'nin fethini kendi gözleriyle görür. Muzaffer bir komutan olmasına rağmen başı devesinin eğerine degecek şekilde Hz. Peygamber'in şehre girişinden, fetih sonrası yaptığı konuşmadan ve Mekkelileri serbest bırakmasından her ikisi de çok etkilenir. Aradıklarını Mekke'de bulamayınca Medine'ye yönelirler. Orada Hassân b. Sâbit'e misafir olurlar. Yaptıkları araştırmada Emir Abdullah'ın Medine'de olduğunu öğrenirler. Müslümanlara esir düşen Abdullah Mute savaşı sonrası askerlerle birlikte Medine'ye gelmiştir. Sonunda birbirine kavuşan baba oğul ve hizmetçi burada birkaç yıl kaldıktan sonra Balkâ'ya dönerler. Küpeleri bulamasa da Hind Hammâd'ın dönüşüne çok sevinir. Salebe ile Hind'in evliliği araya giren Mute savaşı sebebiyle ertelenmiştir. Savaşta Salebe'nin babası Hâris öldürülünce düğün işleri iyice ötelenir.

Abdullah daha önce Hammâd'ın saçını yirmi bir yaşına kadar kesmeyeceğine dair adakta bulunmuştur. Rahip Bahira Manastırında adak yerine getirilir ve Hammâd'ın saç kesilir. Burada Abdullah, Hammâd'a asıl babasının Numan b. Münzir olduğunu söyler. İran kisrası tarafından öldürmeden önce Numan, oğlunu büyümesi ve intikamını

alması için çok güvendiği adamlarından Abdullah'a teslim etmiştir. Hammâd babasının İran kırsarı tarafından öldürüldüğünü duyunca intikam yeminleri eder. Bir zaman sonra Müslüman Arap ordularının Irak ve Şam sınırlarına yaklaştığı haberi gelir. Herakl, Cebele'den yine asker istemiş adamlarıyla birlikte orduya katılan Cebele, ailesini de güvenli bir yere taşımıştır. Bu nedenle Hammâd ile Hind birbirinden haber alamaz. Busra ve Hîre şehirleri Müslümanlarca fethedilir. Değişik yerlerdeki Müslüman orduları asıl büyük Bizans ordusuna karşı savaşmak üzere Yermük'te toplanır. Hammâd, Abdullah ve Selmân bu savaşları uzaktan izler. Selmân Müslümanlar lehine casusluk yapar. Bizans ordusu hakkında edindiği bilgileri Hâlid b. Velîd'e iletir. Bunun yanında Hind ve annesinin Şam'da olduğunu öğrenir. Yermük savaşında galip gelen Müslümanlar Şam'ı kuşatırlar. Abdullah Hammâd'la birlikte Müslümanların ordugahına girer. Emir Abdullah Hâlid b. Velîd'i Mu'te'den tanıdığı için çadırına rahat girip çıkmaktadır. Hammâd'ın tek arzusu Hind'i bulmaktır. Müslümanların komutanlarından Ebû Ubeyde kan dökülmeden şehri ele geçirmek istemektedir. Onları şehri teslim etmeye ikna etmek için Hammâd'ı gönderir. Bu arada çarpışmalar devam etmektedir. Hammâd komutan Toma'yla görüşerek fazla kan dökülmeden şehri Müslümanlara teslim etmeye ikna eder. Yapılan anlaşma ile Müslümanlar Şam'ı ele geçirirler. Fakat Hammâd, Hind ve annesinin kuşatmadan önce Kudüs'e gittiğini öğrenir. Günlerce süren yolculuktan sonra Kudüs'e ulaşır. Hind ve ailesinin Kıyâme manastırında konakladıklarını öğrenir. Oraya gittiğinde kimseyi bulamaz. Manastırdaki rahip Hind ve ailesinin Şam'ın fethinden sonra manastırdan ayrıldığını, fakat nereye gittiklerini bilmediğini, bu arada Salebe'nin savaşta öldüğünü söyler. Hammâd ümidini yitirmiş bir şekilde Kudüs sokaklarında dolaşırken hizmetçisi Selmân'la karşılaşır. Bir süre sonra Kudüs, Müslüman Arap orduları tarafından kuşatılır. Hammâd ve Selmân, Patrik ve Vali ile Ebû Ubeyde arasında elçilik yaparak kan dökülmeden Kudüs'ün fethedilmesine hizmet eder. Teklif edilen anlaşma şartlarında şehrin bizzat Halife Hz. Ömer'e teslim edileceği belirtilir. Hz. Ömer Medine'den gelerek Kudüs'ün anahtarlarını kendi elleriyle teslim alır. Hammâd ve Selmân Hz. Ömer'den Hind'in babası Cebele hakkında bazı şeyler öğrenir. Şam'ın fethinden sonra Cebele ailesiyle birlikte Medine'ye giderek Müslüman olur. Hac sırasında elbisesine basan bir adamın burnunu kırdığı için sorguya çekilir. Halife ondan adamı razı etmesini aksi takdirde kendisine kısas uygulanacağını söyler. Eski ihtişamlı günlerinin etkisini üzerinden atamayan Cebele buna katlanamaz

ve bir gece ailesiyle Medine'yi terk eder. Nereye gittiğini kimse bilmemektedir. Anlatılanlar karşısında bir ara iyice ümitlenen Hammâd hikayenin sonunda aradığını bulamaz.

Hammâd babasını öldüren Kisra'dan intikam almayı hiç aklından çıkaramamıştır. O, Suriye'nin fethinden sonra İran şehirlerine yönelen Arap ordularıyla birlikte hareket edip Kisra'nın saltanatının yıkılmasına hizmet ederek intikam almayı planlamaktadır. Hizmetçisi Selmân ile Kadisiye savaşına ve Medâin'in fethine iştirak eder. İran devletinin yıkılışını, Kisra'nın sarayının Müslümanların eline geçişini görür. Babasının intikamını aldığını düşünerek biraz rahatlar. Fakat sevgilisi Hind'i bulamamanın acısı yüreğinde saplanmış bir hançer gibi onu bırakmamaktadır. Talih ikinci kere yüzüne güler, Hind'in gönderdiği bir elçi Cebele ve ailesinin Hîre'de Hind kilisesinde gizlendiğini haber verir. Hammâd ve Selmân hemen Hire'ye doğru yola çıkar. Sonunda Hind ve ailesini bulur. Emir Abdullah da Hire'ye gelir. Yakın bir kilisede Hind ve Hammâd'ın düğünü yapılır. Cebele, işlediği suçtan dolayı aranan biri olduğu için hep birlikte Kostantiniye'ye gidip orada yaşarlar.

Arûsu Fergâna, Abbâsî Devleti'nde Arapların idarede söz sahibi oldukları dönemi konu edinen son halkadır.³¹³ Romanda olaylar miladi 830'lu yıllarda Irak, İran ve Anadolu'nun bazı şehirlerinde geçmektedir. Fergana zenginlerinden Merzubân Tahmâz'ın Cihan adında, güzelliği, cesareti, zekası dillere destan bir kızı vardır. Annesi Çerkez babası Pers olan Cihan'a bu şöhretinden dolayı "Fergana'nın Gelini" anlamında "Arûsu Fergana" denmiştir. Cihan'ın ikiz kız kardeşi küçükken kaçırılmıştır. Erkek kardeşi Sem'ân ise hilekar ve düzenbazın biri olduğundan babası onu sevmemekte ve mirasından mahrum etmeyi düşünmektedir. Cihan, yıllar önce çiftliklerine gelen Âfitâb adında bir kadının beraber büyüdükleri, yakışıklı, zeki, güçlü, cesur ve ahlaklı oğlu Dırgam'a aşiktir. Aslında Dırgam da ona aşiktir, fakat nesebi kesin bilinmeyen biri olarak bir asilzadenin kızını istemeye cesaret edemez. Halife Mutasım'ın ordusuna katılıp kısa sürede yükselerek Halife'nin muhafız alayının komutanı olur. Hem annesini ziyaret etmek hem de Cihan'ı istemek için Fergana'ya gider. Yaşlı ve hasta biri olan Tahmaz'dan kızını istemek için fırsat bulamaz. Tahmaz, kadim dostu, Halife'nin

³¹³ Şükran Fazlıoğlu, *Arap Romanında Türkler*, Küre Yayınları, 2006, s. 173.

başkomutanı Türk asıllı Afşin Haydar'ı mallarına ve çocuklarına vâsî yapar ve kısa süre sonra vefat eder. Afşin güzelliğine kapıldığı Cihan'la evlenmek ister. Bunu kabul etmeyince Cihan'a baskı yapar. Bu sırada Halife'den acele olarak Dırgam'ın Samerra'ya dönmesini isteyen bir mektup gelir. Cihan'la Dırgam anlaşır. Dırgam Samerra'ya gittikten sonra Cihan da gelecek ve orada evleneceklerdir. Cihan, Afşin'den habersiz kardeşi Sem'ân ve mürebbiyesi Hayzurân ile birlikte yola çıkar. Yolculuk sırasında Bâbek el-Hürremî'nin adamları Cihan ve Hayzurân'ı kaçıırarak Bezz Kalesi'ne getirir. Babek, Cihan gibi güzelliği ile meşhur başka kadınları da daha önce kaçırmıştır. Kaçırma işi aslında Sem'ân'ın planıdır. Kötü kalpli biri olan Sam'ân babasının mirasının sadece Cihan'a kalmasına dayanamamış ve ona böyle bir oyun oynamıştır. Bu şekilde Babek'ten bir takım menfaatler elde etmeyi ummaktadır. Saman'ın ihaneti bununla sınırlı değildir. Aslında Cihan'ın ikiz kardeşi çalınmamış Sam'ân tarafından kaçakçılara satılmıştır.

Samerra'da heyecanla Cihan'ın geleceği günü bekleyen Dırgam, Halife'nin ve Kâdi'l-kudât Ahmed b. Ebî Duâd'ın gözünde gitgide yükselmektedir. Sarayda beslediği aslanlardan birisi zincirinden kurtulup Halife'ye saldırınca Dırgam hemen yetişmiş ve onu kurtarmıştır. Gösterdiği yararlılıklar neticesinde Halife ona "Sâhib" unvanını verir. Eş olarak Yakûte adında çok güzel bir cariye hediye eder. Cihan'ın kaçırılma haberi kendisine ulaşınca Dırgam yardımcısı Verdân'la birlikte onu aramaya koyulur. Yol üzerinde bir çeteye rast gelir. Cihan'ı ve yanındakileri görüp görmediklerini sorar. Onlardan olumlu bir cevap alamaz. Çetenin reisi daha önce Halife'nin hizmetindeki has adamlarından, Dırgam'ın da tanıdığı Hammâd adında birisidir. Arap asıllı Hammâd, pek çok hususta Türkleri üstün tuttuğu için Halife'ye kızgındır. En son, cariyeler içinde çok sevdiği ve istediği Yâkûte kendisine değil de başkasına verilince sarayı terk eder ve çete kurar. Dırgâm, duydukları karşısında kendisine Halife'nin hediye ettiği cariye Hammâd'ın bahsettiği cariye olduğunu anlar. Yâkûte'yi uygun zamanda kendisine getireceğine dair Hammâd'a söz verir. Dırgâm yaptığı onca araştırma ve soruşturmaya rağmen Cihan'dan haber alamaz. Yavaş yavaş sevgilisinden ümidini kesmeye başlar. Cihan'ın olmadığı bir dünyada yaşamak yük gibidir. Bâbek el-Hürremî'nin sığındığı kale Afşin'in komutasındaki ordu tarafından kuşatılır. Dırgam kuşatmaya katılmak için Halife'den izin alır. Afşin'den kendisine şehit olabileceği zorlu bir görev vermesini

ister. Kaleden kovulan Saman, Cihan'ın içerde olduğunu söyler ve kalenin zayıf noktalarını Afşin'e bildirir. Dırgam yanına aldığı küçük bir birlikle kalenin arka tarafındaki sarp kayalıklardan içeri girmeyi planlamaktadır. İçeri girer, fakat adamlarıyla birlikte esir düşer. Ne var ki kendisini esir alan Hammâd'dır. Hammâd hemen Dırgâm'ı serbest bırakır. Bu sırada kale de fethedilir. Ancak Bâbek kuşatmayı yarararak kaçmayı başarır. Dırgam ve Hammad doğruca Cihan'ın kaldığı saraya gider. Cihan ile birlikte başka bir kadının Bâbek'e Ermenilerden yardım getirmek üzere Ammûriye'ye gittiğini öğrenir. Dırgam'ın yardımcısı Verdân anlatılanlardan Cihan'ın yanındaki kadının, Babek tarafından kaçırılan kendi karısı Helena olduğunu anlar.

Babek, Azerbaycan ve Ermenistan arasında gizlendiği yerde yakalanarak Halife'ye gönderilir. Yaklaşık yirmi yıl devleti uğraştıran ve daha önce Abbasilerin gönderdiği bütün orduları yenen Bâbek el-Hürremî elleri ve ayakları kesilerek işkence ile öldürülür. Verdân ve Hammâd, Cihan ve Verdân'ın karısı Helena'yı bulmak üzere Ammûriye'ye gider. Bizans'ın Anadolu'da Müslümanların yaşadığı bazı şehirleri ele geçirip gasp ve talan yaptığı haberi gelir. Afşin'in komutasında bir ordu ile kaybedilen şehirler geri alınır, bu arada Ammûriye de kuşatılır. Cihan ve Helena, şehir Bizanslılar tarafından talan edilince Patriğe sığınarak canlarını kurtarırlar. Fetihden sonra Afşin, Cihan ve Helena'yı Samerra'ya gönderir. Afşin'in Cihan'da gözü olduğunu bilen Verdân, yolda Cihan ve Helena'yı kaçıtır. Dırgâm sevgilisi Cihan'a, aslında bir Ermeni Patriği olan Verdân karısına, Hammâd da Yâkûte'ye kavuşur. Bu arada Yâkûte ile Cihan arasındaki benzerlik Cihan'ın ikizi olduğu gerçeğinin ortaya çıkmasına sebep olur. Sırlar bir bir ortaya dökülmektedir. Annesi Âfitâb, Dırgâm'a, babasının kim olduğunu sonunda söylemeye karar verir. Âfitâb yıllar önce Halife Hârûn Reşîd'in sarayında cariyedir. Güzelliği Halife'yi cezp edince ondan hamile kalır. Halife bunun öğrenilmesini istemez ve Âfitâb'ı bir miktar malla geri dönmek üzere saraydan gönderir. Afitâb, Fergana'ya gelerek Tahmaz'ın çiftliğinde onun hizmetine girer, oğlu Dırgâm'ı burada büyütür. Dırgam'ın Halife Mutasım'ın kardeşi olduğu ortaya çıkar. Annesinin Dırgam'a anlattığı sır herkesten gizlenir.

Cihan ve Helena'nın Dırgam'ın yardımcısı Verdân tarafından kaçırılması Afşin'i çok kızdırır. Şikayet neticesinde Halife'nin huzurunda bir mahkeme kurulur. Mahkemede Afşin'in aleyhine eski defterler açılır. Ateşe tapmakla, Türkistan tarafında

bağımsızlık kurmaya çakışmakla itham edilir. Mahkeme sonunda hapse atılan Afşin aç ve susuz bırakılarak ölüme terk edilir. Sem'ân da yaptığı kötülüklerin cezası olarak hapse atılır, fakat sonra affedilir. Sam'ân yaptığı kötülükleri itiraf ettikten sonra karnına sapladığı hançerle intihar eder. Cihan ile Dırgam, Halife tarafından evlendirilir. Ayrıca Afşin'in vâsîliği iptal edilerek babasından kalan miras kendisine intikal eder. Böylece kötüler yaptıklarının cezasını hayatlarıyla öderken iyiler için güzel günler başlamaktadır.

Şarl ve Abdurrahmân romanında olaylar miladi 730 yılında Abdurrahmân el-Gâfikî'nin Emevîlerin Endülüs emiri olarak atanmasıyla başlar. Emîr Abdurrahmân, Endülüs içerisindeki karışıklıkları giderdikten ve birliği sağladıktan sonra, Mûsâ b. Nusayr'ın bütün Avrupa'yı fethedip İstanbul üzerinden Şam'a ulaşma idealini gerçekleştirmek için harekete geçer. Ordusu daha çok Müslüman Berberî ve Araplardan oluşmaktadır. Süvari birliğini Abdurrahmân'ın sağ kolu olan yirmi beş yaşında Hânî adında bir genç komuta etmektedir. İlk önce Bordo şehri fethedilir. Ele geçirilen ganimetler ve esirleri Yahudi tüccarlar satın almaktadır. Esirler arasında Arapça konuşan Salime ile kızı Meryem, Hânî'nin dikkatini çeker. Hânî onları tüccara satmaz. Bistâm adında Berberî bir komutan, kendi esir aldığı için Meryem'in kendisine verilmesini ister, fakat Abdurrahmân buna razı olmaz. Bu arada Meryem ile Hânî arasında aşk rüzgarları esmeye başlar. Ganimet düşkünü olan Berberîler şehirdeki kilisenin mallarına da el koymuştur. Sâlime aslında son İspanya Kralı Rodrik'in eşi olup onun ölümünden sonra Mûsâ b. Nusayr'ın oğlu Abdulaziz'le evlenmiştir. Bu evlilikten Meryem doğmuş, Abdulaziz, Emevî Halifesi Süleyman b. Abdulmelik tarafından öldürülmeden önce Sâlime'ye kızını iyi bir şekilde yetiştirmesini ve Avrupa'nın fethine devam edecek komutanla evlendirmesini vasiyet etmiştir.

Sâlime fetihlerin kolaylaşması için Abdurrahmân'a, kiliselere dokunulmamasını ve yerli halka iyi davranılmasını tavsiye eder. Bu tavsiyeleri yerinde bulan Emîr önce Bordo kilisesinden alınan malları iade ettirir. Salime, Emîr'in onayını alarak fetih güzergahı üzerindeki kilise ve manastır reislerini ziyaret ederek Müslümanlar lehine onların desteğini temin etmeye çalışır. Ziyaret ettiği Hıristiyan din adamlarının Müslümanlarla ilgili yanlış fikirlerini düzeltme hususunda oldukça başarılı olur.

Sınır bölgesinde görev yapan el-Müneyzir adında Berberî asıllı bir Emîr Avrupa'nın fethine karşı çıkar ve Abdurrahmân'ın ordusuna katılmak istemez. Akitanya Dükü Öd ile anlaşma yapmış, Öd onu kızı Lembace ile evlendirmiştir. Abdurrahmân bu komutanı ortadan kaldırır, onun mallarına el koyar ve Lembace'yi haremine alır. Ordu içerisinde fitne çıkarmaya çalışan Lembace aynı zamanda babası Öd için casusluk yapmaktadır. Lembace yaptığı bir planla Meryem'i kaçırtıp boş bir eve hapsettirir ve yerini Bistâm'a haber verir. Meryem'i göremeyen Hânî onu aramaya çıkar. Lembace'nin amacı Bistâm ve Hânî'in karşılaşması, ikisinden birinin ölmesi, böylece ordu içinde ayrılığın çıkmasıdır. Bistâm Meryem'in tutulduğu eve gelir. Niyeti ona tecavüz etmektir. O sırada içeri giren iki Müslüman askeri, Fransızların baskın yaptığını, Hânî olmadığı için süvarilerin dağıldığını, Müslümanların zor durumda olduğunu bu nedenle Hânî'yi aradıklarını söyler. Duyduklarını umursamayan Bistâm, Meryem'e saldırır. Meryem, Bistâm'ı kendi hançeriyle öldürür. Sonrasında Hânî gibi giyinerek bindiği atla savaş alanına dalar. Süvariler onu Hânî sanarak etrafında toplanır. Hep birlikte düşmana saldırırlar. Bu sırada gerçek Hânî savaş alanının diğer tarafından görünür o taraftaki süvarilerde onun etrafında toplanarak düşmana saldırır. Dük Öd komutasındaki ordunun büyük kısmı yok edilir. Müslümanlar kuzeye doğru ilerlemeye devam eder. Akitanya Dükü Öd kalan askerleriyle Osturasya Dükü Şarl'ın ordusuna katılır. Abdurrahmân ve Şarl'ın ordusu Lovar nehri yakınında karşılaşır. Lembace gönderdiği gizli mektupla Müslüman ordusunun zayıf yönlerini babasına bildirir. İki ordu karşılaştığın ilk başlarda Müslümanlar üstün durumda iken Lembace'nin tavsiyesi doğrultusunda bir grup Fransız askeri ganimetlere saldırınca Berberîler savaşı bırakıp ganimetleri kurtarma telaşına düşer. Bu durumda dengeler değişir ve Müslümanlar büyük bir hezimet yaşar. Emîr Abdurrahmân el-Gâfikî de dahil ordunun büyük bir kısmı şehit olur. Hânî ve Meryem'in gösterdiği kahramanlıklar neticeyi değiştirmez. Müslüman ordusu geri çekilir. Hânî ve Meryem Emîr Abdurrahmân'ın cesedini defnettikten sonra dünyada yaşamaktansa beraber ölmeyi tercih ederek birbirlerine sarılırlar ve bedenlerini nehrin soğuk sularına bırakırlar.

Fetâtu Kayravân romanında olaylar hicri 357 yılında başlamakta Kayrevân ve Mısır'ın bazı bölgelerinde geçmektedir. Sicilmâsa³¹⁴ Emîri Hamdûn ile Fâtîmî Halîfesi Muiz Lidînillâh arasında meydana gelen savaşta Emîr Hamdûn yenilir, kendisi ve kızı Lamia esir düşer. Halife devlete bağlı kalması şartıyla Hamdûn ve Lamia'yı serbest bırakır. Savaş sırasında Lamia'nın sekiz-on süvari ile tek başına mücadele edişi Muiz'in başkomutanı Cevher'in dikkatini çekmiştir. Güzelliği ile de ilgi odağı olan Lamia beraber büyüdüğü Salim adında bir gençle nişanlıdır. Salim, Lamia'nın babasının eski dostu Ebû Hamid'in yeğenidir. Ebû Hâmid, Berberî kabilelerin desteğini temin ederek Fâtîmî Devleti'nin kuruluşunu gerçekleştiren, fakat işler yoluna girdikten sonra ilk Halife Ubeydullah el-Mehdî tarafından öldürülen Ebû Abdullah eş-Şî'î'nin intikamını almak için Muiz'i ve saltanatını yok etmek istemektedir. Bu nedenle uzun zaman önce Emîr Hamdûn'un yanına yerleşmiş ve onu kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmektedir. Muiz'in onları affetmesi de kinini azaltmamıştır. Hamdûn'un da aklını çelerek Muiz'e yeni bir suikast planı hazırlığına girişir. Lamia'nın çok methini işiten Muiz, onu Cevher'in oğlu Hüseyin'le nişanlamak ister. Hamdûn ve Ebû Hâmid, Lamia'nın Salim'le nişanlı olmasına rağmen Halife'nin bu teklifini kabul etmek niyetindedir. Çünkü onların asıl amacı bu dünürlük vasıtasıyla Halife'ye yakınlaşmak ve suikastı gerçekleştirmektir. Lamia, babasının ve Ebû Hâmid'in ısrarı sonucu teklifi kabul etmek zorunda kalır. Bir müddet saraya misafir olan Lamia, Halife'nin ve eşinin mütevazi yaşamından ve kendisine çok iyi davranmalarından oldukça etkilenir. Halife'ye yapılacak suikasta gönlü razı olmaz. Halife'nin mütevazi yaşamından ve kendisine gösterdiği ilgiden Hamdûn da çok etkilenir ve suikasttan vazgeçer. Ebû Hâmid'e düşüncelerini açtığında o hak veriyormuş gibi görünür, fakat niyeti başkadır. Halife Muiz, Emir Hamdûn'un evine yemeğe davet edilir. Ebû Hâmid, Halife ve Hamdûn dahil pek çok kişiyi ölüme götürecek bir plan yapmış, içeceklere zehir katmıştır. Mısır'da hüküm süren İhşidlerin önemli devlet adamlarından Yahudi asıllı Yakup b. Killis Ebû Hamid'in planını öğrenir ve bir mektupla Halife'yi uyarmak ister. Ebû Hamid'in adamları tarafından gönderdiği elçinin yolu kesilir. İlginç bir tesadüftür ki o sırada atıyla gezintiye çıkan Lamia elçiyi yaralı halde bulur, mektubu alır ve hızlıca eve döner. O esnada babası Hamdûn elindeki içecek kasesinden bir yudum çekmiş,

³¹⁴ Bu gün Fas sınırları içerisinde yer alan tarihî bir şehirdir.

Halife ise ağzına götürmek üzeredir. Lamia'nın ikazıyla herkes içecekleri bırakarak zehirlenmekten kurtulur. Ne var ki Hamdûn kurtulamaz ve ölür. Ebû Hâmid ve Salim Mısır'a kaçar, babasının ölümü, çok sevdiği nişanlısının ihaneti Lamia'nın dünyasını karartır. Suikast planının bir parçası olarak nişanlandığı Hüseyin'de gördüğü faziletler Lamia'nın kalbinde yeni bir aşkın filizlenmesine vesile olur. İlk gördüğü günden beri Hüseyin de Lamia'ya tutulmuştur.

Halife Muiz Mısır'ın fethi için bir sefer planlamaktadır. Lamia, Hz. Peygamber'in soyundan gelen, lüks ve şatafatı sevmeyen, adil ve cömert bir Halife olan Muiz'e hizmet etmeyi büyük bir şeref saymaktadır. Sefere ön hazırlık mahiyetinde genel durumunu öğrenmek, fetih için uygun zamanı tespit etmek, kısaca casusluk yapmak üzere Halife'den kendisini Mısır'a göndermesini talep eder. Bu arada Ebû Hamid ve Salim'den de intikam almayı düşünmektedir. Yapacağı iş, bir kadın için uygun olmasa da Lamia'nın istekli tavrı karşısında Halife kabul etmekten başka yol bulamaz. Erkek kılığına giren Lamia, yanına aldığı birkaç hizmetçi ile Fustat'ın yolunu tutar. Yakup b. Killis sayesinde Mısır Meliki Kâfûr el-İhşîdî'nin sarayına girer. Mısır Melikinin ve devlet adamlarının aşırı şekilde lükse düşkün olduğunu görür. Ayrıca yüksek makamlara gelebilmek için sürekli birbirleriyle mücadele etmektedirler. Yönetici tabakasının lükse düşkün olması, bunun için aşırı harcamalar yapılması halka yeni vergiler yüklenmesine neden olmuş, kötüye giden ekonomi halkı iyice bezdirmiştir. Adaletle olan güven kaybolmuştur. Toplum içinde zenginler, nüfuz sahibi kişiler işlerini yürütürken fakirler haklarını alamamaktadır. Bunun yanında ehl-i beyt taraftarlarına büyük baskılar yapılmaktadır.

Eski Mısır melikinin kızı Zeynep bintü'l-İhşîdî'nin sarayına giden Lamia buradaki şatafatın daha fazla olduğunu görür. Giydiği elbiseler ve taktığı takılarla Zeynep adeta üzerinde bir servet taşımaktadır. Zeynep'in devlet ricali üzerinde hatırı sayılır bir etkisi vardır. Lamia, ordu içerisinde İhşîdiye ve Kafûriye şeklinde iki gruba ayrılan komutanların Zeynep'in huzurunda yaptıkları tartışmaya şahit olur. İçine düştüğü durum devleti yıkımın eşiğine getirmiştir. Lamia gördüklerini Halife Muiz'e bildirir. Cevher'in komutasında büyük bir ordu Fustat şehrini kuşatır. Kâfûr'un veziri Cafer b. el-Furât ordu içinde yaşanan çekişmeyi bildiği için savaşmak yerine anlaşmayı düşünmektedir. Bu sırada Ebû Hamid'in adamları Hüseyin'i tuzağa düşürerek yakalamıştır. Lamia bunu

rüyasında görmüştür. Ebû Hâmid ve Salim, babası Cevher'e karşı rehin olarak kullanması için Hüseyin'i Zeynep'e teslim eder. Bir taraftan da Kâfûrî ve İhşîdî komutanların birlikte savunma yapıp şehrin, Cevher'in ordusu tarafından ele geçirilmesini önlemeye çalışmaktadır. Lamia, Zeynep'i ikna ederek Hüseyin'in serbest bırakılmasını sağlar. Anlaşma sağlanamayınca Cevher'in ordusu savaşarak şehre girer. Yönetimden iyice bezen halk kendi ordusuna destek olmaz, şehir kolayca fethedilir. Hicri 358 yılında Fustat'ın alınmasıyla Mısır'da İhşîdîler Devleti dönemi sona erer ve Fatimî dönemi başlar. Ebû Hâmid ve Salim'in peşini bırakmayan Lamia onları bir han odasında kısıtınca Ebu Hâmid önce Salim'i sonra kendini öldürür. Fetihden sonra Kâhire şehrinin ve Halife Muiz'in sarayının inşasına başlanır. Muiz Kahire'ye geldiğinde ilk iş olarak Lamia ile Hüseyin'i evlendirir.

Haccâc b. Yûsuf romanında olaylar hicri 72-73 yıllarında Mekke ve Medine'de geçmektedir. Her ne kadar adı romana başlık olarak verilse de Haccâc b. Yûsuf es-Sakâfî romanın başkahramanlarından sayılmaz. Emevî emirlerinden Halîd b. Yezîd, Abdullah b. Zübeyr'in kız kardeşi Remle'ye talip olur. Bunun için Hasan'ı, bir mektupla Mekke'de bulunan İbn Zübeyr'e gönderir. Bu sırada Mekke, Emevî Halifesi Abdulmelik b. Mervân'ın emriyle Haccâc tarafından kuşatılmıştır. Hasan önce Medine'ye uğrar. Çünkü nişanlısı Sümeyye, Medine'de oturmaktadır. Sümeyye, akli, zekası, edebi ve güzelliğiyle herkesin dikkatini çekmektedir. Birkaç yıl önce Sümeyye'nin babası Arfece, Muhtâr es-Sakafî'nin ordusunda Musâb b. Zübeyr'e karşı savaşırken esir düşer. O zaman Musâb'ın ordusunda asker olan Hasan, Arfece'yi, yanında bulunan kızı Sümeyye'ye acıdığı için ölümden kurtarır. Bunun üzerine Arfece, Sümeyye'yi Hasan'a nişanlar. Hasan nişanlısını görmek ve onunla evlenmek için Medine'ye gelmiştir. Hasan'a verdiği sözü çoktan unutan Arfece, kızını Haccâc'a vermenin, bu sayede makam ve mal elde etmenin peşindedir. Hasan, Hz. Hüseyin'in kızı Sekîne'nin evine uğrar. Çünkü Sümeyye'nin burada olduğunu duymuştur. Sekîne'nin evinde Leyla el-Ahyeliyye, Azze el-Meylâ', Küseyir Azze, Cerîr, Ferzad gibi dönemin önemli şairlerinin oluşturduğu şiir ve edebiyat meclisine denk gelir. Bu esnada nişanlısı Sümeyye ile de görüşür. İlk karşılaşmalarında birbirlerine aşık olan Hasan ve Sümeyye bir an evvel evlenmeyi istemektedir. Arfece Hasan'ı gördüğüne hiç sevinmez ve onu evine sokmaz. Büyük hedeflerinin önünde engel teşkil eden Hasan'ı

bir tuzak kurarak öldürmek ister, fakat adamları yanlışlıkla başka birini öldürür. Arfece, kızı Sümeyye'yi de yanına alarak askeri bir birlikle Mekke'ye gider. Niyeti bir an önce kızını Haccâc'la evlendirmektir. Haccâc Sümeyye'yi çok beğenir ve haremine aldırır. Fakat Mekke fethedilene kadar kadınlarının yanına girmeyeceğine yemin etmiştir. Hasan, bölgeyi iyi bilen Bilal adında bir yardımcı ile Mekke'ye doğru yola çıkar. Amacı evvela kendisine verilen mektubu Abdullah b. Zübeyr'e teslim etmek sonra da Sümeyye'yi bulmaktır. Önce Muhammed b. Hanefiyye'den şehre girebilmek için tavsiye mektubu almak üzere Mekke dışında ikamet ettiği yere giderler. Ne ilginç tesadüftür ki İbn Hanefiyye'nin çadırında Arfece'ye rast gelirler. Arfece, kendisini halife ilan ederek bir davet başlatması için İbn Hanefiyye'yi kışkırtmaktadır. Fakat İbn Hanefiye onun sözlerine itibar etmez. Hasan ve Bilal İbn Hanefiye'den tavsiye mektubunu aldıktan sonra Mekke'ye girer. Hasan, İbn Zübeyr'e Hâlid b. Yezid'in mektubunu teslim eder. Remle, Medine'de oturmak şartıyla Hâlid'in evlenme teklifini kabul eder. Hasan burada kuşatma altında Abdullah b. Zübeyr'in yaşadığı zorlukları görür. Cevap mektubunu aldıktan sonra Haccâc'ın ordugahına, Sümeyye'yi bulmaya yönelir. Mekke birkaç gün sonra ele geçirilir. Abdullah b. Zübeyr öldürülerek cesedi günlerce Kâbe'nin yanında asılı bırakılır.

Hasan ordugahta hanımların çadırları etrafında Sümeyye'yi ararken yakalanır ve Haccâc'ın huzuruna getirilir. Asıl niyetini cesurca söylemesi herkesi şaşırır. O esnada mecliste bulunan Arfece bir an önce Hasan'ı öldürtmesi için Haccâc'a baskı yapmaktadır. Fakat hiç beklemediği bir şekilde İbn Hanefiye ile yaptığı görüşmedeki ihaneti ortaya çıkar ve idam edilir. Hasan'ın da Haccâc'ın elinden sağ kurtulma imkanı yoktur. Lakin Halife'den gelen bir mektup her şeyi değiştirir. Mektupta Hasan'ın, Halife'nin has adamlarından olduğu, Haccâc'a bildirilmekte ve nişanlısı Sümeyye'yi bir an evvel kendisine teslim etmesi emredilmektedir. Hasan'ın bir arkadaşı vasıtasıyla durumdan haberdar olan Halife, Haccâc'a bu mektubu göndermiştir. Böylece Hasan sevgilisi Sümeyye'ye kavuşur. Doğruca Medine'ye giderler. Orada Sekîne b. Hüseyin'in evinde meşhur şair ve şarkıcıların katıldığı görkemli bir düğün yapılır.

el-Inkılâbu'l-Osmânî romanında 1907 senesinin ilk baharında başlayan olaylar Selanik, İstanbul ve Manastır'da geçmekte ve II. Meşrutiyetin ilanıyla sona ermektedir. Selanikli Türk bir ailenin kızı olan Şirin zekası, güzelliği ve edebinin yanında eğitilmiş

bir kimse olmasıyla da dikkat çekmektedir. Tevhide ve Tahmaz çiftinin tek çocuğudur. Kendisi gibi eğitilmiş biri olan, teyzesinin oğlu Ramiz'le çocuklukları birlikte geçmiş, birlikte büyümüşler, sonunda da evlenmeye karar vermişlerdir. Devlet dairelerinde iş bulamayan Ramiz Türkçe ve Fransızca basılan değişik gazetelerde rumuzla yazılar yazmaktadır. Aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyetinin önderlerindedir. Yazılarının çoğu Abdulhamid rejimi aleyhinedir. Kimi zaman Şirin, devlet idaresine ağır eleştiriler içeren yazıları düzeltmektedir. Ramiz'in okul arkadaşlarından Saib, Abdulhamid'in kurdurduğu istihbarat teşkilatına hizmet eden bir casustur. Saib'in yönetime yakınlığını bilen Tahmaz, onun sayesinde bazı devlet imkanlarından yararlanmayı düşünmektedir. İlk gördüğü günden beri Şirin'e aşık olan Saib, Ramiz'le Şirin'in arasına girmeye çalışmaktadır. Devlet aleyhine çalıştığı gerekçesiyle Ramiz hakkında yazdığı raporlarla, onun tutuklanarak İstanbul'a, Yıldız Sarayı'na gönderilmesini sağlar. Bu sırada Ramiz'in yazdığı bazı makaleler ele geçirilir. Fırsatı değerlendiren Saib, Tahmaz'a Sultan tarafından devlet nişanı verileceği vaadinde bulunarak Şirin'i kendisinden ister. Tahmaz, Ramiz'i unutup Saib'le evlenmesi için kızına baskı yapar. Kızının gönlünü hoş tutmak isteyen anne Tevhide kocasıyla kızı arasında kalır. Saib, Şirin'in yönetim aleyhine yazdığı bir yazıyı ele geçirir. Kendisiyle evlenmediği takdirde yazıyı teşkilata bildirmekle onu tehdit eder. Baskılara dayanamayan Şirin kendisini büyüten Arnavut asıllı hizmetçisi ile İstanbul'a kaçar. Amacı bir yolunu bulup Ramiz'i kurtarmak, başaramazsa onunla birlikte ölmektir. Padişah'a İttihat Terakki hakkında çok önemli bilgiler vereceğini söyleyerek Yıldız Sarayı'na girer.

Bizzat Padişah tarafından sorguya çekilen Ramiz açık yüreklilikle, isimlerini vermeden, Cemiyet üyelerinin ülkenin hayrına çalıştığını, fakat casusların yanlış beyanı sebebiyle Padişah'ın onları yanlış tanıdığını söyler. Ramiz'in söylediklerine inanmış gibi görünen Padişah eğer Cemiyet'in önde gelenleriyle bir araya gelebilirse beraberce Kânûn-i Esâsî'yi görüşüp ilan edebileceklerini söyler. Aradaki irtibatı kurması için Ramiz'i serbest bırakır. Said doğruca Selanik'e gider. Padişah'ın niyeti Cemiyet üyelerini bir araya getirip topluca yok etmektir. Söylediklerini daha inandırıcı hale getirmek için yıllar evvel, Mithat Paşa'nın Cemiyet üyelerine yazdığı vasiyeti bulmak için Yıldız'a giren fakat yakalanıp hapsedilen Ramiz'in babası Said Bey'i de serbest

bırakır. Mithat Paşa'nın vasiyetini sakladığı yerden bulan Said Bey de hiç vakit kaybetmeden Selanik'e gider. Ramiz Selanik'e vardığında Şirin'in ortadan kaybolduğunu annesinin de onu aramak için Manastır'a gittiğini öğrenir.

Huzuruna çıkan Şirin'in nişanlısı Ramiz için geldiğini bilen Padişah onun ağzından, Cemiyet liderlerine dair istediği bilgileri almaya muvaffak olamaz. Şirin'i konuşturması için daha önce maharetini tecrübe ettiği Ermeni asıllı cariyesi Kadın C.'ye gönderir. Haremi gezen Şirin, Padişah hanımlarının çok zavallı, acınası bir halde olduklarını görür. Koskoca Osmanlı Sultanı'nın hanımları adeta hapishanede gibi yaşamaktadır. Kadın C. Padişah'ın çocuğuna hamiledir. Fakat Padişah, çocuğun doğmasını istememektedir. Ermeni bir kadından doğacak çocuğun saltanatını yıkacağına dair gördüğü rüyanın etkisinde kalmıştır. Çocuğun doğmasını engellemek için Kadın C.'yi zehirli bir iğneyle gizlice öldürmeyi planlamaktadır. Bunun için Saray doktoru N.'ye emir vermiş, fakat Şirin meselesi ortaya çıkınca emir ertelenmiştir. Doktor N. aslında Cemiyet üyesi olup Saray'dan Cemiyet idaresine bilgi aktarmaktadır. Doktor N. Kadın C.'ye Padişah'ın kendisi için verdiği ölüm emrini anlatır. Şirin ve Kadın C., Yıldız Sarayı'nı koruyan Arnavut askerlerinin komutanlarından Fevzi Bey'le birlikte Manastır'a doğru yola çıkar. Şirin Selanik'te onlardan ayrılır. Ramiz'den hiçbir haber alamadığı için Padişah'ın onu öldürdüğünü düşünmektedir.

Ramiz sonunda yıllardır görmediği babası Said Bey'e kavuşur. Birlikte hasret giderdikten sonra Cemiyet'in Selanik'teki üyeleriyle bir toplantı yapılır. Mithat Paşa'nın mektubu okunur. Vasiyette Abdulhamid'e hiçbir şekilde güvenilmemesi tavsiye edilirken, kan dökülmeden hedefe ulaşılamayacağı belirtilir. Toplantıda Cemiyet'in karşısında duran bazı kimselerin öldürülmesine karar verilir. Bu doğrultuda ilk olarak Selanik kumandanı Nazım Bey öldürülür. Ramiz ve babası Cemiyet'in kararlarını iletmek için Manastıra gider. Orada Şirin'in annesiyle görüşürler. Cemiyet'in kararları Anadolu ve Balkanlardaki Müslim ve gayr-i Müslim halklar arasına yayılır. Resne'deki Niyazi Bey'in taburu başta olmak üzere, askeri birlikler teşkil edilir. Avrupa ülkelerinden destek istenir. Sultan'ın Saib gibi casuslar vasıtasıyla Cemiyet'in faaliyetleri aleyhine yaptığı çalışmalar bir fayda getirmez. Bir anda başlayan ayaklanma karşısında, Avrupa ülkelerinin de baskısıyla Abdulhamid Kânûn-i Esâsî'yi ilan etmek zorunda kalır.

Kadın C., doğan çocuğunun fotoğrafını Padişah'a gönderir. Ne var ki çocuk Saib'in tuttuğu bir kadın tarafından öldürülür. Tahmaz eve dönen Şirin'e Saib'le evlenmesi için hala baskı yapmaya devam eder. Diğer yandan Saib de Şirin'i tabancasıyla tehdit etmektedir. Şirin gizlediği hançeriyle tam Saib'e saldırmak üzereyken Cemiyet fedailerinden birisi iki el ateş ederek Saib'i öldür. Selanik idaresi bütünüyle Cemiyet taraftarlarının kontrolüne geçer. Şirin Ramiz'in yaşadığını öğrenir. Ramiz, Şirin'in annesi Tevhide ve babası Manastır'dan Selanik'e gelir. Cemiyet'in önde gelenlerinin katılımıyla Ramiz ve Şirin için görkemli bir düğün yapılır. Anayasanın ilanıyla birlikte iki sevgili çifte sevinç yaşar.

Takdir duyguları uyandıran yapıdaki romanlardan *Fetâtu Gassân*'da Hammâd, akli, cesareti ve asilliğiyle sevgilisi, Gassânî Meliki Cebele b. Eyhem'in kızı Hind'e kavuşmayı başarmıştır. Şam ve Irak'ın fetihlerindeki gayretiyle hem daha fazla kan akmasını önlemiş hem de şehirlerin ele geçirilmesini kolaylaştırmıştır. Bunun yanında Hîre Meliki Nu'man b. Münzir'in oğlu olduğunun anlaşılması şan ve şerefini daha da artırmıştır. *Arûsu Fergâna*'da ise Dırgâm, zengin bir toprak sahibinin yanındaki bir hizmetçinin oğlu iken kişiliği, zekası, cesaretiyle Halife Mutasım'ın muhafız alayının komutanlığına yükselmiş hatta gösterdiği yararlılıklar nedeniyle Halife kendisine "Sâhib" lakabını vermiştir. Kendi çabalarıyla elde ettiği bu şerefle asil bir ailenin kızı olan sevgilisi Cihân'a kavuşmuştur. Dırgâm, hakperst tavırları, savaşlarda sergilediği yiğitliği, gözü pekliği ile örnek bir şahsiyettir. Romanın sonunda soyunun asil bir aileye dayanıyor olmasının ortaya çıkması ile okuyucunun gözünde bir kat daha kıymet kazanmıştır. Benzer şekilde *Şarl ve Abdurrahmân*'da Hâni' ve Meryem, *Fetâtu Kayravân*'da Lamia, *Haccâc b. Yûsuf*'ta Hasan, *el-Inkılâbu 'l-Osmânî*'de Şirin ve Ramiz kişisel yeteneklerine uyan gayretleri ve başardıkları işlerle hem roman kahramanlarını hem de okuyucuyu kendilerine hayran bırakmaktadır. Her ne kadar gerçekçiliği ön planda tutmaya çalışsa da bu guruptaki romanların olay örgüsünde, Zeydan'ın realizmin sınırlarını oldukça zorladığı gözlemlenmektedir. Öyle ki romanlardaki serüven ve kişiler kimi zaman romans³¹⁵ türünü ve kahramanlarını anımsatmaktadır.

³¹⁵ Olay örgüsünün romantik aşk, şövalyelik ve kahramanlık hikayesi üzerine kurulu olduğu bir tür olup romanın bir önceki evresini teşkil eder. Bkz. Çetin, *a.g.e.*, s. 30.

1.1.6. Sentezleyici Yapı

Zeydan'ın bütün romanlarında olay örgüsünün sentezleyici yapının özelliklerini taşıdığını söylemek mümkündür. Bu yapıda önemli olan olaydır. Bu nedenle neredeyse romanın başından sonuna kadar karakterler olayların gölgesinde kalmış izlenimi doğmaktadır. Friedman'ın da belirttiği gibi romanın en ilkel şeklini temsil eden, daha çok macera ve polisiye romanlarında tercih edilen bu tarz yapılarda karakterlerin önemi olay örgüsüne katkı sağladığı ölçüde artar. Her ne kadar bu çeşit romanlarda ahlaki veya düşünsel konulara pek fazla yer verilme de³¹⁶ edebi ürünlerin eğitici olması gerektiği yönündeki kabulleri Zeydan'ı farklı davranmaya itmiştir. Yazar olayların en heyecanlı yerinde araya girerek konuyla doğrudan ilgisi olan veya olmayan meselelere yer vermekten kendisini alamamıştır.

Zeydan'ın romanları dağılan bir aile hikayesi veya bir aşk macerası etrafında örgülense de yukarıda görüldüğü gibi olay örgüsü farklı yapılarda kurgulanmıştır. Bu farklılık sayesinde romanlar birbirinin tekrarı olmaktan kurtulmuş, okuyucu karşısında câzibesini yitirmemiştir. Zeydan'ın romanlarının hem kendi döneminde hem de günümüze kadar gelen süreçte yoğun ilgi görmesinin sebepleri arasında olay örgüsündeki yapı çeşitliliğinin önemli etkisi vardır.

Zeydan, romanların fiktif yapısını oluşturan olaylarda yer yer halk hikayelerinden³¹⁷ yararlanmış, şekil açısından ise Batı edebiyatındaki romancılardan istifade etmiştir.³¹⁸ Scott'un *İvanhoe* romanındaki Anglo-Sakson-Norman çatışması gibi onun romanlarında da farklı din, mezhep ya da siyasi yapıya mensup guruplar arasındaki mücadeleler olay örgüsündeki çatışmanın temelini oluşturmaktadır.³¹⁹

Olay örgüsünün şekillenişinde Zeydan'ın Selîm el-Bustânî, Nûmân el-Kasâtîlî, Fransîs Marrâş gibi kendinden önceki Arap romancılarından da yararlandığını söylemek

³¹⁶ Friedman, *a.g.e.*, s. 147-148.

³¹⁷ Zeydan'ın romanlarında sık görülen macera içerikli, ilginç ve tesadüf eseri olaylar, hedefe ulaşma amacıyla yapılan hileler, kötü işler için kötü kalpli yaşlı kadınlardan yardım almalar, rüyalar, gelecekte haber vermeler halk hikayelerinin temelini oluşturmaktadır. Vitâr, *a.g.e.*, s. 30.

³¹⁸ Ahmed Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, Dâru'l-me'ârif, Kahire, 1994, s. 196; al-Bataineh, *a.g.t.*, s. 111.

³¹⁹ Ware, *a.g.t.*, s. 213.

mümkündür.³²⁰ Onun tarihî romana yönelmesinde özellikle el-Bustânî'nin tarihî romanlarının etkisi vardır.³²¹ Zeydan'ın romanlarındaki gibi birbirine son derece bağlı ama kavuşmaları imkansız gibi görünen aşıkların bütün engelleri aşarak bir araya gelme mücadelesi, el-Bustânî'nin romanlarının olay örgüsünü oluşturmaktadır. Zeydan'ı el-Bustânî'den ayıran en önemli husus ise romandaki tarihî gerçekliği onun daha ön planda tutma çabasıdır. el-Bustânî'nin tarihî karakterleri romandaki kurgusal dünyaya ait olduğu için tarihî gerçekliğin yansıtılmasında oldukça yetersiz kalmıştır. Zeydan'ın romanlarında kullandığı hayali kahramanları ise tarihî hadiselerin içerisinde hareket ettiği için gerçek tarihi canlandıran kimselerdir. Bu nedenle Zeydan'ın romanlarında tarihî gerçekliğe daha fazla bağlı kalınmıştır.³²²

Yukarıda da değinildiği gibi Zeydan, bir seri halinde olan romanlarının olay örgülerini benzer epizotları farklı şekillerde kullanarak meydana getirmiştir. Aşağıdaki başlıkta bu epizotlardan dikkat çekenler ele alınacaktır.

1.2. Zeydan'ın Romanlarında Öne Çıkan Epizotlar

Romanda aksiyonun sürekli yukarda ve canlı kalabilmesi için yazarlar beklenmedik, çeşitli entrika dolu ara hikâyelerle anlatımı zenginleştirme yoluna gitmiştir. Epizot olarak da isimlendirilen bu ara hikâyeler romancının, yaşamın farklı alanlarına temas edebilmesine imkan sağlar.

Olaylar romanın günlük yaşantıya bakan tarafını gösterir. “Romanın vitrinidir, uydurulmaz, hayattan ödünç alınır”.³²³ Bu nedenle yazar kurguladığı dünyayı hayatın reel çerçevesinin dışına taşırmamaya özen göstermeli, okuyucuyu hiç zorlanmadan roman alemine girebilmelidir.³²⁴ Romanın okuyucuyu içine alabilmesi ve onda bir hoşnutluk meydana getirebilmesi neredeyse bütünüyle olay örgüsünün kurgulanış biçiminde gizlidir.³²⁵ Başarılı bir kurguyla okuyucunun merak duygusu canlı tutularak

³²⁰ Sheehi, *A Genealogy of Modern Arab Subjectivity*, s. 250-253.

³²¹ *Zeydan Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye* (IV, 208)'de el-Bustânî'nin tarihî romanlarına dikkat çekerek onun kendisi üzerindeki etkisini kabullenmiş olmaktadır. Bkz. Bedr, *a.g.e.*, s. 98.

³²² Ware, *a.g.t.*, s. 211-212.

³²³ Tekin, *a.g.e.*, s. 63.

³²⁴ Durali Yılmaz, *Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 40.

³²⁵ Tekin, *a.g.e.*, s. 68.

romana bağlanması sağlanabilir. Bunun için romanda bazı sırların, gizemli hadiselerin olması gerekir. Okuyucu romanın nasıl biteceğini sonuna kadar kestirememelidir.³²⁶

Zeydan'ın romanları incelendiğinde olay örgüsünün değişik epizotlarla zenginleştirilerek okuyucunun merakının sürekli canlı tutulmaya çalışıldığı görülür. Ne var ki yazar her romanı için özgün ara hikâyeler üretme yerine benzer epizotları, farklı şekil ve kurguyla bütün romanlarında kullanma yoluna gitmiştir. Bu epizotlardan öne çıkanları bir iki örnekle şu şekilde sıralamamız mümkündür:

1.2.1. Seyahat Epizodu

Seyahat, romana çeşitli ara olaylar kazandırması, hareketlilik getirerek sürükleyiciliği artırması bakımından oldukça elverişli bir epizottur. Mikhail Bakhtin, “bir romanda karşılaşmalar genellikle yolda cereyan eder. Yol rastlantısal karşılaşmalar için özellikle iyi bir yerdir.” demektedir.³²⁷ Bu sayede romana yeni karakterler dahil etmek ve bazılarını çıkarmak mümkün olabilir.³²⁸ Seyahat, Zeydan'ın bütün romanlarında işlevsel biçimde, sıkça kullandığı bir epizottur. İçinde başka ara olaylar barındırmaya elverişli olması açısından kuşatıcı bir yanı da bulunmaktadır. Örneğin *İstibdâdu'l-Memâlik*'te Hasan, Kâhire'den Akka'ya giderken yolda yaralı halde bulduğu İmaduddîn'e yardım ederek hayatını kurtarır.³²⁹ Bu kurtarma eylemi romanın geri kalan kurgusunda oldukça belirleyicidir.

1.2.2. Kurtarma Epizodu

Zeydan'ın çoğu romanında rastlanan kurtarma epizodu, yukarıdaki örnekte de belirtildiği gibi olay örgüsünün şekillenişinde büyük pay sahibidir. Bu, okuyucunun nazarında kahramanın konumunu yüceltmek veya kurgudaki düğümü çözmek için çoğu zaman yazarın başvurduğu bir epizoddur. *el-Memlûku's-şârid*'de Emin Bey, Garib'i hırsızlardan kurtararak hem cesaretini ve fedakarlığını göstermiş hem de ailesini bulma yolunda önemli bir adım atmıştır. Benzer şekilde Sâlim Ağa da Garib'i esaretten

³²⁶ Butor, *a.g.e.*, s. 118.

³²⁷ Bakhtin, *a.g.e.*, s. 316-317.

³²⁸ Bourneur-Quellet, *a.g.e.*, s. 91.

³²⁹ *İstibdâdu'l-Memâlik*, s. 70-71.

kurtararak yıllar önce kaybettiği anne-babasına kavuşabilmiştir. *Esîru 'l-Mütemehdî*'de Şefîk, önce Fedvâ'yı kendisine saldıran gencin ellerinden kurtararak hayatının aşkını bulmuş, sonra da Fedvâ'nın babası Paşa'nın hayatını iki defa kurtararak aradaki engelleri aşmayı başarmıştır.

1.2.3. Kılık Değişirme (Kimlik Değişirme) Epizodu

Çevresel baskı veya şartlar gereği kimi zaman kahramanların farklı kılık ve kıyafete bürünerek sahte isimlerle ortaya çıktığı görülür. *Ebû Muslim el-Horasânî*'de Hâricî emirlerinden Salih, kimi zaman Dahhâk adıyla Cuhnâr'ın hizmetçisi iken, kimi zaman derviş kılığında Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed'e gaipten haberler vermekte, kimi zaman da müneccim kılığında Ebû Cafer el-Mansûr'a tavsiyelerde bulunmaktadır. Benzer şekilde Ebû Müslim'in Yahudi muhasebecisi İbrahim, müneccim kılığında onun adına casusluk yapmaktadır. *İstibdâdu 'l-Memâlik*'te Seyyid Abdurrahmân hayatı tehlikede olduğu için bazen derviş bazen de müneccim kılığına girerek ailesini bulmaya çalışmaktadır. *el-Memlûku 'ş-şârid*'de Mısır'dan Lübnân'a kaçan Selmâ, gerçek kimliğini gizlemek için burada Cemile ismini kullanmıştır. Benzer şekilde Memluk Emiri Emin Bey hayatı tehlikede olduğu için Süleyman adını kullanmaya başlamıştır. *Armânûsa tu 'l-Misriyye*'deki Markos gibi pek çok asker, kıyafet değiştirerek kolayca düşman ordusu içerisine sızmayı başarabilmiştir.

1.2.4. Esir Düşme Epizodu

Romanda heyecanı artırmak, gerilimi yükseltmek veya çözüme bir katkı sağlamak için kimi zaman kahramanların esir düştüğü görülür. Bütün bu esaretler bir şekilde özgürlüğe kavuşma ile sonuçlanır. Bece kabilelerine esir düşen *Ahmed b. Tolûn*'un baş kahramanı Demiyana Nevbe Kralı'na hediye edilir. Orada Sem'ân adında Mısır asıllı birinin sayesinde kurtulmayı başarır. *Armânûsa tu 'l-Misriyye*'de Arkadyus, Amr b. As'a esir düşmüş, fakat kendi başına kurtulmuştur. Kuşatma sırasında İskenderiye patriğine esir düşen Amr b. As ile beraberindekiler Patrik tarafından serbest bırakılmıştır.

1.2.5. Kayıp Kişinin Ortaya Çıkması

Pek çok romanda karşımıza çıkan bu epizod olay örgüsüne hareketlilik getirmesinin yanında okuyucu üzerinde duygusal bir atmosferin oluşmasını da sağlar. *Gâdetu Kerbelâ*'da Hıcr b. 'Adî'nin kızı Selmâ birkaç gün konakladığı manastırdaki keşişin, uzun yıllar görmediği dedesi Hucr el-Kindî olduğunu romanın sonunda öğrenir. *Fethu'l-Endelus*'te devamlı Tarık b. Ziyâd'ın yanında duran Bedr'in, Kont Julyan'ın yıllar evvel kaçırılan oğlu Tomas olduğu anlaşılır.

1.2.6. Sır Epizodu

Zeydan, aşağı yukarı bütün romanlarında okuyucuyu hikâyeye bağlamak için özellikle başkahramanların akıbetini belirleyecek önemli bir sırrı gündemde tutmaktadır. Romanın sonunda ortaya çıkan bu sır ile düğümler çözülmekte ve çoğunlukla mutlu sona ulaşılmaktadır.³³⁰ Romanlarda "keşfu's-sırr" adıyla başlayan pek çok bölüm bulunmaktadır. Gizemli hale getirilen bazı eşya, olay veya kişilerle okuyucunun merakı sürekli canlı tutulmaya çalışılmıştır. *Esîru'l-Mütemehdî*'de Şefik'in babası İbrahim'in, eşine bile açmayı yasakladığı sandık, roman boyunca okuyucunun ilgisini çeken gizemli bir nesne olmuştur. Benzer gizemli sandık hikâyeleri *Haccâc b. Yûsuf* ve *el-Emîn ve'l-Me'mûn*'da da yer almaktadır. *Arûsu Fergâna*'da Dırgâm'ın babasının kim olduğuna yönelik sır sonunda annesi tarafından açıklanır. Dırgâm, Harun Reşid'in oğlu olup bu durumu annesinden başka kimse bilmemektedir. Diğer romanlardaki bütün sırlar sonunda açığa çıkmasına rağmen *Azrâu Kureyş*'te Esmâ'nın babasının kim olduğu ve *Şarl ve Abdurrahmân*'da Salime'nin yanından hiç ayırmadığı çantada ne olduğu gizli kalmıştır.

1.2.7. Kaçma Epizodu

Romanlarda yer yer rastlanan epizotlardan birisidir. Özellikle kadın kahramanların babalarının isteğiyle veya başka şekilde zorla evlendirilmeleri durumunda başvurdukları bir yöntem gibidir. *el-Memlûku 'ş-şârid*'de Selmâ, *Ahmed b.*

³³⁰ Sheehi, *Foundations of Modern Arab Identity*, s. 78-79.

Tolûn'da Demiyana, *el-Inkılâbu'l-Osmânî*'de Şirin, *Arûsu Fergâna*'da Cihan, *Şeceretu'd-durr*'de Şukar, *Fethu'l-Endelus*'te Floranda istemedikleri kişilerle evlenmemek için kaçma yoluna başvurmuştur. Emin Bey ve ailesinin Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın, Seyyid Abdurrahmân ve ailesinin Mehmet Ali el-Kebîr'in, *Culnâr*'ın Ebû Müslim'in baskı ve zulmünden kaçıışı bu epizodun farklı bir türüdür.

1.2.8. Suikast Epizodu

Zeydan'ın ara sıra kullandığı epizotlardan biridir. Bu bağlamda ilk olarak *el-Memlûku's-şârid*'de Kavalalı'nın Memluk emirlerine ve Melik en-Nemir'in İsmail Paşa'ya düzenlediği suikast gösterilebilir. *17 Ramazân*'da Hz. Ali, Muaviye ve Amr b. As'a karşı tertip edilen suikastlar vardır. Bunlar tarihî hadiselerden hareketle kurgulanan gerçek suikastlardır. *Fetâtu'l-Kayravân*'da Fatımî Halifesi Mu'iz'e ve *Gâdetu Kerbelâ*'da Yezid'e düzenlenen suikastlar bütünüyle kurmacadır. Bu epizotlar Zeydan'ın romanlarında genellikle gerçek şahsiyetler üzerinden kurgulandığı için tarihî gerçekliğin tahakkümünde kalmış ve olay örgüsünde beklenen heyecanı oluşturamamıştır.

1.2.9. Tuzak Epizodu

Serüven içerisinde heyecanı artırmanın yollarından birisi de iyi taraftaki kahramanlara tuzak kurulmasıdır. Bu epizodu Zeydan pek çok romanında farklı şekillerde kullanmıştır. *Fetâtu'l-Kayravân*'da kötü adam Ebû Hâmid'in adamları başkomutan Cevher'in oğlu Hüseyin'i pusuya düşürerek ele geçirir. Niyetleri onu Bintu'l-İhşîd'e rehine olarak vermektir. Fakat Hüseyin'in esir düştüğünü öğrenen Lamia bir yolunu bularak onu kurtarmayı başarır. Ebû Hâmid'in Halife Mu'iz'i öldürmek için kurduğu tuzak da yine Lamia'nın gayretleriyle boşa çıkarılır.³³¹ Tuzak epizodunda kahramanların kurulan bütün tuzaklardan bir şekilde kurtulduğu görülür.

³³¹ *Fetâtu'l-Kayravân*, s. 130-141, 220-225, 249-251.

1.2.10. Tesadüf Epizodu

Zeydan'ın romanlarında rastlantı neticesi gelişen önemli hadiselere sıkça yer verilmektedir.³³² Olay örgüsünün şekillenişinde, hikayedeki çatışma ve düğümün çözümünde tesadüfen gerçekleşen olayların fazlaca etkin olduğu görülür. *el-Memlûku's-şârid*'de diyar diyar gezerek ailesini bulmaya çalışan Emin Bey, tesadüfen Suriye çöllerinde oğlu Garib'le karşılaşır ve ailesine kavuşur. Yine Mısır çöllerinde Emîn Bey'in Garib'i bedevilerden kurtarması da bir rastlantı sonucudur.³³³ Neredeyse kurtarma epizodunun kullanıldığı her yerde tesadüf unsuru bulunmaktadır. Tesadüf epizodunun fazlaca kullanılması gerçeklik duygusunu zedelemiş, romanları sanatsal yönden zayıflatmıştır.³³⁴

1.2.11. Ölüm ve Evlenme Epizodu

Ölüm ve evlenme gerçek hayatın yansıması şeklinde görülen romanlardaki kurgusal yaşamın zorunlu elemanları gibidir. Bu iki epizodun önemine dikkat çeken Forster, “Ölümlerle evlenme yardımı yetişmeseydi birçok romancı kitabını nasıl bitirirdi bilmiyorum.” demektedir.³³⁵ Zeydan'ın trajik sonla biten romanlarında ölüm epizodu öne çıkarken mutlu sonla bitenlerde evlenme epizodu hikayenin bitiş noktasıdır. *İstibdâdu'l-Memâlik* mutlu sonla bitse de içerisinde aşk unsuru barındırmadığı için evlilik değil, dağılan aile fertlerinin tekrar bir araya gelmesi final noktasıdır. *el-Memlûku's-şârid* den *Salahaddîn el-Eyyûbî*'ye kadar mutlu sonla biten romanların finali evliliktir. Bütün engelleri aşan sevgililer mücadelelerinin sonunu evlilikle taçlandırmaktadır.

1.2.12. İntikam Epizodu

Zeydan'ın sık kullandığı epizotlardan birisi de romandaki heyecanı artırma yönünde oldukça işlevsel olan intikam epizodudur. İyi ve kötü şeklinde oluşacak kutuplaşmada yazarın yönlendirmesiyle okuyucu iyi tarafı seçerek yazarla aynı safta yer

³³² el-Fahûrî, *a.g.e.*, s. 27; Abdurrahmân el-'Aşmâvî, *Vakfe me'a Corci Zeydân*, Mektebetu'l-'abîkân, Riyad, 1993, s. 51.

³³³ *el-Memlûku's-şârid*, s. 60, 149-153.

³³⁴ Ahmed Heykel, *a.g.e.*, s. 196.

³³⁵ Forster, *a.g.e.*, s. 139.

alacak böylece onun fikirlerinin doğal savunucusu olacaktır. *Gâdetu Kerbelâ*'da olay örgüsü, Hz. Ali taraftarı olduğu için Muâviye tarafından feci bir şekilde öldürülen Hucr b. Adî'nin kızı Selmâ ve kardeşinin oğlu Abdurrahmân'ın intikam almak için Halife Yezid'i öldürme planı üzerine kurgulanmıştır. Benzer bir şekilde *17 Ramazân*'da Hâriciler ile Hz. Ali arasında meydana gelen savaşta babasını kaybeden Kâtâm'ın Hz. Ali'den intikam alma mücadelesi hikayenin ana eksenini teşkil etmektedir. İntikam epizodu farklı kurgularla Zeydan'ın çoğu romanında kullanılmıştır.

1.2.13. Rüya Epizodu

Zeydan'ın romanlarında öne çıkan epizotlardan birisi de rüyadır. Söz ve davranışlar bir duyguyu anlatmada yetersiz kaldığında veya var olan çatışmanın boyutunu gereği gibi yansıtamadığında bu epizottan yararlanılmıştır.³³⁶ Yazar *Fetâtu'l-Kayrevân*'da olduğu gibi ara sıra rüya (الحلم) kelimesini bölüm başlığı olarak da kullanmaktadır. Bu epizot kimi zaman uzun ayrılık sebebiyle hasret çeken sevgililerin birbirlerini rüyada görmesi şeklinde tezahür eder. Bir bakıma rüya, sevdiğinden haber alma vesilesi gibidir. Lamia, sevgilisi Hüseyin'e kurulan tuzağı rüyasında görür ve onun Ebû Hâmid'in eline geçtiğini anlar.³³⁷ Benzer şekilde *Esîru'l-Mütemehdî*'de Şefik rüyasında Fedvâ'nın hastalandığını görmektedir.³³⁸ Rüya kimi zaman da Rahip Bahira'nın Hz. Peygamber'in ortaya çıkacağını rüyasında görmesinde olduğu gibi gelecekte haber verme vesilesi şeklinde tezahür eder. Abdulhamid'de ise rüya kabusa dönüşür. Boğazın soğuk sularına attırarak öldürdüğü insanların hayali ona rahat uyuma fırsatı vermemektedir.³³⁹

Romanlardaki çatışma ve gerilim unsuru bu epizotlardan bir kaçının değişik şekillerde kullanılmasıyla oluşmaktadır. Zeydan'ın roman telifinde tarihî romanın babası sayılan Walter Scott'tan etkilendiği pek çok kimse tarafından dile getirilmiştir.³⁴⁰ Bu etki özellikle olay örgüsünde fiktif gerçeklikle tarihsel gerçekliğin birlikte

³³⁶ Bourneur-Quellet, *a.g.e.*, s. 190.

³³⁷ *Fetâtu'l-Kayrevân*, s. 217.

³³⁸ *Esîru'l-Mütemehdî*, s. 178.

³³⁹ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, *a.g.e.*, s. 61-65

³⁴⁰ Ghada Alghamdi, *East Meets West: The Impact of British Novelists Upon Modern Arabic Fiction*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Arkansas State University, 2013, s. 20.

sunuluşunda kendisini gösterir. Scott bu konuda iki yol izlemiştir. İlkinde tarihî olayların içine, gerçekliğini bozmadan bütünüyle kurgusal bir hikâye yerleştirmiştir. Bu *Waverley* (1814) romanında karşılaşılan yapıdır. *Ivanhoe* (1819) romanındaki diğer yapıda ise benzer şekilde tarihî gerçeklik üzerine bir kurgu olsa da olaylar genel olarak hayali kahramanlar etrafında meydana gelmektedir.³⁴¹ Zeydan'ın romanlarında da tarihle kurmacanın sunuluşunda benzer iki yapının yer aldığı görülmektedir. Romanları içerisinde *Abbâse uhtu'r-Reşîd*, *Ebû Muslim el-Horasânî*, *Şeceretu'd-durr*, *17 Ramazân*, *el-Emîn ve'l-Me'mûn*'da ilk yapıyı kullanmıştır. Bu romanlarda kahramanlar bizzat tarihi yaşamakta, adeta tarihî olayların canlandırması yapılmaktadır. Geri kalan romanlarda ise diğer yapı kullanılmıştır. Bu romanlarda kahramanlar çoğunlukla tarihî hadiselerin dışında, fakat etkisi altında kendi hayatlarını yaşamakta, tarihî gerçeklik okuyucuya onların bakış açısından yansıtılmaya çalışılmaktadır.

Zeydan'ın Scott'tan ilham aldığı hususlardan biri de tarihî olayların içerisine romantik bir aşk hikâyesi dahil etmesidir. Scott gibi onun da öncelikli hedefi okuyucunun ilgisini çekecek bu aşk hikâyesiyle romanın cazibesini artırmak ve daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamaktır.

1.3. Bölümler ve Sanatsal Yapı

19. yüzyıl romancıları genel olarak romanlarını kendi içinde bir bütünlük taşıyan bölümlere ayırmıştır. Romanların gazete ve dergilerde tefrika edilerek yayınlanması bu yöntemi yaygınlaştırmıştır.³⁴² Döneminin anlayışına uygun olarak Zeydan da romanlarını bölümler halinde telif etmeyi tercih etmiştir. Olaylar tek bir zincir halinde veya iç içe geçmiş halkalar şeklinde sunulmamış, birbiriyle irtibatlı çok sayıda olay zincirinin birleşiminden meydana gelmiştir. Bu tür yapılarda bir bölümdeki hadiselerin bir seviyeye kadar anlatılmasından sonra diğer bölüme geçildiği, geçişlerin genellikle olay zincirlerinin kesişme noktalarında gerçekleştiği görülür.³⁴³ Onun bu şekli seçmesinde yazdığı romanları tefrika halinde *el-Hilâl* dergisinde yayınlamasının etkili

³⁴¹ Göğebakan, *a.g.e.*, s. 24.

³⁴² Mendilow, *a.g.e.*, s. 240.

³⁴³ Şerif Aktaş, "Kurtuluş Savaşını Yapan İki İnsan Tipinin Hikayesi: Küçük Ağa", *Milli Kültür*, S. 12, Ankara, 1983, s. 76, 77.

olduğu söylenebilir. Romanların bölümlere ayrılmasının yazara sunduğu imkan yanında okuyucuya sağladığı kolaylıkları göz ardı etmemek gerekir. Olaylar arası geçişte bölümler, yazarın işini kolaylaştırır. Bunun yanında okuyucu zihin yorgunluğunu gidererek bir sonraki bölümü merak içinde beklemeye koyulur.³⁴⁴ Okuyucunun düşüncelerine çok önem veren Zeydan romanlarını bölümlere ayırarak yazmakla hem kendi işini kolaylaştırmış hem de okuyucunun beklentilerini karşılamıştır.

Kimi edebiyatçılar olay örgüsünün, romanın estetik değeri ve sanatsal tarafının belirlenmesinde birincil ölçüt olduğunu, romana güzellik kazandıran biçimin olay örgüsünden kaynaklandığını ifade etmiştir.³⁴⁵ Bu bağlamda Moran, şiirle roman arasında bir ilişki kurarak “şiirde dil nasıl kendi özel düzenlenişi ile kendi kendini sergiliyorsa roman da olay örgüsü ile kendi vücuda gelişini, kendi kuruluşunu anlatır” demektedir.³⁴⁶

Zeydan’ın romanlarının bütün öğelerine sinen didaktizm, olay örgüsünün şekillenmesinde ve bölümlerin oluşmasında baş aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Matti Moussa, Scott ve Dumas’ın tarihî gerçekleri romanlarında sadece çerçeve olarak kullandığını, olay örgüsündeki hikâyeyi kurgularken özgürce hareket ettiğini, Zeydan’ın ise temel hedefinin okuyucuya tarih öğretmek olduğu için tarihî hadiseleri romanın içine soktuğunu söylemektedir.³⁴⁷ Romanların adeta tarih kitabını hatırlattığını düşünen Şevki Dayf’ın şu değerlendirmeleri ise daha sert durmaktadır:

“Zeydan büyük hadiseleri anlatan yirmi küsur roman yazmıştır. Bunlar gerçek anlamıyla roman değil, içerisinde bir aşk hikâyesinin yer aldığı roman suretinde tarihtir. Öyle ki yazar insânî his ve tavırları tahlil etmeden ve her hangi bir değişiklik yapmadan olayları olduğu gibi verir.”³⁴⁸

Dayf’ın değerlendirmelerine bütünüyle katılmak zordur. Zeydan’ın öğreticiliği önde tuttuğu, kimi zaman romanlardaki bazı bölümlerin tarih kitabına dönüştüğü

³⁴⁴ Philip Stevick, “Roman Bölümlerinin Dayandığı Teori”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988, 163, s. 165.

³⁴⁵ Forster, *a.g.e.*, s. 136.

³⁴⁶ Moran, *a.g.e.*, s. 173.

³⁴⁷ Moussa, *a.g.e.*, s. 199.

³⁴⁸ Şevkî Dayf, *el-Edebu'l-'Arabîyyu'l-mu'âsir fî Mısır*, Dâru'l-ma'ârif, Kâhire, ty., s. 211.

söylenbilir. Buna rağmen bütüne bakıldığında ise kurmaca bir dünyanın okuyucuyu etkisine aldığı ve peşinden sürüklediği inkar edilemez bir gerçektir.

Zeydan'ın öğreticiliği ön planda tutan bir yaklaşım sergilemesi, biçimdeki estetik ve sanatsal kaygıların çoğu zaman ikinci plana itilmesine³⁴⁹ sebep olmuştur. Romanlardaki kurgusal öğeler güçlü olsa da didaktizmin hizmetindedir. Çünkü Zeydan romanlarını kurgularken sanat endişesinden ziyade tarihî bilgiyi sunmayı öncelmiştir. Romantik bir hikayenin içine tarihî malumatı yerleştirebilme çabası çoğu zaman kahramanları şans eseri ve tesadüfen gerçekleşen olayların kucağına itmiştir. Bu durum tarihî gerçekliği zayıflattığı gibi romanın edebi niteliğine de gölge düşürmüştür.³⁵⁰ Ayrıca kurmaca yapıyı oluşturan unsurların tarihî hadiselerle ve kişiliklerle ilişkisi yeterince kuvvetli değildir. Bu ve benzeri nedenlerle romanlar teknik açıdan yetersiz kalmıştır.

İstibdâdu'l-Memâlik ile Nâmık Kemal'in *Cezmi* romanını karşılaştıran Bedrettin Aytaç her iki romanda, aktarılan tarihî bilgilerin kaynağına işaret eden dipnot kullanıldığını ve her ikisinin de bir tez içerdiğini belirttikten sonra Batı tarihî romanı tarzında yazılan eserlerin ilk örnekleri olması yönüyle bu romanları teknik açıdan zayıf olarak değerlendirmiştir.³⁵¹

Zeydan tarihî bir vaka, mekan veya kişi hakkında okuyucuya bilgi vermek istediği zaman anlatımın tabiliğini ihmal edip kurduğu zayıf bir alaka ile yeni bölümler açarak araya girmekten çekinmemiştir. Bu durumu, istisnasız onun bütün romanlarında görmek mümkündür. *17 Ramazân*'da hikâyenin olağan akışı içerisinde Saîd ve dedesi Ebû Rihâb arasındaki diyalogda *Batıl İtham, Ali ve Hilafet, Muâviye ve Taraftarları, Hâriciler* adıyla dört bölümde dönemin siyasal çekişmelerini özetlemeye çalışmıştır.³⁵² Benzer şekilde *Fetâtu Gassân*'da Rahip Bahira Kilisesi'nde gerçekleştirilecek saç kesme ayininde Abdullah, Hammâd ve Rahip arasında geçen diyalogda Abdullah'ın ağzından Arapların geçmişi, Perslerle münasebetine ve Pers Devletine dair bazı

³⁴⁹ Heddâre, *a.g.e.*, s. 346; Cemîl Hamdâvî, "Rivâyâtü Corcî Zeydân beyne't-târih ve't-teşvîki'l-fennî", *Dîvânü'l-'Arab*, 1 Mart, 2007, <http://www.divanalarab.com/spip.php?article7989>, (29. 04. 2015).

³⁵⁰ Ahmed Heykel, *a.g.e.*, s. 196.

³⁵¹ Aytaç, *a.g.m.*, s. 69.

³⁵² *17 Ramazân*, s. 45-52.

konuları *Hîre Kıralları, Nu'mân b. Münzir'in Öldürülüşü, Zû Kâr Hadisesi, Pers Devleti, el-Medâin, Kisrâ'nın Sarayı* başlıkları altında ele almıştır.³⁵³

el-İnkılâbu'l-Osmânî'de İstanbul ve Yıldız Sarayı'nın işleniş diğerlerine göre daha fazla dikkat çekicidir. Zeydan burada bütünüyle fiktif yapının dışına çıkarak kendi bakış açısıyla adeta bir tarih kitabı yazıyor gibi konuyu ele almış³⁵⁴, sonraki bölümde II. Abdulhamid'in "ironik portresiyle"³⁵⁵ yeniden romana dönmeye çalışmıştır. Bu sırada önceki bölümle sonraki bölümler arasında herhangi bir bağ kurma ihtiyacı hissetmemiştir.³⁵⁶ Sürekli okuyucuya malumat yükleme telaşı sebebiyle romanların kurgusal yapısında parçalanmalar ve karışıklıklar meydana gelmiştir. Bu nedenle Zeydan'ın romanları pek çok edebiyatçı tarafından sanatsal yönü itibariyle de zayıf görülmüştür.³⁵⁷

Yazar bazen bölümler arasındaki kopukluğun farkına varmış görünmektedir. Bir yerden başka bir yere keskin geçişler yaptığı zaman arada bir irtibat kurmak için okura yönelmiştir. Örneğin *İnkılâbu'l-Osmânî*'de "Bırakalım onlar Şirin'i arayadursunlar biz Ramiz'e dönelim", "Selânik halkını bırakıp İstanbul'a gidelim" gibi ifadelerle bölümler arasında alaka oluşturmaya çalışmıştır. Fakat kurulan irtibatlar doğal olmadığı için bölümler arasında tam bir bütünlük oluştuğunu söylemek güçtür.

Zeydan'ın romanlarını inceleyen başka araştırmacıların da değindiği gibi³⁵⁸ romanlardaki bölüm başlıkları tarihî gerçeklik ve fiktif gerçeklik arasında sürekli gidip gelmektedir. Kurgu ile gerçeğin bu şekilde bir araya gelişi bütünlüğü bozan başka bir faktördür. *Abbâse uhtu'r-Reşîd*'deki *Bağdat, Ebû'l-'Atâhiye, İki Garip, Hırsızlık, Abbâse Romanın Gelini, Şaşkınlık, Endişe, Köle Evi, Köle Grupları, Emîn'in Sarayı* gibi bölüm başlıklarında kimi zaman tarihî gerçekliğe kimi zaman da fiktif gerçekliğe işaret edilmektedir. Olay örgüsü içerisinde tarihî gerçeklikle fiktif gerçeklik bir bütünü

³⁵³ *Fetâtu Gassân*, s. 288-308.

³⁵⁴ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 53-57.

³⁵⁵ Şener Şahin, *Corcî Zeydân'ın Tarihî Romancılığı Osmanlı İnkılâbı Örneği*, Emin Yayınları, Bursa, 2013, s. 135.

³⁵⁶ Şahin, *a.g.e.*, s. 135.

³⁵⁷ Bedir, *a.g.e.*, s. 106; el-Fâhûrî, *a.g.e.*, s. 27; el-Makdîsî, *a.g.e.*, s. 516; el-'Aşmâvî, *a.g.e.*, s. 16; Abdullah İbrahim, "Corcî Zeydân râidu't-temsîli's-serdî li't-târîh", *el-Hayât*, 2 Haziran 2014.

³⁵⁸ Bedr, *a.g.e.*, s. 106; Starkey, *The Historiography of Islamic Egypt*, s. 253-254; Bashkin, *a.g.e.*, s. 292.

oluşturmaktan daha çok roman boyunca iki ayrı hikâye gibi yanyana gitmektedir. Ayrıca kimi zaman bölüm başlıkları “Azizin ölümden kurtuluşu” örneğinde olduğu gibi ileride yaşanacakları baştan haber vererek heyecanı düşürmektedir.

Zeydan romanlarında, ele alınan kişi ya da olay hakkında klasik tarih kaynaklarında yer alan bilgilerden olabildiğince yararlanmıştır. Tarihî bilgileri az ya da çok aslına uygun bir şekilde ele aldıktan sonra bunlar üzerinden yarı kurgu, yarı gerçek bir senaryo ile anlatmaya çalıştığı konunun ahlâkî, siyasi ve manevi yönleri üzerinde durmuştur. Bu arada bütünüyle kurgusal olan bir aşk hikayesini de tarihî gerçekliğe ilave etmiştir. Bu yönüyle eserin özellikle kurmaca yapısı hayal ve duygunun öne çıktığı edebiyattaki romantizm akımının³⁵⁹ etkisi altında ilerlemiştir. Fakat tarihî gerçekliğin aktarılmasında yaşamı ve olguları ‘gerçek çizgileriyle görme ve gösterme çabasını güden’³⁶⁰ realist yaklaşım daha ön plandadır.

Genel olarak romanların olay örgüsü mutlak surette iyi olarak vasedilen başkahramanların hikâyesi üzerine kurgulanmıştır. Romanlardaki tarihî konular, bu başkahramanların birbirlerine kavuşma uğruna verdikleri mücadele içerisinde, yeri geldikçe, ele alınır. Tarihî konular ile kahramanların yaşadığı macera birlikte sona erer. Mezkur özellikler nedeniyle Zeydan’ın romanları macera, aşk ve kahramanlık hikâyelerinin karışımı sayılabilir. Bu doğrultuda Samah Selim, anlatıdaki romantizme de dikkat çekerek Zeydan’ın tarihî romanlarını romantik macera romanları şeklinde değerlendirmiştir.³⁶¹

Macera romanlarında amaç, birbirinden ilginç olaylarla okuyucunun dikkatini çekmek ve romana bağlamaktır. Bu nedenle roman kişileri olayların elinde birer oyuncak gibi sağa sola savrulmakta gerçek ağırlıklarıyla romanda boy

³⁵⁹ Romantizm 18. yüzyılın sonunda klasizmin aşırı kuralcılığına karşı başlayan duygu ve hayale önem veren bir edebiyat akımıdır. Romantizm ekolüne mensup yazarlar, romanlarında kahramanlar ve olaylarla ilgili düşüncelerini çekinmeden ortaya koymuşlardır. Bkz. Seyit Kemal Karaalioğlu, *Edebiyat Akımları, İnkılâp ve Aka Kitabevleri*, İstanbul, 1980, s. 59-61; Ömer Tuğrul Kara, “Toplumsal Olayların Etkisiyle Gelişen Üç Büyük Akımın Türk ve Dünya Edebiyatında İzler”, *The Black Sea Journal of Social Sciences*, Yıl, 2, S., 2, Bahar, 2010, s. 80.

³⁶⁰ Karaalioğlu, *a.g.e.*, s. 87; Enise Kantemir, “Gerçeklik”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, c. 6, S. 1, 1973, s. 141.

³⁶¹ Samah Selim, *The Divided Subject: Narrative Enactments of the Nation in the Egyptian Village Novel*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, Manhattan, 1997, s. 42.

gösterememektedir. Olaylar arasındaki irtibatın her zaman gerçekçi ve güçlü bir şekilde kurulamaması olay örgüsünü zayıflatmaktadır. Yazar bu türde olay örgüsünü istediği gibi kurgularken bir taraftan da okuru heyecanlandıracak hikâyecikler oluşturabilmektedir. Bu tarz ise bazı eleştirmenlerce romanın en basit ve ilkel türü olarak kabul edilmiştir.³⁶² Zeydan'ın romanları da bu açıdan değerlendirildiğinde kahramanlardan daha çok olayların öne çıktığı, kahramanların kendilerine has bir kişiliklerinin oluşmadığı ve tesadüfen gerçekleşen çok sayıda olayın anlatılan hikayenin gerçekliğine gölge düşürdüğü görülmektedir. Bunun yanında okuyucuyu romana bağlamak için merak uyandıran epizotlar devreye sokulmakta, fakat romanın bölümleri arasındaki bütünlük her zaman korunmamaktadır.

Zeydan'ın romanlarında tarihî unsur sadece romandaki olay örgüsünün şekillenişine etki etmemekte, aynı zamanda romanın nasıl sona ereceğini de belirlemektedir. Okuyucuların genelde âşıkların birbirlerine kavuştuğu mutlu sonu tercih etmeleri sebebiyle bu tarz romanların mutlu sonla bitmesi alışıl gelmiş bir durumdur.³⁶³ Romanların çoğu mutlu sonla biterken *Azrâu Kureyş*'te Esmâ'nın sevgilisi Muhammed b. Ebî Bekr, *Ebû Muslim el-Horasânî*'de Cülner'in âşık olduğu Ebû Müslim tarihî şahsiyetler olarak, romanda anlatılan olayların geçtiği dönemde, tarihî verilere uygunluk açısından ölmesi gerekmektedir. Bu durum zorunlu bir şekilde romanı acı sona sürüklemektedir. Benzer şekilde *Abbâse uhtu'r-Reşid*'de aşk hikâyesi gerçek tarihî şahsiyetler arasında yaşandığı için yazarın dikkate aldığı kaynağa uygun olarak acı bir sonla bitmiştir.

Zeydan'ın romanlarının yayınlandığı dönemde okuyucudaki mutlu son beklentisinin, oldukça yüksek olduğu görülmektedir. İlk romanı *el-Memlûku'ş-şârid*'in ilk baskısında Emîn Bey'in vefalı hizmetçisi zenci Said, Emin Bey'in yanlışlıkla vurduğu bir kılıç darbesiyle ölür. Böyle bir hazin son okuyucuyu memnun etmez, gelen talepler doğrultusunda sonraki baskıda romanın sonunda Said, mezkur kılıç darbesinden yaralı olarak kurtulur ve mutlu aile fotoğrafının içine dahil olur.³⁶⁴

³⁶² Forster, *a.g.e.*, s. 64-84.

³⁶³ Bedr, *a.g.e.*, s. 105.

³⁶⁴ Philipp, *a.g.t.*, 111; Ware, *a.g.t.*, s. 209.

Abbâse Uhtu'r-Reşîd de kötü bir sonla bitince okuyuculardan ciddi tepkiler gelir. Fakat Zeydan bu sefer okuyucuların isteği doğrultusunda romanın sonunu değiştirmez.³⁶⁵ Muhtemelen artık romancı olarak kendini kabul ettirdiğini düşünmekte ve bir yazar için kusur sayılacak böyle bir tavırdan kaçınmaktadır. Çünkü kendisi, yayıncının isteği doğrultusunda romanı değiştirdiği için Scott'u eleştirmiştir. Ayrıca romanın başkahramanı Câfer el-Bermekî, gerçek tarihî bir şahsiyet olarak romanın başkahramanlarından biridir. Olay örgüsü bir taraftan onun hayat hikayesi etrafında dönmektedir. Câfer el-Bermekî'nin trajik sonu çok iyi bilinen tarihî bir gerçektir. Okuyucunun hatırına kesin bir tarihî gerçekliğin değiştirilmesi, Zeydan'ın roman anlayışı ile çelişmektedir. *el-Memlûku'ş-şârid*'in ilk baskısında ölen Said'i, hayali bir kahraman olduğu için yaralı olarak kurtarıp tekrar hayata döndürmek zor değildir. Fakat *Abbâse Uhtu'r-Reşîd*'de romanın kötü sonunun değişmesi için olay örgüsünün yeniden düzenlenmesi, başkahramanların yeniden belirlenmesi, kısaca yeniden yazılması gerekmektedir. Bu da yazar için kolay bir iş değildir.

Aşk unsurunun temsilcileri hayali şahıslar olduğunda veya tarihî kişilikler olsa bile kaynaklardaki bilgiler doğrultusunda olayların yaşandığı dönemde ölmüyorlarsa romanların mutlu sonla bittiği görülmektedir. *el-Inkılâbu'l-Osmânî*, *el-Memlûku'ş-şârid*, *Ahmed b. Tolûn*, *Arûsu Fergâna* gibi romanlarda başkahramanlar kurmaca kişilerden oluşmaktadır. *Fethu'l-Endelus*'te Alfonso ve Florinda, *Fetâtu Kayrevân*'da Cevher'in oğlu Hüseyin gerçek tarihî kişiliklerdir. Fakat tarihî gerçeklik onların ölmelerini gerektirmemektedir. Böyle durumlarda yazar romanları için daima mutlu sonu tercih etmiştir.

Walter Scott'un romanlarında olduğu gibi Zeydan'ın romanlarında da mutlu son adeta bir zorunluluk gibi durmakta ve okuyucu tarafından rahatlıkla tahmin edilebilmektedir. Romanın sonunda kahramanlar sanki dünyanın bütün karmaşasından arındırılarak farklı bir âleme geçmiş gibi mutludur. Bu tavrıyla Zeydan okuyucularına

³⁶⁵ Philipp, *a.g.t.*, 115.

iyimser bakış açısıyla geleceğin daha iyi olacağı duygusunu aşılıyarak onları yüreklendirmek istemiş olabilir.³⁶⁶

Forster, Walter Scott'un romanlarının, tam anlamıyla roman değeri taşımasına rağmen yazarın, öyküsünü sağlam bir temele oturtturarak anlatabilme ve okuyucunun merakını canlı tutabilme yeteneği sayesinde çok tutulduğunu ve meşhur olduğunu ifade etmektedir.³⁶⁷ Zeydan'ın romanları için de benzer şeyleri söylemek mümkündür. Okuyucu tarafından çok beğenilmesine ve pek çok yabancı dile çevrilmesine rağmen kimi eleştirmenler, bütün unsurlarında baskın didaktizm, fiktif gerçekliği zorlayan tesadüfler ve sanatsal yapısındaki zayıflık nedeniyle Zeydan'ın romanlarının sanatsal yönden tam anlamıyla roman sayılamayacağını dile getirmiştir.³⁶⁸ Mezkur kusurlarına rağmen romanların çok rağbet görme sebeplerinden biri, belki en önemlisi yazarın yukarıda sıralanan epizotları farklı biçimlerde kullanarak kurguladığı hikâyelerle okuyucuyu romana bağlayabilmesidir. Eleştirmenlerce problem sayılan didaktik üslubun Zeydan'ın okuyucu kitlesinde benzer düşünceler oluşturmadığı görülmektedir. Hatta okuduğu eserden tarihe yani gerçek hayata yönelik bilgi edinme imkanının romanlar açısından ayrı bir cazibe unsuru olduğu söylenebilir.

Okur kitlesi merak uyandıran sürprizlerle dolu maceralara ilgi duyduğu ve yazdığı romanlar aynı heyecanla okunduğu için³⁶⁹ yaklaşık yirmi yıl süren romancılık hayatı boyunca Zeydan, romanlarının kurgusunu değiştirmeyi düşünmemiştir. O roman türünün ilk dönemlerinde sık rastlanan, macera türü romanlardaki inanılması güç tabiatüstü olaylara ve kahramanlık hikâyelerine yer vermese³⁷⁰ bile okuyucunun ilgisini canlı tutabilmek için fazlaca tesadüf içeren, dikkat çekici ve hayret verici olaylara ağırlık vermiştir. Bu durum olay örgüsünün gelişimi üzerinde olumsuz bir etki doğurmuş ve romanın gerçekliğini zedelemiştir. Gerçek tarihî hadiselerin yanında böyle inandırıcılığı düşük kurgusal olayların yer alması fiktif gerçeklikle tarihsel gerçeklik

³⁶⁶ Di-Capua, *The Thought and Practice of Modern Egyptian Historiography*, s. 42.

³⁶⁷ Forster, *a.g.e.*, s. 70.

³⁶⁸ Şevkî Dayf, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-mu'âsir fi Mısır, Dâru'l-ma'ârif, Kâhire, ty.*, s. 211.

³⁶⁹ Bedr, *a.g.e.*, s. 99; Heddâre, *a.g.e.*, s. 349; Elizabeth M. Holt, *Serialization and Silk: The Emergence of a Narrative Reading Public of Arabic in Beirut, 1870-1884*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, 2009, s. 55.

³⁷⁰ Roger Allen, "The Beginnings of the Arabic Novel" *Modern Arabic Literature*, edit. M. M. Badawi, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 187.

arasındaki ilişkiyi zayıflatmıştır. Anlaşılan o ki romanlarda kimi zaman ortaya çıkan bu zayıflığı Zeydan fazla dikkate almamış, okuyucuya vermek istediği malumata ve mesaja yoğunlaşmıştır.

2. ŞAHIS KADROSU

Klasik romancılar, roman kahramanını olay örgüsünün şekillenmesindeki fonksiyonu nedeniyle romandaki en önemli unsur saymıştır.³⁷¹ Romanın ilk ortaya çıktığı dönemde böyle olmasa da özellikle XIX. yüzyılda birey eksenli bir roman anlayışının hakim olmasıyla bu düşünce güç kazanmıştır.³⁷² Önceleri olay zincirini birbirine bağlayan araç konumundaki roman kişisi, sonraları amaca dönüşmüş ve pek çok romanın varlık sebebi olmuştur.³⁷³

Diğer roman türleriyle kıyaslandığında tarihî romanda durumun biraz farklı olduğu görülecektir. Kurmaca yapısının yanında birtakım tarihî olay ve konulara yer vermesi sebebiyle tarihî roman yazarları roman kişisine aynı derecede önem vermemiştir. Problem edilen ve öne çıkarılmak istenen meseleler karşısında kahramanlar ikinci plana itilmiştir. Edebiyatçıların genelinin kanısı bu doğrultudadır. Tarihî romanın geçmişine bakıldığında, pek çok yazarda rastlanan bu yaklaşımın kendi içinde bir tutarlılığının olduğu söylenebilir.³⁷⁴

Tarihî romanda roman kişisinin ikinci plana itilmesi onun önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Bireyi tarihsel olayla ilişkilendiren ve buradan hareketle kahramanın öneminden bahseden Hilmi Yavuz'un ifadesiyle “tarihsel bir olayın inşa edilmesi demek bireyin inşa edilmesi demektir. Bireyi ortaya koymadan, birey olduğunu kavramadan o tarihsel olayı onun bilincinden vermenin olanağı yoktur.”³⁷⁵ Bu nedenle kahramanların gerek fiziki, gerek psikolojik yapıları itibarıyla insânî gerçekliği kendi imkanları çerçevesinde romanda olabildiğince aynıyla yansıtması gerekir.

³⁷¹ Murtâz, *a.g.e.*, s. 27, 90.

³⁷² Jale Parla, *Donkişot'tan Bugüne Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, *a.g.e.*, s. 39; Tekin, *a.g.e.*, s. 175; Yıldız Ecevit, *Orhan Pamuk'u Okumak*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 12.

³⁷³ Tekin, *a.g.e.*, s. 85.

³⁷⁴ Gögebakan, *a.g.e.*, s. 39.

³⁷⁵ Yavuz, *a.g.e.*, s. 177.

2.1. Zeydan'ın Romanlarında Öne Çıkan Kahramanlar

Romanlar şahıs kadrosundaki kişilerin durumuna göre tek kuşaklı ve çok kuşaklı olmak üzere ikiye ayrılır. Olay örgüsünün daha çok bir kahramanın öyküsü üzerine kurgulandığı romanlar tek kuşaklı, birden fazla kişi üzerine kurgulandığı romanlar çok kuşaklı şeklinde nitelendirilir.³⁷⁶ Zeydan'ın romanları çoğunluk itibarıyla en az iki kahramanın hayat hikayesi etrafında örgülediği için çok kuşaklı romanlar arasında yer almaktadır. Onun romanlarında öne çıkan kahramanları şu şekilde sıralamak mümkündür:

el-Memlûku's-şârid'de 'Kaçak Memlûk' lakabıyla romana adını veren Emin Bey, eşi Selmâ, oğulları Selîm ve Garîb başkahramanlardır. Emir Beşîr eş-Şihâbî ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa başkahramanlar kadar olmasa da öne çıkan tarihî şahsiyetler olarak romanda yer almaktadır.

İstibdâdu'l-Memâlîk'te Kâhire'nin zengin tüccarlarından Seyyid Abdurrahmân, eşi Sâlîme, oğulları Hasan romanın başkahramanlarıdır. Yaşadığı dönemde Mısır'da yönetimi ele geçiren ve bağımsızlığını ilan eden Ali Bey el-Kebîr, dünürü Muhammed Bey Ebu'z-Zehab, Akdeniz'deki Rus donanma komutanı Orlof, Akka valisi Zâhir ez-Zeydânî romandaki tarihî şahsiyetlerdir.

Esîru'l-Mütemehdî'de başkahramanlardan Şefik 'Mütemehdî'nin Esiri' nitelemesiyle romana adını vermiştir. Sevgilisi Fedvâ ve sevgilisini elinden almak isteyen kötü kalpli arkadaşı Azîz romanın diğer başkahramanlarıdır. Mehdilik iddiasında bulunan Muhammed Ahmed el-Mehdî, Ahmed Urâbî Paşa, Gordon Paşa, Hidiv Muhammed Tevfîk gibi kimseler tarihî şahsiyetler gurubundadır.

Armânûsatu'l-Mısriyye'de 'Mısırlı Armânûsa' lakabıyla romana adını veren Armânûsa ve sevgilisi, Roma ordusu baş komutanı el-Mendegûr'un oğlu Arkadyus başkahraman kadrosunda yer almaktadır. Armânûsa'nın mürebbiyesi Barbara ve muhafızlığını yapan Markos romandaki etkin kahramanlardır. Mısır Valisi ve

³⁷⁶ Şaban Sağlık, "Kurmaca Alemin Kurmaca Sözcülerinden Romanda Zaman-Mekan-Tasvir", *Hece Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, s. 144.

Armânûsa'nın babası Mukavkıs, Mısır'ın fatihi Amr b. As ve mezkur el-Mendegûr öne çıkan tarihî şahsiyetlerdir.

Fetâtu Gassân'ın başkahramanları romana adını veren Gassân'ın genç kızı Hind ve sevgilisi Hammâd'dır. İslam orduları komutanlarından Hâlid b. Velîd, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Gassân meliklerinden Cebele b. el-Eyhem ve Hâris b. Ebî Şimr romandaki tarihî şahsiyetlerden bazılarıdır.

'Azrâu Kurayş'ta da kadın başkahraman Esmâ'ya verilen 'Kureyş'in Bakiresi' lakabı romana isim olmuştur. Önceki romanların aksine, Esmâ'nın sevgilisi olarak başkahraman olan kişi burada hayali bir şahsiyet değil Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed'dir. İki başkahramanın yer aldığı romanda Halife Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Aişe, Muaviye, Amr b. As ve Mervân b. Hakem gibi önde gelen sahabiler tarihî kişilikleriyle yer almaktadır.

17 Ramazân'da Saîd el-Emevî, tarihî bir şahsiyet olan ve Saîd'i aşkıyla aldatan, Kûfeli genç kız Katâm, Saîd'i gerçekten seven Havle başkahraman kadrosunu oluşturmaktadır. Hz. Ali, Muaviye, Amr b. As, Hz. Hasan ve Hüseyin, Hz. Ali'nin katili Abdurrahmân b. Mülcem ise tarihî kişilikler olarak romanda yer almaktadır.

Gâdetu Kerbelâ'nın başkahramanları 'Kerbelâ'nın genç kızı' lakabıyla romana adını veren Selmâ binti Hucr b. Adiy ve Abdurrahmân'dır. Hz. Hüseyin, kız kardeşi Zeyneb, Halife Yezid, Ubeydullah b. Ziyâd, Hz. Hüseyin'in katili Şimr b. Zi'l-Cevşen gibi kimseler ise romanda öne çıkan tarihî şahsiyetlerdir.

el-Haccâc b. Yûsuf'ta ise başkahramanlar Iraklı Hasan ve Medîne'nin genç kızlarından Sümeyye'dir. Haccâc b. Yûsuf, Abdullah b. Zübeyr, yardımcısı Abdullah b. Safvân, Hz. Hüseyin'nin kızı Sekîne, meşhur şair, Leyla, Küseyir 'Azze romanda dikkat çeken tarihî şahsiyetlerdir.

Fethu'l-Endelus'te Sebte kontu Julian'ın kızı Florinda ve Gotların eski Kralı Gaytaşa'nın (Wittiza) oğlu Alfonso romanın başkahramanlarıdır. Aralarındaki aşk hikayesi her ne kadar kurgusal olsa da Florinda ve Kral Wittiza'nın oğlu gerçek tarihî

şahsiyetlerdir.³⁷⁷ İspanya Kralı Rodrik, Sebte kontu Julian, Târik b. Ziyâd romanda tarihî kişilikleriyle yer almaktadır.

Fethu'l-Endelus'le başlayan Endülüs tarihinin devamı niteliğindeki *Şarl ve Abdurrahmân*'da başkahramanlar Meryem ve Hâni'dir. Her ikisi de hayali kişiliklerdir. Meryem'in annesi Sâlime gerçek bir kişilik olarak son İspanya Kralı Rodrik'in eşi Egilona (أجیلا) olup onun ölümünden sonra Mûsâ b. Nusayr'ın oğlu Abdulazîz ile evlenmiştir. Romana isimlerini veren, İslâm orduları komutanı Abdurrahmân el-Gâfikî ve Austrasya Kontu Karl tarihî kişilikleriyle yardımcı kahraman durumundadır. Ayrıca Akitanya Kontu Öd de romandaki tarihî şahsiyetlerden biridir.

Ebû Muslim el-Horasânî ile Abbâsî tarihine giriş yapan Zeydan romanda başkahraman olarak tarihî bir figür olan Ebû Müslim ile ona delicesine aşık olan Julnâr'ı seçmiştir. Diğer romanlardaki genel kurgunun aksine burada karşılıksız bir aşk hikayesi vardır. Hâricî emirlerinden Dâhhâk romanda aktif bir kahramandır. Abbâsî isyan hareketinin önderi İmâm İbrahim b. Muhammed, ilk Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbâs es-Seffâh, ikinci Halife Ebû Cafer el-Mansûr, Emevîlerin Horasan emiri Nasr b. Seyyâr, son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed, Bermekî ailesinin atası Hâlid b. Bermek romanda yer verilen tarihî şahsiyetlerdendir.

Abbâse Uhtu'r-Reşîd'de Halife Hârûn Reşîd, kız kardeşi Abbâse ve Vezîr Cafer el-Bermekî romanın başkahraman kadrosunu oluşturur. Halife'nin eşi Zübeyde, Şair Ebu'l-'Atâhiye, Veliaht el-Emin, Fazl b. Rebî' romanın öne çıkan diğer kahramanlarıdır. Şahıs kadrosu çoğunlukla tarihî figürlerden oluşmaktadır.

el-Emîn ve'l-Me'mûn her ne kadar adını Hârûn Reşîd'in iki oğlundan alsa da romanın başkahramanları onlar değil Vezir Cafer'in kızı Meymûne ile Ebû Müslim'in torunu Behzâd'dır. Fazl b. Rebî', Fazl b. Sehl, Zebeyde, Zeyneb binti el-Me'mûn, Tâhir b. el-Hüseyn, Cafer'in annesi, aynı zamanda Hârûn Reşîd'in süt annesi Abbâde gibi pek çok tarihî şahsiyet romanın şahıs kadrosu içerisinde yer almaktadır. Zeyneb'in

³⁷⁷ İ. Hakkı Atçeken, "Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs'ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, S. 16, s. 29-51.

mürebbiyesi Denânîr, Behzâd'ın hizmetçisi Selmân ise fiktif kahraman olarak romanda oldukça dikkat çeker.

'*Arûsu Fergana*'nın başkahramanları Fergana'nın zenginlerinden Merzubân Tahmâz'ın kızı Cihân ile Halife el-Mu'tasım'ın muhafızlarının komutanı Dırgâm'dır. Cihân'ın erkek kardeşi Sâmân, mürebbiyesi Hayzurân, Dırgâm'ın hizmetçisi Verdân romandaki öne çıkan kahramanlardır. Halifesi el-Mu'tasım, Kâdi'l-kudât Ahmed b. Ebî Duâd, Halife'nin başkomutanı Afşîn Haydar, Bâbek el-Harmî tarihî kişilikler olarak şahıs kadrosunda yer almaktadır.

Ahmed b. Tolun adını Mısır'da hüküm süren meşhur Türk hükümdarından alsa da romanın başkahramanları Hıristiyan mühendis Ferganalı Saîd ile Kıptîlerin zenginlerinden Markos'un kızı Demiana'dır. Vergi memuru İstafanos ile Demiana'nın hizmetçisi Zekeriya daha aktif olan roman kahramanlarıdır.

Abdurrahmân en-Nâsır romanında başkahramanlar Fâtımî casusu Sâid, Saîd'in cariyesi Âbide, Emevî Halifesi en-Nâsır'ın eşi Zehrâ'dır. Romana adı verilen en-Nâsır, oğulları Hakem ve Abdullah öne çıkan tarihî şahsiyetlerdir.

el-İnkılâbu'l-Osmânî Zeydan'ın Arap-İslam tarihi serisini yarıda keserek, II. Abdulhamid dönemini, özellikle II. Meşrûtiyetin ilanına giden süreci işlediği istisnai bir romandır. Başkahramanlar Sultan II. Abdulhamid, Selanikli Şirin ile Ramiz'dir. Fiktif kahramanlar arasında Sultan'a casusluk eden ve Şirin'i elde etmek için Râmiz'e tuzak kuran Sâib ve Sultan'ın cariyelerinden Kadın C. serüvende daha ön plandadır. Abdulhamid'in dışında oğlu Ahmed Nureddin, İttihat ve Terakki Cemiyetinin önderlerinden Enver Paşa, Kolağası Niyazi Bey gibi dönemin önde gelen bazı şahsiyetleri şahıs kadrosunda yer almaktadır.

Fetâtu'l-Kayrevân'da başkahramanlar 'Kayrevân'ın genç kızı' lakabıyla romana adını veren, Sicilmâsa emirinin kızı Lamia ile Fâtımî Halifesi el-Mu'iz'in meşhur komutanı Cevher'in oğlu Hüseyin'dir. Lamia'yı sevgisiyle kandıran Sâlim ve amcası Ebû Hâmid kötü karakterler olarak romanda etkindir. Halife Mu'iz, komutanı Cevher es-Sıkıllî (ö. 381/992), Akşitler'in hükümdarı Kâfûr, veziri Cafer b. el-Furât, önemli

devlet adamlarından Yahudi Yakub b. Killîs önde gelen tarihî şahsiyetler olarak romanda yer almaktadır.

Selâhaddîn el-Eyyûbî'de ise romandaki başlığın işaret ettiği şekliyle Eyyûbî devletinin kurucusu Selâhaddîn romanın başkahramanı değildir. Fâtûmî Halifesi el-‘Âdîd’ın kız kardeşi Sittu’l-Melik ile Selâhaddîn’in has adamlarından Imâduddîn romanın başkahramanlarıdır. Selâhaddîn’in babası Necmeddîn, Veziri Bahâuddîn Karakuş, has adamlarından İsâ el-Hekkârî ve Haşhâşîlerin lideri Râşudiddîn Sinân romandaki önde gelen tarihî şahsiyetlerdir.

Şeceretu’ d-dürr romanının başlarında İslam tarihindeki ilk kadın hükümdar Şeceretu’ d-dürr³⁷⁸, başkahramanlardan biri gibi dursa da romanın yarısından sonra hikayede görünmez olur. Asıl başkahramanlar meşhur Memluk hükümdarı Rüknuddîn Baybars ile sevgilisi Şevkâr’dır. Kahramanların çoğu gerçek tarihî kişiliklerdir. Bunlar arasında Eyyûbî devleti komutanlarından İzzüddîn Aybek, son Abbâsî Halifesi el-Musta‘ım Billâh, oğlu Ahmed, veziri Müeyyidüddîn b. el-Alkâmî, Moğol orduları komutanı Hülâgu gibi kimseler olay örgüsü içerisinde etkindir.

2.2. Şahıs Kadrosunun Oluşumu

Zeydan kahramanlarını oluştururken roman yazarlarının karakter yaratmada kullandığı yöntemlerin³⁷⁹ çoğundan yararlanmıştı. Bunlar içerisinde en çok kullandığı yöntem kahramanın sahneye çıkışından önce yazar tarafından tanıtılmasıdır. Bunun örneklerine bütün romanlarında rastlamak mümkündür. Yer yer kullandığı yöntemlerden bir diğeri de kahramanın kendi kendini tanıtmasıdır. Burada kişi anılarını zikrederek, mektupla ya da iç monolog yöntemiyle kendini tanıtabilir.³⁸⁰ *Armânûsatı’l-*

³⁷⁸ Her ne kadar Zeydan İslam tarihindeki ilk kadın hükümdarın Şeceretu’ d-dürr (1249) olduğunu söylese de Delhi Müslüman Türk Devletinde ondan daha önce hükümdar olan Râziye Sultan (1236) vardır. Üstelik Şeceretu’ d-dürr Abbâsî Halifesinin onayını alamadığı için tahtı bırakmak zorunda kalmıştır. Fakat Abbâsîlere herhangi bir bağlılığı olmaya Râziye Sultan hükümdarlığa devam etmiştir. Bkz. Mehmed Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1989, s. 84.

³⁷⁹Bu yöntemleri genel olarak şu şekilde sıralamak mümkündür: 1-Kahramanı yazarın tanıtması, 2-Kahramanın kendi kendini tanıtması, 3-Kahramanın diğer kahramanlarca tanıtılması, 4-Bunların hepsinin kullanılması. 19. Yüzyılda yazılan romanlarda genelde bu yöntemlerden faydalanılmıştır. Murtâz, *a.g.e.*, s. 152; Bourneur-Quellet, *a.g.e.*, s. 172; Boynukara, *a.g.m.*, s. 175.

³⁸⁰ Tekin, *a.g.e.*, s. 88; Boynukara, *a.g.m.*, s. 176.

Misriyye'de Yahyâ en-Nahvî'nin ve Amr b. As'ın arkadaşı Ziyâd el-Arabî ile Markos arasında geçen diyalogda bu yöntemi görmek mümkündür. Ziyâd cahiliye döneminde Amr'la geçirdiği günleri zikrederek kendini tanıtmaktadır. Diyalogda Ziyâd'ın gözünden Amr'ın yazar tarafından doğrudan aktarılmayan yanları da görülmektedir. Bu durumda yazar aradan çekilmiş görünmektedir.³⁸¹ *Fetâtu Gassân*'da Bahira'nın öğrencisi olan yaşlı rahip ve Hammâd'ın mağarada rastladığı keşiş yine anılarını zikrederek kendini tanıtmaktadır. *Gâdetu Kerbelâ*'da Hind Kilisesindeki keşiş romanın sonunda geçmişi deşifre ederek gerçek kimliğini ortaya çıkarmakta ve Hıcr b. Adî'nin babası olduğunu söylemektedir. Zeydan'ın aşağı yukarı bütün romanlarında bununla ilgili bir iki örneğe rastlanabilir.

Roman kahramanının diğer kahramanlarca tanıtılması Zeydan'ın sıklıkla faydalandığı bir yöntemdir. Özellikle başkahramanların ve gerçek tarihî kişilerin tanıtımına yapılan ilavelerde bu yöntemi etkili biçimde kullanmıştır. Bu tanıtımlarda ara sıra okura kahraman hakkında yeni bilgiler vermektedir. Fakat asıl güttüğü hedef diğer kahramanların anlatımıyla, tanıtılan kahraman hakkında okuyucuda oluşturmak istediği imajı pekiştirmektir.

Romandaki aksiyon kimi zaman kahramanı tanımanın yollarından biri olabilmektedir. Yazar tarafından bazı hususiyetleri açıklanan kahramanın, olayların seyri içinde sergilediği tavır ve davranışlarla, farklı özelliklerinin de olduğu ortaya çıkmakta, örneğin masum görünüşlü birinin gerçek yüzü kendini göstermektedir.³⁸² *Fetâtu'l-Kayrevân*'da Ebû Hâmid bilge tavırlarıyla, halim, selim duruşuyla boy gösterirken Fâtımî Halifesi el-Mu'iz'e karşı düzenlediği suikastla gerçek yüzünü ortaya koymuş olur. Sonrasında onun sihir ve büyü ile uğraşan bir hilekar olduğu ortaya çıkar.³⁸³ Dramatik yöntem olarak bilinen bu çeşit bir tanıtımda okuyucu kahramanı peyderpey olaylar ilerledikçe tanımaktadır.³⁸⁴

³⁸¹ Boynukara, *a.g.m.*, s. 176.

³⁸² Boynukara, *a.g.m.*, s. 176.

³⁸³ *Fetâtu'l-Kayrevân*, s. 87-90.

³⁸⁴ Bolat, *a.g.e.*, s. 37-38; Tekin, *a.g.e.*, s. 78-81.

Zeydan, kahraman oluşumlarında dramatik yöntem yerine genellikle açıklama yönteminin³⁸⁵ tercih etmiştir. Kişilerin fiziki ve moral özellikleri genel olarak olay örgüsünde ortaya çıktıkları ilk anda topluca verilir. Fakat kimi zaman ilerleyen bölümlerde alacağı farklı bir rol için kahramana yeni bir yeteneğin eklenmesi mümkündür. Yazarın bu konuda oldukça rahat davrandığı söylenebilir. Örneğin *Şarl ve Abdurrahmân*'da karakterize edildiği ilk yerde belirtilmemesine rağmen, Meryem'in romanın ilerleyen bölümlerinde iyi bir süvari olduğunu ve tek başına birkaç savaşıyla mücadele edebildiğini görmekteyiz.³⁸⁶

Yazarlar romanlarındaki şahıs kadrosunu oluşturmada birbirinden farklı tercihlerde bulunmuştur. Kimileri tipleri kullanırken kimi yazarlar karakter oluşturmaya gayret etmiştir. Tip kendi dışındaki kişileri de temsil eden³⁸⁷ ve şahsına münhasır olmaktan öte başkalarındaki ortak özellikleri yansıtan kimsedir.³⁸⁸ Murat Belge'nin tabiriyle “tip, bireysel özelliklerinden yani çeşitli huyları, davranışları, duygulanış ve düşünüş biçimleri, içsel gelişim ve değişimlerinden pek fazla söz edilmeyip daha çok dıştan görünüşüyle ele alınan, nesnel şekilde gösterilen, benzerlerinin temsilciliğini yapabilmek için genel niteliklerle donatılmış öncelikle toplumsal gerçekliğin bir kesitini yansıtan ve bu arada kendi hayatını yaşamaya pek fırsat bulamayan kişidir.” Karakter ise “toplumsal gerçeklikleri yansıtsa da ilkin kendi hayatını yaşayan olumlu ya da olumsuz yönde gelişen psikolojik yaşantısına ve öznelliğine öncelik tanınarak anlatılan karmaşık yapıya kişidir.”³⁸⁹ Karakterde ferdilik egemendir. Bu yüzden onun davranışlarına birtakım sınırlar çizmek mümkün değildir.³⁹⁰

Tarihî hadise ve olguları okura iletme isteği sebebiyle tarihî roman yazarlarının pek çoğu, kahramanlarını oluştururken karakter yerine tipi tercih etmiştir.³⁹¹ Tarihî

³⁸⁵ Açıklama yönteminde yazar karakteri bir anda bütün özellikleriyle okuyucuya sunar. Klasik romanda eğilim genelde bu yöndedir. Bkz. Bolat, *a.g.e.*, s. 37-38; Friedman, *a.g.e.*, s. 117; Tekin, *a.g.e.*, s. 78-81, 82.

³⁸⁶ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 23, 119.

³⁸⁷ Moran, *a.g.e.*, s. 1982.

³⁸⁸ Birol Emil, *Reşat Nuri Güntekin*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 27.

³⁸⁹ Murat Belge, *Edebiyat Üstüne Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 22.

³⁹⁰ Mehmet Kaplan, *Tip Tahlilleri*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1991, s. 5-7.

³⁹¹ Gögebakan, *a.g.e.*, s. 46.

roman türü açısından tip oluşturmak temel öge sayılmıştır.³⁹² Kendileri açısından bu tercihi makul kılacak etkenler vardır. Tiplerin sosyal açıdan anlamlı kişiler olması ve toplumda önceliği bulunan bir takım temel değerleri temsil etmesi³⁹³ onları tarihî roman için daha elverişli hale getirmiştir. Kimi edebiyatçılar insânî ümit ve değerlerin geleceğe taşınması noktasında vazife görmesi için tarihsel romanda tip oluşturmanın romancı üzerinde bir sorumluluk olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁴ Özellikle realist anlayışa sahip roman yazarları toplumdaki bir gurubu yansıtan tiplere ağırlık vermiştir.³⁹⁵ Geçmişteki toplumların yapısını kapsamlı biçimde yansıtacak tarihî verilerin her zaman için yeterli olmaması nedeniyle her döneme uyması mümkün olmayan karakter yerine bütün çağlarda karşılaşılabilecek tipleri oluşturmak romancı için daha kolay ve olay örgüsünü şekillendirmede daha işlevseldir.

Öncelikli olarak çok satılmayı ve çok okunmayı hedef edinen popüler romanlarda anlatılan hikaye daha önemli bir yer tuttuğu için karakterden ziyade tipler tercih edilmiştir. Bu durumda kahramanların ayrıntılı tasviri yapılmamış, insânî münasebetlerin farklı boyutlarına fazlaca değinilmemiş, dağıtılan roller ve sosyal konular romanın başından sonuna kadar korunmuştur.³⁹⁶

Çok okunmayı ve çok satılmayı önemseyen popüler bir romancı olarak Zeydan da kahramanlarını oluştururken, tarihî romancıların pek çoğu gibi tercihini tipten yana koymuştur. Yazdığı yirmi iki romanda rol alan şahıs kadrosunun neredeyse hepsinin tiplerden meydana geldiğini söylemek mümkündür. Olayların yaşandığı, anlatıldığı ve okunduğu zaman arasındaki sürenin çok uzun olması sebebiyle roman kişilerinin tiplerden oluşması, yazarın vermek istediği mesajların daha doğru anlaşılması adına isabetli bir yaklaşım sayılabilir. Kahramanların tanıtımında kullanılan ifadelere, tasvirlere, bunların roman içerisindeki duygu, düşünce, tavır ve davranışlarına bakıldığında bu durum açıkça görülecektir. Romanlardaki bütün kişilere değinmek

³⁹² Türkeş, *a.g.m.*, s. 177.

³⁹³ Kaplan, *a.g.e.*, s. 5-7.

³⁹⁴ Tural, *a.g.e.*, s. 226-227; Gögebakan, *a.g.e.*, s. 48.

³⁹⁵ Necla Aytür, *Amerikan Romanında Gerçekçilik*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, s. 63; Boynukara, *a.g.m.*, s. 177.

³⁹⁶ Ömer Lekesiz, "Osmanlı'dan Bugüne Popüler Romanlar", *'Hece' Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, s. 466-467.

mümkün olmasa da birkaç örnek üzerinden genel hakkında bir hükme varmak mümkündür.

Zeydan *'Arûsu Fergana'*daki başkahraman Cihan'ı okura ilk defa şöyle tanıtmaktadır:

“Eğer sen Cihan'a evinde, örtüsünü kaldırmış, boynu ortaya çıkmış, saçlarını arkaya salmış bir haldeyken baksaydın, çenesinde ve ağzının etrafında soğukkanlılığı ve metaneti görürdün. Ne kadar kuvvetli olduğu boynunun kıvrımlarında belirirdi. İlk başta babasının Persli olmasına rağmen Cihan'ın simasının onlardan farklı olmasına şaşırısan da annesinin Çerkez olduğunu öğrendiğinde bu şaşkınlığın geçer. Anlarsın ki kuvvet, cesaret, izzet, ata binmeye ve yarışmaya alışık olma, ava çıkma gibi Çerkezlere ait pek çok özelliği annesinden aldığı gibi simasını da annesinden almış. Buna karşın babasından da Perslerin zekası, akıllılığı ve aşırı duyarlılığı miras kalmış. Güzelliği ve saygınlığı yönünden döneminde az rastlanan biri olması sebebiyle Ferganalılar onu 'Fergana'nın gelini' diye isimlendirmiştir.”³⁹⁷

Fetâtu'l-Kayrevân'ın başkahramanı Lamia ile ilgili yapılan tasvir şu şekildedir: “Lamia uzun boyludur. Güzelliği ve heybetinin yanında yürüyüşü kadından daha çok erkeğe benzemektedir. Esmer tenli ve iri gözlüdür. Gözlerine baktığında zannedersin ki emir kipiyle sana konuşuyor. Kaşları yay gibi, siması düzgün, dudakları biraz kalın ve kuvvetini gösterircesine yanakları geniştir...”³⁹⁸

Zeydan, *Esîru'l-Mütemehdî*'nin başkahramanı Şefik'i ise şu ifadelerle okurunun karşısına çıkarmaktadır: “Şefik on dokuz yaşında uzun boylu, buğday tenli, siyah gözlü, kaşları bitişik, ağzı küçük, alını geniş, siyah saçlı, ince yanaklı bir gençtir. Babasının evinde gerçekten iyi bir terbiye gördü ve asil, iyi niyetli biri olarak büyüdü. Hile kapılarını, insanların aldatma yöntemlerini bilmezdi. Buna rağmen zeki, uyanık ve yetenekliydi. Ceket, pantolon ve Aziziye fesinden ibaret basit bir elbise giyiyordu.

³⁹⁷ *'Arûsu Fergana*, s. 16,17.

³⁹⁸ *Fetâtu'l-Kayrevân*, s. 29.

Küçük yaşta olmasına rağmen yüzünde büyük şahsiyetlerin heybeti vardı. Arkadaşları yaşça büyük olsalar da onunla şakalaşmaya fazla cesaret edemezdi...”³⁹⁹

Zeydan’ın romanlarında kahramanların fiziki tasvirlerinin yanında psikolojik tasvirleri de yapılmaktadır. Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi kimi zaman kaş, göz, yüz ve vücut gibi dış görünüşleriyle ilgili yapılan tasvirler kişilerin psikolojik yapıları hakkında da bazı ip uçları vermektedir.⁴⁰⁰ Fakat örneklere bakıldığında Zeydan’ın kahraman tasvirinde kullandığı yöntemin her üçünde de aşağı yukarı aynı olduğu görülür. Karakter çizimleri zayıf ve tek boyutludur.⁴⁰¹ Şahıslar genel olarak dış görünüşleriyle, daha çok fiziksel özellikleriyle tasvir edilmiş, zekilik, akıllılık, iyi niyetli olma gibi pek çok insanda görülebilen ortak vasıflarla romanda yerini almıştır.

On dokuzuncu yüzyılda önceki dönemlere göre kahramanlar daha gerçekçi bir şekilde ele alınmaya başlamıştır.⁴⁰² Klasik romancılar roman kahramanlarının derinlemesine tahliline önem vermiştir. Fakat bu uğraş daha sonra yorucu bir hal almış ve giderek terk edilmiştir.⁴⁰³ Tarihî roman yazarları ise çoğu zaman yeterli bilgi ve belgenin olmayışı nedeniyle kahramanların derinlemesine ruh tahlilini yapma yoluna gitmemiştir.⁴⁰⁴ Kimi edebiyatçılar ise karakterlerin psikolojilerinin ayrıntılı şekilde ele alınmasını, tarihî bir dönemin sosyal yaşantısını yansıtmada bir yararı olmadığı gerekçesiyle lüzumlu görmemektedir.⁴⁰⁵ Zeydan’ın da benzer düşünceler taşıdığını söylemek mümkündür. O, romanlarında genel olarak kahramanlarının ayrıntılı olarak psikolojik tahlilini yapmaktan kaçınmaktadır. Bir kişinin psikolojik tahlilini yapmak istediği zaman ise münferiden o kahramanın tahlili yerine benzer özellikler taşıyan daha geniş bir kitleyi ele almıştır. Öyle olunca da bir kişiyi değil bir tipi analiz etmiş olmaktadır.⁴⁰⁶ Hatta gerçek tarihî şahsiyetler dahi ferdi özellikleriyle değil içinde bulunduğu mizaç gurubunun genel vasıflarıyla karşımıza çıkmaktadır. Bunun en açık

³⁹⁹ *Esîru'l-Mutemehdî*, s. 19.

⁴⁰⁰ Sağlık, *a.g.m.*, s. 149-150; Boynukara, *a.g.m.*, s. 176.

⁴⁰¹ Starkey, *The Historiography of Islamic Egypt*, s. 253-254.

⁴⁰² Ertuğrul İşler, Ümran Türkyılmaz, “Geleneksel Roman’dan Çağdaş Roman’a "Kişiler" in Anlatıdaki Konumu”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 3, 1997, s. 102.

⁴⁰³ Murtâz, *a.g.e.*, s. 74.

⁴⁰⁴ Tural, *a.g.e.*, s. 227.

⁴⁰⁵ Lukacs, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁰⁶ Bedr, *a.g.e.*, s. 108.

örneği *Abbâse Uhtu'r-Reşîd*'de Fazl b. Rabi'in tasvirinde görülmektedir. Yazar Fazl'ı öncelikle asabi (صفاوي) mizaçlı biri olarak teşhis ettikten sonra bizzat onun psikolojisini tahlil etmek yerine daha genel bir biçimde asabi mizaçlı kişilerin özelliklerini zikretmektedir.⁴⁰⁷ Bu yüzden Zeydan'ın karakter çizimleri başkahramanlarda bile zayıf ve yetersiz kalmıştır.

Söz, tavır ve davranışlarıyla bir fikri, ideolojiyi temsil eden kahramanlar sembolik değer taşırlar. Bunlar bireysel ve öznel bir tutum sergilemekten uzak olup daha çok insânî bir tutumun temsilcisidir.⁴⁰⁸ Zeydan'ın romanlarında, serüven içerisinde, kahramanların duygusal tepkileri, düşünce tarzları, davranış kalıpları kendilerinden ziyade temsil ettikleri tip gurubunun karakter yapısını yansıtmaktadır. Örneğin Abbâse'nin aşkının konu edildiği yerde şu ifadeler kullanılmaktadır:

“Aşık, başına gelen sıkıntılar, karşısına çıkan engeller ne olursa olsun sevdiğini gördüğünde her şeyi unuttur ve ondan başka bir şeyi umursamaz. Aşk gerçek bir mutluluktur. Nasıl ki ateş altının saflığını ve parlaklığını artırır, öyle de zorluklar aşkın güçlenmesini sağlar.”⁴⁰⁹

Burada özel bir aşktan değil genel bir aşktan ve aşkların ortak tavrından bahsedildiği görülmektedir. Aynı şekilde *el-İnkılâbu'l-Osmânî*'de Şirin'in sevgilisinin başına gelecek tehlikeyi sezmesi ona has bir yetenek değil genel olarak kadınlara ait bir özellik şeklinde sunulmaktadır.⁴¹⁰

Zeydan'ın romanlarında kahramanlar dış görünüşleri itibariyle birbirinden farklılık gösterebilmektedir.⁴¹¹ Yazar gerçekliği sağlama noktasında kahramanlarını, yaşadıkları dönemde içinde buldukları sosyal ve kültürel durumun gereklerine göre tasvir etme ihtiyacı duymuştur. Doğal olarak kahramanların konuştukları dil, giydikleri elbise, kullandıkları eşya, yaşadıkları ev, yiyecekler ve içecekler çevrenin ve zamanın değişmesiyle farklılık göstermektedir. Fakat kişilikleri itibariyle aynı şeyi söylemek

⁴⁰⁷ *Abbâse Uhtu'r-Reşîd*, s. 95-96.

⁴⁰⁸ Boynukara, *a.g.m.*, s. 177.

⁴⁰⁹ *Abbâse Uhtu'r-Reşîd*, s. 73.

⁴¹⁰ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 19.

⁴¹¹ Bedr, *a.g.e.*, s. 109.

mümkün değildir. Ortaya konan tipler psikolojik yapıları itibariyle birbirlerine çok benzemektedir.⁴¹² Aşık olma, sevinme, üzülme, endişelenme, şaşırma ve korkma gibi benzer durumlar karşısında roman kahramanlarının söz ve davranış olarak tepkileri birbirini anımsatmaktadır. Harun Reşid'in tahtını kaybetmekten duyduğu endişe ile II. Abdulhamid'in endişesi aynıdır.⁴¹³ Benzer şekilde neredeyse bütün aşıklar birbirini ölesiye sevmekte, sevdiğinden başkasıyla evlenmektense ölmeyi tercih etmekte, sevdiğinin öldüğüne kani olduğunda yemeden içmeden kesilmekte, hastalanıp yataklara düşmekte, ölüp sevdiğine kavuşmayı arzulamaktadır. Öyle ki '*Azrâu Kurayş*'ta sevgilisi Muhammed'in yanmakta olan cesedini gören Esmâ, ondan sonra yaşamının anlamsız olduğunu düşünerek kendini ateşe atmış ve onunla beraber ölmeyi tercih etmiştir.⁴¹⁴

Romanlarda tasvir edilen tipleri kendi içinde toplumsal tipler ve psikolojik tipler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Belirli bir zamanı, düşünce yapısını, hayat tarzını veya meslek gurubunu temsil eden tipler toplumsal tiplerdir. Alaturka tipler, batıcı tipler, avukat tipi, komünist tipi gibi. İnsani kusur ya da meziyetleri temsil eden tipler de psikolojik tiplerdir. Hasetçi, kıskanç, hilekâr, cömert, dürüst vb.⁴¹⁵ Zeydan, romanlarının şahıs kadrosunda her iki tipe de yer vermiştir. Fakat bunlar içerisinde toplumsal tipler ağırlıktadır. Romanlardaki hükümdar tipler, asker tipler, hizmetçi tipler, rahip tipler, mürebbiye tipleri vb. toplumsal tipler kategorisinde değerlendirilebilir. Psikolojik tipler arasında öncelikle başkahramanları ve yardımcı kahramanları saymak gerekir. Çünkü bunlar herhangi bir toplumsal sınıfı yansıtmaktan ziyade, akıllılık, cesaret, iffet, fedakarlık, cömertlik, sadakat gibi yüce insânî değerlerle donanmış örnek insanı temsil etmektedir. Bunların yanında *Esîru'l-Mütemehdi*'deki başkahraman Şefik'in başarılarını çekemeyen hasetçi, ikiyüzlü ve kindar Aziz, *Fetâtu'l-Kayravân*'daki intikamcı ve düzenbaz Ebû Hâmid bunlardan bazılarıdır.

Roman kahramanları karakter-tip ayrımının dışında iyi-kötü, sabit-değişken, düz-yuvarlak, önemli-önemsiz gibi başka tasniflere de tabi tutulmuştur. Bunlar

⁴¹² Cemîl Hamdâvî, "Rivâyâtu Corê Zeydân beyne't-târih ve't-teşvîki'l-fennî", *Dîvânu'l-'Arab*, 1 Mart, 2007, <http://www.diwanalarab.com/spip.php?article7989> (29. 04. 2015).

⁴¹³ Bedr, *a.g.e.*, s. 108.

⁴¹⁴ '*Azrâu Kurayş*', s. 203.

⁴¹⁵ Tekin, *a.g.e.*, s. 104.

içerisinde ilk defa Forster tarafından yapılan düz kişi, yuvarlak kişi ayrımı edebiyatçıların bir hayli dikkatini çekmiştir.⁴¹⁶ Düz kişi zamanın ve şartların değişmesiyle değişmeyen, herhangi bir içsel dönüşüm yaşamayan, belirli bir düşünce ve niteliğin temsilcisi olan kişidir. Yuvarlak kişi ise sabit bir hal üzere kalmayan değişimler geçiren, iyi ve kötü yanları bulunan, ne yapacağı kestirilemeyen, davranışlarıyla okuyucuyu şaşırtabilen kişidir.⁴¹⁷ Bu bağlamda değerlendirildiğinde Zeydan'ın romanlarındaki şahıs kadrosu neredeyse bütünüyle düz kişilerden oluşmaktadır. Bütün romanlarda bir iki örnek hariç serüven boyunca iyi olan kişiler iyi kalmakta kötüler de aynı şekilde mevcut hallerini devam ettirmektedir. Kahramanlar adeta içinde buldukları zamanın esiridir. Olayların değişmesi gelişmesi bu kahramanlarda her hangi bir değişime sebep olmamaktadır.⁴¹⁸

Şahıs kadrosunu oluştururken düz kişileri veya tipleri tercih etmek yazar için bir kusur sayılmamıştır. Romanlarıyla çığır açan ve kendisinden sonra büyük etkiler oluşturan Dicknes kahramanlarını genellikle düz kişilerden seçmiştir.⁴¹⁹ Burada önemli olan yazarın ortaya koyduğu vasıflarıyla kişinin serüven içerisindeki eylemlerinin birbiriyle örtüşmesi ve inandırıcılığını korumasıdır.⁴²⁰ Yine ünlü roman yazarlarından Henry Fielding romanlarında insanların yerine onların davranışlarını, fertlerin yerine tipleri tasvir etmeyi tercih etmiştir. Belirli bir zamanda ve mekanda yaşayan ve bunların sınırlarını aşmayan fertlerin yerine binlerce yıl yaşayan ve yaşayacak olan tipleri romanlarının kahramanı yapmayı daha faydalı görmüştür.⁴²¹ Bu noktada asıl hedefi Arap tarihinin muhtelif dönemlerini ilgi çekici bir formatta okuyucuya sunmak isteyen Zeydan'ın tercihini tiplerden ve düz kişilerden yana kullanmasının kendi içinde bir tutarlılığı olduğu söylenebilir. Diğer taraftan romanlardaki kahramanların başka kusurları olmakla beraber genel itibariyle kendilerine atfedilen özelliklere uygun davranışlar sergilediği söylenebilir.

⁴¹⁶ Murtâz, *a.g.e.*, s. 87.

⁴¹⁷ E. M. Forster, "Düz ve Yuvarlak Karakterler", *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Ün. Yay., Ankara, 1988, s. 172, 173, 178.

⁴¹⁸ Salma Khadra, Jayyusi, "Introduction", *Modern Arabic Fiction*, edit. Salma Khadra, Jayyusi, Columbia University Press, New York, 2005, s. 16-17; Vitâr, *a.g.e.*, s. 103.

⁴¹⁹ Forster, *Roman Teorisi*, s. 174.

⁴²⁰ Belge, *a.g.e.*, s. 24.

⁴²¹ Henry Fielding, "Fert Değil Tip", *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Ün. Yay., Ankara, 1988, s. 353-354.

Roman sanatı Pospelov'un ifadesiyle "karakterlerin gelişim ve biçimleniş tarihi"⁴²² demektir. Yazarlar kahramanlarını oluştururken genellikle ya kendi dönemlerinde rastladıkları insan tipini model almış ya da tasavvurlarındaki ideal insan portresini çizmeye çalışmıştır.⁴²³ Yakup Kadri "Roman tiplerinin şu ya da bu nitelik alışları her şeyden önce romancının dünya görüşü ile ilgili bir şeydir." demektedir.⁴²⁴ Bu noktadan hareketle anlatıda 'sanatsal bir figüre dönüşen insan'ın yazarın dünyaya bakış açısına, dinî, millî düşüncelerine, psikolojik yapısına, şahsi tecrübelerine, insan ve tabiatla ilgili müşahedelerine, romanını yazma gayesine, hitap ettiği kesime, okuyucusuna aktarmak istediği mesaja, fark edilen, edilmeyen daha pek çok faktöre göre şekillendiğini söylemek mümkündür. Demir'e göre roman kişinin en önemli görevi "anlatının odağında yer alan çatışma ögesini yüklenmesi; edimi, duruşu, psikolojisi ve yönelimi ile bu çatışmanın ilerlemesine katkı sunmasıdır."⁴²⁵

Walter Scott'un tarihî roman tekniğinden oldukça etkilenen Zeydan onun aksine başkahramanlarını idealize etmeyi seçmiştir.⁴²⁶ Scott'un romanlarında başkahramanlar iyi ve kötü özellikleriyle hikayenin bir parçası iken⁴²⁷ Zeydan'ın romanlarında sadece okuyucunun hayranlık duygularını artıracak davranışlar sergiler. Okuyucu bu didaktik kahramanlar arasında yazarın tasavvurundaki ideal Arap tiplerini görebilmektedir.⁴²⁸ Bütün başkahramanlar iyi tiplerdir. Bunlar daima doğruluk, akıllılık, cesaret, kahramanlık, fedakarlık, iffet, samimiyet, sadakat vb. gibi toplum nezdinde yüce görülen değerlerin savunuculuğunu yapan örnek şahsiyetlerdir. Romanlardaki fiktif kahramanlar toplumda, tarihî gelişmeler içerisinde yerlerini alırken bir taraftan da kişisel özelliklerini, ahlâkî erdemlerini yansıtır.⁴²⁹ Ayrıca bu meziyetlere sahip bütün kadın ve erkek kahramanların fiziki görünüşleri düzgündür. Kadınlar eşi benzeri

⁴²² Gennadiy N. Pospelov, *Edebiyat Bilimi*, Çev. Yılmaz Onay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1984, s. 236.

⁴²³ Fethi Demir, "Postmodern Romanda İnsanın Konumu", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/4 Spring 2013, s. 608.

⁴²⁴ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Roman Tipleri Üzerine", *Türk Dili-Roman Özel Sayısı*, c. 13, S. 154, Temmuz 1964, s. 639.

⁴²⁵ Demir, *a.g.m.*, s. 609.

⁴²⁶ Heddâre, *a.g.e.*, s. 348; Ebû Halîl, *a.g.e.*, s. 275-276; al-Bataineh, *a.g.t.*, s. 108-109.

⁴²⁷ Lukacs, *a.g.e.*, s. 53.

⁴²⁸ Stephen Sheehi, "Doubleness and Duality: Jutjî Zaydân's "Al-Mamlûk al-Shârid" and Allegories of Becoming", *Journal of Arabic Literature*, Vol. 30, No. 1, 1999, s. 97.

⁴²⁹ Sheehi, *Journal of Arabic Literature*, s. 104.

görülmemiş bir güzellikteyken, erkekler uzun boylu, güçlü ve yakışıklıdır. Adeta kahramanların moral vasıflarının kemali için fiziki görünümün düzgün olması zorunluluktur.

Romanlarda bazı kahramanlar idealize edilirken abartıya kaçılmıştır. Öyle ki kimi zaman bunlar tarihî olayların gelişiminde gerçek kişilerin önüne dahi geçebilmektedir.⁴³⁰ Konu edilen tarihî dönemin bireyleri olmanın yanında yaşadıkları devrin hadiselerine yön ve şekil vermektedir.⁴³¹ Gerçi tarihî romanlar açısından bu durum büyük bir aykırılık teşkil etmez. Destana benzer şekilde kahramanları yücelten, onlara üstün vasıflar atfeden, olay örgüsünün şekillenmesinde onları yegane otorite gibi konumlandıran yapıya tarihî romanlarda sık rastlanır.⁴³² *Şarl ve Abdurrahmân*'daki Hâni ve Meryem gösterdikleri çabayla yenilmek üzere olan Arap ordusunu hezimetten kurtararak Abdurrahmân el-Gâfiki'yi gölgede bırakmıştır.⁴³³ Bu özellikleriyle Hâni ve Meryem epik roman kahramanlarını anımsatmaktadır.⁴³⁴ *Arûsu Fergâna*'da Dırgâm kendi hayatını tehlikeye atarak Halife Mu'tasım'ı aslanın pençelerinden kurtarmış, Bâbek el-Harmî ile yapılan savaşta kimsenin cesaret edemediği sarp bir tepeden uzun süre fethedilemeyen el-Bezz şehrine saldırmış ve tek başına beş on kişiyle mücadele etmiştir.⁴³⁵ *Fetâtu Gassân*'da Şam ve Irak'ın fethinde Hammâd'ın katkıları Ebû Ubeyde ve Hâlid b. Velîd'inkinden aşağı değildir. Hammâd şehirleri savunan komutanları ikna ederek iki tarafın anlaşmasına vesile olarak şehirlerin daha fazla zaman kaybedilmeden ve zayıt verilmeden Müslümanların eline geçmesini sağlamıştır. Bu kahramanlar bu tavırlarıyla bir roman kahramanından daha çok romans kahramanına benzemektedir.

⁴³⁰ William Granara, “Nostalgia, Arab Nationalism, and the Andalusian Chronotope in the Evolution of the Modern Arabic Novel”, *Journal of Arabic Literature*, Vol. 36, No. 1, 2005, s. 63; Şahin, *a.g.e.*, s. 118.

⁴³¹ Di-Capua, *The Thought and Practice of Modern Egyptian Historiography*, s. 41.

⁴³² Murtâz, *a.g.e.*, s. 26.

⁴³³ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 117-127.

⁴³⁴ Granara, *a.g.m.*, s. 63.

⁴³⁵ *Arûsu Fergâna*, s. 95, 159-165.

2.3. Şahıs Kadrosunu Oluşturan Tipler

2.3.1. Başkahramanlar

Geleneksel romanda olay örgüsünün güçlü olması için güçlü kahramanların yaratılması hep bir gereklilik olarak görülmüştür. Bu nedenle yazarlar romanın yükünü çekecek başkişi ya da kişileri yaratmayı adeta bir zorunluluk saymıştır.⁴³⁶ Başkahraman romandaki ‘değişim sürecini yaşayan’, yapıyı oluşturan bütün unsurların kendisi için var olduğu⁴³⁷, hayatı ve iç dünyası hakkında en fazla bilgiye sahip olunan, eserin varlık sebebi kabul edilen⁴³⁸ yani bir nevi amaç olarak görülen kişi⁴³⁹ şeklinde tarif edilmiştir. Zeydan’ın romanlarında başkahramanı tespit etmek kimi zaman başlı başına problem olarak karşımıza çıkar. *Esîru’l-Mütemehdî*, *Fetâtu Gassân*, *Arûsu Fergâna*, *Fetâtu Kayravân* gibi romanlarda eserin adı başkahramanı işaret ederken kimi romanlarda böyle değildir. Örneğin *Haccâc b. Yûsuf*, *Ahmed b. Tolun*, *Şarl ve Abdurrahmân*’da romanın başlığından hareketle başkahramanın esere adı verilen mezkur tarihî şahsiyetler olduğu düşünülebilir. Fakat romanlar incelendiğinde durumun hiç de öyle olmadığı görülecektir. Bu kişiler olay örgüsü içerisinde çoğu zaman fon karakter vazifesi görmektedir. *Haccâc b. Yûsuf*’ta başkahraman rolünü Sümeyye ile Hasan paylaşmaktadır. Olay örgüsü bu iki kurmaca kişinin aşkı ve birbirine kavuşma sürecinde yaşadığı sıkıntılar üzerine kurgulanmıştır. Yaklaşık yüz yetmiş sayfa olan romanın ilk yüz sayfasında Haccâc b. Yûsuf ortalarda görünmez. Geri kalan bölümlerde Hasan ve Sümeyye ile yolunun kesiştiği yerlerde ortaya çıkar. Romandaki rolü ise Sümeyye’ye talip olarak Hasan’ın rakibi olmasıdır. Diğer iki romanda da benzer bir durum söz konusudur. *Ahmed b. Tolun*’da başkahraman dindar bir Hıristiyan olan Demiyana’dır. *Şarl ve Abdurrahmân*’da romana adı verilen Şarl sadece bir savaşta Abdurrahmân el-Gâfikî’nin karşısında savaşırken görülür. Abdurrahmân ise pek çok bölümde yer alsa da fon karakter olmaktan öteye geçemez. Romandaki başkahraman rolünü Hâni ile Meryem paylaşır. Bu nedenle Zeydan’ın romanlarında eserin adından hareketle başkahramanı tespit etmek her zaman mümkün olmamaktadır.

⁴³⁶ İşler-Türkyılmaz, *a.g.m.*, s. 102.

⁴³⁷ Friedman, *a.g.e.*, s. 144.

⁴³⁸ Harvey, 182.

⁴³⁹ Belge, *a.g.e.*, s. 32.

Yukarıdaki tasvirlerden anlaşılacağı üzere başkahramanlar da diğerleri gibi yüzeysel, tek boyutlu olup, karakter gelişimi ve değişimi yok denecek kadar azdır. Fakat Zeydan ‘mükemmel bir romantik ve dramatik duyarlılıkla’ romanlarını kurgulamış ve kahramanlarını tasarlamıştır. Her ne kadar tek tip olsalar da iyi ve kötü kahramanlar arasında cereyan eden mücadele romanlarına sürükleyicilik kazandırmıştır.

Zeydan romanlarının çoğunda başkahramanları tarihî şahsiyetlerden seçmemiş, bu tercih ona olay örgüsünü istediği gibi şekillendirme olanağı vermiştir. Bu romanlarda kurgusal yapının daha sağlam ve romana heyecan katan epizotların daha gerçekçi olduğu görülür. Ayrıca ele alınan dönemin sosyal dokusunu ve gündelik yaşantısını yansıtmaya daha elverişli bir yapı vardır.⁴⁴⁰ Fakat *Abbâse uhtu’r-Reşîd*, *Şeceretu’ d-durr* ve *Ebû Muslim el-Horasânî*’de başkahramanlar romana adı verilen gerçek kişilerdir. Başkahramanların gerçek kişilerden oluşması ister istemez yazarı tarihî bilgi ve belgelere riayet etmeye zorlamakta, özgürlük alanı daralan yazar fiktif dünyanın imkanlarından arzu ettiği gibi yararlanamamaktadır.⁴⁴¹ Çoğu zaman tarihsel gerçekliği kurgusal gerçekliğin önünde tutan Zeydan gibi bir romancı için mezkur romanlarda tarihin romanlaştırılmasından başka bir alternatif kalmamıştır.

İşlevsel kişi olarak nitelenen, ikinci, üçüncü planda kalması planlandığı halde romandaki olayları çekip çeviren kahramanlara⁴⁴² Zeydan’ın romanlarında sık rastlanır. Başkahramanın yaşadığı değişim ve dönüşüm bu kişiler üzerinde kurgulanan olaylar neticesinde gerçekleşir. Her ne kadar başkahramanın hadiselerden uzak durarak gerçeklere muttali olduğu roman sayısı fazla olmasa⁴⁴³ da bu, Zeydan’ın romanlarında yadırganacak bir durum değildir. *Gâdetu Kerbelâ*’da Selma, *Azrâu Kurayş*’ta Esmâ, *Fetâtu Kayravân*’da Lamia başkahraman olarak bizzat gelişmelerin içinde iken *Armânûsatu’l-Misriyye*’de Markos, *el-Emîn ve’l-Me’mûn*’da Behzad, *Ebû Muslim el-Horasânî*’de Dahhâk (Salih) işlevsel kişi olarak olayların merkezinde görünür. Yazar çoğu zaman, hem fiktif gerçekliği hem tarihî gerçekliği bu kişilerin dahil olduğu olaylarla onların bakış açısından sunmaya çalışır.

⁴⁴⁰ Lukacs, *a.g.e.*, s. 45.

⁴⁴¹ Göğebakan, *a.g.e.*, s. 41.

⁴⁴² Belge, *a.g.e.*, s. 30.

⁴⁴³ Harvey, *a.g.e.*, s. 183.

Zeydan'ın romanlarında çoğu zaman başkahramanların karşısına ikinci dereceden gerçek veya kurmaca kişilerin hasım kahraman olarak çıkarıldığı görülür. Bunlar romandaki çatışmayı sağlama ve gerilimi artırma bakımından önemli roller üstlenirken bir taraftan da başkahramanın kişiliğinin açılım kazanmasına vesile olur. Örneğin *Esîru'l-Mütemehdî*'de başkahraman Şefik'in karşısında sevgilisi Fedvâ konusunda rakip, yakın arkadaşı Aziz vardır. Aziz, Fedvâ'yı elde etme uğruna ikiyüzlü davranmakta, hayatını kurtarmasına karşın Şefik'e tuzak kurmakta, hatta onu öldürmeye çalışmaktadır. Şefik ise Aziz'in kendisine yaptığı bütün kötülükleri öğrenmesine rağmen onu affetmektedir. Böylece Aziz'in kötü kişiliği okuyucu karşısında Şefik'in iyi kişiliğini daha belirgin hale getirmekte ve onun ismiyle müsemma, yüce gönüllü biri olduğunu göstermektedir.

Kimi zaman romandaki bazı kahramanlarla yazarın özdeşleştirildiği olur.⁴⁴⁴ Pek çok romancı yarattığı kahramanları kimi zaman kasten, kimi zaman tesadüfi olarak 'kendi yaşamının öğeleri üstüne temellendirmiş' ve onları yer yer fikirlerini ifade etmenin bir aracı yapmıştır.⁴⁴⁵ Yazdığı romanların tarihî roman olması sebebiyle olsa gerek, yarattığı kahramanlarda Zeydan'ın hayatından izlere rastlamak çoğu zaman mümkün değildir. Fakat *Esîru'l-Mütemehdî*'nin başkahramanı Şefik'le yazarın hayatında kesişen bazı noktalar bulunmaktadır. Romandaki olayların yazarın yaşadığı dönemde geçiyor olmasının buna imkan tanıdığı düşünülebilir. Daha önce Zeydan'ın uzun zaman aldığı için tıp tahsilini yarıda bıraktığı, Mısır'a gittiğinde Gordon Paşa'yı kurtarmak için düzenlenen askeri harekate katılarak İngiliz istihbaratında tercümanlık yaptığı ifade edilmişti. Benzer şekilde Şefik de tıp okumak üzere Avrupa'ya gitmiş, ama çok vakit aldığı için tahsilini yarıda keserek İngiliz ordusuna katılmış, Mehdî isyanını bastırmak üzere gönderilen birliklerde tercümanlık yapmış ve Gordon Paşa'yı kurtarmak üzere yapılan operasyona şahitlik etmiştir.

Zeydan'la kahramanları arasındaki ilişki daha çok düşünsel planda kendini gösterir. 'Yazın, yarattığı kahramanlar yoluyla düşüncüyü somutlaştırır'⁴⁴⁶ cümlesinden

⁴⁴⁴ İşler-Türkyılmaz, *a.g.e.*, s. 103.

⁴⁴⁵ Butor, *a.g.e.*, s. 92.

⁴⁴⁶ Tuğba Çelik, "Gürsel Korat'ın Tarihsel Düzlemli Romanlarında Varoluşçuluk" *Dil ve Edebiyat Dergisi / Journal of Linguistics and Literature* 8:1, 2011, s. 49.

hareketle yazarın, kahramanlarını, kendi fikir ve ideallerini somutlaştırmak için kullandığını söylemek mümkündür. Şahıs kadrosundaki bilhassa başkahramanlar ve bilge şahsiyetler neredeyse tamamen yazarın düşüncelerinin temsilciliğini yapmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi Zeydan, tarihî hadiseleri yorumlarken, ortaya attığı tezleri dillendirirken bu kahramanların bakış açısını kullanmış ve fikirlerini bu kişilere söyletmiştir.

On dokuzuncu yüzyılda okuma alışkanlığının orta sınıf içerisinde artmaya başlamasıyla birlikte roman, kültür ve medeniyetin geniş halk kitlelerine taşınmasında önemli bir araç olarak görülmüştür. Bu nedenle kahramanlar yazarın halka aşılacak istediği ideolojinin taşıyıcısı olmuştur.⁴⁴⁷

Kahramanları isimlendirmede yazarların tercihleri önemlidir. Çünkü yazarın o kahramandan neyi beklediğini gösterebilir. Belirli bir kitleyi ima eden alegorik adlar ya da mitolojiden ödünç alınan ve “kişiyi daha eski bir kültür kalıbının içerisine sokan” isimler kahramanı bireysel olmaktan çıkarır. “Oysa romanın özü bireysel kişi ve olayları bir gerçeklik ve edimlilik (actuality) havası içinde anlatmaktır. Dolayısıyla kişilerin adları da bireysel olmalı, belirli bir kişiden başkasını anlatmamalıdır.”⁴⁴⁸ Zeydan başkahramanlarına her hangi bir sosyal kategoriyi işaret etmeyen özgün isimler vermeye çalışmıştır. *Haccâc b. Yûsuf*’taki Sümeyye ve Hasan, *el-İnkılâbu ’l-Osmânî*’deki Şirin ve Râmiz, *Ebû Müslim el-Horâsânî*’deki Cülnâr vb. toplumsal bir sınıfa işaret etmeyen isimlerdir. *Fetâtu Kayravân* (Kayrevân’ın Genç Kızı), *Armânûsatu ’l-Mısriyye* (Mısırlı Armânûsa), *Azrâu Kurayş* (Kureyş’in Bakiresi) gibi bazı romanlarında kadın başkahramana verilen bir lakap romanın adı olmuştur. Bu durum kadın başkahramanın özel bir kişilikten ziyade belirli bir kesimi temsil ettiği intibamı uyandırır⁴⁴⁹ da aslında karakter bakımından bu kişiler Zeydan’ın diğer kahramanlarından farklı değildir.

⁴⁴⁷ Lennard Davis, *Resisting Novels: Ideology and Fiction*. New York: Metheun, 1987, s. 117. Samah Selim, “The Narrative Craft: Realism and Fiction in the Arabic Canon”, *Edebiyat*, 2003, Vol. 14, No. 1 & 2, s. 119.

⁴⁴⁸ Belge, *a.g.e.*, s. 35.

⁴⁴⁹ Marilyn Booth, “Fiction’s Imaginative Archive and the Newspaper’s Local Scandals: The Case of Nineteenth-Century Egypt”, *Archive Stories Facts, Fictions, and the Writing of History*, edit. Antoinette Burton, Duke University Press, London, 2005, s. 286.

Yazar gerçekliği yakalama adına genellikle Ferganalı Cihan, Selanikli Şirin, İspanyalı Florinda gibi kahramanın yaşadığı yörede, o dönemde yaygın olan isimleri tercih etmiştir. *Gâdetu Kerbelâ*'da ise romanın başlığı (Kerbelâ'nın Genç Kızı) Hz. Hüseyin'in kız kardeşi Zeyneb'i çağrıştırırsa da durum öyle değildir. Kerbelâ'nın genç kızı ve romanın başkahramanlarından biri, Hicr b. 'Adî'nin kızı Selmâ'dır. Zeyneb tarihî gerçekliğe uygun biçimde, fon karakterlerden biri olarak romanda sadece Hz. Hüseyin'in oğlunu korumakta ve Selmâ'ya bazı tavsiyelerde bulunmaktadır.⁴⁵⁰

Kimi zaman konulan adın anlamının kahramanın kişiliğine yönelik imalar içerdiği hissedilebilmektedir. *el-Memlûk'uş-şârid*'in başkahramanı Emin Bey cesur olmasının yanında adının anlamıyla örtüşen güvenilir bir kişiliğe sahiptir. *Esîru'l-Mütemehdî*'de Şefik, Aziz'e karşı gösterdiği merhamet ve şefkatle isminin hakkını vermektedir. *Arûsu Fergâna*'da adı aslan ve cesur anlamına gelen Dırgâm⁴⁵¹ kişilik olarak cesaretiyle ön plana çıkmaktadır. Anlamalı adlar kahramanı bireysellikten uzaklaştırıp belirli bir grubun temsilcisi konumuna soksa⁴⁵² da Zeydan'ın romanlarında bu konuda isimlendirmeden kaynaklanan bir problemin olduğunu iddia etmek güçtür. Romanlarında Zeydan'ın başkahramanlarını bireysel olmaktan çıkararak ve belirli bir tipin elemanı haline getiren şey isimleri değil kişiliklerinin ele alınmış biçimidir.

Roman yazarı okuyucuda oluşturmak istediği intibaya göre kahramanını yaratır.⁴⁵³ Yüklediği misyonun onun ahlâkî özelliklerine ve kabiliyetlerine uygun olması gerekir. Zeydan'ın romanlarında genel itibarıyla başkahramanlar idealize edilen tiplerdir. Toplumsal değişime ön ayak olacak idealist tipler yaratmak tarihî roman için ihtiyaç olarak görülmüştür. Diğer kişilerden farklı ve üstün vasıflarla donatılan bu kahramanlar anlatıdaki ihtiyaca göre akıl, zeka, cesaret, bilgili ve öngörülü olma gibi nitelikler taşıyabilir.⁴⁵⁴ *17 Ramazân*'daki Katâm, *el-Emîn ve'l-Me'mûn*'daki Halife Emîn dışındaki bütün başkahramanlar iyi tiplerdir. Yukarıda da belirtildiği gibi iyi ve güzel vasıflar bu kişilerde tecessüm eder. Yazar bunlar vasıtasıyla toplumda

⁴⁵⁰ Philipp, *Die Welt des Islams*, s. 70.

⁴⁵¹ Kelime için bkz. İbn Düreyd, *Cemheratu'l-luga*, Tah. Remzi Münîr, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1987, II, s. 1201.

⁴⁵² Belge, *a.g.e.*, s. 36.

⁴⁵³ Friedman, *a.g.e.*, s. 141-142.

⁴⁵⁴ Erol, *a.g.m.*, s. 65.

yaygınlaşmasını istediği insânî değerleri okura aktarır. Başkahramanlar insânî vasıfların tek bir tarafını temsil ettiği yani tek boyutlu olduğu⁴⁵⁵ için kişilik itibariyle esnek bir yapıya sahiptir. Sonradan ortaya çıkan hüneleri her hangi bir aykırılık düşüncesine ya sebebiyet vermez ya da ufak bir rutuşla problem giderilebilir. Bu nedenle yazar başkahramanlarını kolayca istediği kişiliğe büründürebilir. *Fetâtu Gassân*'ın ilk sayfalarında Hind'in babası Cebele b. el-Eyhem'in tertip ettiği at yarışında birinci olan Hammâd'ın iyi bir süvari olduğu anlaşılır. İlerleyen sayfalarda çok farklı yeteneklerinin de olduğu ortaya çıkar. Zeydan antik Busra şehrini onun bakış açısından sunmak ister. Hammâd şehre girdiğinde hepsini okuyamasa da tarihî yapıların üzerindeki Latince, Süryanice, İbranice yazıları ayırt edebilir. Şehrin tarihi ile ilgili detaylı bir bilgi birikiminin olduğu görülür. Kılık-kıyafetinden rahiplerin hangi mezhepten olduğunu anlayabilir. Entelektüel yönünün inandırıcı durması ve fiktif gerçekliği zedelememesi için sonradan Hammâd'ın Irak'taki meşhur ruhban okulunda eğitim aldığını belirtmesi yeterli olur.⁴⁵⁶

Zeydan'ın rol model yaptığı başkahramanlarının ayıp veya kusur sayılabilecek davranışlarına tahammül edemediği ve bunlara uygun gerekçeler bulmaya çalıştığı görülür. Mesela kaçmak eylemi korkma anlamına geldiği için cesur diye nitelenen kahramanlar *Salâhuddîn el-Eyyûbî*'deki Imâduddîn örneğinde olduğu gibi bir yerden kaçmak durumunda kaldıklarında yazar buna mazeret bulmaya çalışmıştır. Fâtımî Halifesi el-Âzîd'in kız kardeşi Sittu'l-Melik'in odasına gizlice giren Imâduddîn ihbar edilince kaçmak zorunda kalmış, bunu korktuğu için değil Sittu'l-Melik'in şerefine bir leke gelmemesi için yapmıştır.⁴⁵⁷

Okuyucuyu olumlu yönde etkilemesi beklenen roman kahramanları tabiat üstü ve insan üstü niteliklerle donatılır, rastlanmadık imkan dışı işlere koşturulursa gerçeklik algısı kaybolur ve iletilmek istenen mesaj yerini bulmayabilir.⁴⁵⁸ Çizdiği kahraman tipleriyle Zeydan'ın realizm anlayışının, İngiliz tarzını oluşturan Scott'tan ziyade, Fransız tarihî roman ekolünün önemli temsilcisi Dumas'a daha yakın olduğu görülür.

⁴⁵⁵ Granara, *a.g.m.*, s.63.

⁴⁵⁶ *Fetâtu Gassân*, s. 50.

⁴⁵⁷ *Salâhuddîn el-Eyyûbî*, s. 86.

⁴⁵⁸ Erol, *a.g.m.*, s. 65.

Scott romanlarında olağan üstü işlere ve bunları başaran olağan üstü yeteneklere sahip kahramanlara yer verirken Dumas daha gerçekçi davranmış kahramanlarını gerçek hayattan seçmiştir. Zeydan'ın romanlarında da olağanüstü yetenekleri olan kahramanlara rastlamak gerçekten mümkün değildir.⁴⁵⁹ Fakat roman kişilerinin tam anlamıyla inandırıcı olduğunu söylemek zordur. Gerçeklik duygusunu zedeleyen bir olağanüstülük olmasa bile kimi zaman başkahramanların aşırı şekilde idealize edilmeleri buna sebep olmaktadır. Bunun yanında ilginç bir şekilde bu kişilerin çoğu, ailelerinin tek çocuğu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarihî romanların okuyucu kitlesi içerisinde, Avrupa'da olduğu gibi Arap dünyasında da kadınlar önde gelmektedir. Bu tür romanlar özel bir kadın okuyucu topluluğu meydana getirmiştir.⁴⁶⁰ Bu nedenle yazarlar yer yer özellikle kadınların ilgisini çekecek, onlara mesaj verecek, misyon yükleyecek epizotlara yer vermiştir. Selim el-Bustânî'nin tefrika halinde yayınlanan, ilk romanı *el-Huyâm fî cinâni 'ş-Şâm*'da Verde adlı kahraman Şam bahçelerinde arkadaşlarıyla dolaşırken bir elinde kitap diğer elinde çiçekle görülür.⁴⁶¹ Benzer şekilde, *Esîru'l-Mütemehdî*'de Şefik'in annesi Sa'dâ elinde *el-Muktataf* dergisi, Arapların Endülüs'te kurduğu medeniyetle ilgili bir makaleyi okurken tasvir edilir.⁴⁶²

Zeydan kadın okuyucu kitlesini büyütme ve ilgilerini canlı tutmak için ilk dört romanından sonra bazı değişiklikler yapmıştır. İlk romanlarında kadınların, yaşadıkları dönemin tarihî gerçekliğine uygun biçimde sosyal hayatta geri planda olduğu görülür.⁴⁶³ *el-Memlûku 'ş-Şârid*, *İstibdâdu'l-Memâlik*, gibi ilk dönem romanlarında evinde oturan, toplumdaki olayları dışarıdan izleyip müdahil olmayan, gelenek ve göreneklerle çatışmaya cesaret edemeyen kadın tipleri yer almaktadır. Son dönem Mısır tarihini ele alan bu romanlardaki kadınlar genel itibarıyla kocasına itaat etmekte, onun istek, arzu

⁴⁵⁹ Philipp, *a.g.t.*, s. 112.

⁴⁶⁰ Roger Allen, "Literary History and the Arabic Novel", *World Literature Today*, Vol. 75, No. 2 (Spring, 2001), Board of Regents of the University of Oklahoma, s. 207.

⁴⁶¹ Selim el-Bustânî, "el-Huyâm fî cinâni 'ş-Şâm", *el-Cinân*, Yıl:1, S. 2, Ocak, 1870, s. 59. Aktaran, Elizabeth M. Holt, "From Gardens of Knowledge to Ezbekiyya after Midnight: The Novel and the Arabic Press from Beirut to Cairo 1870-1892", *Middle Eastern Literatures: incorporating Edebiyat*, 16:3, 2013, s. 238.

⁴⁶² *Esîru'l-Mutemehdî*, s. 14-15.

⁴⁶³ Allen, *World Literature Today*, s. 207.

ve kapisleri doğrultusunda hareket etmektedir.⁴⁶⁴ Bu kadınlar dışarı ile ilişkilerini babaları, eşleri veya hizmetçileri üzerinden yürütmektedir.

'*Azrâu Kurayş, Gâdetu Kerbelâ, Arûsu Fergâna, Şarl ve Abdurrahmân, Fetâtu Kayrevân* gibi sonraki romanlarda kadın kahramanların roman içindeki etkinliğinde farklılık görölmektedir. Beşinci romanı *Armânûsatu'l-Mısriyye* ile Zeydan ilk defa romanına bir kadın adı vermiştir. Bu romanların çoğunda kendine güvenen, iradeli kadın kahramanlar olay örgüsü içerisinde yer almaktadır. Kadınların ne kadar önemli roller üstlendikleri yirmi bir romandan sekizinin başlığının bir kadının ismi veya sıfatı olmasından anlaşılabilir. Sekiz romanın haricindekilerde de kadın kahramanların etkili roller oynadığı, bütün bir kurgunun kadın kahramanın başından geçen olaylar etrafında döndüğü görölmektedir.

Zeydan'ın romanlarında özellikle İslam'ın ilk dönemlerinde kadınların içerisinde eğitilmiş kimseler bulunduğu, bunların şiir gibi dönemin edebi türlerine hakim olduğu vurgulanmıştır. Mezkur dönemleri ele alan *Haccâc b. Yûsuf*'ta Sekîne binti el-Hüseyn'in evinde dönemin meşhur şairlerinden Leyla el-Ahyeliyye, Ferezdak, Cerîr, aşık Küseyyir Azze, Nasîb gibi kimselerin katıldığı ilim ve edep meclisleri tasvir edilmiştir.⁴⁶⁵ Cemil ve Büseyne adlı birbirine aşık iki şair, romanın kahramanları arasına dahil olmuş, bir gece insanlardan uzak تنها bir yerde buluşarak birbirlerine aşklarını şiirleriyle ifade etmiştir. Bu buluşmayı sadece romanın başkahramanı Hasan ve yolda rastladığı ihtiyar gizlice takip etmiştir.⁴⁶⁶

Romanlardaki kadın başkahramanlar incelendiğinde onların ya tamamen hayali kişilikler veya *17 Ramadân*'daki Hz. Ali suikastının arkasında yer alan Katâm, *Fethû'l-Endelus*'teki Florinda gibi tarih kitaplarında nadir rastlanan⁴⁶⁷ isimler olduğu görölmür. Yazar kesin ve meşhur tarihî verilerle çatışmayacağı için bu kahramanları istediği gibi tasvir etmiş, rahatlıkla değişik maceralara çekmiş ve onlara lüzumlu gördüğü misyonu yüklemiştir.

⁴⁶⁴ Bashkin, *a.g.e.*, s. 295-296.

⁴⁶⁵ *Haccâc b. Yûsuf*, s. 45-48.

⁴⁶⁶ *Haccâc b. Yûsuf*, s. 58-62.

⁴⁶⁷ Philipp, *Die Welt des Islams*, s. 70.

Kadın baş kahramanların hayali kişiliklerden oluştuğu romanlarda olay örgüsü birbirine benzer hikayeler etrafında döner. Genç, güzel ve iyi huylu başkahraman kız yakışıklı, zeki ve cesur bir gençle karşılıklı aşk yaşar. Birbirleriyle evlenmek isteyen gençlerin karşısında kızın babası büyük bir engeldir. Baba kızını kendisine birtakım maddi çıkarlar sağlayacak başka bir taliple evlendirmek istemektedir. İki gencin kimi zaman imkansız dönüşen kavuşma ve evlenme uğruna verdikleri mücadele romanların ana iskeletini oluşturur.

Başkahraman kızların ve de erkeklerin eğer varsa anneleri genellikle çocuklarının her konuda destekçisi olmakta, kimi zaman eğitimi ama bütünüyle saf ve temiz kalpli kişilikler olarak karakterize edilmektedir. Romanlarda kahramanlar iyiler ve kötüler şeklinde iki guruba ayrılmakta, adeta bir kutuplaşma oluşmaktadır.⁴⁶⁸ Anne, başkahraman kız ve erkek iyileri ve iyiliği temsil ederken baba ve kızın istemediği talip kötüler ve kötülüğü temsil etmektedir. Diğer kahramanlar ise bu iki gurupla ilişkisi doğrultusunda iyilerin veya kötülerin safında yer almaktadır. Özellikle on sekizinci yüzyılın roman anlayışını yansıtan bu tavırda okuyucuya model olacak iyi kişilerle olayların sonunda cezasını bulacak kötü kişilerin olması bir gereklilik gibidir.⁴⁶⁹

Romanın geçtiği zaman ne olursa olsun benzer hikaye ve kahraman tasnifi romanlarda tekrar etmektedir. ‘*Azrâu Kurayş*’ta görülen hikaye 1200 yıl sonra yaşanan *el-İnkılâbu’l-Osmânî*’de de tekrar etmektedir. Dikkat çekici olan husus yirmi iki romanının hiç birisinde kötü karakterler arasında annenin olmamasıdır. Dünyevî menfaat peşinde koşan ve kızını da kendi hasis amaçları uğruna kullanmak isteyen bir karakter varsa o kesinlikle babadır.

Burada Zeydan’ın kişisel, ailevî tecrübe ve kanaatlerinin baba ve anne tipi üzerine yansıdığı hissedilmektedir. Zeydan’ın çocukluğundan itibaren babasıyla yıldızı barışmamıştır. Babası onu kendi lokantasında yanında çalıştırmak istemiş, okuma-yazmayı ve hesap yapmayı bilecek kadar eğitimi onun için yeterli görmüş, bunun haricinde kendini yetiştirme hususundaki çabalarına sürekli karşı çıkmış, kitap, dergi gibi eğitim materyallerine harcadığı parayı israf saymıştır. Beyrut Amerikan Koleji’nde

⁴⁶⁸ Di-Capua, *The Thought and Practice of Modern Egyptian Historiography*, s. 43.

⁴⁶⁹ Boynukara, *a.g.e.*, s. 173.

okumaya hak kazanan oğluna destek olmak bir tarafa karşı çıkmış, Corci bir taraftan okurken diğer taraftan çalışarak okul masraflarını karşılamaya ve harçlığını kazanmaya çalışmıştır. Hayatının ilerleyen dönemlerinde çalışmak istediği işi ve evlenmeyi düşündüğü kızı seçerken yine babasını karşısında bulmuştur. Annesi ise çoğu zaman onun isteklerine olumlu cevap vermiş, okuma ve kendini yetiştirme konusundaki çabalarını desteklemiş, Beyrut Amerikan Koleji'ne kayıt yaptırdığında harç parası olarak kendi biriktirdiği parayı ona vermiştir.⁴⁷⁰ Bütün bu hatıralar Zeydan'ın hafızasında annesi ile ilgili olumlu izler bırakırken babasıyla ilgili olumsuz imajlar oluşturmuştur. 1870'li yıllarda ve 1880'li yılların başında yaşadığı hadiseler içinde babası ile ilgili anıları zihninde o derece yer etmiş ki 1908-1912 yılları arasında kaleme aldığı hatıralarında, aradan geçen onca yıla rağmen bu olumsuzlukları unutamamış görünmektedir. Romanlarındaki baba karakterleri, Zeydan'ın kendi babası ile olan münasebetleri göz önüne alınarak incelendiğinde daha isabetli sonuçlara ulaşılması mümkündür. Hayatıyla ilgili bilgiler dikkate alındığında Zeydan'ın baba karakterleri yaşadıkları tarihî dönemi yansıtan kişiler olmaktan ziyade yazarın kendi döneminden geçmişe taşıdığı tiplerdir.

Kadın başkahramanlar yaşadıkları devrin en güzeli, eğitilmiş, zeki ve duygusal kişilikleridir. Fikirlerini açıklarken ve bir şeye karar verirken bunların oldukça özgür ve rahat davrandıkları görülür. Pek çok romanda baba ile kızının karşı karşıya geldiği görülür. Baba, Zeydan'ın zihnindeki kendi babası ile ilgili düşüncelerini hatırlatır şekilde cahil, kendini düşünen, kimi zaman kaba saba, mal ve servet düşkünü bir tip olarak kızını zorla kendi istediği biriyle evlendirmek istemekte ve onu kimi zaman bazı özgürlüklerinden alıkoymaktadır. Romanın güzel kızı ise babasının baskıcı davranışlarıyla mücadele etmekte bu arada büyük acılar yaşamakta ama genelde bu mücadeleden zaferle çıkmaktadır. Baba ile kız arasındaki anlaşmazlık Zeydan'ın kendi babasıyla yaşadığı kuşak çatışmasından kaynaklanmamakta daha çok erkek egemen toplumda kızın babasının isteklerine boyun eğmemesi sonucu yaşanan çatışmadan doğmaktadır. *el-İnkılâbu'l-Osmâni*'de Şirin'le babası Tahmaz arasındaki gerginlikte her ne kadar kuşak çatışmasının etkisi görülse de asıl sebep diğer romanlardaki baba-kız

⁴⁷⁰ *Müzekkirat*, s. 11- 12; Ware, *a.g.t.*, s. 10.

mücadelesinin bir tekrarıdır. *Abbâse Uhtu'r-Reşîd*'de baskıcı babanın yerini erkek kardeş Hârûn Reşîd almaktadır.⁴⁷¹

Zeydan kendi idealindeki kadın erkek münasebetini romanlarının başkahramanları aracılığıyla göstermek istemiştir.⁴⁷² Karşılıklı sevgi üzerine kurulan bu ilişkide kadınla erkek birbirlerinin fikirlerine saygı göstermekte, erkek baskıcı bir tavrı sergilememektedir. Aşıklar arasındaki ilişki muhafazakar ahlak anlayışının sınırlarını kesinlikle aşmamakta ve el sıkışmanın ötesine geçmemektedir. Sevgililer toplumsal baskının etkisiyle ancak gizli bir şekilde تنها yerlerde buluşmaktadır.

Kahramanların mensup oldukları dinin, ırkın, yaşadıkları toplumun veya olayların geçtiği zaman ve mekanın farklı olması bu durumu değiştirmemektedir. Nasıl *Haccâc b. Yûsuf*'ta Müslüman Arap Hasan ile Sümeyye, insanların diline düşmekten çekindiklerinden, görüşmek için kimsenin olmadığı bir yer ve zamanı kolluyorsa, *Fetâtu Gassân*'da Hıristiyan Arap Hammâd ile Hind, *Fethu'l-Endelus*'te Got asıllı Hıristiyan Alfanzo ile Florenda, 19. yüzyılın Mısır'ında yaşayan Müslüman Şefik ile Fedvâ da aynı kaygıyla تنها yerlerde gizlice buluşmaya çalışmaktadır. Fakat *el-İnkılâbu'l-Osmânî*'de Şirin ile Râmiz'in biraz daha rahat davrandıkları görülür. Çünkü Batı medeniyetinin etkisiyle toplumdaki 'Hicâb' adeti hafiflemiş, özellikle Selânik gibi kozmopolit şehirlerde kadın ile erkek aynı ortamı paylaşmaya, sokakta beraber dolaşmaya başlamıştır.⁴⁷³ Kadın erkek ilişkisini, başka bir ifadeyle kadının toplumdaki konumu meselesini ele alırken Zeydan, romanlarında, tarihî gerçekliği çok genel ve yüzeysel biçimde yansıtan bir kurgu oluşturmuştur. İnsani gerçeklik ise tarihî gerçeklikten uzak, oldukça romantik bir bakış açısının ürünü gibi durmaktadır. Farklı asırlarda farklı coğrafyalarda yaşayan çiftlerin aynı kara sevdaya tutulması, aşklarını ilan ederken aynı çekingenliği taşıması, sevinçlerinin ve hüznlerinin aynı şiddette olması, hepsinin de verdikleri kararlarda aynı derecede söz hakkına sahip olması, öncelikli olarak fiktif yapıdaki romantizmin boyutunu göstermektedir. İkinci olarak yazar, okuyucuya rol model olarak tasarladığı kahraman çiftleri, onların aşklarını, aralarındaki seviyeli ilişkiyi tarihe mâl ederek, daha meşru ve daha gerçekçi hale getirme çabası içindedir.

⁴⁷¹ Philipp, *Die Welt des Islams*, s. 71-72.

⁴⁷² Philipp, *Die Welt des Islams*, s. 72.

⁴⁷³ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 29.

Kimi zaman özgür kararları ve davranışlarıyla kadın başkahraman yaşadığı dönemin gerçek tarihî şartları içerisindeki kadının durumunu yansıtmamaktadır. Yalnız başına yolculuk yapabilen, yalnız yaşayabilen, erkeklerle konuşup tartışabilen, yöneticiler karşısında fikrini açık yüreklilikle beyan edip onları yönlendiren, tek başına erkeklere karşı savaşılabilen kadın kahramanlar Zeydan'ın romanlarının kadın başkahraman tipini oluşturmaktadır.⁴⁷⁴ Hatta bu kahramanlar kimi zaman öyle maceralara atılmakta, öyle işler başarmaktadır ki yazarın yaşadığı devirde bile bu derece bağımsız, özgür, her yere girip çıkabilen bir kadına rastlamak zordur. Kadının toplum içindeki konumunu o toplumun gelişmişlik seviyesi için bir ölçü olarak gören Zeydan, bu yaklaşımıyla yukarıda da değinildiği gibi aslında muhatap kitlesine tarihteki kadını değil kendi idealindeki kadını anlatmıştır. Bunu yaparken de zihninde soyut tasavvurlardan ibaret olan ideal kadını geçmişe götürerek somut, inandırıcı ve kolay kabul edilebilir hale getirmeye çalışmıştır.

Zeydan'ın romanlarda çizilen kadın imajında kadının mesleki eğitim veya kendi başına ayakta kalma doğrultusunda bir çabası görülmez.⁴⁷⁵ Sevdiklerinin sevgisinde fani olan kadınlar hatta onlar öldükten sonra yaşamak dahi istemez. Başkahraman tiplerinde erkeklerin sakin ve akılcı, kadınların heyecanlı ve duygusal yönleri ağır basmaktadır. Romanlarında Zeydan erkeğe bağlı bir kadın fikrini işlemiştir. Kadının hürriyeti konusundaki fikirlere bütünüyle katılmamakla birlikte karşı çıkmamış, ama kadını erkek gibi toplum içinde bağımsız bir birey şeklinde de tasavvur etmemiştir. Onun karşı çıktığı hususlar kadının eğitimsiz bırakılması, eve kapatılarak toplumdan soyutlanması ve çok eşliliğe maruz bırakılmasıdır. Bütün bunları Zeydan kadının eş ve anne olarak üzerine düşen görevleri yerine getirebilmesi için dillendirmektedir. Eğitimsiz bir kadının çocuğunu eğitmesi, koca baskısı altında ezilen kadının çocuğuna özgürlük düşüncesini aşılması, bir birey olarak evde değeri olmayan kadının kocasına destek olması mümkün değildir. Ona göre gelişmiş bir toplumda kadın bir taraftan bilgi ve görgüsüyle gerektiğinde eşine yardımcı olacak, karşılaştığı zorlukları aşmasında destek çıkacak, kuvvetli sezgileriyle kimi zaman yol gösterecek diğer taraftan

⁴⁷⁴ Philipp, *Die Welt des Islams*, s. 72.

⁴⁷⁵ Philipp, *Die Welt des Islams*, s. 77.

çocuklarının ilk muallimi olarak onları özgürlükçü, vatansever, ilerici, kendine güvenen ve topluma faydalı bireyler olarak yetiştirecektir.

2.3.2. Hükümdarlar ve Devlet Adamları

Tarihsel roman yazmanın kaçınılmaz sonucu, şahıs kadrosunda pek çok tarihsel figürlere yer vermektir. Tarihî roman yazarı olarak Zeydan da şahıs kadrosu içerisinde pek çok tarihsel figüre yer vermiştir. Hükümdarlar ve devlet adamları bunlar arasında ilk sırayı almaktadır. Hz. Ömer, Hz. Ali, Muaviye, Amr b. As, Hâlid b. Velid, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Herakliyus, Mukavkıs, Haccâc b. Yûsuf, Târik b. Ziyâd, İspanya Kralı Rodrik, Abdurrahmân el-Gâfikî, Şarl, Abdurrahmân en-Nâsır, Ebû Müslim el-Horasânî, Ebû Ca'fer el-Mansûr, Hârûn Reşîd, eşi Zübeyde, kız kardeşi Abbâse, el-Emîn, el-Me'mûn, Fazl b. Rebi', Ca'fer el-Bermekî, el-Mu'tasım, Ahmed b. Tolun, Şeceretu'd-durr, Baybars, Fâtımî Halifesi Mu'iz, el-Âzîd, Selâhaddîn el-Eyyûbî, Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ali Bey el-Kebîr, II. Abdulhamid gibi İslâm tarihinde önde gelen pek çok tarihî şahsiyetin romanlarda yer aldığı görülür. Bu kişiler Lukacs'ın savunusuna uygun olarak⁴⁷⁶ olay örgüsü içerisinde çoğu romanda ikinci dereceden roller üstlenir. Tarihî romanda önemli olan gerçek kişilerin, tarihî konularına göre büyük işler görmeleri değil "içinde yaşadıkları çağı oluşturan koşulları söz konusu dönemin olay veya olgularını bir yazınsal yapıtın olanaklarının izin verdiği ölçüde aslına uygun bir biçimde ortaya koyacak biçimde kurgulanmalarındır."⁴⁷⁷ Sosyal yaşantıyı daha gerçekçi bir biçimde yansıtmak için kurmaca kahramanların öne çıkması isabetli bir yaklaşım olarak kabul edilmiştir.⁴⁷⁸

Zeydan, hükümdarları ve devlet adamlarını karakterize ederken farklı bir yol izlememiş, daha çok onları genel tarzı üzere dış görünüşleriyle, fizyolojik yapıları ve kıyafetleriyle okuyucunun karşısına çıkarmıştır. Kimi zaman psikolojik yapılarına temas etse de öznelikten uzak genel geçer bazı tespitler yapmıştır. Örneğin Câ'fer el-

⁴⁷⁶ Lukacs'a göre romanda tarihsel figürler ikinci dereceden kahramanlar olarak yer almalıdır. Artık tarihin bir malzemesi olması sebebiyle bu kişileri okuyucu diğer kahramanların gözünden tanımalıdır. Bkz. Georg Lukacs, *Avrupa Gerçekliği*, Çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınları, İstanbul, 1977, s. 55; Göğebakan, *a.g.e.*, s. 43.

⁴⁷⁷ Etem Çalık, "Tarihî Roman Yazarı ve Tarihçi", *Yedi İklim*, S. 74, Mayıs, 1996, s. 79-80; Göğebakan, *a.g.e.*, s. 45.

⁴⁷⁸ Lukacs, *Avrupa Gerçekliği*, s. 55.

Bermekî'nin dış görünüşü ile ilgili “otuz yedi yaşında, yakışıklı, güler yüzlü, orta boylu, saçları kestane rengi ve beyazlık bulaşmamış, bıyığı ve sakalı hafif, sarığını arkaya sallamış” gibi tasvirlerden sonra psikolojik yapısını şu şekilde ele almaktadır: “Hassas yapılı ve duyguları güçlü olan kimsenin hisleri yüzüne yansır. Öfkeyi yenemez ve haksızlığa sabredemez. Bu fark huyların tabiatından kaynaklanır. İnsanlardan öyleleri vardır ki sert mizaçlıdır ve çabuk sinirlenir. Kimileri de yumuşak huylu ve gönlü geniştir. Bunlar arasında pek çok derece vardır. Ca'fer'e gelince o, karşısındakine duygularını gizleyemeyen bir mizaca sahiptir”.⁴⁷⁹

Tarihî ve siyasi figürler şeklinde rol alan gerçek kişilerin, çoğu zaman olay zinciri içerisinde tarihî veriler doğrultusunda öne çıkan özellikleriyle yer aldığı görülür. Bu durum onlara kısmen bireysel bir hava katar.⁴⁸⁰ Mesela adalet anlayışıyla meşhur olan Hz. Ömer'in genellikle bu vasfı üzerinde durulurken Hz. Ali ve Fâtımî Halifesi Mu'iz'in lüks ve gösterişten uzak kalışı, Haccâc b. Yûsuf'un gaddarlığı, Ebû Müslim'in kurnazlığı, Abbâsi Halifesi el-Emîn'in oyun, eğlence ve lükse düşkünlüğü, el-Me'mûn'un ilim ve hikmet sevgisi ön plandaki vasıflardır. Onların bu öznel tavırları aynı zamanda Zeydan'ın bu kişilerle ilgili düşüncelerine uygunluk göstermektedir.

Romanlarda ilk dört halife ve büyük sahabiler karakterize edilirken bu şahsiyetlerle ilgili İslam toplumunda yaygın olan kanaatin dikkate alındığı görülür. Yazar şahsi duygu ve düşüncelerini olabildiğince baskı altına alarak tarih kitaplarında genel kabul görmüş rivayetleri aynıyla yansıtmaya çalışmıştır. Burada içinde yaşadığı toplumun hassasiyetlerini gözettiği düşünülebilir.⁴⁸¹ Fakat Hz. Ali ve rakipleri arasında yaşanan çekişmelerde tarafsız kalamamış ve romantik yazarlar gibi⁴⁸² kimi zaman şahsi düşüncelerini olaylara ve kişilerin tanıtımına açıkça yansıtmıştır.⁴⁸³ Örneğin *Azrâu*

⁴⁷⁹ *Abbâse Uhtu'r-Reşid*, s. 80.

⁴⁸⁰ Sheehi, *Journal of Arabic Literature*, s. 104.

⁴⁸¹ Serageldin, *a.g.e.*, s. 17-44.

⁴⁸² “Romantik romancı olay ve kişilere öznel bir biçimde müdahale eder. Bazılarının lehinde bazılarının aleyhinde bulunarak kişisel yorumunu ve tasarrufunu öne çıkarır.” Bkz. Çetin, *a.g.e.*, s. 91.

⁴⁸³ Zeydan'ın Arap kabilelerini bir araya getirip büyük bir medeniyetin oluşmasında oynadığı rol sebebiyle Hz. Peygamber'e karşı, saygıdan öte bir hayranlık duygusu beslediği görülür. Bu saygı onun neslinden ve ehl-i beytinden olanlara da devam eder. Bu durum Hz. Ali, Hasan, Hüseyin, Muaviye, Yezid gibi tarihî şahsiyetlerle ilgili konuları ele alırken kimi zaman belli olmaktadır. Raşid halifeler döneminde hitabetin güçlenmesinden bahsetmesine rağmen o döneme ait hatip olarak sadece Hz. Ali'yi zikretmektedir. Heykel M., *a.g.e.*, s. 237.

Kurayş'ta Hz. Aîşe, Talhâ ve Zübeyr ile birlikte Hz. Ali'ye karşı savaştığı için kötüler sınıfındadır. Burada Hz. Âişe'nin Hz. Ali'ye olan düşmanlığının gerçek sebepleri üzerinde durulmamıştır.⁴⁸⁴ Hilâfeti döneminde Hz. Osman'ın bazı uygulamalarına sert tepki gösteren Hz. Âişe, Hz. Ali halife olduktan sonra tavır değiştirerek Hz. Osman'ın katillerinin bulunamamasını bahane etmiş ve Hz. Ali'ye başkaldırmıştır. Özellikle Hz. Talhâ ve Zübeyr'in Hz. Ali'ye biat ettikten sonra aksine bir davranış sergilemesinin sebebi Hz. Osman'ın katillerinin bulunarak adaletin sağlanması değil, Talhâ ve Zübeyr'de baş gösteren halife olma hırsıdır.⁴⁸⁵ Zeydan'a göre benzer şekilde Hz. Muaviye ve Amr b. As da Hz. Ali'ye karşı yürüttükleri mücadelede haksızdır. Muaviye'nin gerçek niyeti Hz. Osman'ın katillerinin bulunması değil iktidarını koruma düşüncesidir. Yine Mısır valiliğinden azledildiği için kızgın olan, Hz. Osman'a karşı halkı kışkırtan ve şehit edilmesindeki rolünü itiraf eden Amr b. As'ın Hz. Osman'ın kanı için Hz. Ali'ye karşı çıkması gerçekçi değildir. Asıl niyeti Muaviye'ye destek olarak Mısır valiliğini tekrar elde etmektir. Nitekim amacına da ulaşır.⁴⁸⁶

Zeydan'ın romanlarında siyasi figürlerin diğer kahramanlar gibi benzer kişiliklere sahip oldukları görülür. İlk dört halifenin dışındaki tüm yöneticiler iktidarlarını güçlendirme ve koruma konusunda benzer tavırlar sergiler. Yukarıda da değinildiği gibi Harun Reşid'in saltanatını koruma hususunda yaşadığı endişeler ile II. Abdulhamid'in kaygıları aynıdır. Yazarın gözünde ister iyi isterse kötü olsun aşağı yukarı bütün devlet ricali maslahatçıdır. Siyasi hedefleri uğruna çoğu zaman dinî, ahlâkî ve insânî değerleri göz ardı edebilirler. Harun Reşid kendisini iktidara taşıyan Bermekî ailesini tehlike olarak görmeye başlayınca ortadan kaldırmıştır. Öyleki Cafer el-Bermekî'nin annesi Abbâde onun süt annesi olmasına rağmen kocası Halid'i hapisten çıkarma arzusuna kulağını tıkamıştır. Halid el-Bermekî'nin kucagında büyümesi ve onun sayesinde halife olması da fikrini değiştirmemiştir. Kız kardeşi Abbâse ve Cafer el-Bermekî'nin gizlice evlendiğini, Hasan ve Hüseyin adında iki çocuğunun olduğunu öğrendiğinde çılgına dönmüş, fecaat gördüğü hadisenin duyulmaması için Abbâse'yi, Cafer'i, çocuklarını, bu olaydan haberi olan bütün köle ve hizmetçileri öldürtmüştür.

⁴⁸⁴ Philipp, *Die Welt des Islams*, s. 70.

⁴⁸⁵ Bkz. *'Azrâu Kurayş*, s. 77-103.

⁴⁸⁶ Bkz. *'Azrâu Kurayş*, s. 159-164.

el-Memlûku 'ş-şârid' de Kavalalı Mehmed Ali Paşa gelişmelere açık, iyiliksever ve şefkatli biri olarak tarif edilmiştir. O'nun karşısındaki Memlûkler ise genellikle baskıcı ve zorba kimseler şeklinde nitelendirilmiştir. Mehmet Ali Paşa iyi bir kimse olarak tasvir edilse de iktidarı karşısında engel gördüğü için, üç yüzden fazla Memlûk emirini tertip ettiği bir yemek davetinde ortadan kaldırmaktan çekinmemiştir. Üstelik emirlerin eşlerini ve mallarını da ganimet saymıştır. Benzer şekilde II. Abdulhamid rüyasının Ermeni kökenli eşinden doğacak bir çocuğunun saltanatına son vereceği anlamında yorumlanması üzerine hem Ermeni kökenli eşi Kadın C'yi hem de bir yaşındaki oğlunu gizlice zehirleterek öldürtmek istemiştir.

Zeydan'ın tarihî şahsiyetlere yaklaşımı birbirinden farklılık göstermektedir. Târik b. Ziyâd, Ahmed b. Tolun, Abbâsî Halifesi Mu'tasım, Baybars gibi şahsiyetleri sadece iyi yönleriyle ele alırken Selaheddîn el-Eyyûbî, Ca'fer el-Bermekî, Şeceretu'd-durr, Ebû Müslim el-Horasânî, Ebû Ca'fer el-Mansûr gibi şahsiyetlerin hem iyi hem de kötü yönlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Fakat II. Abdulhamid, son İspanya Kralı Rodrik, Harun Reşid, Fazl b. Rebi' başta olmak üzere kimi siyasi kahramanları ise sadece kötü yönleriyle romanlarında yansıtmıştır. Tarihî romanda yazarın kahramanlarına karşı tarafsız davranmaması önemli bir eksiklik sayılmıştır. Çünkü okuyucuya bırakması gereken karar verme işini yazar üstlenmekte, aynı zamanda okuyucunun bakış açısına da etki etmektedir.⁴⁸⁷ Özellikle Sultan Abdulhamid'in karakter çizimi diğerlerinden farklılık göstermektedir. Zeydan, hiçbir romanında hiçbir siyasi kişiliği onun kadar etraflıca işlememiştir. Gerek kurmaca gerekse gerçek kahramanların psikolojik yapıları üzerinde çok kısa dururken Abdulhamid'in iç dünyasını ayrıntılı biçimde okurun karşısına çıkarmıştır. Öyle ki onun halet-i ruhiyesini yansıtmak için diğer romanlarında rastlanmayan çevresel öğelerden, bitki ve hayvanların durumundan yararlanmıştır.⁴⁸⁸

Sarayın bahçesindeki kuşlar, çiçekler, havuzda yüzen kazlar, kanatlarıyla gösteriş yapan tavus kuşu, kısaca tabiatın her bir parçası hünerlerini sergilemekte, sevinç ve mutluluk içinde hayatın tadını çıkarmaktadır. Saraydaki her şey ve herkes

⁴⁸⁷ Erol, *a.g.m.*, s. 65.

⁴⁸⁸ Şahin, *a.g.e.*, s. 122.

mutlu olsa da Abdulhamid mutlu değildir. Abdulhamid büyük bir devletin hükümdarı olmasına rağmen çok zavallı bir kişinin yaşadığı mutluluğu tadamamakta, kuruntuları ve peşini bırakmayan kabusları sebebiyle sürekli korku içinde yaşamaktadır. Has dairedeki adamlarından, saray muhafızlarından, eşlerinden, ajanlarından, çocuklarından, yemeğini yapan aşçıdan kısaca etrafındaki herkesten ve her şeyden korkmakta, sürekli tetikte yaşamakta, yatağında uzun süreli, huzur içinde yatamamakta, her gece farklı bir koltukta biraz kestirmektedir. Çünkü saray ahalsinin kendisine samimi olarak değil, onlara yaptığı ihsanları sebebiyle itaat ettiğini düşünmektedir.⁴⁸⁹

Tahtını kaybetme korkusunun zebunu olan ve çıkarlarını her şeyin üstünde tutan Abdulhamid Machiavelli'nin⁴⁹⁰ kitaplarını elinden düşürmemekte ve ondan ilham almaktadır. Düşmanlarına karşı içinden geçirdiği şu düşünceler O'nun psikolojisini yansıtması ve Machiavelli'ye bakışını göstermesi açısından çok ilginçtir:

“Sizi gidi kahrolası acemi cahiller! Sizin hileleriniz benimkiyle boy ölçüşemez. Balıklara yem olup gideceksiniz. Bana karşı çıkan kimse kalmayınca kadar kan döküp öldürmeye devam edeceğim. Bana ne kadar güvenseler de. Çünkü ben Machiavelli'nin düşüncesindeyim. Ne yamanmış bu filozof! Haklısın Ey Machiavelli! Büyük kişi düşmanlarına muamele ederken şeref, dürüstlük ve vefayı bir kenara atmadan iktidarı tek başına kontrol edemez, vesayetçilerden ve haset edenlerden kurtulamaz... Devleti veya vatani koruma uğruna bu faziletleri feda edip onları hile ve deha ile değiştirmenin hiçbir sakıncası yok...”⁴⁹¹

Abdulhamid, Ebû Müslim el-Horasânî'yi referans alarak şüphe duyduğu insanları öldürmekten çekinmemektedir.⁴⁹² Ermeni bir kadından doğacak çocukla

⁴⁸⁹ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 61-63.

⁴⁹⁰ İtalya'nın Flolaransa şehrinde hukukçu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ve iyi bir eğitim gören Niccolo Machiavelli (1469-1527) şehir yöneticilerinin katipliğini yapmış ve diplomatik görevler üstlenmiştir. İnsanın doğası itibarıyla bencil ve kötü bir varlık olduğunu düşünen Machiavelli, İtalya'nın birliğini savunmuş, Papalığı bu birliğe engel görmüş, öte yandan dini, halkın yöneticiye bağlı kalmasını sağlayacak en önemli araç olarak kabul etmiştir. Başarıya ulaşmada zor kullanmanın ikna çabalarından daha etkili olduğunu düşünen Machiavelli, İtalyan birliğini sağlamada tek yolun mutlak monarşi olduğunu savunmuş, bu doğrultuda her türlü ahlâkî ilkenin göz ardı edilebileceğini söylemiştir. Monarşi ile ilgili görüşlerini dile getirdiği *Il Principe* aslı eseri *Hükümdar* ve *Prens* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2008, s. 330-335.

⁴⁹¹ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 134.

⁴⁹² *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 113, 134.

saltanatının sona ereceğini iddia eden kehanete inanmasıyla da Firavun'a benzeyen bir tipi andırmaktadır.⁴⁹³ Duygularını gizleyerek ustaca rol yapmasının yanında üstün dehasının ürettiği hilelerle karşısındakini etkileyebilmektedir. Kimi zaman ise sergilediği çocukça tavırlarla sultandan daha çok basit karakterli zayıf bir kimseyi canlandırmaktadır. Bir keresinde kılık, kıyafeti ve tavırlarıyla etrafındakileri güldüren ve Kağıthane İmamı olarak isimlendirilen Ali Efendi ile karşılaşan Abdulhamid ondan kendisini neşelendirecek espriler yapmasını istemiş, sonrasında eğlence olsun diye onun yüzünü kurumla siyaha boyatmış, bununla yetinmeyerek elbiseleriyle havuza attırılmış ve ardından büyük bir keyifle gülmeye başlamıştır.⁴⁹⁴ Aşırı derecede servete düşkün olan Abdulhamid saray içerisinde yaptırdığı özel bölmelere paralarını ve mücevherlerini gizlemiş, ajanlarına karşı tedbir olsun diye de hepsini bir yerde toplamamıştır. Ara ara gizlice mücevherlerini kontrol etmekte, elleriyle onları okşamakta ve kendi kendine bu serveti İttihatçılara karşı mücadele etmek için harcayacağını söylemektedir.⁴⁹⁵ Bu tavırlarıyla Abdulhamid sanki 'harâmî çetebaşısının göz kamaştıran kıymetli taşlar karşısındaki hayret ve çılgınlığını'⁴⁹⁶ yaşamaktadır.

Zeydan, Abdulhamid tasvirinde bir roman kahramanını canlandırmaktan daha çok derin öfke duyduğu bir kişiyi her fırsatta aşağılamaya çalışmış görünmektedir. Kendi kurguladığı vasıflarla onu tasvir etmek yerine karikatürize etmeyi tercih etmiş,⁴⁹⁷ tarihî şahsiyetine uygun özelliklerini sunarken bile sürekli iğneleyici ve yerici ifadeler kullanmıştır. Bunlarla birlikte tarihî gerçekliği bütünüyle yok etmemek için yaklaşık 33 yıl Osmanlı Devletini idare eden Abdulhamid'in romanda birkaç iyi vasfının zikredildiğini söylemek mümkündür. Sultan gazete okumakta, gramofon dinlemekte, telgraf gibi yeni çıkan teknolojik buluşları ülkesine getirmeye çalışmaktadır.

Bashkin'e göre gazete okuyan, gramofon dinleyen Abdulhamid imajı, telgraf gibi modern, teknolojik aletlerin ülkede kullanılmaya başlaması modernizmi, Doğu'nun Batı'ya ayak uydurmasını temsil ederken, uyguladığı baskıcı rejim için Abbasi

⁴⁹³ Bedr, *a.g.e.*, s. 108.

⁴⁹⁴ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 76-79.

⁴⁹⁵ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 96-97.

⁴⁹⁶ Şahin, *a.g.e.*, s. 125.

⁴⁹⁷ Şahin, *a.g.e.*, s. 125.

döneminin kan dökmekle meşhur komutanı Ebû Müslim'i referans göstermesi zihniyet bakımından Sultan'ın orta çağla ilişkisini göstermektedir.⁴⁹⁸

Zeydan Abdulhamid'i diktatörlüğün ve Hristiyan düşmanlığının sembolü şeklinde sunmaktadır. Onun bu yaklaşımı kendinden sonra gelen Arap milliyetçilerini oldukça etkilemiş görünmektedir. Abdulhamid'le ilgili çizilen portre sadece Zeydan'ın anlayışını değil Mısır'a göç eden Suriyeli sığınmacıların genel kanısını yansıtmaktadır. Benzer yaklaşımlar Osmanlı içerisindeki Türk aydınlar da ve Batı dünyasında da görülmektedir.⁴⁹⁹ Abdulhamid tasvirinde faydalandığı ve oldukça etkisinde kaldığı Georges Dorys'in *The Private Life of the Sultan of Turkey* adlı eseri bunlardan biridir.⁵⁰⁰

Zeydan'ın romanlarında, tarihî figürlerin iyi veya kötü olmaları hususunda kaderini belirleyen unsurlardan birisi kişinin şahsiyetiyle ilgili toplum nezdinde baskın olan kabullerdir. Örneğin Haccâc b. Yûsuf denilince akla gelen ilk şey zulüm ve gaddarlıktır. Bu nedenle Zeydan, Haccâc'ı karakterize ederken onu tarihî gerçeklere uygun olarak zalim ve gaddar biri olarak tasvir etmiştir. Fakat romanlarda siyasi kişilerin kaderini belirleyen asıl etken yazarın şahsi düşüncelerine uyacak şekilde bunların roman içerisinde oynadıkları roldür. Eğer tarihî kişilikler idealize edilen başkahramanlarla çatışmıyor ve onlarla aynı doğrultuda hareket ediyorsa genel itibariyle iyi kimseler olarak tasvir edilmiş, ama başkahramanlara rakip olmuşlarsa çoğunlukla kötü kimseler olarak tasvir edilmiştir. *Arûsu Fergâna*'nın başkahramanları Cihan ve Dırgâm'a rakip olan ordu başkomutanı Afşin kötü bir kişi iken, Dırgâm'ı kendisine baş vezir yapan el-Mu'tasım iyi bir kimsedir. Romanda yapılan tanıtımdan hareketle bu kişilerle ilgili sağlıklı bilgiler edinmek mümkün değildir. Mesela Afşin o kadar kötü biridir ki Halife el-Mu'tasım ona savaş zamanı seferde olduğu her bir gün on bin dirhem ücret ödemekte, o da kasten savaşların, kuşatmaların uzamasını istemektedir.⁵⁰¹ Yazar Abbâsî Devleti ordularının başkomutanı Afşin'i bu şekilde itham ederken hangi

⁴⁹⁸ Bashkin, *a.g.e.*, s. 296.

⁴⁹⁹ Bashkin, *a.g.e.*, s. 310, 312.

⁵⁰⁰ Zeydan'ın romanında tasvir ettiği Abdulhamid imajını daha ayrıntılı görmek için Bkz. Georges Dorys, *The Private Life of the Sultan of Turkey*, Çev. Arthur Hornblow, D. Appleton and Company, New York, 1901, s. 176-180.

⁵⁰¹ *Arûsu Fergana*, s. 154.

meziyetine istinaden onun bu makama yüksek bir ücretle getirildiğinden bahsetmemektedir.

Ele aldığı tarihî şahsiyetleri olumsuz şekilde eleştirdiğinde okuyucudan, toplumdandan tepki alacağını öngörüyorsa bundan geri durmaktadır. Fakat tam tersi olursa bazen insafsızlığa varacak derecede eleştirmektedir. Özellikle kendi dönemindeki siyasilere eleştirmekten kaçınmıştır. *el-İnkılâbu'l-Osmâni*'de Abdulhamid'e yönelik eleştirileri onun tahttan indirilmesinden sonraki döneme rast gelir. O günün şartları içerisinde Osmanlı topraklarının çoğunda olduğu gibi Mısır toplumunda da Abdulhamid'e yönelik olumsuz bakış Zeydan'ı bu tavrında cesaretlendirmiştir. Fakat Mısır'daki mevcut yöneticilerin atası durumundaki M. Ali Paşa'ya veya Cebel-i Lübnân'da uzun süre emirlik yapan Beşîr eş-Şihâbî'ye tek bir eleştiri getirmemiştir.⁵⁰² Özellikle dört yüze yakın Memluk emirinin bir yemek davetinde suikasta kurban gitmesinin sorumluluğunu M. Ali Paşa'ya yüklemekten kaçınmış, Osmanlı Sultanını işaret etmiştir.⁵⁰³

Abdulhamid, Hârûn Reşîd, Fazl b. Rebi' ve Afşin örneklerinde olduğu gibi Zeydan'ın romanlarındaki kimi tarihî şahsiyetler tek taraflı olarak olumsuz vasıflarla karakterize edilmiştir. Öncelikle belirtmek gerekir ki bu durum tarihî gerçekliğe uymamakta, okuyucunun tarihî şahsiyetlere önyargılı bakmasına ve tarihî hadiseleri değerlendirirken objektiflikten uzaklaşmasına sebep olmaktadır. Fethi Naci "Tarihsel olayları romanlaştırırken romancı, gerçek kişilere, gerçek kişiler hakkında gerçeğe uymayan sözler ettiremez, anlattığı dönemle ilgili maddi bilgi hataları yaptırılmaz, kullandığı malzemeyi birebir aktaramaz." demektedir.⁵⁰⁴ Tarihî kişilerin ve buna bağlı olarak tarihî olayların tahrif edilmesi kötü bir niyetin ürünü olmasa bile 'affedilmez bir hata' olarak değerlendirilmiştir.⁵⁰⁵

⁵⁰² Sheehi, *Foundations of Modern Arab Identity*, s. 166.

⁵⁰³ *el-Memlûku's-şârid*, s. 85.

⁵⁰⁴ Fethi Naci, "Serbest Fırka Karşısında İki Romancı: Kemal Tahir ve Tarık Buğra" *Eleştiri Günlüğü*, Özgür Yayınları, İstanbul, 1987, s. 35.

⁵⁰⁵ Tural, *a.g.e.*, s. 226.

2.3.3. Bilge Şahsiyetler

Rasim Özdenören, gizli bir otobiyografi niteliği sergilemeyen romanın kahramanlarından yola çıkarak, başarısı haricinde, yazarın kişiliği hakkında kesin bir bilgi elde etmenin mümkün olmadığını ileri sürmektedir.⁵⁰⁶ Bu iddiayı doğru varsayarak romanlarındaki kahramanlardan hareketle Zeydan'ın kişiliğiyle ilgili net tanımlamalar yapılamasa da bilgelik merkezi konumundaki karakterlerden yola çıkarak ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel pek çok konu hakkındaki görüşlerine ulaşmak mümkündür. Yazarın bilge şahsiyetlerle kendini özdeşleştirdiği rahatlıkla söylenebilir. Fakat kahramanlarının çok karmaşık bir psikolojik yapısı olmadığı için yazarın psikolojik yapısının derinliklerini gösterecek izlere rastlamak zordur.

Zeydan'ın hemen hemen bütün romanlarında bilge şahsiyetlere yer verilmiştir. Norm karakter olarak da isimlendirilen bu kişiler diğer roman kahramanlarını tanımada ve olay örgüsü içerisindeki gelişmeleri yorumlamada okuyucuya rehberlik etmektedir.⁵⁰⁷ Fon karakterlere göre daha fazla belirgin, nitelikli ve 'ferdiyet kazanmış' kişilerdir. Böyle olmalarına rağmen amaç değil araçlardır.⁵⁰⁸ Çok fazla olaylara karışmayan ve tarafsız bir şekilde değerlendirme yapmaya çalışan bilgelik merkezi konumundaki bu kişiler⁵⁰⁹ Zeydan'ın romanlarında okuyucunun karşısına farklı kimliklerde çıkmaktadır. Onlar kimi zaman yol üzerindeki yaşlı bir köylü⁵¹⁰ iken kimi zaman bir rahip, kilise reisi, keşiş, tüccar, dadı veya hükümdar ailesine yakın bir şahsiyet olabilmektedir.

Armânûsatu'l-Mısriyye'de, Armânûsa, Barbara ve yanındaki askerlerin geceledikleri köyde karşılaştıkları ihtiyar, bilge bir kimsedir. Önceleri zengin bir tüccar iken bütün servetini kaybetmiş ve mazisinden uzaklaşmak için bir köye yerleşmiştir. Mısır'ın geçmişini çok iyi bilen bu kişi önemli tarihî olaylara tanıklık etmiş büyük

⁵⁰⁶ Rasim Özdenören, "Yazar Ne Kadar Kahramandır?", *'Hece' Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, s. 238-239.

⁵⁰⁷ James, Henry, "Roman Dünyası", *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988, s. 60.

⁵⁰⁸ Harvey, *a.g.e.*, s. 185.

⁵⁰⁹ Belge, *a.g.e.*, s. 33.

⁵¹⁰ Zeydan romantik yazarlar gibi bu tiplerle kırsala önem vermiş, kırsal kesimin saf ve temiz insanını yüceltmıştır. Romantik yazarların özellikleri için bkz. Çetin, *a.g.e.*, s. 90-91.

tecrübeler kazanmıştır. Armânûsa ve beraberindekilere Mısır'ın yerli halkı, Roma tarafından işgali, Romalılarla Persler arasındaki savaşlar gibi pek çok konuda faydalı bilgiler verir.⁵¹¹ *Fetâtu Gassân*'da okuyucu başkahraman Hammâd'la birlikte romandaki bilge şahsiyetlerden doyurucu tarihî bilgiler almaktadır. Bahira'nın öğrencisi yaşlı rahip Bahira'yı tanıtmakta, Hıristiyanlıktaki farklı mezheplere değinmekte, Bahira ile Hz. Peygamber ve amcası Ebû Tâlib'in görüşmesini anlatmaktadır. Yıllarca babası bildiği Emir Abdullah da başlangıçtan yaşadığı güne kadarki Arap tarihini kısaca özetlemekte ve Hîre krallarından Nûmân b. Münzir'in hayatını hikaye etmekte ve ona asıl babasının Nûmân b. Münzir olduğunu söylemektedir.

Zeydan, norm karakter olarak Hıristiyan din adamlarına yer verdiği gibi kendini bir mağaraya kapatıp, insanlardan uzak duran, vaktini oruç ve dua ile geçiren, kırlardan topladığı otlarla açlığını gidermeye çalışan keşişlere (Nâsik) de yer vermiştir. Okuyucu 'az veya çok kabul edilebilir mistik özellikler taşıyan' bu kişilerle kendini özdeşleştirerek bir yakınlık hissetmektedir.⁵¹² Diğer kahramanların böyle keşişlerin kerametleri olduğuna, dualarının kabul edildiğine yönelik sözleri ve onlara karşı ihtiramları onları okuyucunun gözünde insan üstü, saygın bir konuma yükseltmektedir. Bu noktadan sonra yazar, uyandıracakları büyük etkiyi göz önünde bulundurarak, bu kahramanlara söyletmek istediği sözleri söyletmektedir. Örneğin tesadüfen bir mağarada karşılaştığı Keşiş, Hammâd'a son Pers krallarının lüks ve eğlenceye daldığını, halka zulmettiğini, bu sebeple devletin uzun süre ayakta kalamayacağını ifade etmektedir.⁵¹³ Romanın ilerleyen bölümlerinde Medâin şehrinin fethedilmesiyle yıkılan Pers devleti Keşiş'in sözlerinin ispatı olmakta ve okuyucuya önemli dersler vermektedir.

Bilge şahsiyetler daha çok tarihî olaylar veya kişilerle ilgili bilgi aktarırken görülse de kimi zaman romanların fiktif yönüne de katkı sağlamakta, başkahramanları yönlendirmekte, karşılaşılabilecekleri tehlikelere karşı onları uyarmakta, bazen de kendilerini tutamayarak olaylara dahil olmaktadır. *Fethu'l-Endelûs*'te başkahraman Alfonso'nun amcası bilge kişi Metropolis Obas, İspanya tarihine ve yaşadığı döneme

⁵¹¹ *Armânûsatu'l-Mısriyye*, s. 39-49.

⁵¹² Baran Dural, *Edebiyatımızın Üvey Evladı Tarihî Roman*, Bizim Gergef Yayınları, İstanbul, 1991, s. 12.

⁵¹³ *Fetâtu Gassân*, s. 50-56, 287-308, 315-328.

dair verdiği özet bilgilerin yanında Kral Rodrik’i izlediği baskıcı politikalarından dolayı eleştirmiş, yeğeni Alfonso’yu Rodrik’e karşı nasıl davranması gerektiğine dair yönlendirmiştir. Bunun yanında Kral Rodrik’i sevmemesine rağmen milletini ve devletini seven bir insan olarak onun ordusu içerisinde yer almış Arap ordularına karşı askerleri cesaretlendirmeye çalışmıştır.⁵¹⁴

Bilge şahsiyetler de başkahramanlar gibi idealize edilmiş, tek boyutlu olarak iyi yönleriyle ele alınmış tiplerdir. Okuyucuya sevdirdiği bu tipler vasıtasıyla Zeydan ahlakçı ve tarihçi kişiliği ile romanlara girme imkanı bulmuş, yazar anlatıcı olarak aktarmadığı kendi düşüncelerini onlara söyletmiştir. Bu sayede anlatımda sağlanan çeşitlilikle didaktik ağırlığın bir nebze olsun hafiflediği söylenebilir.

2.3.4. Din Adamları

Zeydan’ın romanlarının şahıs kadrosunda sık rastlanan tiplerden birisi de din adamlarıdır. Ne var ki Zeydan romantizm ekolüne mensup Batılı yazarlar gibi⁵¹⁵ romanlarında daha çok Hıristiyan kilise ve manastır reislerine, patrik, papaz ve keşişlere yer vermiştir. Yazar, romanlarını *Rivâyatu târîhi’l-İslâm* olarak isimlendirse de *‘Arûsu Fergâna’*’da bir süre Halife el-Mu‘tasım’ın yanında görülen ve kısmen tanıtılan Mutezile alimlerinden Kâdi’l-kudât Ahmed b. Ebî Duâd hariç tutulursa tarihe mâl olmuş büyük İslâm alimlerinden hemen hemen hiç birisine romanlarında yer vermemiştir. Bunun yanında hayali kahramanlar arasında fon karakter olarak bile, *İstibdâdu’l-Memâlik*’te Bolak sokaklarında derviş kıyafetiyle dolaşan Seyyid Abdurrahmân’a yardım eden ‘Fakîh’ dışında Müslüman din adamına rastlamak mümkün değildir. Buradaki Fakîh’in kendine ait bir ismi yoktur. Olay örgüsünde çok kısa bir süre görünür ve kaybolur. Benzer şekilde ele aldığı coğrafyada tarihî süreçte devamlı var olan Yahudi din adamlarına da romanlarında yer vermemiştir Gerçek veya kurmaca pek çok Hıristiyan din adamının şahıs kadrosu içerisinde boy göstermesine karşılık Müslüman veya Yahudi

⁵¹⁴ *Fethu’l-Endelûs*, s. 52-56, 56-66, 270.

⁵¹⁵ Romantizm ekolüne mensup roman yazarları “daha çok Ortaçağ Hıristiyanlık dininin kültürel birikimlerine, mucizelere, aziz yaşantılarına, metafizik konulara” yönelmiş, özellikle Hıristiyanlığın duygusal yönüne yer vermiştir. Bkz. Çetin, *a.g.e.*, s. 90.

din adamı konusundaki yaklaşımı Zeydan'ın romanlarını isimlendirmesiyle ve kaleme alma amacıyla çelişiyor görünmektedir.

Çoğunluğu itibariyle bilgelik taşıyan Hıristiyan din adamlarının serüvende genellikle fon karakter olarak görev yaptıkları görülür. İçlerinden pek azı ise yardımcı kahraman veya işlevsel kahraman derecesine yükselebilmektedir. Yukarıda da adı geçen Metropolis Obas bunlardan biridir. Norm karakter olmasının yanında başkahramanlarla ilişkisi ve olay örgüsünün biçimlenmesindeki etkisiyle yardımcı kahraman konumundadır.

Zeydan Hıristiyan din adamlarını rahip, papaz, manastır reisi gibi genel sıfatlarla romanlarına dahil eder. Pek çoğunun fiziki veya psikolojik herhangi bir özelliğinden bahsetmez. Tasvir etmek istediği zaman ise ekseriyetle dış görünüşleriyle, fazla detaya girmeden, birkaç cümle içinde tasvir eder. Örneğin Şarl ve Abdurrahmân'da Sâlime'nin karşılaştığı manastır reisinin tasviri şu şekilde yapılmaktadır:

“Bu manastır reisi yaşlı, sakalı gür birisiydi. Çenesinin başından sakalın ortasına kadar olan kısım ağarmıştı. Gerisi ise hala siyahtı. Aynı şekilde bıyığı da kalın ve gürdü. Gözleri büyük ve parlak, kaşları ise genişti. Ezcümle vakur ve heybetli bir görünüşü vardı.”⁵¹⁶

Din adamları hayali kahraman olduğu zaman çoğunlukla gerçek bir isim dahi verilmeden ruhban sınıfındaki hiyerarşik konuma işaret eden genel bir sıfatla nitelendirilmektedir. Bu durum onların kendine has bir kişilik değil sembolik karakter olduğunu göstermektedir. Genellikle iyi vasıflarıyla öne çıkan din adamları kilise ve manastırların kapılarını gelen kim olursa olsun herkese açmakta, zalim yöneticilerin zulmünden kaçanları saklamakta, hastaları, yaralıları tedavi etmekte, açları doyurmakta, sırlarını dinleyerek onlara yol göstermekte ve bütün bunlara karşılık kimseden bir şey beklememektedir. Savaş durumunda ise askerlere dua ederek onları motive etmektedir. Aşağı yukarı Hıristiyan din adamlarının yer aldığı bütün romanlarda onlar yukarıdaki zikredilen faaliyetler doğrultusunda hareket etmektedir.

⁵¹⁶ Şarl ve Abdurrahmân, s. 228.

Zeydan'ın romanlarındaki din adamları çoğunlukla iyi kimselerdir.⁵¹⁷ Fakat az da olsa kötü rolde olup, entrika çevirenler yok değildir. *Fethu'l-Endelus*'teki Peder Martin bunlardan birisidir. Eski Kral Gaytaşa'nın (Wittiza) ölümünden sonra tahtın doğal varisi olan Prens Alfonso'nun tahta çıkmasını engellemiş ve arkasına aldığı diğer patriklerle Rodrik'in kral olmasını sağlamıştır. Çevirdiği dolaplar bununla da sınırlı kalmamış, Alfonso'nun amcası Metropolis Obas'ı iftiralara hapsedirmiştir.

Armânûsatu'l-Mısriyye'de Halep Patriği Yuhanna kötü bir karakter olarak okuyucunun karşısına çıkmaktadır. Halep'in Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Yuhanna adamlarıyla birlikte İslam ordusuna katılmış ve Mısır'a kadar gelmiştir. Amacı Müslümanlara yardım etmek değil bir hile ile Mukavkis'in kızı Armânûsa'yı kaçırmaktır.⁵¹⁸ Benzer şekilde Rum asıllı İskenderiye Patriği, Ya'kûbiye mezhebinden olan Kıptî asıllı Patrik Bünyâmîn'e ve bu mezhepten olan Kıptilere baskı ve ayrımcılık yapmıştır. Mısır'ın Roma hakimiyetinden çıkıp Müslümanların eline geçmesini istemeyen İskenderiye Patriği, şehir kuşatılınca onurlu bir şekilde mücadele etmek yerine kaçmıştır.⁵¹⁹ Yazarın kötü tipler şeklinde sunduğu din adamlarının doğulu değil de Batılı olması dikkat çekici bir husustur.

Zeydan, halkın üzerinde büyük etkisi olan din adamlarının çoğunu iyi kimseler olarak sunsa da onların mesleğinin suistimale açık tarafının farkındadır. *Ahmed b. Tolun*'da iyi niyetli ve kötü niyetli din adamının toplum için ne anlam ifade ettiğini şu şekilde açıklamaktadır:

“Halkının sırlarına vakıf olan papaz samimi bir dindar ve iyi niyetli biri olursa bu büyük bir talihtir. Çünkü o, bu bilgiyi evlatlarının arasını düzeltmek ve yanlış anlamadan kaynaklanan huzursuzlukları gidermek için kullanır. Fakat tamahkâr bir münafık olursa o zaman onların başına büyük bir bela olur. Çünkü bu sırları para

⁵¹⁷ Cemîl Hamdâvî, “Rivâyâtu Corcî Zeydân beyne't-târih ve't-teşvîki'l-fennî”, *Dîvânu'l-'Arab*, 1 Mart, 2007, <http://www.diwanalarab.com/spip.php?article7989> (29. 04. 2015).

⁵¹⁸ *Armânûsatu'l-Mısriyye*, s. 105-110.

⁵¹⁹ *Armânûsatu'l-Mısriyye*, s. 28-40, 207.

kazanmak, onlara efendilik yapmak veya dünyevi başka arzularını gerçekleştirmek için kullanır.⁵²⁰

Zeydan'ın romanlarını yazdığı 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başları, dünya genelinde, kominizmin de etkisiyle dinden uzaklaşmaların, din değiştirmelerin çoğaldığı, Hıristiyanlığın tehlikeye girdiği bir döneme denk gelmektedir.⁵²¹ Romanlarındaki din adamlarının neredeyse bütünüyle Hıristiyanlardan seçilmesi, bu tiplerin iyi kimseler olarak sürekli kendi dinlerinden olan veya olmayan tüm insanlara yardımcı olması vb. hususiyetler modern dönemin gerek Müslüman gerek Hıristiyan okuyucu kitlelerinin zihninde müspet Hıristiyan din adamı imajı oluşturması açısından önemlidir. Böylece birbirlerine sempatiyle bakan farklı dinlerin müntesipleri Zeydan'ın hayalindeki Arap birliğinin paydaşları olarak yeni bir toplum meydana getirecektir. Yazar bir taraftan bu imajı oluştururken diğer taraftan yücelttiği bu kahramanları, gayet elverişli vasıtalar olarak, kendi düşüncelerinin taşıyıcısı şeklinde kullanmıştır.

2.3.5. Figüran Kahramanlar

Romanlarda birinci derecede öneme sahip başkahramanlar ve ikinci derecede değer biçilen yardımcı kahramanlar (işlevsel kahramanlar) olduğu gibi olay örgüsü içerisinde ihtiyaç duyulduğunda ortaya çıkan, sonrasında kaybolan figüran kahramanlar da yer almaktadır. Bunlar anlatıda daha geri planda oldukları için başkahramanlar ya da yardımcı kahramanlar gibi ayrıntılı şekilde tasvir edilmeyebilirler.⁵²²

Romanlarda kullanılan figüran kahraman tiplerinden birisi mürebbiyelerdir. Zengin veya yüksek idari mevkilerde olan kişilerin kızlarına hem hizmetçilik hem arkadaşlık hem de eğiticilik vazifesi yaparlar. Onlar, tarihî bir figürden ziyade Zeydan'ın idealindeki kadın imajına uygun şekilde canlandırılmışlardır. İstisnasız hepsi akıllı, bilgili, tecrübeli, olgun, ağırbaşlı, öngörülü kimselerdir. Yazar ilk mürebbiye tipini beşinci romanı *Armânûsatı'l-Misriyye*'de kullanmaya başlamıştır. Barbara, Mukavkıs'ın kızı Armânûsa'nın hem özel hizmetçisi hem mürebbiyesi hem sırdaşdır.

⁵²⁰ Ahmed b. Tolun, s. 15.

⁵²¹ Dural, a.g.e., s. 17.

⁵²² Sağlık, a.g.m., s. 144.

O, Armânûsa'nın aşık olduğu Arkadyus'a kavuşması için, ortaya çıkan engellerin aşılmasında sürekli efendisine destekçi olmakta, üzüldüğünde teselli etmekte, sıkıntıya düştüğünde yol göstermektedir. Arkadyus'u sevmesine rağmen İmparator Herakl'in isteğiyle oğlu Kostantin'le nişanlanan Armânûsa'nın karararı dünyası Barbara ile aydınlanmış, O'nun verdiği nasihatlerle ayakta kalmayı başarmıştır. Mısır'ın Müslümanlarca fethedilmesiyle de Kostantin'le evlenmekten kurtulmuş ve sevgilisine kavuşmuştur.

Ebû Müslim el-Horâsânî'de Cülnâr'ın mürebbiyesi Reyhâne, *Fethu'l-Endelus*'de Florinda'nın teyzesi ve mürebbiyesi Barbara, *17 Ramazân*'da Katâm'ın mürebbiyesi Lübâbe, *el-Emîn ve'l-Me'mûn*'da Me'mûn'un kızı Zeyneb'in mürebbiyesi Denânîr ve *Arûsu Fergana*'da Cihân'ın mürebbiyesi Hayzurân yukarıdaki mezkur sıfatlarla efendilerinin saadetine kendilerini adamıştır. Yazar, mürebbiyeleri okurun karşısına çıkarırken kimi zaman onları tanıtmaya dahi yanaşmamış, adını ve görevini belirtip anlatıya devam etmiştir. Hayzurân, Lübâbe ve Denânîr'in dış görünüşleriyle bir iki cümle içinde tanıtıldığı görülür.⁵²³ Zeydan, Denânîr'i tanıtırken gerçek tarihî bir kişilik olan meşhur şarkıcı Denânîr ile karıştırılmamasını istemiş, fakat kendi hayali kahramanını tasvir ederken *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ta şarkıcı Denânîr'i vafeden ifadeleri hem de değiştirmeden kullanmıştır.⁵²⁴

Diğer kahramanlar gibi mürebbiyeler de tek boyutludur. Roman boyunca iyiler iyi kalmakta kötü olan kötü kalmaktadır. Katâm dışındaki kadın başkahramanlar iyi kimseler olduğu için onların mürebbiyeleri de iyi karakterlidir. Hz. Ali'ye suikast peşinde koşan Katâm kötü biri olduğu için onun mürebbiyesi ve sırdaşı Lübâbe de kötüdür. Hikayede kimi zaman öne çıkan bu kahramanlar Hayzurân örneğinde olduğu gibi bir yerde unutulacak kadar da önemsizleşebilir. *Arûsu Fergana*'da en son, sayfa

⁵²³ *Arûsu Fergana*, s. 16.

⁵²⁴ Zeydan, *el-Emîn ve'l-Me'mûn*'da mürebbiye Denânîr'i şu şekilde tasvir etmektedir: "Denânîr'e gelince O, Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin evinde yetişti. Sarı ve zarif görünüşlü birisiydi. Aslında Basra'lı bir adama aitti. (yani cariyesi idi) Adam O'nu eğitti ve şiir öğretti. Sonra Yahyâ el-Bermekî'nin yanına geçti. O şarkı ve şiir ezberlemesiyle meşhur şarkıcı Denânîr değildir." Bkz. *el-Emîn ve'l-Me'mûn*, s. 27. Tarihî bir kişilik olan şarkıcı Denânîr'in tasviri için Bkz. es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, tahk. Ahmed el-Arnâ'ût, Dâru ihyâ'i't-turâs, Beyrût, 2000, XIV, s. 21.

124'te Cihân'ın yanında görülen Hayzurân'a bir daha roman boyunca rastlanmamaktadır.

Şahıs kadrosunu oluşturan figüran tiplerden biri de hizmetçilerdir. Tarihî gerçekliğe uygun olarak satın alınan köle ve cariyelerden oluşurlar. Başkahramanlara yakın olan hizmetçiler hikayede diğerlerine göre daha önemli olabilmektedir. Bu durumda gerçek bir isme sahip oldukları görülür. *el-Memlûku'ş-şârid*'de Emîn Bey'in hizmetçisi Saîd, *Esîru'l-Mütemehdî*'de Fedvâ'nın hizmetçisi Bahît, *İstibdâdu'l-Memâlik*'te Seyyid Abdurrahmân'ın hizmetçisi Ali, *Abbâse Uhtu'r-Reşîd*'de Abbâse'nin hizmetçisi Atabe, Ahmed b. Tolun'da Demiana'nın hizmetçisi Zekeriya gibi pek çok kahraman serüvende, efendilerinin yanında daima hazır bulunurlar.

Hizmetçiler, insânî ve tarihî gerçeklikten biraz uzak olarak romantik bir bakış açısı ile yansıtılmıştır. Efendilerine son derece bağlı olan hizmetçilerin bütün istekleri efendilerini memnun etmek, onların yüzünü güldürmektir. Efendileri mutsuz olduğunda onların mutlu olması mümkün değildir. Zengin bir tüccar olan Seyyid Abdurrahmân ve ailesi dağılınca bütün servetleri hizmetçileri Ali'nin elinde kalır. Sadık bir hizmetçi olan Ali, yıllarca, Mısır, Suriye ve Lübnan arasında dolaşarak Seyyid Abdurrahmân'ı arar. Sonunda ulaştığı efendisi onun için elindeki servetten daha önemlidir. Fedvâ'nın mutluluğu için gecesini gündüzüne katan Bâhît, efendisine atılan kurşuna kendi gövdesini siper ederek onu kurtarır. Benzer bir fedakarlık örneğini Saîd de sergiler. Emin Bey'i bulmak için Lübnan'dan Sudan'a giden Saîd, hayatını tehlikeye atarak sıcak çatışmaların yaşandığı yerlere girer. Emin Bey'i bulur, fakat yanlışlıkla onun vurduğu bir kılıç darbesiyle ölür.

Hizmetçilerin iyi veya kötü karakterli olması efendilerine bağlıdır. Mürebbiyelerde olduğu gibi iyilerin hizmetçisi iyi, kötülerinki kötü olmaktadır. Aralarındaki ilişki, efendi-hizmetçi ilişkisinden daha çok, samimi iki arkadaş veya kardeş münasebetine benzemektedir. Aralarında neredeyse hiçbir zaman olumsuz bir diyalog geçmemekte, hizmetçiler çok rahatlıkla efendilerine fikirlerini söylemektedir. Özellikle kadın başkahramanlar toplumla ilişkilerini hizmetçiler üzerinden yürütmektedir. Anne ile kızın babaya karşı verdiği mücadeleye bir de hizmetçinin ortak

olduğu görülür. Bu hizmetçi ile kadın, erkek egemen toplumda kendisine çizilen sınırların dışına çıkma imkanı bulur.⁵²⁵

Hizmetçiler de diğer kahramanlar gibi tek boyutlu olarak ele alınmıştır. Çoğu zaman ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmeyen bu kahramanlar adları veya sıfatlarıyla olay örgüsüne dahil edilir. Bu arada ekseriyetle hangi ırktan geldikleri belirtilir. Romanlarda yer alan hizmetçi tipleri içerisinde Arap asıllı birinin olmaması ise dikkat çekicidir.

Zeydan, yazdığı yirmi iki romanda sadece beş çocuk kahramana yer vermiştir. *el-Memlûku 'ş-şârid'* de Emin Bey ve Selmâ'nın oğulları Selîm ile Garîb bunlardan ikisidir. Selîm küçükken kaybolur. Ortaya çıktığında ise orduda İbrahim Paşa'nın ordusunda subaydır. Garîb'in ise çocukluk yılları hızlı geçer ve bir delikanlı olarak rolüne devam eder. Diğer üç çocuktan ikisi Abbâse ile Vezîr Câfer'in oğullarıdır. Romanda bir iki kere anne ve babalarının yanında görülür. Son bölümde de Hârûn Reşîd tarafından öldürtülür. Son çocuk kahraman ise Sultan II. Abdulhamid'in oğlu Şehzâde Ahmed Nuri'dir. Babasıyla arasında geçen kısa bir diyalogdan sonra bir daha görünmez. Zeydan'ın romanlarında çocuk kahramanlar olay örgüsünde kendilerine, çocuk halleriyle uzun süre yer bulamamaktadır. Yaşadıkları tarihî dönemin çocuğunu yansıtmadıkları gibi çocuk denen varlığın genel anlamda hiçbir yönünü yansıtmadıkları söylenebilir. Anlatılan olayların ciddiyetinden çocuklar romanlarda, çocukluklarını yaşamaya imkan bulamamıştır.

Asker, çiftçi, tüccar, han sahibi gibi başka figüran tiplere de şahıs kadrosunda rastlamak mümkündür. Zeydan'a göre İslam medeniyetinin teşekkülünde ordu komutanı, emîr, ilim adamı ve şair gibi kimselerin fonksiyonu olduğu gibi tüccar ve çiftçi kesiminin de vardır.⁵²⁶ Bunlar yazarın ihtiyaç duyduğu yerde ortaya çıkıp sonra kaybolurlar. Genellikle isimleri dahi olmaz. Kimi zaman genel manzaranın bir parçası olarak görünürler. Bazen de aralarındaki diyaloglarla yazarın sözcülüğüne soyunup

⁵²⁵ Philipp, *Die Welt des Islams*, s. 72.

⁵²⁶ Reid, "Syrian Christians", s. 363.

anlatıyı devam ettirme veya romanda savunulan teze destek verme gibi görevler yüklenirler. Yazar ‘niyetinin tezahürü’⁵²⁷ için böyle tiplere ihtiyaç duymaktadır.

Corci Zeydan’ın romanlarındaki şahıs kadrosu ile ilgili genel anlamda şu şekilde bir değerlendirme yapmak mümkündür:

Yüce insânî değerlerle donatılarak idealize edilmiş başkahramanlar tek boyutlu tiplerdir. Sadece kendilerini değil iyilik, doğruluk, cesaret, iffet, akıllı ve bilgili olma gibi ilkeleri temsil etmektedir. Bu tiplerle yazar, altyapısını oluşturmaya çalıştığı ortak Arap kimliği fikrini daha somut hale getirmeyi hedeflemiştir.

Kahramanlar çoğunlukla dış görünüşleriyle, fiziki özellikleriyle ele alınmış, psikolojik yapılarına fazla değinilmemiştir. Anlatı boyunca kahramanların kişiliklerinde dikkate değer bir gelişim ve değişimden bahsetmek zordur. İyi ve kötü şeklinde gruplara ayrılan roman kişileri aynı şekilde kalmaktadır.

Romanlarda kahramanlar kendilerini sergilemekten ziyade Zeydan’ın anlatmak istediği olay veya konuları canlandırmak için vardır. Bu nedenle daima tarihteki büyük şahsiyetlerin civarında büyük işler peşinde koştukları görülür. Haedens’in ifadesiyle⁵²⁸ kahramanlar hadiselerin oynacağı haline gelmekte, vakaların birbirini takip etmesiyle macera romanlarının kahramanları gibi zayıf görünmekte, etkisizleşmekte ve kolayca akıldan çıkmaktadır.

Demir “Roman sanatı, insanlık tarihinin birikimini belirli karakterler veya tipler bağlamında somutlar. Bu sebeple toplumun tüm kesimlerinden insan, bir biçimiyle romanda kendine yer bulur.” demektedir.⁵²⁹ Zeydan, bunun aksine yazdığı yirmi iki romanda da aşağı yukarı toplumun aynı kesiminden tiplere yer vermiştir. Bu haliyle şahıs kadrosunda yer verilen tiplerin yaşadıkları devrin çok küçük bir kesimini yansıttığı görülmektedir.

⁵²⁷ Dursun Ali Tökel, “Niyet Boyutundan Kurmacayı Okumak: Yazarın Niyeti, Romanın Oluşumu”, *‘Hece’ Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, s. 215.

⁵²⁸ Kleber Haedens, *Roman Sanatı*, çev. Y. Nabi, Varlık Yayınları, İstanbul, 1961, s. 52.

⁵²⁹ Demir, *a.g.m.*, s. 608.

Bazı roman kahramanlarının olay örgüsü içerisindeki pozisyonları ile ilgili boşluklara rastlanmaktadır. *el-Memlûk'uş-şârid*'de Selmâ'nın Emir Şihab'ın evinde yıllarca kalmasına ve oğlu Garib'in Emir Şihab'ı babası olarak bilmesine rağmen Emir'in eşi mi yoksa misafiri mi olduğu açık şekilde belli değildir. *Şarl ve Abdurrahmân*'da Meymûne Emir Abdurrahmân'ın haremde kalmasına rağmen eşi olup olmadığı belli değildir. Aynı şekilde *Arûsu Fergâna*'da Dırgâm'ın annesinin Cihan'ın babasının yanında uzun yıllar boyunca hangi vasıfla kaldığı net değildir.

Zeydan'ın romanlarında karakter çizimleri her ne kadar zayıf olsa da anlatılan vakayı okuyucunun zihninde canlandırmak için yeterlidir. Ayrıca kahramanlar donuk ve silik değildir. Canlı ve devamlı hareket halindedir. Bu nedenle okuyucunun ilgisini çekmekte ve diri tutmaktadır. Sahip oldukları kabiliyetler ve başardıkları işler tabiatüstü olmadığı için kahramanlar gerçekliğini korumuştur.

3. ZAMAN

Romanın temel unsurlarından birisi de zamandır, diğer unsurlar zaman olmadan düşünülemez. Forster, zamandan bütünüyle uzaklaştırılan romanın hiçbir şey anlatamayacağını söylemektedir.⁵³⁰ Çünkü olay örgüsünü meydana getiren hadiseler belirli bir zamanın içinde gelişmekte ve anlam kazanmaktadır.⁵³¹ Belirtilsin veya belirtilmesin romanda her zaman işleyen bir saat vardır. Olaylar bu zaman içerisinde yazarın belirlediği sıraya göre anlatılır.⁵³²

Romanın kurgusal dünyasına ayak basan bir okuyucu üç farklı zamanı aynı anda yaşamaktadır. Birincisi, romandaki olayların yaşanma zamanı (vaka zamanı), ikincisi yazar tarafından kaleme alınma zamanı, üçüncüsü ise okunma zamanıdır.⁵³³ Bunlardan ilki romanın içinde geçen zaman olup kurgusaldır. Diğer ikisi ise roman dışı, gerçek zamanlardır.⁵³⁴ Hikaye zamanı, kaleme alınma zamanı ve okuma zamanının kesiştiği veya birbirine yakın olduğu romanlarda yazarın anlatmak istediklerini okuyucu daha

⁵³⁰ Forster, *Roman Sanatı*, s. 52-53.

⁵³¹ E. Muir, *The Structure of the Novel*, New York, 1928,63.

⁵³² Forster, *Roman Sanatı*, s. 43-44; İsmail Tunah, *Sanat Ontolojisi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971, s. 63

⁵³³ Bourneur-Quellet, *a.g.e.*, s. 120; Murtâz, *a.g.e.*, s. 179-180.

⁵³⁴ Sağlık, *a.g.m.*, s. 130.

kolay anlayabilmektedir. Fakat vaka zamanı ile yazılma zamanının farklı olduğu tarihî romanlarda okuyucunun geçmiş zamana gidip, romanın dünyasına girebilmek ve olayların ruhunu kavrayabilmek için biraz çaba sarf etmesi gerekmektedir. Çünkü yaşadığı dünya ile romandaki dünya arasında ‘perspektifin değişmiş olması ve kültürel atmosferin yabancılığı’ gibi bir takım farklılıklar olacaktır.⁵³⁵

Zeydan’ın romanları içerisinde *Cihâdu’l-muhibbîn* bir aşk romanıdır. *Esîru’l-Mütemehdî* ve *el-İnkılâbu’l-Osmânî* ise yazarın kendi döneminde yaşanan hadiseleri ele aldığından o dönem okuru için tarihî roman özelliği taşımamaktadır.⁵³⁶ Fakat bu iki roman bir asır öncesine ait gerçek olayları konu edindiğinden bu günün okuru için tarihî roman özelliği kazanmıştır. Diğer romanlar ise yazarın yaşadığı devirden önceki tarihî hadiseleri konu edindiği için zaten tarihî roman kategorisindedir. Tarihî romanı anlamının yukarıda zikredilen zorluklarının yanında, romanların kaleme alınma zamanı ile okunma zamanı arasında yüz yıldan fazla bir fark oluştuğu için Zeydan’ın kendi dönemindeki okurlarına göre bu dönemdeki okurlar, yazarın döneminin şartlarını da dikkate almak zorunda olduğu için ayrı bir zorluk çekecektir. Çünkü yazarlar öncelikle kendi döneminin okuyucusunu dikkate alacağı için kendi döneminin anlayışına uygun bir eğilim gösterecektir.⁵³⁷ Bunun yanında kaleme alınma zamanı ile okuma zamanı arasındaki süre zarfında, muhtevasına yönelik bakışın nesilden nesile değişmesine göre romanın anlamı değişebilmektedir. Örneğin II. Abdulhamid dönemini aşırı olumsuz bir şekilde konu edinen *el-İnkılâbu’l-Osmânî* romanının, Abdulhamid aleyhine yoğun propagandaların yapıldığı 1900’lü yılların okuyucusu için ifade ettiği anlamı, sonrasında pek çok tarihî gerçeğe vakıf olan bu günün okuyucusu için de ifade ettiğini söylemek zordur.

Klasik dönem roman yazarları genel itibariyle zamanı geçmiş, şimdi ve gelecek anlayışı içerisinde ele almıştır.⁵³⁸ Bu nedenle oldukça ‘mekanik’ seviyede bir zaman anlayışı vardır. Olaylar zamanın üç haliyle sınırlanmıştır. Geçmiş zamanın belli bir

⁵³⁵ A. A. Mendilow, “Romanda Şimdiki Zaman”, *Roman Teorisi*, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yayınları, Ankara, 1988, s. 232.

⁵³⁶ “Bir romanın tarihsel roman sayılabilmesi için konunun tamamlanmış zaman mührünü yemiş olması gerekir.” Bkz. Tural, *a.g.e.*, s. 225.

⁵³⁷ Mendilow, *a.g.e.*, s. 233.

⁵³⁸ Murtâz, *a.g.e.*, s. 190.

diliminde başlayan hikaye şimdiki zamanda gelişmekte, çatışma unsuru olan düğümler gelecek zamanda çözümlenmektedir. Normal şekilde zaman geçmiş, şimdi ve gelecek zaman şeklinde geçmektedir. Zamanda ileri veya geri gitmek rastgele yapılan bir şey değildir. Bir zamandan diğerine geçiş yapan yazar bunu bir nedene dayandırarak yapmaktadır.⁵³⁹ Bu anlayış çerçevesinde klasik romanda zaman, olayların meydana geldiği dönemi tespit etmek, kahramanları düzgün bir şekilde oluşturmak, mekana işlerlik kazandırmak, kısaca romana gerçekçi bir hava katmak için kullanılmıştır.⁵⁴⁰

Zeydan'ın romanlarında zaman klasik dönem yazarlarının anlayışına uygun olarak işlenmektedir. Belirli bir zaman içerisinde başlayan olaylar şimdiki zamanda gelişmekte, entrika ve çatışmalar gelecek zamanda çözüme kavuşmaktadır.⁵⁴¹ Buradaki zaman yazarın gerçek zamanın dışına çıkarak roman dünyasında kurguladığı itibari zamandır. Zira yazılan romanların tarihî olması nedeniyle aslında her şey geçmiş zamanda olup bitmektedir.

Her ne kadar çoğu romanının adı anlattığı hikayenin zamanına işaret etse de Zeydan, ilk sayfalarda, bazen hicri bazen miladi takvime göre olayların başladığı yıla mutlaka değinmiştir. Örneğin *Armanûsatu'l-Misriyye*'de "Mukavkis miladî 640 yılında adeti olduğu üzere İskenderiye'de oturuyordu."⁵⁴² ifadesiyle, *Gâdetu Kerbelâ*'da "Hicrî 60 yılında Hâlid Manastırı'nın durumu böyleydi. Bu yılda Muaviye b. Ebî Süfyan ölmüş ve oğlu Yezid halife olmuştu." ifadesiyle hadiselerin başlangıç yılını zikretmiştir. Bazen yıllarla birlikte mevsim⁵⁴³ veya ay⁵⁴⁴ da verilmiştir. *Fethu'l-Endelus*'te ise diğerlerinden farklı olarak olayların başlangıç zamanı "Miladî 711 yılının Aralık ayının 25. gününün sabahıydı."⁵⁴⁵ şeklinde gün ay yıl halinde verilmiştir. Olay örgüsünün geri kalanında ise başlangıçta zikredilen tarihin dışında yıl ifadelerine genellikle rastlanmamaktadır.

⁵³⁹ Rasim Özdenören, *Ruhun Malzemeleri*, Risale Yayınları, İstanbul, 1986, s. 97-98; Sağlık, *a.g.m.*, s. 133.

⁵⁴⁰ Tekin, *a.g.e.*, s. 127; Gürsel Aytaç, *Genel Edebiyat Bilimi*, Say Yayınları, İstanbul, 2003, s. 95.

⁵⁴¹ Vitâr, *a.g.e.*, s. 103; Hüveydâ Muhammed er-Rîh, *Corci Zeydan ve rivâyâtu târihi'l-İslâm*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Câmi'atu Hartûm Külliyyetu'l-âdâb, 2010, s. 104.

⁵⁴² *Armanûsatu'l-Misriyye*, s. 14.

⁵⁴³ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 10.

⁵⁴⁴ *Ebû Muslim el-Horasânî*, s. 19.

⁵⁴⁵ *Fethu'l-Endelus*, s. 15.

Zeydan'ın romanlarında, olayların seyrinde geçmişten geleceğe doğru bir akış⁵⁴⁶ olsa da bu tam anlamıyla kronolojik zaman ölçüleri çerçevesinde meydana gelmemekte, bazen 'dönüşümlü' bazen de 'iç içe bir zaman uygulaması' kendini göstermektedir.⁵⁴⁷ Bu uygulama 20. yüzyıl romanında önemli bir yenilik kabul edilmiştir.⁵⁴⁸ Bir yerde meydana gelen olayların anlatımı bitirildikten sonra başka bir yere geçilmekte ve oradaki olaylar ele alınmaktadır. Dönüşümlü olarak anlatılan bu hadiseler aynı zaman dilimi içerisinde gerçekleşmektedir. Anlatı esnasında kimi zaman ya yazar anlatıcı tarafından veya diyaloglardaki kahramanlardan biri tarafından geriye dönülerek geçmişte yaşanan olaylara değinilmektedir. Geriye kırılma (flashback) da denilen⁵⁴⁹ bu durumda şimdiki zamanla geçmiş zamanın iç içe geçtiğine şahit olunmaktadır. Böylece hal, mazi ile istikbal arasında bir köprü konumuna gelmektedir.⁵⁵⁰ Örneğin *Fetâtu Gassân*'da Hammâd'ın Hind'in yanına gittiği zaman diliminde Emir Abdullah Sa'lebe'nin adamları tarafından hırsızlık ithamıyla yakalanır ve yargılanmak üzere Humus valisine gönderilir. Önce hapsedilen Emir Abdullah suçsuz olduğu anlaşılınca, serbest kalır. O sırada İmparator Herakl Humus'ta bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in kendisini İslama davet eden mektubunu müzakere etmektedir. Şam'a ticaret için gelen Ebû Süfyân'ı huzuruna kabul ederek Hz. Peygamber ve İslam hakkında ona sorular sorar. Bir arkadaşı vesilesiyle İmparatorun meclisine girmeyi başaran Emir Abdullah da yaşananlara şahit olmaktadır. Arada geçen diyalogda Ebû Süfyân Hz. Peygamber'in özelliklerini, İslamiyet'in doğuşunu, Müslümanların Mekke'de yaşadıklarını, Medine'ye hicreti, müşriklerle Müslümanlar arasındaki savaşları vs. anlatır. Romanın bu kesitinde dönüşümlü olarak Hammâd'ın ve Abdullah'ın başından geçenler aktarılmış, Abdullah'ın bulunduğu mecliste Herakl ve Ebû Süfyân arasındaki diyalogda şimdiki zamandan geriye gidilerek mazideki hadiseler dile getirilmiştir. Var olan problemlerin çözümü ise gelecek zamana bırakılmış, romanın sonunda Hammâd sevgilisi Hind'e kavuşmayı başarmıştır. Bu örnekte olduğu gibi Zeydan'ın bütün

⁵⁴⁶ Cemîl Hamdâvî, "Rivâyâtu Corcî Zeydân beyne't-târih ve't-teşvîki'l-fenni", *Dîvânu'l-'Arab*, 1 Mart, 2007, <http://www.divanalarab.com/spip.php?article7989>, (29. 04. 2015).

⁵⁴⁷ "Harfi harfine uygulanan kronolojik zaman düzenini roman dünyasında kullanmak hemen hemen imkansızdır." Bkz. Bourneur-Quellet, *a.g.e.*, s. 123.

⁵⁴⁸ Aytaç, *a.g.e.*, s. 255.

⁵⁴⁹ Sağlık, *a.g.m.*, s. 131.

⁵⁵⁰ Mehmet Rifat, *Roman Kurgusu ve Yapısal Çözümleme*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 46.

romanlarında vaka dönüşümlü veya iç içe geçmiş zaman dilimlerinde meydana gelmekte, düğümler gelecek zamanda çözülmektedir. Gelecek zaman adeta ‘kurtuluşun simgesidir.’⁵⁵¹

Genel anlamda romana edebîlik katan husus olayların anlatımında tercih edilen zaman uygulaması değil vakanın aktarılışındaki sürecin ustaca ayarlanması, böylece olay örgüsüne ‘zaman planında derli toplu bir görünüm’ kazandırılarak gerçeklik duygusunun oluşturulmasıdır. ‘Çünkü bir romana edebî nitelik kazandıran gerçek zaman değil yazar tarafından oluşturulan itibarî zamandır.’⁵⁵² Bu bağlamda Zeydan’ın romanlarındaki zaman uygulamalarına bakıldığında bir takım boşlukların olduğu görülmektedir. Yazar hikayenin başlangıcı olarak zikrettiği yıldan sonra, çok önemli tarihî hadiselerde bile tarih vermemiştir. Kahramanların içinde bulunduğu zamanı göstermek için “sabah, öğle, akşam, gece, güneş doğuyordu, güneş batıyordu” gibi cüzî bir kesiti ima eden ifadeler kullanmıştır. Hafta, ay, yıl gibi vaktin bütünü gösteren açık ifadeler yerine zamanı ifade etmenin başka bir yolu olarak,⁵⁵³ yaşanan olaylar üzerinden bunu sağlamaya çalışmıştır. Özellikle geniş zaman ve mekanı kapsayan *Fetâtu Gassân, el-Emîn ve'l-Me'mûn*, romanlarında bu yöntem zamansal bazı boşlukların doğmasına yol açmıştır. *Fetâtu Gassân*'da olaylar miladî 629 (hicrî 7) yılında başlamakta, İran'daki Medâin şehrinin hicrî 16 yılında⁵⁵⁴ fethedilmesinden kısa bir süre sonra bitmektedir. Olayların başlangıç tarihi yazar tarafından verilmiş, bunun dışında başka bir tarihten bahsedilmemiştir. Romanın yaklaşık 9 yıllık bir zaman dilimini kapsadığı anlaşılmaktadır. Fakat romandaki zamanın işleyişinden bunu çıkarmak mümkün değildir. Çünkü yazar olayların hangi yılın hangi ayında başladığını ve ne kadar sürdüğünü söylememektedir. Hammâd ve Hind 629 yılında tanışmış ve evlenmeye karar vermiştir. Mihir olarak istenen küpeleri bulmak için Hammâd, Selmân'la birlikte Busra'dan Hicaz'a gitmiş ve Mekke'nin Hz. Peygamber tarafından fethedilişine tanıklık etmiştir. Bu yolculuğun ne zaman başladığı ve ne kadar sürdüğünü anlamak mümkün değildir. Mekke'nin fethine şahitlik etmelerinden 630 yılı içinde

⁵⁵¹ Rifat, *a.g.e.*, s. 46.

⁵⁵² Aktaş, *a.g.e.*, s. 117.

⁵⁵³ Tekin, *a.g.e.*, s. 125-126.

⁵⁵⁴ Ayrıca bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, Tah. Ömer Abdusselâm Tedmürî, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1997, II, s. 337.

oldukları anlaşılmaktadır. Aradıkları küpeyi bulamayan Hammâd ve Selmân, Hind'in yanına döner, fakat ailesiyle birlikte onun taşındığını öğrenir. Hind'i bulmak için şehir şehir dolaşan Hammâd ona ancak Medâin'in fethinden sonra ulaşabilir. Eğer romandaki tarihî hadiselerin meydana geliş zamanı bilinmese Hind'in ve Hammâd'ın yaşadıklarından arada geçen zamanın sekiz, dokuz yılı bulduğunu anlamak zordur.

el-Emîn ve'l-Me'mûn'da olayların merkezinde iki yerde adeta iki farklı zaman işlemektedir. Mekanlardan biri Hârûn Reşîd'in ölümünden sonra hicrî 193 yılının Cemâziyelâhir ayının 19. günü halife olan el-Emîn'in sarayı, diğeri ise el-Me'mûn'un Bağdat'taki sarayıdır. Romandaki olayların başlangıcı el-Emîn'in halife oluşuna denk gelmektedir. el-Me'mûn'un sarayında kızı Zeyneb, mürebbiyesi Denânîr, Vezir Cafer el-Bermekî'nin annesi Abbâde ve torunu, Cafer'in kızı Meymûne bulunmaktadır. Zeyneb'in doktoru Behzad ve hizmetçisi Selmân ise arada buraya uğramaktadır. Fakat onların asıl vazifesi Horasan valisi olan el-Me'mûn adına casusluk yapmaktır. Romandaki olaylar el-Emîn'in tahta oturduğundan ölümüne ve el-Me'mûn'un halife oluşuna kadarki süreyi kapsamaktadır ki bu zaman dört yıldan fazladır.⁵⁵⁵ el-Emîn'in sarayında yaşananlardan ayların, yılların geçtiği anlaşılırken aynı zaman diliminde el-Me'mûn'un sarayındakiler sanki sırayla günleri yaşamaktadır. Her iki saraya da girip çıkan hizmetçi Selmân sanki aynı zaman diliminde yaşanıyormuş gibi gelişmeleri takip etmektedir. *Fetâtu Gassân*'da olduğu gibi bu romanda da zamanın işleyişi noktasında bir boşluk, hatta farklı olarak bir uyumsuzluk olduğu görülmektedir. Uzun zaman dilimlerini kapsayan romanlarda bulunan bu sorun diğer romanlarda aynı ölçüde hissedilmese de yaşanan olayların ne kadar sürede gerçekleştiğini kestirmek kolay olmamaktadır.

Realist roman yazarları zamanı, kahramanların içinde bulunduğu ve olayların geçtiği vakti belirterek romana gerçeklik katmanın yanında kahramanların psikolojilerini yansıtmının bir aracı olarak da kullanmıştır.⁵⁵⁶ Yukarıda da görüldüğü gibi Zeydan'ın, romanlarında, zamana yaklaşımı oldukça basittir.⁵⁵⁷ Zaman sadece

⁵⁵⁵ Ali b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, Haz. Abdullah İsmâil es-Sâvî, Dâru's-Sâvî, Kahire, ts., s. 300-302.

⁵⁵⁶ György Lukacs, *Çağdaş Gerçekliğin Anlamı*, Çev. C. Çapan, Payel Yayınları, İstanbul, 1975, s. 58

⁵⁵⁷ el-Hevârî, *a.g.e.*, s. 60.

romanın diğer unsurlarının kuşatan vakitten ibarettir. Fakat nadiren de olsa *el-İnkılâbu'l-Osmânî*'de olduğu gibi zamanla kahraman arasında bir ilişki kurulmaya çalışılmış, Ramiz'in tutuklanıp İstanbul'a gönderilmesinin ardından Şirin'in halet-i ruhiyesi şu şekilde aktarılmıştır:

“Şirin kendiyle baş başa kalınca duyduğu ve gördüğü şeyler hakkında düşünmeye başladı. Kendisi ve Ramiz aleyhinde işleyen tehlikenin büyüklüğünün farkına vardı. Bu sırada güneş batmaya yaklaşmıştı. Bu, yalnızlığın beşerin kalbini istila ettiği bir saatti. İnsanlar sanki, güneşin batışına üzülen tabiatın hüznüne ortak oluyordu. Bu nedenle kalpler daralıyor, ruhlara bir yalnızlık çöküyor, akıllara karamsarlık musallat oluyor ve insanlar dünyanın karanlık yüzünden başka bir şey göremiyordu. Tartışma, ağlama, hüznün ve korku içinde bir gün geçirdikten sonra Şirin'in durumunda olan birisi ümitsizliğe nasıl kapılmasın.”⁵⁵⁸

Zeydan, kahramanlarının psikolojilerine değinirken, bireyi değil, o bireyle benzer durumda olan bir topluluğu ele alma alışkanlığını burada da değiştirmemiştir. Şirin'i ilgilendiren oldukça kişisel bir meseleyi bile genelleştirmiştir. Zaman ile kahraman arasındaki ilişki içinde bulunduğu vaktin kişiyi karamsarlığa itmesi çerçevesindedir.

Zeydan'ın romanlarında zaman, genel itibariyle, klasik romanın zaman anlayışı çerçevesinde mazi, hal ve istikbal olmak üzere zamanın üç haliyle sınırlıdır. Zamanın belirli bir diliminde başlayan olaylar, şimdiki zamanda gelişmekte, bu arada geriye gidişlerle mazide bu olayların farklı yönlerine ilişkin durumlar ortaya çıkmakta ve bütün problemler gelecek zamanda çözülmektedir. Romanlarının bir başlangıç yılı olsa da olayların yaşandığı süre tam olarak anlaşılamadığı için özellikle uzun yılları kapsayan romanlarında zamanın ilerleyişinde boşluklar oluşmaktadır. Bu nedenle okuyucunun zihninde derli toplu bir zaman algısı oluşmamaktadır.

⁵⁵⁸ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 39-40.

4. MEKAN

Gerçek hayatta olduğu gibi romanın kurgusal dünyasında da insan ancak içinde bulunduğu bir mekanla hayal edilebilir. Aynı şekilde hadiseler bir mekan içinde meydana gelmek durumundadır. Bu sebeple ‘yaşanan olayların sahnesi’ konumundaki mekan romanın temel unsurlarından biri olarak kabul edilmiştir.⁵⁵⁹ Bir ‘bütünün ayrılmaz parçaları’ durumunda olan insan ve mekan arasında karşılıklı bir etkileşimden bahsetmek mümkündür.⁵⁶⁰ Mekan romanın diğer unsurlarını da içini alan bir özellik sergiler. Kahramanlar bir mekanın sınırları dışına çıkamazlar. Olaylar, zaman, diyaloglar vs. romanı oluşturan her şey mekan unsuruyla ilişki içindedir.

On dokuzuncu yüzyıl romancıları çoğunlukla hikayenin geçtiği yerle ilgili okuyucuya gerekli bilgileri vermiştir. Pek çok Batılı yazarın romanlarında da görüldüğü gibi kahraman başka bir yere intikal ettiğinde öncelikli olarak yeni mekanın tarifi ve tasviri yapılmıştır. Bu durum Arap romancılarında da farklı değildir. Bir yerden bir yere geçilirken mutlaka bir hedef gözetilmiştir. Mekanla ilgili yapılan tasvirlerdeki incelik okuyucuda gerçek mekan algısı oluşturmuştur.⁵⁶¹

Eserlerini klasik dönemde yazan Zeydan, romanlarında, kahramanlarının içinde bulunduğu mekana değinmeyi ihmal etmemiştir. Fakat romanlarındaki mekan ve insan arasındaki ilişkinin, modern romandaki gibi kuvvetli olduğunu söylemek zordur. Bunun sebebini öncelikle dönemindeki roman anlayışında aramak gerekmektedir. Rasim Özdenören klasik romandaki mekanın durumunu şu şekilde ele almaktadır:

“Klasik romanda mekanın ve eşyanın görünüşü statik bir durumdadır. Mekanla ve eşya ile insan içli dışlı değildir. Klasik romanda eşya olsun, mekan olsun, sadece insanın yaşama ortamını belirleyen bir çevre olarak ortaya konur. Hatta denilebilir ki, insanın fiziki olarak bir mekanda bulunması söz konusu olmasa klasik roman mekana ve

⁵⁵⁹ İsmail Çetişli, *Metin Tahlillerine Giriş 2 (Hikâye-Roman-Tiyatro)*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 77; Mehmet Bakır Şengül, “Romanda Mekan Kavramı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 3, Spring, 2010, s. 529.

⁵⁶⁰ Tülay Öztekin, *Tarihsel Romana Karşılaştırmalı Bir Bakış: Amin Maalouf, Orhan Pamuk, Nedim Gürsel*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 27.

⁵⁶¹ Murtâz, *a.g.e.*, s. 129-130.

eşya gerektirmeyebilir. Yazar kişinin dış çevre şartlarını tasvir etmekle yetinip ötesine karışmaz, kişiyle eşya ve mekan arasındaki zihni ilişki klasik romancıyı pek ilgilendirmez.”⁵⁶²

Zeydan’ın bütün romanlarında mekan öğesinin roman içerisindeki yerinin ve ele alınış biçiminin aynı olduğunu söylemek mümkündür. Klasik romanlarda olduğu gibi onun romanlarında da anlatılacak olaydan önce olayın geçtiği mekana değinilir. Bu doğrultuda yapılan tasvirlerle okuyucunun yavaş yavaş anlatılacak olaya hazırlanması sağlanır. Mekan öğesinin gerçek veya kurgusal olması çok önemli değildir. Olayın yaşandığı yerle ilgili yapılacak tasvirlerle, anlatılacakların kavranması kolaylaşacaktır.⁵⁶³ Çünkü okuyucu deniz, ova, çöl, saray, han, ev gibi olayın geçtiği yere göre zihninde bir mekan tasavvur edecek ve buna göre hikayeyi anlamaya çalışacaktır.⁵⁶⁴

Zeydan’ın romanlarında mekanın, olaylara sahne olmasının yanında tarihsellik vasfı kazanması sebebiyle ayrı bir önemi vardır. Yazar, mekan unsurunu kimi zaman romanlarının isimlerine de yansıtmıştır. *Armanûsatu’l-Mısriyye*, *Arûsu Fergana*, *Gâtetu Kerbelâ*, *Fetâtu Kayrevân*, *Fethu’l-Endelus* romanlarının isimlendirilmesine bakıldığında terkihi oluşturan bir parçanın olayların yaşandığı mekana işaret ettiği görülmektedir.

Tarihî romanlarda hadiseler genellikle birkaç şehri veya birkaç ülkeyi kapsayan geniş coğrafi alanlarda meydana gelmektedir. Olayların geçtiği yere göre kimi zaman ev, mabet, saray, çadır gibi iç mekanlar (kapalı mekanlar) kimi zaman şehir, dağ, tepe, ova, vadi gibi dış mekanlar ağırlık kazanmaktadır. Özellikle seferlerin ve savaşların yoğunluk kazandığı tarihî romanlarda dış mekanlar öne çıkmaktadır.⁵⁶⁵ Zeydan’ın romanlarında ise iç mekanların geniş yer tuttuğu görülmektedir. *Fetâtu Gassân*, *Armanûsatu’l-Mısriyye*, *Şarl ve Abdurrahmân* gibi İslâmî fetihlerin ele alındığı romanlarda bile dış mekanlar iç mekanlara göre daha azdır. Çünkü yazar serüven

⁵⁶² Özdenören, *a.g.e.*, s. 98.

⁵⁶³ Sağlık, *a.g.m.*, s. 139.

⁵⁶⁴ Tekin, *a.g.e.*, s. 130, 142, 150; Şengül, *a.g.m.*, s. 531-532.

⁵⁶⁵ Dilek Çetindaş, *Popüler Tarihî Romanlar ve M. Turhan Tan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006, s. 72.

içerisinde yolculukları, savaş alanlarında yaşanan hadiseleri çoğu zaman özet halinde aktarmıştır. Örneğin *Fethu'l-Endelus*'te romana isim olan fetih hadisesi üç-dört sayfa içerisinde anlatılmış, Gotlarla Araplar arasında yapılan savaşta cenk meydanının ayrıntılarına ilişkin herhangi bir tasvir yapılmamıştır. *Şarl ve Abdurrahmân* aslında Endülüs'te, Abdurrahmân el-Gâfikî komutasında başlayan bir fetih hareketinin romanıdır. Fakat romandaki olayların çoğu dış mekanlarda değil komutanların çadırı, ev, kilise, manastır, saray gibi iç mekanlarda geçmektedir. Roman boyunca üç savaş alanı sahnesinin yer aldığı görülür. Bunların bir tanesinde bile mekanın niteliğine dair ayrıntılı tasvirlerle rastlamak mümkün değildir.

Romanlardaki seyahat epizotları değişik mekanların ortaya çıkmasına imkan sağlamaktadır.⁵⁶⁶ el-Hevârî'nin de ifade ettiği gibi⁵⁶⁷ Zeydan'ın romanlarında yolculuklar sırasında ortaya çıkan dış mekana ilişkin tasvirler oldukça sınırlıdır. Örneğin Florinda ve beraberindekilerin yaptıkları bir yolculukta mekana dair bilgiler şu şekildedir:

“Günlerce yürüdüler. Yolculuklarını ne bir fırtına ne de yağmur kesti. Toprak bütünüyle ağaçlarla, otlarla kaplıydı ve hava güzeldi. İstice'ye yaklaştıklarında bu şehri gören Florinda'nın kalp atışları şiddetlendi. Oraya yüksek bir tepeden bakıyorlardı. Florinda şehrin kilisesini görünce ondan bereket umdu.”⁵⁶⁸

Yolculuk esnasında karşılaşılan dağ, nehir, tepe, ova gibi tabiata ait unsurlara değinilmemiş sadece toprağın ağaçlarla ve otlarla kaplı olması gibi basit bir ayrıntıya yer verilmiştir. Anlatımın devamında kahramanların gördüğü İstice⁵⁶⁹ şehri ve kilisesi ise sadece ismen zikredilmiştir.

el-Memlûku's-şârid'de Emir Beşîr, oğulları ve Gârîb'in bulunduğu kafilenin Nil nehrinde yaptığı yolculuk ise şu ifadelerle aktarılmaktadır:

⁵⁶⁶ Bourneur, Quillet, *a.g.e.*, s. 91.

⁵⁶⁷ el-Hevârî, *a.g.e.*, s. 60.

⁵⁶⁸ *Fethu'l-Endelus*, s. 245.

⁵⁶⁹ İspanya'da Genil nehri (Kurtuba Nehri) üzerinde bulunan eski bir kasabadır. Kurtuba'ya on fersah (yaklaşık 40 km.) mesafededir. Bkz. Ya'kût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, Dâru sâdir, Beyrut, 1995, I, s. 174.

“Emir Beşîr yolculuk için hazırlık emri verdi. Adamları, eşyaları ve yiyecekleri taşımak için kayıklar, sandallar hazırlandı. Nil nehrinde yolculuğa başladılar. Yanlarında tecrübeli kimseler vardı. Gündüz yol alıyor, gece sahilde demirliyorlardı. Uyumak ve yemek için ihtiyaç duydukları her şeyi yanlarına almışlardı.

Garîb’e gelince, onun tek derdi Nil’in kenarında gördüğü tarihî eserlerin ne olduğuydu. Cîze şehrine uğrayıp arka tarafta büyük piramitleri görünce onları sordu. Yanındakilerden birisi onların cinler tarafından yapılan korkunç binalar olduğunu söyledi. Onun sözüne itibar etmedi ve sormaya devam etti. Sonunda onların, asırlar sonra tekrar dönüp dirileceklerine inandıkları kralların mumyalanmış cesetlerini koydukları kabir olduğunu öğrendi. Dirilme vakti gelene kadar cesetleri tabii afetlerden korumak için bu piramitleri yapmışlardı.

Akşam olunca kayıklar demirledi ve karaya çıktılar. Verimli bir arazide Nil nehrinin güneyden kuzeye aktığını gördüler. Bu araziye doğuda ve batıda iki dağ Nil’e paralel olarak kuşatıyordu. Bu nedenle Sa’îd bölgesi Nil vadisi olarak isimlendirilmişti.”⁵⁷⁰

Öncekine benzer şekilde bu örnekte de hikayede geçen mekanların ismen zikredildiği ve ayrıntılı tasvirlerden kaçınıldığı görülmektedir. Yazar, Nil nehri, sahilleri ve etrafı saran dağların oluşturduğu tabii güzelliği ve Piramitlerin insanı hayrette bırakan ihtişamını, kahramanlarla birlikte okuyucunun da ruhunu saracak şekilde tasvir etmek yerine piramitlerin yapılış nedeni, Nil’in akış istikameti gibi sathi malumat aktarmayı tercih etmiştir.

Fetâtu Gassân Suriye, Irak ve İran’ın fethini konu edinen, olayların geniş bir coğrafyada geçtiği, hacimli bir romandır. Romanın başkahramanı Hammâd hizmetçisi Selmân’la birlikte roman boyunca Busra, Amman, Mekke, Medine, Şam, Kudüs, Medâin gibi şehirler arasında sürekli yolculuk yapmaktadır. Yolculuk esnasında uğranılan tabii yerlerle ilgili tasvirler

⁵⁷⁰ *el-Memlûku’ş-şârid*, s. 49- 50.

“Vakit gecenin bir yarısıydı. Busra’dan epeyi uzaklaşmışlardı. Ay doğmuş, son çeyreğine ulaşmış ışığı bu düzlüklere ve dağlara vuruyordu. Arazi boştu, hiçbir insan izi yoktu fakat çoğunluğunu zeytin ve ceviz ağacının oluşturduğu ormanlar kaplamıştı.”

“Doğudan batıya su akan bir vadiye gelinceye kadar yürümeye devam ettiler. Vadiyi iki taraftan ağaçlar kapatmıştı. En yüksek yerinde durup aşağıya doğru baktılar. Gecenin sessizliği ve tabiatın sükuneti sebebiyle vadinin görüntüsü onlarda bir ürperti meydana getirdi.”⁵⁷¹

gibi oldukça sade, okuyucunun zihninde genel bir imaj oluşturacak şekilde kısa tutulmuştur. Yapılan tasvirlerde fiziki objelerin öne çıktığı, kahraman ile onu saran mekan arasındaki etkileşimin yok denecek kadar zayıf olduğu görülmektedir. Zeydan’ın bütün romanlarında, özellikle tabii mekanların tasviriyle ilgili yaklaşımı genellikle bu şekildedir.

Roman anlatım tekniklerinde Zeydan’ın, realist romancılardan etkilendiği daha önce belirtilmişti. Mekan tasvirlerinde de onun realist yazarlardan etkilendiği görülmektedir. Realistler romanlarında dış çevre tasvirlerinde anlatıcının kullandığı bakış açısına ciddi önem vermiştir. Çevrenin, insanın tabiatına, duygu ve düşüncelerine tesir ettiği düşünüldüğü için mekan tasvirlerinin kahramanların bakış açısından yapılmasına büyük özen gösterilmiştir. İlk defa romana konu olan bir mekan tanrısal bakış açısıyla değil, oraya uğrayan kahramanın bakış açısından, onun idrak seviyesine göre tasvir edilmiştir.⁵⁷²

Zeydan’ın bu hususta realistlerden etkilenişinin sınırlı olduğunu belirtmek gerekir. Tabii mekanları ele alırken oldukça kısa tasvirler yapan Zeydan tarihî gerçekliği bulunan mekanları betimlerken farklı bir tavır sergilemiştir. *Fetâtu Gassân*’da Busra ve Amman şehrinin tasvirinde bu farklılık şu şekilde kendini göstermektedir.

“Hammâd bir saat gittikten sonra Busra’ya ulaştı. İlk gördüğü şey surların dışında batı tarafta bulunan büyük bir havuzdu. O, boyu 1250, eni 650 adım

⁵⁷¹ *Fetâtu Gassân*, s. 70, 75

⁵⁷² Suut Kemal Yetkin, *Edebiyatta Akımlar*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967, s. 78.

büyükliğünde koca bir su deposundan ibaretti. Nehir ve göllerden uzak olduğu için kuraklık endişesiyle Busra'nın doğu ve kuzey tarafına su deposu olarak başka havuzlar da yapılmıştı...Busra'yı görmek için yüksek bir yere çıktı. Daha önce buraya gelmese de Pers ve Keldânî kaynaklarından bu şehir hakkında bir şeyler okumuştı. O, şehrin Havran'ın güneyi ve Ürdün nehrinin doğusunda, Şam'ın güney doğusunda, 90 kilometrelik mesafede, Kudüs'ün kuzey doğusunda, 120 kilometrelik mesafede bulunduğunu, Yahudi, Yunan ve Roma devletlerine muasır kadim bir yer olduğunu biliyordu. Biraz daha yaklaşmış yüksek bir yerden şehre baktı. Güneş iyice doğmuştu. Şehir kare şeklinde olup geniş arazinin büyük bir parçasını kaplıyordu. Çevresi 4 milden fazla uzunlukta bir sur şehri kuşatıyordu. Surun dışında bahçeleri, ağaçları, bağları ve çeşitli fidanları gördü. Onların arkasında ufuk çizgisinde Havran sıra dağları görünüyordu. Güneş ışınlarının kırılmasıyla parlayan, şehrin etrafındaki havuzların manzarasına hayran kaldı..."

"Abdullah tek başına kalınca çıktığı yüksek bir yerden Amman'a baktı. Orası harabe bir şehirdi. Roma dönemi yapılarından, yıkık birkaç bina kalmıştı. Onların en büyüğü suyu kurumak üzere olan bir çayın yakınındaki harabe bir heykeldi. Heykelin yakınında bazı fakirlerin oturduğu basit evlere gözü çarptı. Burası küçük bir köy kadardı. Bir köprünün üzerinden heykele doğru yürüdü. Heykelin görünüşünden çok büyük olduğu ve parçalandığı anlaşılıyordu..."⁵⁷³

Zeydan antik Busra şehrini tasvir ederken kurgusal mekanların aksine, ayrıntılı bir tasvir tekniği kullanmıştır. Kurgusal mekanlarda üç dört satırı aşmayan tasvirler antik bir şehrin tanıtımı söz konusu olunca üç sayfaya ulaşmıştır. Yukarıda verilen paragraf Busra şehri tasvirinin sadece ilk kısmıdır. Yazar realist romancılar gibi hikayede ilk kez değinilen bir mekanı kahramanın bakış açısından tanıtmaya çalışmıştır. Fakat anlatımda kahramanın idrak seviyesini aşarak ilk defa gördüğü bir mekanla ilgili sayısal verilere değinmiştir. Hammâd'ın Pers ve Keldânî kaynaklarından Busra'yı tanıdığını söyleyerek, aktardığı bilgilerde yaptığı bakış açısı hatasını telafi etmek istemiştir. Sevgilisi Hind'le Bahira Manastırı'nda buluşmak üzere Busra'ya gelen Hammâd'ın gözünden romantik tasvirler yerine, tarihçi veya coğrafyacı bir kimsenin

⁵⁷³ *Fetâtu Gassân*, s. 45-46, 113.

zihninin ürünü olabilecek tasvirler yapmak realist romancıların uygulamalarıyla çelişmektedir. Ayrıca yapılan şehir betimlemesinin, kahramanların durumu, olayların gelişimi gibi romanın fiktif yapısıyla ilgisi yok denecek kadar azdır. Burada yazar, yaptığı tasvirle, romanın fiktif dünyasına katkı sağlamaktan ziyade didaktik amaçları çerçevesinde okuyucuyu antik Busra şehri hakkında bilgilendirmek istemiştir. Yukarıdaki ikinci paragrafta yine bir kahramanın gözünden verilen Amman tasviri ise anlatının akışıyla daha uyumludur.

Gerek tanrısal bakış açısıyla gerek kahraman figürün bakış açısıyla olsun, Zeydan'ın romanlarındaki Mekke, Medine, Şam, Bağdat, Kudüs, Kahire, İstanbul gibi İslam kültür ve medeniyetinin merkezi konumundaki büyük şehirlerle ilgili yapılan tasvirler, yukarıdaki Busra örneğinde olduğu gibi romanın kurgusal yapısına hizmet etmekten çok okuyucuya tarihî malumat vermenin aracı durumundadır. Mesela *el-İnkılâbu'l-Osmânî* romanı olayların başladığı Selanik şehrinin 'coğrafi, etnik ve demografik' özelliklerinin aktarılmasıyla başlar. Romanın ilerleyen bölümlerinde hikaye yarıda kesilerek İstanbul'un tanıtımı yapılır. Asya ve Avrupa kıtasını bağlayan boğaza sahip olmasıyla şehrin stratejik konumu, Doğu Roma Devleti'ne başkentlik yapması, önceden Bizanta olan adının Konstantin olması gibi kısa tarihî geçmişi, Asya ve Avrupa yakasında bulunan kısımlarıyla coğrafi yapısı, devlet daireleri, cami ve medreseleri ile kültürel yapısı sırayla ele alınır.⁵⁷⁴ İstanbul hakkında verilen bilgilerin roman kahramanlarının durumunda ve olay örgüsünün şekillenişinde bir fonksiyonunun olduğunu söylemek zordur. Şehirle ilgili malumat, hem üslup hem içerik açısından, 1908'de İstanbul'u gezen ve bu seyahatini kaleme alan Zeydan'ın *İstanbul'a Seyahat* adlı eserini anımsatmaktadır.⁵⁷⁵ Romanda geçen dış mekanlar içerisinde önemli bir yer tutan şehir tasvirlerinde yazar, 'sanatkar' olmak yerine tarihçi bir 'öğretmen'⁵⁷⁶ gibi davranmayı tercih etmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Zeydan'ın romanlarında daha çok iç mekanlar kullanılmıştır. Kale, saray, kilise, manastır, ev, han, çadır, mağara şeklinde sayılabilecek

⁵⁷⁴ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 53-55; Şahin, *a.g.e.*, s. 138-139.

⁵⁷⁵ Bkz. Corci Zeydan, *İstanbul'a Seyahat*, Haz. Muhammed Harb, Çev. Mustafa Özcan, Ark Kitapları, İstanbul, 2012, s. 33-44.

⁵⁷⁶ Şahin, *a.g.e.*, s. 138.

iç mekanların çok çeşitli olmadığını söylemek mümkündür. Dış mekan tasvirlerinde olduğu gibi yazar, iç mekan tasvirlerinde de benzer bir yaklaşım sergilemiş, bazı mekanları bir iki cümle ile ele almakla veya ismen zikretmekle yetinirken bazı tarihî mekanları daha ayrıntılı tasvir etmiştir. Kahire Kalesi, Akka Kalesi, Beyrut Kaleleri romanlarda ismen zikredilirken *Şeceretu'd-dürr* romanında, bugün Kahire'nin mahallelerinden biri olan Cezîretu'r-Ravza'da, Eyyûbî meliklerinden Necmeddîn Sâlih'in yaptırdığı el-Mikyâs Kalesi (Ravza Kalesi) detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Zeydan “Şeceretu'd-dürr Melik es-Sâlih'in Cezîretu'r-Ravza'da yaptırdığı saraylardan birisinin balkonunda abanoz ağacından bir sedire oturmuş uzak mesafeye doğru Nil'in akışını izliyordu.” cümlesiyle giriş yaparak mekan tasvirini romandaki kurgunun bir parçası haline getirmeye çalışmıştır. Fakat sonrasında kahramanını olduğu yerde bırakarak adeta romanın akışını durdurmuş, bir tarihçi gibi şu ifadelerle mekanı ele almıştır:

“Bu kalenin yerinde saray, mescit, mabet, tersane ve Fâtımî Halifesi el-Âmir'in, cariyesine yaptırdığı çardak gibi pek çok bina vardı. Melik es-Sâlih bu binaların hepsini yıktırdı ve yerine kaleyi yaptırdı. Bunun için çok para harcadı...Eski heykellerden sütunlar, mermerler getirtti... Kaleye altmış tana burç yaptırdı, Haçlı kuşatmasına karşı onları silahlarla, savaş aletleriyle, tahıl ve yiyeceklerle doldurdu...Binaların yapımına çok özen gösterdi...Öyle ki kendisi işin başında duruyordu...”⁵⁷⁷

Buradaki mekan tasviri, üslubu ve anlatım tekniği ile romanın bir parçası olmaktan ziyade tarih kitabından alınmış ve romana monte edilmiş bir paragraf gibi durmaktadır. Bunun yerine yazar iç çözümleme tekniğini kullanarak “ Balkondan Nil'i seyreden Şeceretu'd-dürr kocası Melik es-Sâlih'in bu kaleyi yaptırdığı günleri hatırladı. Daha önce bu adada bulunan mescit, saray, tersane gibi bütün binaları yıktırmış ve onların yerine bu kaleyi yaptırmıştı...” gibi ifadelerle vermek istediği tarihî bilgileri kurgusal yapının bir parçası haline getirebilirdi. Böylece araya girip anlatımın akışını bozmadan istediği tarihî malumatı aktarabilirdi. Ne var ki yazar romanın estetik yapısını bozan bu hususu fazla dikkate almamıştır.

⁵⁷⁷ *Şeceretu'd-dürr*, s. 13-14.

Zeydan'ın romanlarında yer alan ev türü iç mekanların bütünüyle kurgusal olduğu görülür. Bu nedenle yazar kahramanların yaşadığı evleri genellikle ismen zikredip uzun tasvirler yapmamıştır. *el-İnkılâbu'l-Osmâni*'de Şirin ve ailesinin yaşadığı Selanik'teki ev, Yıldız Sarayı ve İttihatçıların gizlice toplandığı mağara ile romanda olayların ağırlıklı olarak yaşandığı üçüncü mekandır. Fakat yazar mekan olarak bu eve, salonuna ve Şirin'in odasına sadece ismen değinmiştir. Şahsi odasının tasviri Şirin'in yaşadığı bunalımı ve ruhsal çöküntüyü daha iyi ifade etmek için iyi bir fırsatken bu değerlendirilmemiştir.⁵⁷⁸ Ara sıra yaptığı ev tasvirlerinde ise uzun betimlemeler yerine birkaç cümleyle mekana değinmiştir. *Armanûsatu'l-Mısriyye*'de fakir ve yaşlı bir köylüye ait ev ile *Esîru'l-Mütemehdî*'de Şefik'in ailesinin evi sırasıyla şu şekilde ele alınmıştır:

“Eve döndüklerinde küçük bir sedirde basit bir sofranın üzerinde Firavun inciri ağacından yapılmış kaptaki bazı yiyecekler, içinde biraz şarap bulunan topraktan ve ahşaptan bardaklar vardı. Sedir renkli topraktan yapılmıştı. Akasya ağacından direkler üzerine yapılan çatı ise, hurma dalları ve yapraklarıyla örtülüydü.”⁵⁷⁹

“Ev, pahalı olmayan, basit eşyalarla döşenmiş birkaç odadan oluşmaktaydı. Fakat gayet temiz ve düzenliydi. Odalar içerisinde bir tanesi daha değerliydi. İçerisinde farklı dillerde yazılmış kitaplarla dolu iki kütüphane ve köşelerinden birinde üzerinde birkaç kitap duran bir masa vardı.”⁵⁸⁰

Romandaki fiktif gerçekliğin inandırıcı olabilmesi için kahramanların nitelikleri ve sosyal konumlarıyla yaşadıkları mekanın tutarlı olması gerekmektedir.⁵⁸¹ Evin tasviri kahramanın ‘mecazi’ olarak anlatılması demektir. Ev, sahibinin bir parçası olarak görüldüğü için evini anlatmak sahibini anlatmak anlamına gelmektedir.⁵⁸² Yukarıdaki tasvirlerden Zeydan'ın bu hususa dikkat ettiği anlaşılmaktadır. Fakir ve yaşlı bir köylünün evi onun durumuna uygun bir şekilde ele alınmıştır. Aynı şekilde babası İngiliz konsolosluğunda memur olan ve kendisi lisede okuyan Şefik'in ailesinin evi de

⁵⁷⁸ Şahin, *a.g.e.*, s. 138.

⁵⁷⁹ *Armanûsatu'l-Mısriyye*, s. 48.

⁵⁸⁰ *Esîru'l-Mütemehdî*, s. 13.

⁵⁸¹ Bolat, *a.g.e.*, s. 37.

⁵⁸² Sağlık, *a.g.m.*, s. 138.

onların statüsüne aykırı durmamaktadır. Hatta farklı dillerden kitaplarla dolu iki kütüphanenin bulunduğu bir ev imajıyla kahramanların ‘sosyo-kültürel portresi’⁵⁸³ yansıtılmaya çalışılmıştır.

Zeydan’ın romanlarında kullanılan iç mekanlar arasında saraylar, kiliseler ve manastırlar yoğunluk kazanmaktadır. Çünkü olay örgüsünü meydana getiren hadiselerin çoğunluğu buralarda geçmektedir. Bu mekanların bir kısmı kurgusal olmakla beraber bazıları gerçek tarihî mekanlardır. *Abbâse Uhtu’r-Reşîd* ve *el-Emîn ve’l-Me’mûn*’da Bağdat’taki Abbasi halifelerinin sarayı “Kasru’l-Huld”⁵⁸⁴, *Abdurrahmân en-Nâsır*’da, Abdurrahmân en-Nâsır’ın yaptırdığı “Kasru’z-Zehrâ”⁵⁸⁵, *el-İnkılâbu’l-Osmânî*’de II. Abdulhamid’in yaptırdığı “Yıldız Sarayı” bu tarihî mekanlardan bazılarıdır. Zeydan, diğer mekan tasvirlerinde olduğu gibi sarayları da fiziki özellikleriyle ele almıştır. Mezkur mekanların tanıtımına genellikle iki açıdan bakmıştır. Lüks, gösteriş ve şatafata düşkün olan hükümdarların saraylarının tasvirinde mekan, göreni şaşırtacak derecede güzeldir. Altın ve gümüşten kaplar, değerli taşlarla süslü eşyalar, ipek gibi pahalı kumaşlarla kaplanmış mobilyalar böyle mekanların vazgeçilmezidir. Yazar bu tasvirlerde kimi zaman sarayın yapımına harcanan parayı da zikrederek lüks ve israfın boyutunu göstermeye çalışmıştır. Şatafata düşkün olmayan mütevazî hükümdarların sarayları ise gayet sade olup israftan kaçınılmıştır. Mütevazilik ve müsriflik çerçevesinde yapılan bu betimlemeler fiziki objeler üzerinden olsa da yazarın niyeti doğrultusunda subjektif hale gelmiştir. Harun Reşîd, Abdulhamid gibi kötüler arasında yer alan kahramanların yaşadığı mekanların tasvirinden doğan imaj onların kişiliklerini tamamlar ve pekiştirir niteliktedir.

Mekan, realist romancılardan önce sadece hikayenin yaşandığı yerin tarif edilmesinde işe yarıyorken realistlerle birlikte kahramanların kişiliğini yansıtmada

⁵⁸³ Hamîd Lahmedânî, *Binyeti’n-nassi’s-serdî*, el-Merkezu’s-sekâfiyyu’l-‘Arabiyyu, Beyrût, 1991, s. 70; Tekin, *a.g.e.*, s. 148.

⁵⁸⁴ Ebû Cafer el-Mansûr tarafından Dicle nehri kenarına yaptırılmıştır. Geniş bilgi için bkz. el-Cevzî, Ebû’l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *el-Muntazam fî târihi’l-umem ve’l-mulûk*, Tah. Muhammed Atâ, Mustafa Atâ, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut, 1992, VIII, s. 194.

⁵⁸⁵ Kurtuba şehri yakınına yapılmıştır, “Medînetü’z-Zehrâ” olarak da bilinir. Geniş bilgi için bkz. İbnu’l-‘Îmâd Ebu’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtu’z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, Tah. Mahmûd el-Arnâût, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1986, IV, s. 263.

işlevsel biçimde kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁸⁶ Mekanın kahramanların kişiliklerini açıklamada bir araç olarak kullanılması 19. yüzyılda giderek yaygınlaşmıştır.⁵⁸⁷ Bu doğrultuda sınırlı da olsa Zeydan'ın romanlarında iç mekanların dış mekanlara göre daha işlevsel biçimde kullanıldığı görülür. Yazar iç mekanları ele alırken kahramanlar hakkında uyandırdığı intibaa uygun ve onu güçlendirecek biçimde tasvirler yapar. Saray, çadır, ev gibi özel, şahsa ait mekanlar adeta roman kahramanlarının kişiliklerini de yansıtmaktadır. Örneğin mütevazi, gösterişe önem vermeyen Fâtûmî Halifesi el-‘Âzîd’in sarayı ve elbisesi⁵⁸⁸, Sudan’da kendini halife ilan eden Mütemehtî’nin meclisi ve giydikleri⁵⁸⁹ bir iki cümle ile tasvir edilebilecek kadar sade iken İhşîd’in Kızı’nın sarayı, giydiği elbise ve takılarla büyük bir servet değerindedir. Çünkü İhşîd’in Kızı lüks ve gösterişe düşkün bir kimsedir.⁵⁹⁰ Benzer şekilde lüks ve şatafata meraklı Abdulhamîd’in Yıldız Sarayı ile Abdurrahmân en-Nâsır’ın Kasru’z-Zehrâ’sı israf derecesinde tezyin ve tefriş edilmiştir. Yazar tezyin ve tefrişteki bu aşırılığı göstermek için Yıldız Sarayı’nda Râmîz’i⁵⁹¹, Kasru’z-Zehrâ’da Saîd’i⁵⁹² gezdirmiş, onların gözünden mekanları tasvir etmiş ve anlatımı inandırıcı kılmaya çalışmıştır. Bu örneklerde olduğu gibi diğer mekan tasvirlerinde de mekan, kahramanın mütevaziliğini veya lüks ve gösterişe düşkün oluşunu yansıtmak için ele alınmıştır. Bunun yanında bazen ‘içinde yaşanan çağı yansıtmak, çağın toplumsal, tarihsel rengini vermek’⁵⁹³ maksadıyla Sudan bölgesine has ankarîb isimli sedir⁵⁹⁴, son yüzyıllarda icat edilen piyano ,gramofon, telgraf, telefon, termometre, barometre⁵⁹⁵ gibi mekanı dolduran bazı eşyalara özellikle dikkat çekilmiştir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi kilise ve manastırlar Zeydan’ın romanlarında sık kullanılan mekanlardandır. Çoğunluğu itibariyle kurmaca olan bu mekanlar arasında

⁵⁸⁶ Tekin, *a.g.e.*, s. 152.

⁵⁸⁷ Bourneur- Quillet, *a.g.e.*, s. 106.

⁵⁸⁸ *Fetâtu’l-Kayrevân*, s. 42.

⁵⁸⁹ *Esîru’l-Mutemehtî*, s. 164-165.

⁵⁹⁰ *Fetâtu’l-Kayrevân*, s. 229-230.

⁵⁹¹ *el-İnkılâbu’l-Osmânî*, s. 100-120.

⁵⁹² *Abdurrahmân en-Nâsır*, s. 133-145.

⁵⁹³ Gennadiy N. Pospelov, *Edebiyat Bilimi II*, Çev. Y. Onay, Bilim ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1985, II, s. 64.

⁵⁹⁴ *Esîru’l-Mutemehtî*, s. 163; *Ahmed b. Tolûn*, s. 134,135.

⁵⁹⁵ *el-İnkılâbu’l-Osmânî*, s. 17, 22, 61, 66

tarihî kilise ve manastırlar da bulunmaktadır. Kudüs'teki Kenîsetu'l-Kıyâme⁵⁹⁶ (Kutsal Kabir Kilisesi), Tûru Sînâ' Kilisesi⁵⁹⁷ Şam'daki Meryem Ana Kilisesi⁵⁹⁸, el-Kenîsetu'l-Mu'allaka⁵⁹⁹, Nebî İlyâ Kilisesi⁶⁰⁰, Bordo'daki Kutsal Haç Kilisesi⁶⁰¹, Şubra Kilisesi⁶⁰², Babylon Kilisesi⁶⁰³ Antik Kâhire'deki Ebû Serce Kilisesi⁶⁰⁴ bunlardan bazılarıdır. Yazar buraları sadece ismen zikretmiş, hadiselerine arka fon olarak kullanmıştır. Ayrıca Zeydan, Busra'daki Bahira Manastırı⁶⁰⁵ Hîre'deki Büyük Hind Manastırı ve Küçük Hind Manastırı⁶⁰⁶, Ebû Makâr (Macarius) Manastırı⁶⁰⁷, Şam'daki Mâr Yuhanna el-Ma'madân Kilisesi⁶⁰⁸ gibi Hıristiyanlık tarihinde önemli başka mekanlara da değinmiş ve buralar hakkında açıklayıcı bazı bilgiler vermiştir. Özellikle binasının fiziksel özelliklerinin yanında Roma öncesine dayanan tarihi hakkında malumat aktardığı Mâr Yuhanna Kilisesi üzerinde fazlaca durmuştur.

Kilise ve manastır tasvirlerinde oldukça genel ifadelerle mekanın özelliklerine temas edilmiştir. Kale surlarına benzeyen kalın duvarları, kadın ve erkek misafirlere mahsus odalar, kilise reisinin ve rahiplerin odaları, toplu ayinlerin yapıldığı avlu bu mekanların tanıtımında öne çıkan özelliklerdir. Bu tasvirler daha çok olayın yaşandığı mekanı işaret etme veya mekanla ilgili tarihî malumat aktarma amacıyla yapılmıştır. Bu nedenle oldukça yalın ve nesnel objeler kullanılmıştır.

Zeydan'ın romanlarında mekan unsuru, klasik romanın mekan anlayışına uygun olarak daha çok olayın yaşandığı yeri okuyucunun zihninde canlandırarak amacıyla ele alınmıştır. Bu nedenle kahramanlar ile içinde buldukları mekan arasındaki ilişki çok güçlü değildir. Mekanlar genellikle görünen, fiziksel özellikleriyle tanıtılmıştır. Kurgusal mekanlara çoğu zaman ismen değinilmiş, tarihî yerlerin tasvirine ağırlık

⁵⁹⁶ *Fetâtu Gassân*, s. 83, 91, 394, 397, 405, 419.

⁵⁹⁷ *Fetâtu Gassân*, s. 54.

⁵⁹⁸ *Fetâtu Gassân*, s. 360, 364, 368, 373, 379, 382, 385.

⁵⁹⁹ *17 Ramadân*, s. 93; *'Azrâu Kurayş*, s. 145.

⁶⁰⁰ *İstibdâdu'l-Memâlik*, s. 123.

⁶⁰¹ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 19.

⁶⁰² *Ahmed b. Tolon*, s. 44, 57.

⁶⁰³ *Ahmed b. Tolon*, s. 160.

⁶⁰⁴ *Ahmed b. Tolon*, s. 84, 86.

⁶⁰⁵ *Fetâtu Gassân*, s. 49-50.

⁶⁰⁶ *Fetâtu Gassân*, s. 423.

⁶⁰⁷ *Ahmed b. Tolon*, s. 111, 112.

⁶⁰⁸ *Fetâtu Gassân*, s. 377-378; *'Azrâu Kurayş*, s. 143, 144.

verilmiştir. Fakat tarihî mekanlara ilişkin tasvirlerin çoğu olay örgüsünden kopuk olup sadece tarihî malumat vermenin aracı durumundadır. Romanlarda dış mekanlara göre iç mekanların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Ev, saray gibi kişiye özgü mekanlar kahramanların karakterlerini yansıtmada sınırlı da olsa dış mekanlara göre daha işlevsel kullanılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANLATIM

1. BAKIŞ AÇISI ve ANLATICI TÜRLERİ

Roman türü esas itibariyle bir dil ve üslup sanatı olsa da bakış açısı dil ve üsluptan daha önemlidir. Çünkü romanda kullanılacak dilin durumu tercih edilen bakış açısına göre şekillenecektir. Bakış açısı; “olay, çevre ve kişilere bakılan optik açıdır.”⁶⁰⁹ Değişik bir ifadeyle anlatı esasına dayanan romanda, hikayenin ‘kim tarafından kime’ aktarıldığı sorusunun yanıtıdır.⁶¹⁰ Seçilen bakış açısı romandaki olay, konu, şahıs, zaman, mekan gibi temel unsurların anlatımını belirler.⁶¹¹ Şair için nazım şekli ne kadar önemli ise romancı için de uygun bakış açısını belirlemek o kadar önemlidir.⁶¹² Özellikle realist akımın edebiyatta etkin olmasıyla bakış açısı meselesi daha bir ehemmiyet kazanmış adeta roman sanatında bir devrim yaşanmıştır.⁶¹³ 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra realist anlayışa sahip romancıların eserlerinde, yazarın varlığı görünmez hale gelmiş, olaylar kahramanların bakış açısından aktarılmaya başlanmıştır.⁶¹⁴ Kendini roman kahramanıyla özdeşleştiren yazar hayata onun gözünden bakmış ve olan biteni kavramaya çalışmıştır.⁶¹⁵ Roman gerçekliğini sağlamak için anlatım, bakış açısı kullanılan kahramanın kapasitesi, yetenekleri, zihin yapısı çerçevesinde, onun idrak seviyesini aşmayacak veya basitleştirmeyecek şekilde aktarılmaya çalışılmıştır. Bu durum yazarın varlığını bütünüyle ortadan kaldırmasa da sınırlandırmış ve romandaki fiktif dünyayı daha gerçekçi hale getirmiştir.⁶¹⁶

⁶⁰⁹ Necla Aytür, *Amerikan Romanında Gerçekçilik*, DTCF. Yayınları, Ankara, 1974, s. 38; Yümnâ el-‘Îd, *Tekniyyâtu’s-serdi’r-rivâ’iyyi fî dav’i’l-menheci’l-bünyevî*, Dâru’l-Fârâbî, Beyrut, 2010, s. 172-173.

⁶¹⁰ Aktaş, *a.g.m.*, s. 84.

⁶¹¹ Mehmet Tekin, “Bir Kurgu Sorunu Olarak Bakış Açısı”, *‘Hece’ Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, s. 161-162; Hamîd Lahmidânî, *Binyetu’n-nassi’s-serdî*, el-Merkezu’s-sekâfî el-‘Arabî, Beyrut, 1991, s. 46.

⁶¹² Friedman, *a.g.e.*, s. 125.

⁶¹³ Tekin, *‘Hece’ Türk Romanı Özel Sayısı*, s. 160.

⁶¹⁴ Aytür N., *a.g.e.*, s. 59; F. K. Stanzel, *Roman Biçimleri*, Çev. F. Tepebaşılı, Çizgi Kitabevi, Konya, 1997, s. 43-47.

⁶¹⁵ Gürsel Aytaç, *Çağdaş Türk Romanları Üzerine İncelemeler*, s. 24.

⁶¹⁶ Friedman, *a.g.e.*, s. 106,107; Mehmet Tekin, *Roman Sanatı*, s. 38- 39, 52.

Realist romancıların ortaya koyduğu bakış açısı meselesi Zeydan'ı oldukça etkilemiş görünmektedir. Zeydan romanlarında klasik anlatı türlerinde yaygın olan ve destandan romana geçen 'tanrısal bakış açısı'nı (the Omniscient point of view) kullandığı gibi realistlerin geliştirdiği 'gözlemci figürün' yani kahramanlardan birinin veya bir kaçının bakış açısını da kullanmıştır. Bu yöntemde olaylar romandaki bir kişinin bakış açısından yansıtıldığı için yazarın yer yer abartılı söylemlerle gerçekliği zayıflatan tavırları son bulur. Anlatıcının imkanları sınırlansa da farklı kahramanların bakış açıları kullanılarak veya mektup, hatıra ve iç monologlarla anlatı zenginleştirilebilir. Bunun yanında diyaloglar, çeşitli dokümanlar vasıtasıyla anlatı daha inandırıcı bir formda sunulabilir.⁶¹⁷

Tanrısal bakış açısının kullanan bir anlatıcı her şeyi gören, bilen, geçmişten, 'gelecekte haber veren' bir pozisyondadır. Adeta bir tanrı durumundadır. Romancıya geniş imkanlar sunan bu bakış açısıyla romancı hikayeyi istediği gibi süratlendirme, yavaşlatma, durdurma, özetleme, kahramanların psikolojik tahlillerini yapma gibi pek çok imkana sahiptir.⁶¹⁸

Zeydan'ın çoğu romanının başlangıcında olayın geçeceği yerlerin tarihî şartları, zaman, mekan ve kahramanların durumu tanrısal bakış açısıyla, panoramik anlatım tarzında okura aktarılmıştır. "Tarihî şartlar, aile ortamı, baş kahramanların kişilikleri ve geçmişleri panoramik anlatım tarzına girer. Bu anlatım tarzı çok basit olarak bilgi sağlamada ve çeşitli durumlar arasında bağ kurmada, hikayenin önemli olmayan olaylarını anlatmada, geleceği önceden sezmede, kahramanlarla ilgili kendi yorumlarını ve kendi yargılarını anlatmada kullanılabilir."⁶¹⁹ Örneğin *Ebû Muslim el-Horasânî*'de romanın ilk bölümünde, Emevîler ve Abbâsîler hakkında tarihî bilgilerin verildiği ilk sayfalardan sonra olayların başlayacağı Merv şehri yakınlarındaki Dihkân'ın (toprak ağası) kendisi, evi, kızı, hizmetçileri vs. tanrısal bakış açısıyla şu şekilde ele alınmıştır:

⁶¹⁷ Friedman, *a.g.e.*, s. 107; Tekin, *Roman Sanatı*, s. 52; Tekin, 'Hece' *Türk Romanı Özel Sayısı*, s. 165.

⁶¹⁸ Friedman, *a.g.e.*, s. 118-119; Tekin, *Roman Sanatı*, s. 50; Maurice Z. Shroder, "Edebi Bir Çeşit Olarak Roman", *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988, s. 24; Selçuk Çıkla, "Romanda Kurmaca ve Gerçeklik", 'Hece' *Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, s. 117.

⁶¹⁹ Bkz. Bourneur-Quellet, *a.g.e.*, s. 54.

“Hicri ikinci asrın başlarında, Horasan dihkânlarının en büyüğü, topraklarının çoğu bu dönemde Horasan’ın başkenti Merv şehri yakınında bulunan bir dihkândı...Dihkân, Merv’in güneyinde, birkaç mil mesafe ötedeki çiftliğinde özenle yaptırdığı, büyük bir sarayda yaşıyordu... Sarayda Dihkân, eşleri, hizmetçileri ve kızı haricinde kimse yaşamıyordu. Bir kızından başka çocuğu yoktu...Mezkur saray özel bir tarzda yapılmıştı. Karşıdan bakan biri sarayı İslamiyet’ten önce Perslerin içinde dua ettiği ateş heykellerinden bir heykel zannediyordu...”

Selahaddîn el- Eyyûbî ve Abdurrahmân en-Nasır adlı romanlarda ise tarihî özetten sonra romandaki olaylar doğrudan diyalogla başlamakta, kahramanların bakış açısı kullanılarak hikayeye giriş yapılmaktadır. *Selahaddîn el- Eyyûbî*’nin ilk cümleleri şöyledir:

“Hasan amca Ömer el-Mekkârî’ye dedi ki: “Kardeşim kalk! Kahire kaynarken, insanlar koşuştururken uyuduğun yetmedi mi?”

Ömer, “Nereye? Niçin? Fustat’ı yaktıkları gibi Kâhire’yi de mi yaktılar? Yoksa bize bir vergi daha mı yüklediler? Onların düşmanlıklarından, Türklerin ve Kürtlerin düşmanlıklarından kurtulmak için Kâhire mahallelerini bıraktım, eşeğimi bâbu’l-fütûh kapısının dışındaki bu mahalleye getirdim.” diye cevap verdi.

Hasan amca “Sus yâ Ömer! Bütün iyilikler bu Kürtlerden. Onlardan önce çektiğimiz çileyi unuttun mu? Bizlerden biri üzerine bir vergi bindirilmeden yerinden kımıldayamıyordu. Kim Ebû Bekir ve Ömer’in, Allah onlardan razı olsun, adını ağzına alabiliyordu?” diyerek onun sözünü kesti.”

Bu girişten sonra yazar, Selahaddin el-Eyyûbî’nin, Kahire’ye gelen babası Necmeddin’i karşılamak üzere son Fâtımî halifesi el-‘Âzıd’la birlikte şehrin dışına çıkışını Hasan amca ve Ömer’in bakış açısından sunmaktadır.

“...Hasan amca: “Sürekli soru sorma! Alay yavaş ilerliyor. Her şeyi sana açıklayacağım. Halife’nin atını görüyor musun? Ona iyi bak! Eğeri altın işlemeli kırmızı ipek. Eğerin ön kısmına dikkat edersen üzerinde değerli taşların olduğunu görürsün. Atın boynunda altın kolyeler var. Eğer bakabilirsen atın ayaklarının etrafında altın

halkaları görürsün. Üzerindeki eşyalarla birlikte her ata bin dinar değer biçiyorlar. Vezirlerin ve emirlerin atları da aynı şekilde. Aslında bu atların ve eşyaların hepsi Halife'nin bayramlarda emirlere verdiği hediyelerden ibaret.” dedi.

Ömer, “Helal olsun sana Hasan amca! Sen de büyük sarayda hizmetçi iken her halde bu atlara binmenin zevkini tattın?” dedi.

O ise “Şimdi unuttuğum çok şeyler tattım evladım! İnsanın aklını alacak mücevherler, işlemeler gördüm...” dedi...

...Hasan amca: Kardeşim! İşte bu Vezir Selahaddin. Üzerindeki elbise, üç yıl önce Halife ‘Âzıd’ın bizzat kendisinin giydirdiği hükümrânlık hil‘atı. Gördüğün gibi yanları yıldızlı beyaz bir sarık, altında ise altın işlemeli bir elbise. Aynı şekilde üzerindeki cübbenin ve taylasanın işlemeleri de altından. Boynundaki gerdanlığı gördün mü? O gerdanlık on bin dinar değerinde bir mücevher...” dedi.”

Kahramanların gözünden yaptığı bu tasvirlerde özellikle süs ve takılara dikkat çeken Zeydan, Hasan amcanın verdiği bazı özel bilgilere bir mesnet teşkil etmek için Ömer’e onun önceden sarayda çalışan bir hizmetçi olduğunu söyleyerek gerçeklik düşüncesini korumaya çalışmaktadır.

Zeydan gözlemci figürün bakış açısından sadece diyaloglarda yararlanmamış, özellikle işlevsel kahramanların gözünden yaptığı anlatımla bakış açısındaki tek düzeliği gidermiştir. Böyle durumlarda genellikle tanrısal bakış açısıyla gözlemci figürün bakış açısı arasında gelgitler olmuştur. Tanrısal bakış açısıyla başladığı anlatıya kahramanın gözünden devam etmiş sonra tekrar her şeyi bilen ve gören anlatıcı konumuna geri dönmüştür. *Fetâtu Gassân*’daki şu satırları buna örnek vermek mümkündür:

“Selman Hicazlılar gibi giyinerek dışarı çıktı. Niyeti tanınmamak değil, değişik bir elbiseyle insanların dikkatini çekmemekti. Mescid-i Harâm’a varınca kapılardan birinden içeri girdi. İçeride tavaf yapan çıplak, büyük bir topluluk gördü. Ayakta duran, oturan, rükû edenler vardı. Harem’in içinde oturmuş, konuşan ve tartışan toplulukları fark etti. Biraz ilerleyince alanın ortasında örtülerle sarılmış kare bir bina gördü.

Etrafında tavaf eden insanlardan onun Kâbe olduğunu anladı..Yaklaşmaya ve etrafında tavaf yapmaya cesaret edemedi. Fakat uzaktan içine baktı. İçeride gördüğü dikili taşların putlar olduğunu düşündü. Kâbe'nin etrafında ve üstünde kocaman putlar gördü. Orada bazı insanların tıraş olup guslettiklerine şahit oldu. Bütün bunlar onu öyle şaşırttı ki kendi kendine “İslam’ın, bu putları yıkıp onlara ibadet etmeyi ortadan kaldırma dışında yaptığı başka bir şey olmasa bile bunlar fazilet olarak ona yeter.” dedi.”⁶²⁰

Yukarıda görüldüğü gibi Zeydan, bir taraftan tanrısal bakış açısıyla Selman’ı takip ederken diğer taraftan onun gözünden Mescid-i Harâm’da olanları aktarmakta, bakış açıları arasında gidip gelmektedir. Bazı eleştirmenler sürekli değişen bakış açısının romandaki gerçeklik düşüncesini zayıflatacağını söyleyerek baştan seçilen belirli bir bakış açısının korunması gerektiğini söylemiştir.⁶²¹ Forster’ın da belirttiği gibi aktarılan meselelerde inandırıcılık sağlandıktan sonra değişen bakış açısının roman gerçekliği açısından bir sorun oluşturacağını söylemek zordur.⁶²²

Yazarın kullandığı bakış açısının okuyucuda oluşturmak istediği intibaa katkı sağlaması önemlidir.⁶²³ Bu durumun farkında olan Zeydan tarihî bilgileri serdederken çoğu zaman norm karakterin bakış açısını kullanmış ve anlatımı onların ağzından aktarmıştır. Çünkü “roman içinde eriyen, roman kişileriyle özdeşleşen bir anlatıcı” ile aktarılan hadise ve bilgiler daha gerçekçi bir görünüm kazanacaktır.⁶²⁴ Fakat Zeydan’ın romanlarında *Gâdetu Kerbelâ*’da olduğu gibi bazen bakış açısı hatalarına rastlanmaktadır. Halife Yezid ve maiyetinin Hâlid Manastırı’na doğru gelişi kahramanların gözünden aktarılırken mesafe uzak olduğu için Yezid ile yanındakilerin yüzü tam seçilemediği halde kılıcın kabzasındaki değerli taşlar fark edilmektedir.⁶²⁵ Burada kahramanın bakış açısının sınırlarının aşıldığı görülmektedir.

⁶²⁰ *Fetâtu Gassân*, s. 230.

⁶²¹ Percy Lubbock, *The Craft of Fiction*, Jonathan Cape, London, 1921, 35-42, 60-63; Ü. Aytür, *Henry James ve Roman Sanatı*, DTCF Yay., 1977, s. 18; Tekin, ‘*Hece*’ *Türk Romanı Özel Sayısı*, s. 160.

⁶²² Forster, *Roman Sanatı*, s. 118-128.

⁶²³ Wayne C. Booth, “Bakış Açısı ve Kinâye Mesafesi”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988, s. 84; Friedman, *a.g.e.*, s. 125.

⁶²⁴ Çıkla, *a.g.m.*, s. 116.

⁶²⁵ *Gâdetu Kerbelâ*, s. 38-39.

Mezkur hatalarla birlikte genel olarak bakış açısı tercihinde ve geçişlerinde Zeydan'ın başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Onun romanları “uzun soluklu ve hacimli” olduğu için panoramik özellikler göstermektedir. Serüvenin genelinde, bu tarz romanlar için uygun olan⁶²⁶ tanrısal bakış açısını kullanması yerinde bir tercihtir. Yeri geldiğinde de kahramanların bakış açılarından istifade ederek okuyucunun kahramanlara daha fazla yaklaşmasını sağlamış, dolaylı anlatımı doğrudan anlatıma çevirmiştir.

Esas itibariyle bir hikaye ve hikayeyi takdim edecek bir anlatıcı roman sanatının temel unsurudur.⁶²⁷ Yazarlar romanlarını kaleme alırken genelde birinci tekil kişi ile sunan ‘ben anlatıcı’, ikinci tekil-çoğul kişi ile sunan ‘sen-siz anlatıcı, üçüncü tekil kişi ile sunan ‘o anlatıcı’ olmak üzere üç tür anlatıcı kullanmıştır. Bunlar içerisinde esnek yapısı itibariyle en fazla tercih edilen, destandan romana geçen ‘o karakterli’ anlatıcıdır.⁶²⁸ ‘Ben karakterli’ anlatıcı, özellikle geçmişteki hadiseleri daha açık bir şekilde yansıtmada ve anlatıya inandırıcılık kazandırmada daha etkili olsa⁶²⁹ da olayları birinci tekil kişinin bakış açısından sunmanın getirdiği kısıtlamalar⁶³⁰ nedeniyle yaygın biçimde kullanılmamıştır. ‘Sen-siz karakterli’ anlatıcı türü ise çok az kullanılmıştır.⁶³¹

Zeydan romanlarındaki hikayeyi çoğunlukla ‘o karakterli’ anlatıcı ile sunmuştur.⁶³² Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere ‘o anlatıcı’ nın sağladığı fırsatlar ile hadiselere uzaktan-yakından, içten- dıştan bakabilme, bir takım tahliller yapabilme⁶³³ imkanı elde etmiştir. Bunlara ilave olarak ‘o’ zamiri ile anlatıcının arkasına gizlenerek iletmek istediği her türlü fikri ve düşüncüyü anlatıma, ekstra bir müdahalede bulunmaksızın okura iletebilme ve hikayeyi istediği gibi yönlendirebilme⁶³⁴ fırsatını yakalamıştır. Bunları farklı romanlardan alınan şu örneklerde görmek mümkündür:

⁶²⁶ Tekin, ‘Hece’ Türk Romanı Özel Sayısı, s. 163.

⁶²⁷ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 17.

⁶²⁸ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 26-27;

⁶²⁹ Murtâz, *a.g.e.*, s. 82.

⁶³⁰ Murtâz, *a.g.e.*, s. 83; Booth W., *a.g.e.*, s. 86.

⁶³¹ Michel Butor, *Roman Üstüne Denemeler*, Çev. Mehmet Rifat-Sema Rifat, Düzlem Yayınları, İstanbul, 1991, s. 91.

⁶³² Vitâr, *a.g.e.*, s. 104.

⁶³³ Booth W., *a.g.e.*, s. 101; Murtâz, *a.g.e.*, s. 151; Tekin, *Roman Sanatı*, s. 28.

⁶³⁴ Murtâz, *a.g.e.*, s. 153.

“(Hammâd) bu tuhaf binaya bakarak orada bekledi. İnsanların çıktığını görmese kapının nerede olduğunu anlayamayacaktı. Manastıra çıktı, kapının yanında durdu. Köşelerinden birindeki dar bir pencereden başka penceresi olmadığı için burası, mağaraya benzeyen karanlık bir oda gibiydi...”⁶³⁵

“Rodrik’e gelince o, sabah maiyetiyle kiliseye doğru yola çıktı. Zihni Alfonso’nun durumuyla meşguldü. Maiyetinde yürüyenlerin arasında onu da görmeyi bekliyordu...”⁶³⁶

“Bu sırada Ümmü Cafer göz yaşlarının siliyor, ağlamasını gizlemek için kendine hakim olmaya çalışıyordu. Zeynep mürebiyyesinin sözünü işitince ve bu yaşlı kadının ağlamasını görünce üzüldü, az kalsın onunla birlikte ağlayacaktı...”⁶³⁷

“Ona baktığı zaman duygularını nasıl gizleyeceğini bilemedi. Kalbinin hızlı atışını ve uzuvlarının titreyişini gizlese bile yanaklarının kızarmasını ve gözlerinin parıldamasını nasıl gizleyecekti. Babasının hastalığını unuttu ve babasının sevgilisini nasıl karşılayacağına odaklandı... Yüzünü kapatmamıştı. Çünkü bu beldenin kadınları o gün peçe takmayı tam bilmiyordu. Özellikle Cihan yüzünü kapamaktan imtina ediyor, peçeyi korkaklık ve zayıflık olarak görüyordu.”⁶³⁸

Zeydan’ın romanlarında ‘ben karakterli’ anlatıcı ilki kadar yoğun olmamakla birlikte diyaloglarda ve mektuplarda kullanılmıştır. Kahramanların ağzından aktarılan olaylarda gözlemci figürün bakış açısıyla birlikte doğal olarak anlatıda ‘ben’ veya ‘biz’ zamiri devreye girmektedir. Ben zamirinin kullanımıyla romanda anlatıcı-kahraman, arasındaki fark erimektedir.⁶³⁹ *Armanûsatu’l-Mısriyye*’de Armanûsa ve beraberindekilerin yaşlı bir köylüden dinledikleri bu türdendir.

“Biz Mısırlıların talihinden midir nedir, meşakkat bizim kaderimize yazılmış! Perslilerin kırk yıl önce memleketimize geldiği günleri hatırlıyorum. Ben o zaman İskenderiye’de hububat ticareti yapıyordum. Rahat bir hayatım vardı. Bir de duyduk ki

⁶³⁵ *Fetâtu Gassân*, s. 50.

⁶³⁶ *Fethu’l-Endelus*, s. 29.

⁶³⁷ *el-Emîn ve’l-Me’mûn*, s. 32.

⁶³⁸ *Arûsu Fergana*, s. 46.

⁶³⁹ *Murtâz, a.g.e.*, s. 159.

Pers Devleti Roma'ya saldırmış. O dönemde Roma kralı Kûkâ adında zayıf birisiydi. Onunla savaştılar Şam'ı fethedip Mısır'a kadar geldiler...’’⁶⁴⁰

Tarihî malumatı kahramanların bakış açısından ve dilinden naklederek daha gerçekçi ve inandırıcı bir üslup yakalamak isteyen Zeydan'ın ‘ben karakterli’ anlatıcıdan yeterince yararlandığı söylenebilir. Anlatım teknikleri ele alınırken mektup tekniğine ayrıca değinileceği için mektuplardaki ‘ben karakterli’ anlatıcıya burada örnek vermeye gerek görünmemektedir.

Zeydan'ın romanlarında nadir de olsa ‘sen-siz karakterli anlatıcının kullanıldığı görülmektedir. Bu anlatıcı türüyle yazar okuyucuyu adeta yanına almakta ve romanda cereyan eden olayları ona birebir göstermektedir. Aşağıdaki örneklere bakıldığında Zeydan'ın ‘sen karakterli’ anlatıcıyı nasıl kullandığı görülebilir.

“Eğer ki sen bu esnada İmam Ali'nin meclisine katılsaydın kabile reislerinin onun huzuruna girip çıktığını, kendi aralarında birliği sağlama, elde edecekleri zaferi bekleme, hakkı yerine getirme ve Ehlibeyt'in haricinde hilafete tamah edenlere mani olma dışında bir şey konuşmadıklarını görürdün.”⁶⁴¹

“Bu gece zehirli kılıç yanında, yatağında dönüp duruyorken onun (Abdurrahmân b. Mülcem) kalbinin derinliklerine girebilseydin, içine seslendiğini, Ali, Muaviye ve Amr'ın yönetim için çekişmesinin sebep olduğu bir fitneyi engellemeyi düşündüğü gerekçesiyle vicdanının sesini bastırmaya çalıştığını görürdün. Fitne öldürmekten daha kötüdür.”⁶⁴²

“Halife ‘Âzîd'a gelince, şayet sen şemsiyenin altında iken ona yaklaşırsan ve gözlerine iyice baksaydın gözyaşlarının döküldüğünü görürdün. Kalbini görebilseydin, makamı ve hayatı için kendisinden korktuğu bir adamın hatırına bu kortejin içinde

⁶⁴⁰ *Armanûsatu'l-Mısriyye*, s. 42.

⁶⁴¹ *17 Ramazân*, s. 159.

⁶⁴² *17 Ramazân*, s. 161.

çıkmaya mecbur kaldığı için gam ve kederden kalbinin şiddetle çarptığını duyardın...”⁶⁴³

Örneklerde görüldüğü gibi yazar *sen karakterli* anlatıcısı insânî sınırlılıkları aşamayan gözlemci figürün bakış açısı yerine tanrısal bakış açısını kullanarak konuşturmuştur. Roman gerçekliğine aykırı bir tercih yapmış olduğunu bildiği için bu durumlarda “şayet, eğer” gibi ifadelerle insan kapasitesini aşan ‘kalbin derinliklerine inmek’ gibi durumları şarta bağlayarak zedelenen gerçekliği telafi etmeye çalışmıştır.

Roman yazarları “anlatı sisteminin gereği olarak “ anlatı türlerinin birini, ikisini veya hepsini sırayla ya da karışık biçimde kullanabilmektedir.⁶⁴⁴ Seçilen zamirlerin romanın anlatımına, olayların zamanına, kahramanlara, onların durum ve hareketlerine, seçilen bakış açısına önemli etkisinin olduğu görülmektedir.⁶⁴⁵ *O karakterli* anlatıcıda yazar istediği bakış açısını rahatlıkla kullanabilirken *ben ve sen karakterli* anlatıcıda zorunlu olarak kahramanın bakış açısını kullanmakta ve özgürlük alanını daraltmaktadır.⁶⁴⁶ Aslında zamir seçimi romanın özünü değil daha çok estetik yapısını etkileyen bir meseledir.⁶⁴⁷ Yazarın hangi zamiri kullandığından daha önemlisi anlatımda oluşturmak istediği etkiye bu seçimin ne kadar hizmet ettiği.

Zeydan romanlarında bakış açısı ve anlatıcı türlerinin hepsinden de istifade etmiştir. Geniş zaman ve mekan dilimlerini kapsayan hacimli romanlar yazması sebebiyle bu tarz romanlar için daha uygun olan tanrısal bakış açısını ve *o karakterli* anlatıcı türünü kullanmıştır. Yeri geldiği zaman kahramanların bakış açısından, *ben ve sen karakterli* anlatıcılardan da yararlanarak bu yönde, anlatımda tek düzeliğin önüne geçmiştir. Özellikle didaktik amaçları doğrultusunda okura aktarmak istediği bazı tarihî bilgileri norm kişilerin bakış açısından, daha samimi ve daha inandırıcı olan ‘ben karakterli’ anlatıcı ile sunması oldukça isabetli bir yaklaşımdır.

⁶⁴³ *Selahaddîn el-Eyyübî*, s. 20.

⁶⁴⁴ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 29.

⁶⁴⁵ Murtâz, *a.g.e.*, s. 152.

⁶⁴⁶ Mendilow, *a.g.e.*, s. 250.

⁶⁴⁷ Murtâz, *a.g.e.*, s. 169.

2. ANLATIM TEKNİKLERİ

Daha çok anlatıma dayalı edebi bir tür olan roman anlatım teknikleri ile tekdüzelikten, durağanlıktan kurtulur, gerçek hayatı andıran bir dinamizme ve derinliğe kavuşur. Roman anlatısından anlatım teknikleri çıkarıldığında geriye tarih, psikoloji veya sosyoloji kitabına benzer bir muhtevanın kalması söz konusudur. Haddizatında romanda kullanılan dile şekil veren ve roman dili haline getiren anlatım teknikleridir.⁶⁴⁸ Zeydan'ın romanlarına bakıldığında kendi döneminde roman türünde yaygın biçimde kullanılan roman tekniklerinden haberdar olduğu görülmektedir. Benimsediği üslup anlayışı gereği renkli, canlı, edebi sanatlarla dolu bir dil ve üsluptan uzak duran Zeydan, özellikle yoğun biçimde kendini hissettiren didaktik öğeler sebebiyle yer yer monotonluğa ve durağanlığa kayan akışı, etkin biçimde kullandığı anlatım teknikleri ile telafi etmeye çalışmıştır. Şimdi Zeydan'ın romanlarında kullandığı anlatım tekniklerini ele alalım.

3.1. Anlatma Gösterme (Sahne) Tekniği

Geleneksel romanda anlatma (tahkiye) tekniği yoğun biçimde kullanılırken realistlerin etkisiyle gösterme (showing) tekniği de zamanla devreye girmiştir. İkisi arasında çok net sınırlar olmasa da tahkiye tekniğinde anlatıcı ön planda iken gösterme tekniğinde anlatılanın ön planda olduğu görülür.⁶⁴⁹ Percy Lubbock'un deyimiyile "anlatmada okuyucunun yüzü hikayeye dönüktür, onun sözlerine kulak vermektedir. Göstermede ise okuyucunun gözleri hikayeye çevrilmiş onu seyretmektedir."⁶⁵⁰ Bu teknik özellikle diyaloglarda ve gözlemlenebilen durum ve olayları aktarmada kullanılmaktadır.⁶⁵¹ Anlatmada yazarın, olayların üzerinde etkin biçimde rol almasından kaynaklanan subjektiflik, tiyatrodan gelen gösterme tekniği ile iyice zayıflamakta ve daha objektif bir anlatım ortaya çıkmaktadır.⁶⁵²

⁶⁴⁸ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 186-187.

⁶⁴⁹ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 167, 190-191; Bourneur-Quellet, *a.g.e.*, s. 75; Hakan Sazyek, "Romanda Temel Anlatım Yöntemleri Üzerinde Bir Sınıflandırma Çalışması", *Folklor-Edebiyat*, S. 37, 2004/1, s. 104-105.

⁶⁵⁰ Aytür Ü., *a.g.e.*, s. 22-24.

⁶⁵¹ Friedman, *a.g.e.*, s. 117-118.

⁶⁵² Tekin, *Roman Sanatı*, s. 191; Bourneur-Quellet, *a.g.e.*, s. 75.

Zeydan'ın romanlarında ağırlıklı olarak tanrısal bakış açısının kullanılması sebebiyle anlatma tekniğinin öne çıktığı görülmektedir. Kahramanların bakış açısının devreye girdiği diyaloglarda veya gözlemlenebilir durumlarda anlatmadan göstermeye bir geçiş dikkat çeker. Olan biteni kahramanların söz ve tavırları üzerinden takip eden okuyucuya yaşananlar şimdiki zamanda oluyormuş, kendisi de gördüklerinin bir parçasıymış gibi gelir.⁶⁵³ Anlatma ve Gösterme tekniklerine *Fetâtu Kayrevân*'da yer alan şu paragraflar birer örnek sayılabilir:

“Ümmü'l-ümerâ' Lamia'dan çok hoşlanmış ve bütün kalbiyle onu sevmiştir. Aynı şekilde Lamia da Ümmü'l-ümerâ'yı sevmiş, sanki yıllardır tanıyormuş gibi ona karşı bir yakınlık duymuştu. Bu nedenle kalbinde gizlediği şeyleri ona açmada, durumu hakkında ona danışmada ve ihtiyaç duyduğunda ondan yardım istemede bir zorluk çekmedi.”

“..O (Lamia) bu durumdayken dinç bir şekilde yürüyerek Ümmü'l-ümerâ geldi. Lüks içinde yaşayanlar gibi yavaş hareket etmiyordu. Mürebbiye geri döndü ve çıktı. Lamia tebessüm ederek ayağa kalktı. Sevinç ve teşekkür dolu bakışlarla Ümmü'l-ümerâ'ya bakıyordu...Onu (Lamia) özel odasına götürdü ve dedi ki: “Bana karşı rahat davranmanı, kendini benim kızım gibi görmeni istiyorum.” Lamia onun eline kapanıp öptükten sonra gözlerinden dökülen sevinç gözyaşlarıyla “Efendim! Bana o kadar çok iyilik yaptınız ki bunlara karşı nasıl teşekkür edeceğimi bilmiyorum..” dedi. Ümmü'l-ümerâ onu odanın başındaki koltuğa yaklaştırıp yanına oturtuktan sonra “Sen bunlardan daha fazlasına layıksın Lamia. Seni sevmem benim için bir fazilet değil. Senden bahseden kimi duyduysam hepsi de senin olgunluğuna, ağırbaşlılığına hayran kalmış...” dedi. Bir süre susup yutkundu. Bu sırada ona bakıyor, mimiklerini inceliyor, nasıl tepki vereceğini düşünüyordu...Sözüne kaldığı yerden devam ederek “Komutanımız (Cevher) sana öyle hayran kalmış ki seni alıp kızı yapmak istiyor.” dedi. Şaşırıp kalan Lamia utanarak başını öne eğdi.”⁶⁵⁴

⁶⁵³ Mendilow, *a.g.e.*, s. 252; Phyllis Bentley, “Özet Tekniğinin Kullanılışı” *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988, s. 50; Friedman, *a.g.e.*, s. 117-118; Tekin, *Roman Sanatı*, s. 198.

⁶⁵⁴ *Fetâtu Kayrevân*, s. 37-38.

Yukarıda da görüldüğü gibi ilk paragrafta anlatım tekniğini kullanan yazar ikinci paragrafta gösterme tekniğine geçmiştir. İkincide anlatı zamanı ile kurmaca zamanı çakıştığı için okuyucu şu anda yaşanan bir olayı seyrediyor hissine kapılmaktadır. Anlatma ve gösterme tekniği kendi başına kullanılabilceği gibi, art arda veya iç içe de kullanılabilir. ⁶⁵⁵ Yukarıdaki örnekte olduğu gibi kimi zaman bu teknikleri sırayla kullanan Zeydan bazen de iç içe kullanmıştır. Bunun en bariz örnekleri diyaloglarda norm kahramanların ağzından yapılan ve sayfalarca süren tarihî malumat nakilleridir. Gösterme tekniğinin kullanıldığı diyalogların içinde bu nakillerle yeniden anlatma tekniğine dönüşmektedir.

Zeydan'ın, romanlarında, anlatma tekniğinin yanında gösterme tekniğini de kullanması anlatıda gerçekliği ve inandırıcılığı güçlendirme adına önemli bir katkıdır. Bu sayede okuyucunun romandaki fiktif aleme sokulması ve 'beşeri sıcaklığı' ⁶⁵⁶ hissetmesi kolaylaşmaktadır. Bu durum ayrıca edebiyattaki realizm akımından onun ciddi biçimde etkilendiğini göstermektedir. Her ne kadar Zeydan mezkur teknikleri kullanarak anlatıya bir cazibe kazandırsa ve okuyucuyu romanlarına bağlasa da insânî tavır ve davranışları, zaman ve mekana ait öğeleri bütün çıplaklığıyla yansıtacak şekilde ayrıntılı olarak ele almamış, anlattığı hikayenin ana hatlarıyla okuyucunun zihninde canlanmasını yeterli görmüştür.

3.2. Tasvir Tekniği

Roman anlatılarının vazgeçilmez tekniklerinden birisi olan tasvir, aynı zaman ve aynı mekanda yer alan nesnelere gösterilmesi şeklinde tarif edilmiştir. ⁶⁵⁷ Esas itibariyle tasvir anlatıyı somut hale getirmek için yapılır. Bu sayede romanın fiktif evreninde bulunan kişi, zaman, olay, mekan gibi öğeler yazarın sanat ve estetik anlayışına göre görünür hale gelir. Tasvirde gösterme ağırlıklı bir anlatı vardır. ⁶⁵⁸

⁶⁵⁵ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 193-194.

⁶⁵⁶ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 192.

⁶⁵⁷ Bourneur-Quellet, *a.g.e.*, s. 99.

⁶⁵⁸ Sağlık, *a.g.m.*, s. 144; M. Nihat Özön, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, 1967, s. 113; Sazyek, *a.g.m.*, s. 104-105.

Genellikle roman yazarlarının tasvir tekniğini iki şekilde kullandığı görülmektedir. Birincisi, bahis mevzu olan şeyin realist bir anlayışla⁶⁵⁹ nesnel, objektif biçimde tasvir edilmesidir. Bu durumda tasvir edilen şey gerçek görünümüyle ele alınmaktadır. İkincisi ise tasvirin öznel, subjektif bir biçimde yapılabilmesidir. Burada yazar şahsi mizaç, duygu ve idrakine göre tasvir ettiği şeyi değiştirmektedir.⁶⁶⁰ Mezkur iki şekil arasında Zeydan'ın birincisini seçtiği ve romanlarında ağırlıklı olarak nesnel tasvirlerle yer verdiği görülmektedir. Kişi, mekan veya nesnelere görünen yüzleriyle, olduğu gibi tasvir etmiştir. Muhtelif romanlardan seçilen şu tasvir cümlelerine bakıldığında bu durum açıkça görülecektir:

“Armanûsa yarımadaının arkasında, Nil'in batı yakasında bulunan Minef'teki sarayda oturuyordu. Saray gösterişli ve büyüktü. Antik Mısırlılardan kalma bazı heykellerin enkazı üzerine bina edilmiş olup Nil'e nazırdı. Sarayı bol ağaçlı bir bahçe kuşatıyordu..”⁶⁶¹

“Ümmü'l-ümerâ odasında, üzerinde süs ve işleme olmayan kilim gibi bir sergide oturuyordu. Serginin üzerinde basit ipekten yastıklar vardı. Sade bir elbise giymiş, üzerine bir şal örtmüş ve olabilecek en basit şekilde saçlarını örülü olarak sarkıtmıştı.”⁶⁶²

“Bahçe (el-Emîn'in sarayının bahçesi) aralarında renkli çakıl taşları döşenmiş yollar bulunan fidanlıklara bölünmüş vaziyettedir. Aralıklar halinde güzel görümlü çeşitli ağaçların fidanları dikilmiştir. Fidanların bir kısmı Bağdat'ta yetiştirilmiş, bir kısmı da Hindistan, Horasan ve Türkistan coğrafyasından getirilmiştir. Bunların arasında güzel kokulu bitkiler ve harika renkli çiçekler vardır. Hepsi de en güzel tarzda kendi yerinde durmaktadır. Bahçıvan çeşitli hayvan şekillerini taklit ederek makasıyla onları şekillendirmiştir. Bazısını tavus kuşu, bazısını başka güzel kuşların şeklinde, bazısını da balık veya aslan, kaplan gibi birtakım yırtıcı hayvanların şeklinde kesmiştir. Ağaçların, çiçeklerin, her renk, koku ve türden bitkilerin arasında yürüyen kişi akılları

⁶⁵⁹ Realist yazarlar, romanda geçen hadiselere, şahıslara, mekana gerçekçi ve inandırıcı bir nitelik temin etmek için tasviri önemsemiştir. Bkz. Tekin, *Roman Sanatı*, s. 201-202.

⁶⁶⁰ Cahit Kavcar, *Edebiyat ve Eğitim*, Engin Yayınları, Ankara, 1999, s. 45.

⁶⁶¹ *Armanûsatı'l-Mısriyye*, s. 13.

⁶⁶² *Fetâru'l-Kayrevân*, s. 31.

büyüleyecek şekilde, onların bir kısmını uzanmış bir aslan veya yükselmeye çalışan kuşlar olarak görür. Fidanlıkların arasında, kapalı kanallardan gelen suların boşaldığı havuzlar bulunmaktadır ki içerisinde çok güzel renkli, sevimli balıklar bulunmaktadır. Bahçıvan onları ekmek kırıntıları ve yemek artıklarıyla beslemektedir. Zaten bolluk ve refah günlerinde emirlerin mutfaklarının arttığı çok olur...”⁶⁶³

Romantizm ekolüne mensup yazarların etkisiyle dağ, göl, deniz, ağaç, rüzgar, çiçek gibi tabiata ait unsurlar renkli ve süslü tasvirlerle romanlarda yaygınlaşmaya başlamıştır.⁶⁶⁴ Daha çok realist ve romantik ekolün anlayışı çerçevesinde romanlarını kaleme alan Zeydan romantizmin etkisiyle yer yer doğaya yönelmiştir. Fakat, örneklerden de anlaşılacağı üzere, onun romanlarında tasvirler genellikle nesnelere fiziksel yanlarıyla nesnel ölçüler içerisinde yapılmış, ara sıra bir iki kelime ile subjektif değerlendirmelere başvurulmuştur. Tasvirler ekseriyetle bir kaç satırı geçmeyecek şekilde kısa tutulmuştur. Yukarıdaki üçüncü paragraftaki gibi nispeten uzun sayılabilecek tasvirler nadiren rastlanmaktadır.

Kimi edebiyatçılar okuyucunun dikkatini dağıttığını, anlatımı yarıda keserek sabırsızlığa neden olduğunu düşünerek uzun tasvirleri tasvip etmemekte,⁶⁶⁵ “olayların geçtiği yerleri belirten tabelalar gibi veya nerede olduğumuzu gösterecek bir tarif gibi tasvirlerin kısa olması gerektiğini” söylemektedir.⁶⁶⁶ Zeydan’ın tasvirleri bu anlayışla örtüşüyor görünmektedir. Fakat zaten dış görünüş çerçevesini aşmayan tasvirler yüzeysel kalmaktadır. Sanatsal yönü ile tasvirlerin okurda bir haz uyandırması beklenmektedir. Ne var ki bu işlevi görecektir sanatsal ifadelerle dolu, estetik seviyesi yüksek tasvirler onun romanlarında rastlamak zordur.

Tasvirleri çoğunlukla tanrısal bakış açısıyla sunan Zeydan bazen de kahramanların bakış açısını kullanmıştır. Örneğin bir yere ilk defa uğrayan kahramanın gözünden o mekan tasvir edilmiştir.⁶⁶⁷ Kahramanın bakış açısından yapılan bu tarz

⁶⁶³ *Abbâse uhtu’r-Reşid*, s. 89-90.

⁶⁶⁴ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 201-202.

⁶⁶⁵ Bourneur-Quellet, *a.g.e.*, s. 108-109.

⁶⁶⁶ D. S. Bland, “Romanda Fiziki ve Sosyo-Kültürel Çevre”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988, s. 286.

⁶⁶⁷ Selmân’ın gözünden Mescidi Harâm’ın içinin tasvir edilmesi gibi. Bkz. *Fetâtu Gassân*, s. 230.

tasvirleri kimi edebiyatçılar gerçek bir romancı olmanın göstergesi kabul etmiştir.⁶⁶⁸ Tasvirin, bakış açısı kullanılan kahramanın bilgi birikimine ve psikolojik yapısına uygun olması gerekmektedir.⁶⁶⁹ Zira kahraman değiştiğinde bakış açısının da değişmesi gerçekliği yansıtmak açısından önemlidir. Zeydanın romanlarında ise bu bakış açısı farkını görmek çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Sosyal statü ve cinsiyet bakımından farklı kahramanların bakış açısından yapılan tasvirler birbirine fazlasıyla benzerlik göstermektedir. Çünkü yazar derinlikli, edebi ve subjektif tasvirlerle yönelmemekte, tasvir ettiği şeylerde aşağı yukarı her insanın fark edebileceği görsel özellikleri öne çıkarmaktadır.

İnsanın yaşadığı çevre ile etkileşim içinde olduğu herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Bu nedenle 19. yüzyıldan itibaren romancılar eserlerinde kişilerin tasvirini yaparken yaşadıkları çevre ile ilişkisini yansıtmaya çalışmıştır.⁶⁷⁰ Yaptığı kişi ve muhit tasvirlerinden Zeydan'ın bu durumun farkında olduğu gözlenmektedir. Yukarıdaki ikinci paragrafta görüleceği üzere kocası Fatımî halifesi Muiz gibi lükse ve gösterişe değer vermeyen, yani mütevazi bir hayatı tercih eden Ümmü'l-ümerâ'nın kılık kıyafeti ve odası kişiliğini yansıtacak şekilde tasvir edilmiştir. Üçüncü paragrafta ise eğlenceye, lükse ve şatafata düşkün olan el-Emin'in sarayının bahçesi de onun kişiliğini yansıtacak tarzda betimlenmiştir. Hem buradaki örneklerde hem de romanlarındaki diğer tasvirlerde Zeydan'ın kişi-muhit ilişkisini oldukça dar kapsamlı ele aldığını söylemek mümkündür. Yaşanılan çevre sadece orada yaşayanın mütevazi veya lüks ve gösteriş mübtelâsı olup olmadığını gösterecek şekilde tasvir edilmiştir.

el-İnkılâbu'l- Osmânî'deki İstanbul ve Yıldız Sarayı tasvirleri gibi özellikle tarihî mekanlarla ilgili yapılan kimi tasvirlerin romanların fiktif yapısıyla, olayların veya kişilerin gelişimiyle doğrudan ilgisi bulunmamaktadır. Bu tasvirler yazarın didaktik hedefleri doğrultusunda okuyucuya tarihî malumat aktarmak için yapılmıştır.

⁶⁶⁸ S. Kemal Yetkin, *Denemeler*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1972, s. 136.

⁶⁶⁹ Bourneur-Quellet, *a.g.e.*, s. 110.

⁶⁷⁰ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 201.

Sonuç olarak Zeydan'ın romanlarında tasvir, “maddi dekorun ana çizgilerini”⁶⁷¹ göstermek için kullanılan bir vasıta olma durumunu aşamamıştır. Roman kişilerinin kılık kıyafetleri, yaşadığı çevre ve psikolojik yapıları arasındaki münasebetler yeterli seviyede ele alınmamıştır. Romanın genel dokusundan uzak didaktik tasvirler ise ayrı bir sorundur. Tasvir tekniğinin kullanımında görülen problemler sadece Arap edebiyatında roman yazma geleneğinin ve tecrübesinin eksikliğinden değil Zeydan'ın bir romancıdan ziyade eğitimci ve tarihçi olma özelliğinden kaynaklanmaktadır.

3.3. Mektup Tekniği

Zeydan'ın romanlarında, oldukça istifade ettiği anlatım tekniklerinden birisi de mektup tekniğidir. Mektubun öne çıkan en önemli yönü kişisel olması ve mahremiyet taşımasıdır. Çoğunlukla iki kişi ya da topluluk arasındaki sır, duygu ve fikirlerin nakledilmesine aracılık eder.⁶⁷² Söz konusu metot 18. yüzyıldan sonra bir anlatım tekniği olarak romanlarda kullanılmıştır.⁶⁷³ Bu teknik kahramanlara, duygu ve tutumlarını, yazarın müdahalesi olmadan yansıtmaya imkanı verir ve anlatımdaki dolaylılığı ortadan kaldırır.⁶⁷⁴

Zeydan'ın romanlarında mektuplar, bazen gerçek kişilikler arasında bir yazışma aracı olarak tarihî gerçekliğin bir parçasıdır. Fakat çoğu zaman fiktif yapının bir elemanı olarak kahramanlar arasındaki iletişimi sağlama, aşıkların birbirlerine karşı duygularını açıklama gibi amaçlara hizmet eder. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in İmparator Herakl'e⁶⁷⁵ ve Mukavkıs'a⁶⁷⁶ gönderdiği mektuplar, Amr b. As ile Mukavkıs arasındaki mektuplar⁶⁷⁷ romanlarda yer alan tarihî mektuplardır. Zeydan, yeri geldiğinde olaylara ve entrikaya canlılık katma, hikayedeki düğümü çözmeye gibi mektupların önemli işlevlerinden⁶⁷⁸ yararlanmıştı. *Armanûsatu'l-Mısriyye*'de eski Halep Patriği Yuhanna, Herakl'in oğlu

⁶⁷¹ Şahin, *a.g.e.*, s. 150.

⁶⁷² Evren Karataş, “Mektup Roman Tekniği Ve Türk Romanından İki Örnek: Mektup Aşkları ve Kedi Mektupları”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Fall, Ankara, 2012, s. 2180.

⁶⁷³ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 224-225.

⁶⁷⁴ C. Hugh Holman, *A Handbook to Literature*, ITT Bobbs-Merrill Educational Publishing Company, Indianapolis, 1985, s. 165.

⁶⁷⁵ *Fetâtu Gassân*, s. 89.

⁶⁷⁶ *Armanûsatu'l-Mısriyye*, s. 88.

⁶⁷⁷ *Armanûsatu'l-Mısriyye*, s. 164-165.

⁶⁷⁸ Karataş, *a.g.e.*, s. 2180.

Kostantin adına yazdığı düzmece bir mektupla Armanûsa'yı kaçırma planını başlatır. Yine Armanûsa'nın mürebbiyesi Barbara, Roma komutanlarından Arkadyus'un mührüyle yazdığı bir mektupla Nil'e kurban edilmek üzere olan Marya'yı ölümden kurtarır.⁶⁷⁹ *Haccâc b. Yûsuf*'ta Haccâc'ın huzurunda mahkemeye çekilen Hasan Halife Abdulmelik b. Mervân'dan gelen bir mektupla hem öldürülmekten kurtulur hem de nişanlısı Sümeyye'ye kavuşur.⁶⁸⁰ *Ahmed b. Tolûn*'da Patrik Mihail'in Nevbe Kralı'na yazdığı mektubun sırrı romanın sonunda ortaya çıkar. Demiana'nın babası Markos ele geçirdiği bu mektubu Patriğin aleyhinde bir delil olarak kullanmak istemektedir. Fakat mektup açıldığında Patriğin, Mısır'ı tekrar Roma Devleti'nin hakimiyetine sokma niyetinde olan Nevbe Kralı'nı vazgeçirmeye çalıştığı görülmektedir.⁶⁸¹ Diğer romanlarda da benzer örneklere rastlamak mümkündür.

Bir aşk romanı olan *Cihâdu'l-muhibbîn*'de ise mektup tekniği olaylara heyecan katmasının yanında diğerlerinden farklı olarak kahramanların birbirlerine olan duygularını yansıtmak için de kullanılmıştır. Selmâ sevgilisi Selîm'e yazdığı mektupta içeriğini şu şekilde dökmetedir:

“Belki de sana son mektubumu yazıyorum. Gözyaşlarım kağıda dökülürken ellerim titriyor, kalbim küt küt atıyor. Şimdi öyle bir haldeyim ki daha önce hiç böyle olmamıştım. Senin için içimde tuttuğum, bütün kirlere uzak, tertemiz sevgim adına okuduğum mektubu kimsenin haberdar olamayacağı şekilde gizlemeni istiyorum. Bu mektubu aşk ve samimiyetle tutuşan bir kalbin tercümanı olarak dikkate almanı rica ediyorum. Bu kalp seni tanımadan önce ne şiddetle çarpmayı ne de uykusuzluğu biliyordu. Sana yazdığım vakit gecenin bir yarısı, insanlar gönül rahatlığıyla uyuyor, ben ise ıstırap ve endişe içinde acı çekerek bir başıma ayaktayım...”⁶⁸²

Zeydan mektup tekniğini daha çok olay örgüsüne heyecan katmak, çatışmaları sonuçlandırmak için kullanmıştır. Ancak kahramanın dolaysız bir şekilde kendini

⁶⁷⁹ *Armanûsatu'l-Mısriyye*, s. 59, 108.

⁶⁸⁰ *Haccâc b. Yûsuf*, s. 169.

⁶⁸¹ *Ahmed b. Tolûn*, s. 167.

⁶⁸² *Cihâdu'l-muhibbîn*, s. 57.

yansıtması, farklı bakış açılarının romana girerek çok sesli bir atmosferin oluşması gibi bu tekniğin öncelikli hedeflerinden⁶⁸³ yeterince yararlanamamıştır.

3.4. Özetleme Tekniği

Roman her ne kadar günlük hayatın kopyası olsa da romanda yer alan her şey işlevseldir.⁶⁸⁴ Günlük hayattaki yaşantının aynı şekilde romana dönüştürülmesi mümkün değildir. Bu nedenle yazar, gördükleri ve sezdikleri arasından anlattığı hikayeyi karakteristik özellikleriyle yansıtacak olanları seçmek yani özetlemek durumundadır.⁶⁸⁵ Böylece belirli bir zaman diliminde, muhtelif yerlerde meydana gelen olay ve durumları sayfalarca anlatmak yerine ana hatlarıyla okuyucuya aktarabilecektir.⁶⁸⁶ Geniş coğrafyalarda, uzun zaman süreçleri içerisinde yaşanan hadiseleri romanlarına konu edinen Zeydan'ın belki de en çok kullanmak zorunda olduğu teknik, özetleme tekniğidir. Olayların geçtiği yer ve zamanla ilgili okuyucunun zihninde genel bir atmosfer oluşturabilmek için romanlarına söz konusu olayların tarihî bir özetiyle başlamaktadır. Bu özetlerde, romandaki hadiseler zemini teşkil etmesi için o bölgenin yakın geçmişine bir iki sayfa içinde değinmektedir.

Özet tekniğinin çok kullanıldığı yerlerden birisi kahramanların tanıtıldığı⁶⁸⁷ ve geçmişiyle ilgili bilgi verildiği bölümlerdir. Buralarda kimi zaman geriye dönüş ve diyalog tekniğinin de devreye girdiği görülmektedir.⁶⁸⁸ Örneğin *Şarl ve Abdurrahmân*'da Sâlime ve Meryem arasında geçen diyalogda Sâlime'nin ağzından her iki kahramanın geçmişiyle ilgili şu özet bilgileri verilmektedir.

“Ey Meryem! Sen biliyorsun ki annen Sâlime'dir. Fakat bu Sâlime kim onu bilmiyorsun. Sana babanın kim olduğunu sorduğumda sen küçükken öldüğü için onu tanımadığını söyledin. Ben de sana daha önce bundan bahsetmemiştir. Senin nesebini şu ölen yaşlı Hasan'dan başka bilen yok. Bana da bir ok isabet ederse bu sır kaybolup gidecek. Bunun için sana bu sırrı söylemekte acele ediyorum. Sâlime diye

⁶⁸³ Karataş, *a.g.e.*, s. 2173; Tekin, *Roman Sanatı*, s. 45.

⁶⁸⁴ Fethi Naci, *Roman ve Yaşam Eleştirisi Günlüğü III*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 16.

⁶⁸⁵ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 229.

⁶⁸⁶ Stevick, *a.g.e.*, s. 113; Friedman, *a.g.e.*, s. 112.

⁶⁸⁷ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 230.

⁶⁸⁸ Bentley, *a.g.e.*, s. 46.

isimlendirdikleri annen, yirmi küsur yıl önce Târik b. Ziyad İspanya'yı fethetmek için geldiğinde İspanya kralı olan ve korkunç bir savaşta Araplar tarafından öldürülen Rodrik'in eşi Agela'dır..."⁶⁸⁹

Kahramanların geçmişlerine yönelik özet bilgiler diyaloglarda başka bir kahramanın ağzından verildiği gibi *Fetâtu'l-Kayrevân*'da Ebû Hâmid'de olduğu gibi bazen de yazarın ağzından verilmektedir.

“Ebû Hâmid keramet sahibi bir yaşlı olduğunu iddia ediyordu. Yıllar önce onun (Hamdûn) yanına yerleşmişti. Yanında Sâlim adında yakışıklı bir genç vardı. Onun kardeşinin oğlu olarak tanıttı ve iyi bir süvari olduğunu söyledi..."⁶⁹⁰

Zeydan bu tarz özetleri genellikle diyaloglarda vermeyi tercih etmiştir. Kahramanların ağzından yapılan aktarımlarla anlatımın sıkıcı bir hal alması engellenmeye çalışılmıştır. Özet tekniğinin sık kullanıldığı yerlerden birisi de bölüm geçişleridir. Bir bölümden başka bir bölüme veya sahneye geçildiğinde önce yeni yerdeki gelişmeler özetlenmekte, sonra anlatıma devam edilmektedir. Bunun yanında yazar bu tekniği tarihî hadiseleri ele aldığı bölümlerde de kullanmıştır. Okuyucuya aktarmak istediği malumatı romana sığdırabilmek için zorunlu olarak özet haline getirmiştir. Bu özetlerle tarihî muhtevanın ağırlığı giderilerek romanlarda tarihî gerçeklikle fiktif gerçeklik arasında bir denge sağlanmaya çalışılmıştır. Hacimli ve uzun soluklu romanlar yazan Zeydan genel itibariyle özetleme tekniği sayesinde anlatımı ayrıntıya boğmaktan kurtarmıştır.

3.5. Geriye Dönüş Tekniği

Romandaki olaylar her ne kadar şimdiki zamanda yaşansa da yazar bazen okuyucuyu geriye dönüş tekniği ile geçmişe götürebilmektedir.⁶⁹¹ Böylece unuttuğu şeylerin de telafisi mümkün olmaktadır.⁶⁹² Bu teknik farklı şekillerde uygulanmaktadır. Bazen bir kahraman veya olayla ilgili okuyucuyu aydınlatmak için geriye gidilmekte,

⁶⁸⁹ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 268.

⁶⁹⁰ *Fetâtu'l-Kayrevân*, s. 25-26.

⁶⁹¹ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 233.

⁶⁹² Sağlık, *a.g.m.*, s. 136.

geçmişte yaşanan hadiseler üzerinden gizemli hale getirilen ve merak konusu olan hususlar açıklanmaktadır. Bu yönetime *yapıcı geriye dönüş* adı verilmektedir.⁶⁹³ Bu teknik mezkur şekliyle Zeydan'ın romanlarında oldukça sık kullanılmıştır. Bir önceki sayfada Sâlime'nin kendisinin ve kızının geçmişini özetlemesinde kullanılan yöntem bu türdendir. *Gâdetu Kerbelâ*'da Hâlid Manastırı'na gelen Selmâ, nişanlısı Abdurrahmân ve vekili Âmir hakkındaki gizem, yapıcı geriye dönüş yöntemiyle ortadan kaldırılmıştır. *el-Emîn ve el-Me'mûn*'da yaptığı kehanetlerle Halife el-Emîn'in beğenisini kazanan ve baş kahin olan Sa'dûn ve el-Me'mûn'un kızı Zeyneb'in doktoru Behzâd'la ilgili yaratılan gizem geriye dönüşlerle çözülmüştür. Sa'dûn aslında Behzâd'ın hizmetçisidir. Behzâd ise Ebû Müslim el-Horosânî'nin torunudur. Her ikisi de Bağdat'a Horosan'da bulunan el-Me'mûn adına casusluk yapmak için gelmiştir. Zeydan'ın bütün romanlarında benzer örneklere rastlamak mümkündür.

Okuyucuyu romana bağlamak için Zeydan, olay örgüsünü sürekli sırlar ve gizemli hadiselerle hareketlendirmiştir. Merak duygusunu tetikleyen bu sır ve gizemler genellikle geriye dönüş tekniği ile açıklığa kavuşturulmuş, şimdi ile geçmiş arasında gidip gelen okuyucu tek tip bir zamansal çizgiye hapsedilmemiştir. Kimi zaman yazarın didaktik amaçlarından kaynaklanan kitabi üslubun monotonluğu geriye dönüş tekniği sayesinde, zamansal açıdan anlatımda meydana gelen değişimle giderilmeye çalışılmıştır. Yazarın bu tekniği romanlarında, etkili bir şekilde kullandığını söylemek mümkündür. Geriye dönüş yöntemlerinden birisi de çözücü geriye dönüştür. Bu yöntemde romanın başında ortaya çıkan sorunlu bir durum sona doğru geriye dönüş tekniğiyle çözülmektedir. Çözücü geriye dönüş yöntemi daha çok polisiye romanlarında görülmektedir.⁶⁹⁴ Zeydan'ın romanlarında bu çeşit bir geriye dönüş yöntemi uygulanmamıştır.

3.6. Montaj Tekniği

Roman yazarları anlatımı güçlendirmek için kimi zaman “genel kültür bağlamında bir değer ifade eden anonim, bireysel ve hatta ilahi nitelikli bir metni, bir

⁶⁹³ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 236-237.

⁶⁹⁴ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 235-237.

söz veya yazıyı kalıp halinde eserin terkibine” yerleştirmektedir.⁶⁹⁵ Montaj tekniği veya iktibas adı verilen bu yöntemle romandaki olayların, geçtiği dönem ve kültürle bağı güçlenmektedir.⁶⁹⁶ Zeydan romanlarında yeri geldikçe montaj tekniğinden yararlanmıştı. Romanlarından seçilen örnekler üzerinden bu tekniği kullanım biçimini görmek mümkündür.

Ebû Muslim el-Horasânî'de Emevîlerin Horosan halkına tutumları (وكان الخراسانيون قد ملوا حكومة العرب منذ تولاهم بنو أمية لأنهم كانوا يسومونهم سوء العذاب يولون عليهم العمال و Horasanlılar Ümeyye oğullarının yönetime gelmesinden sonra Arapların idaresinden bıkmıştı. Çünkü onlar (Emevîler) onlara zulmün en kötüsünü uyguluyor, başlarına atadıkları valilere hangi yolla olursa olsun vergi toplamalarını tavsiye ediyordu.”⁶⁹⁷ şeklinde anlatılmıştır. Cümledeki (يسومونهم سوء العذاب) “zulmün en kötüsünü uyguluyorlar” ifadesi Kur’ân’dan iktibas edilmiştir.⁶⁹⁸ *Arûsu Fergana*’da da (الحرب خدعة) “Harp hiledir.”⁶⁹⁹ hadîsi konuşmanın bir parçası şeklinde kullanılmıştır.

Bunun yanında (فاصبر إن الله مع,) ⁷⁰¹ (أن الساعة آتية لا ريب فيها), ⁷⁰⁰ (قاب قوسين) gibi ayetler de romanlarda yeri geldikçe kullanılmıştır. Yazar bu iktibasları ayet olarak değil kendi kurduğu cümlelerin bir parçası olarak değerlendirmiştir. Fakat kahramanlar arasındaki diyaloglarda ve bazı anlatı bölümlerinde “Allah (c.c) dedi ki, buyurdu ki, Peygamber (s.a.v) şöyle dedi” gibi ifadelerle yer yer ayetlere ve hadîslere yer verildiği görülmektedir. Bu tarz aktarımlar da montaj tekniği içerisinde değerlendirilmektedir. *Armanûsatü'l-Misriyye*'de Ziyâd ve Amr b. As arasındaki diyalogda Amr, Hz. Ömer'den naklen Hz. Peygamber'in şöyle dediğini nakletmektedir:

⁶⁹⁵ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 243-244.

⁶⁹⁶ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 245.

⁶⁹⁷ *Ebû Muslim el-Horasânî*, s. 163.

⁶⁹⁸ Arâf 7/167.

⁶⁹⁹ *Arûsu Fergana*, s. 104.

⁷⁰⁰ Necm 53/9; *Abdurrahmân en-Nâsir*, s. 139.

⁷⁰¹ Hac 22/7; *Abbâse uhtu'r-Reşîd*, s. 219.

⁷⁰² Enfâl 8/46; *Arûsu Fergana*, s. 150.

⁷⁰³ Şuarâ 26/227; *Esîru'l-Mutemehdî*, s. 103.

⁷⁰⁴ *Rahmân 55/52; Arûsu Fergana*, s. 14.

“Allah benden sonra size Mısır’ın kapılarını açacak. Oradaki Kıptîlere iyi davranın. Çünkü sizin onlarla bir akrabalığınız var ve siz onların haklarını korumakla yükümlüsünüz.”⁷⁰⁵

Amr hadisi bitirdikten sonra “Allah bize rahiplere ve keşişlere iyi davranmamızı emretti” diyerek konuşmasına konuyla ilgili şu ayetle devam etmektedir:

“Onların iman edenlere sevgi bakımından en yakınının da "Biz Hıristiyanlarız" diyenler olduğunu mutlaka görürsün. Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır. Onlar büyüklük de taslamazlar.”⁷⁰⁶

Ayet ve hadisten yapılan bu iktibasların diyalogun akışıyla uyumlu olduğunu söylemek mümkündür. Ayet ve hadislerden yapılan alıntılara özellikle *Fetâtu Gassân*, *Armanûsatu’l-Mısriyye*, *Azrâu Kureyş*, *17 Ramazân* gibi Hz. Peygamber ve Raşit Halifeler Dönemi’ni ele alan romanlarda daha çok rastlanmaktadır.

Fetâtu Gassân’da at yarışının final aşamasında Hammâd ile Sa‘lebe arasındaki mücadeleyi seyredenlerin durumu (فلبث الناس ينتظرون عودتهما وكان علي رؤوسهم الطير) “İnsanlar hiç kıpırdamadan o ikisinin dönüşünü beklemeye koyuldu.”⁷⁰⁷ ifadeleriyle aktarılmıştır. Buradaki (وكان علي رؤوسهم الطير) ifadesi hiç hareket etmeden heybet içinde bekleme anlamında Arapça’da yaygın olarak kullanılan bir deyimdir.⁷⁰⁸ Ayrıca romanlarda yer alan (إني أطوع لك من بنائك)⁷¹⁰, (على الجاهل عدو نفسه)⁷⁰⁹, (قد سبق السيف العزل)⁷¹², (ما كل ما يتمنى المرء يدركه)⁷¹³, (في العجلة الندامة وفي التأني السلامة)⁷¹⁴,

⁷⁰⁵ *Armanûsatu’l-Mısriyye*, s. 88; ed-Dârimî, Muhammed b. Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, Tah. Şuayip el-Arna’ût, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut, 1993, XVI, s. 69; et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, Tah. Hamdî b. Abdulmecîd, Mektebetu İbn Teymiye, Kahire, 1994, XXIII, s. 265.

⁷⁰⁶ Mâide 5/82.

⁷⁰⁷ *Fetâtu Gassân*, s. 29.

⁷⁰⁸ Bu tabir kafâsinin üzerindeki keneleri yemek için konan kargayı ürkütmemek için başını hiç hareket ettirmeden duran devenin durumundan hareketle söylenmiştir. Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît*, Tah. Mektebetu tahkîki’t-turâs, Müessesetu’r-risâle, Beyrut, 2005, I, s. 432.

⁷⁰⁹ *‘Arûsu Fergana*, s. 201; en-Nuveyrî, Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetu’l-ereb fi funûni’l-edeb*, Dârü’l-kütüb ve’l-vesâi’ gi’l-kavmiyye, Kahire, 2001, XXXI, s. 366.

⁷¹⁰ *el-İnkulâbu’l-Osmânî*, s. 17.

⁷¹¹ *Ebû Muslim el-Horasânî*, s. 23, 43;

⁷¹² *Ebû Muslim el-Horasânî*, s. 201; *el-İnkulâbu’l-Osmânî*, s. 196.

⁷¹³ *Ebû Muslim el-Horasânî*, s. 41;

⁷¹⁴ *Esîru’l-Mutemehdî*, s. 102.

(ستبدي لك الأيام ما كنت جاهلا)⁷¹⁵ gibi meselleri ve hikmetli sözleri de montaj tekniği çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.

Zeydan'ın romanlarında, montaj tekniğini uyguladığı yerlerden birisi de şiiirlerdir. Şairlerinin isimlerini zikretmeden pek çok şiire yer vermiştir. Bu şiirlerin bir kısmının anlatıyla ilişkili ve uyum içinde olduğu görülür. Fakat bazı şiir alıntıları için aynı şeyi söylemek zordur. *Abbâse uhtu'r-Reşîd*'de Vezir Cafer b. Yahyâ el-Bermekî'nin devlet yönetiminde sahip olduğu yetkileri ve ulaştığı zenginliği tehlikeli gören Zübeyde, Hârûn Reşîd'e düşüncelerini açıkça söylemeye cesaret edemediği için bir kağıda iki beyitlik bir şiir yazarak odasında onun görebileceği bir yere bıraktırır.⁷¹⁶ Beyitleri şu şekilde tercüme etmek mümkündür:

“Biz korkuyoruz ki o olacak varisi
Seni yuttuğunda kabir, mülkünün

Köle efendileriyle asla aşık atamaz
Şımarıp gurura kapılmadıkça”⁷¹⁷

Mezkur beyitlerin romanın kurgusu ve anlatısı ile uyum içinde olduğunu söylemek mümkündür. Burada montaj tekniğini iyi kullanan yazar anlatıyı şiirle renklendirmiştir. Fakat kimi zaman iktibas edilen şiirlerle kurgu arasındaki ilişki zayıftır. Kendi kendine düşünen Hârûn Reşîd'in bu düşüncelerini bir şiirle içinden geçirmesi, saraydaki hizmetçi bir cariyenin kuşağına, elbisenin kenarına veya yastığa işlenen şiirin zikredilmesi romanın kurgusuyla yeterince uyumlu görünmemektedir. Özellikle değişik vesilelerle peş peşe yapılan şiir iktibasları yazarın didaktik hedefler peşinde olduğu izlenimini doğurmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi Zeydan'ın tarih kitaplarından yaptığı iktibaslarda da benzer didaktik hedefler dikkat çekmektedir. Buradaki metinlerin üslup değişimine yol açtığı romanın genel dokusuyla tam uyuşmadığı görülmektedir.

⁷¹⁵ *Esîru'l-Mutemehdî*, s. 113.

⁷¹⁶ *Abbâse uhtu'r-Reşîd*, s. 160.

⁷¹⁷ Bermekîlerin çöküşünü ele alan tarihî kaynaklarda geçen bu beyitlerin söyleyenin belli değildir. Bkz. Ez-Zehabî, Şemseddîn, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîri'l-a'lâm*, Tah. Ömer Abdusselâm Tedmürî, Dâru'l-kitâbi'l-‘Arabî, Beyrut, 1987, XII, s. 31.

Montaj tekniğinde iktibas edilen terkinin kullanıldığı cümleye aykırı düşmemesi ve genel dokuya uyum sağlaması gerekmektedir.⁷¹⁸ Zeydan'ın bu tekniği kullandığı yerlere bakıldığında tarihî metinlerden ve şiirlerden yapılan bazı iktibaslarda anlatımın akışını zedeleyecek uyumsuzluklar bulunmakla birlikte ayet, hadis, hikmetli söz ve mesellerden yapılan iktibaslarda uyumun iyi sağlandığı gözlemlenmektedir. Ara ara yaptığı iktibaslarla yazarın anlatıma bir çeşitlilik kattığını söylemek mümkündür. Özellikle Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi'ni konu edinen romanların diyaloglarında kahramanların yer yer ayet ve hadisler eşliğinde konuşması dönemin sosyal gerçekliğini yansıtmaya açısından önemlidir.

3.7. Diyalog Tekniği

Romanda kullanılan ve romandaki yaşantıyı gerçek hayata benzer kılan önemli tekniklerden birisi de diyalog tekniğidir. Romanın bütün öğeleri gibi diyaloglar da işlevseldir. Diyaloglar romandaki hadiselerin ilerlemesi, değişik yönleriyle kahramanların tanınması, muhtelif görüşlerin tartışılması veya aktarılması, farklı karakter, kültür ve statüdeki bireylerin bir araya gelmesiyle çeşitli üslupların doğması gibi pek çok amaca hizmet etmektedir. Bakış açısı ve anlatıcıların değişmesiyle anlatımın sıkıcı bir hal alması diyaloglarla engellenebilir.⁷¹⁹

Zeydan'ın romanlarında diyaloglar anlatıda büyük bir yekun oluşturmaktadır. Yazar çoğu zaman her hangi bir şahıs, mekan, durum veya konuyu anlattıktan veya tasvir ettikten sonra anlatıya kahramanların diyalogları aracılığıyla devam etmeyi tercih etmiştir. Olay örgüsünü meydana getiren pek çok hadisenin gelişimi, düğümlerin çözümü diyaloglar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Okuyucuyu romanın fiktif dünyasına sokabilmenin en elverişli ve basit yollarından birisi olan⁷²⁰ diyalog tekniğine bu şekilde ağırlık verilmesi romanların başarılı yönlerinden birisi sayılabilir. Ayrıca olayları şimdiki zamanın sıcaklığında anlatmak, yaşanıp bitmiş intibayı veren hadiseleri

⁷¹⁸ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 246.

⁷¹⁹ Holman, *a.g.e.*, s. 127-128; Tekin, *Roman Sanatı*, s. 246; Don James, *Öykü Sanatı*, Çev. Hasan Çakır, Çizgi Kitabevi, Konya, 2000, s. 78.

⁷²⁰ Mendilow, *a.g.e.*, s. 252.

anlatmaktan daha etkilidir.⁷²¹ Çünkü diyaloglar şimdiki zaman algısını oluşturmanın en işlevsel yollarından birisidir.

Roman anlatısında önemli bir yeri olan diyalog tekniği, bazı araştırmacılarında belirttiği gibi⁷²² kimi zaman Zeydan'ın romanlarında tarihî bilgiyi aktarma aracı olarak görülmüştür. Diyaloglar kahramanların iç dünyalarını yansıtmaktan daha çok yazarın vermek istediği mesajlara hizmet etmektedir. Arap-İslam tarihini avam halk tabakalarına iletmeyi öncelikli hedefi olarak gören yazar, diyalogları bu amacı doğrultusunda işlevsel biçimde kullanmıştır. Uzun ve ayrıntılı şekilde aktarılan bilgiler estetik açıdan problem oluşturmuştur. Buradaki anlatılarda da basit, sade ve açık bir üslup kullanmıştır. Romandaki kurmaca dünyanın adeta donup kaldığı bu diyaloglar tarih kitabını hatırlatmaktadır. Bunun olumlu yönü ise uzun bilgi aktarımlarının ağırlığının diyaloglar vasıtasıyla biraz da olsa hafiflemiş olmasıdır.

Zeydan romanlarında, anlatı bölümlerinde olduğu gibi diyaloglarda da fasih bir Arapça kullanmıştır.⁷²³ Romanlarının daha geniş kesimlerce okunmasını önemseydiği için belirli bir bölgede yaşayanların anlayabileceği yerel lehçeler yerine okuma yazma bilen bütün Arapların istifade edebileceği fasih dili tercih etmiştir. Bu durumda kimi edebiyatçılarda çok önemsenen, kahramanların kendi gerçekliklerine uygun şekilde konuşma⁷²⁴ imkanı kalmamıştır. Bir romanın farklı kişilerin çeşitli dil ve üsluplarıyla renklendirilmesi anlatıma güzellik kazandırsa da bu bir zorunluluk değildir. Önemli olan içeriğe uygun ideal bir dilin kullanılmasıdır.⁷²⁵ Arapların dışında Türk, Pers, Kürt, Rum, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi gibi farklı dinden ve milletten kişiler ile miladi 7. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar farklı zaman dilimindeki hadiseler romanlarında yer veren Zeydan'ın diyaloglarda da fasih bir dil kullanması yerinde bir tercih gibi görünmektedir.

⁷²¹ Mendilow, *a.g.e.*, s. 234.

⁷²² Bedr, *a.g.e.*, s. 110; el-Hevârî, *a.g.e.*, s. 64; al-Bataineh, *a.g.t.*, s. 110; Ware, *a.g.t.*, s. 217; Samah Selim, *The Novel and the Rural Imaginary in Egypt, 1880 1985*, Routledge Curzon, London, 2004, s. 38.

⁷²³ Selmâ ve Emîn Bey'in Sudan asıllı hizmetçisi Saîd'in Sudan bedevileri ile arasında geçen diyalogda yerel lehçeye ait (ميين الزول) ifadesine yer verilmiş sonra bu ifade (أي من الرجل) “yani adam kim” denilerek açıklanmıştır. Bkz. *el-Memlûku'ş-şârid*, s. 122.

⁷²⁴ Tökel, *a.g.m.*, s. 207.

⁷²⁵ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 164.

Diyaloglarda farklı statü, yaş, ırk, dil, din ve mezhep gruplarına mensup kişilerin konuşma üsluplarının birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Elbette ki bir hükümdarla bir asker, cesur bir kahramanla korkak, hilekar birisinin, aşık bir kadınla onun mürebbiyesinin konuşmaları arasında mizaçlarını, psikolojik durumlarını yansıtacak farklar bulunmaktadır. Fakat bunlar kahramanlara bireysellik kazandıracak, karakterlerinin derinliklerini gösterecek derecede önemli farklar değildir. Romandaki kurgusal dünyayı daha gerçekçi kılmak için realist romancılar, kahramanların karakterlerine ve kültürel durumlarına uygun bir üslupla konuşmasını önemsemiştir. Realistlerin roman anlayışından oldukça etkilenen Zeydan bu noktada onların düşüncelerini yeterince dikkate almamıştır.

3.8. İç Çözümleme Tekniği

Anlatıcının araya girerek, romandaki kişilerin o esnadaki duygularını, zihninden geçenleri açıklamasına dayanmaktadır. Bu tekniği uygularken yazarın kendi duygularını işin içine sokup taraflı davranmaması gerekmektedir.⁷²⁶ Zeydan romanlarında iç çözümleme tekniğini fazla kullanmamıştır. Kullandığı yerlerde de kahramanların duygu ve düşüncelerini derinlemesine, uzun uzadıya anlatmamıştır. *Abdurrahmân en-Nâsır*'da Halife en-Nâsır'ın gözde cariyesi Zehrâ'nın içinden geçenleri şu şekilde ele almıştır:

“Kendi halini, insanları kıskandıran saadetini, bu saadeti acılaştırıran sebepleri düşünmeye başladı. Daha küçük bir kızken erkek kardeşiyle birlikte, köle tüccarları tarafından, Sakâlibe⁷²⁷ dağlarından getirildiği çocukluk hatıralarına döndü. Kardeşini hatırlayınca iç çekti ve bu hatırayı unutmak isteyerek sağ yanına döndü. Unutmak istemesine rağmen hatıraları iyice depreşti. Kardeşiyle birlikte nasıl İtalya'ya götürülmüştü? Üzerlerinde, soğuktan korumayan eski püskü elbiseler vardı. Fakat güzelliği dikkat çekiyordu. Sonunda ticaretin sırlarını bilen Yahudi bir köle tüccarının

⁷²⁶ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 260-262; Sazyek, *a.g.e.*, s. 104-106.

⁷²⁷ Orta çağ İslam kaynaklarında Doğu Avrupa ile Kuzey Asya arasında, Bulgarlara ve Bizans'a komşu olarak yaşayan Slavlara verilen isimdir. Avrupa'ya göç eden Slavların bir kısmı köle yapılarak Endülüs ve Magrib ülkelerine satılmıştır. Bu kölelere Müslümanlar arasında Sakâlibe adı verilmiştir. Bkz. ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed, *Tâcu'l-'arûs mi'n-cevâhiri'l-kâmûs*, Dâru'l-Hidâye, b.y., ts., III, s. 200; *el-Mu'cemu'l-vasît*, s. 519; Ahmet Taşağıl, “Sakâlibe”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, s. 3-4.

eline düştü. Adam böyle bir cariyenin gerçek değerini ancak Sicilya'daki Müslümanların ödeyeceğini biliyordu. Sicilya yarımadası o gün Fas topraklarındaki Fatımî devletinin yönetiminde Müslümanların elindeydi...⁷²⁸

Zeydan burada iç çözümlene tekniğini geri dönüş tekniği ile birlikte kullanmış, hatıraları vasıtasıyla Zehrâ'nın geçmişi hakkında okuyucuyu bilgilendirmiştir. Ayrıca kahramanın içinden geçenler okunurken arada anlatım tekniği devreye sokularak açıklamalar yapılmıştır. Anlatıda Zehra'nın psikolojik yapısını ve karakterini ortaya koyacak hususlar üzerinde yeterince durulmamıştır. Diğer romanlarında da kahramanların iç çözümlemesini yapan yazarın benzer bir tavır sergilediği görölmektedir. İnsan psikolojisinin kompleks yapısını yansıtmaları bakımından oldukça işlevsel olan bu teknikten Zeydan gereğince istifade edememiştir.

3.9. İç Diyalog Tekniği

Roman kahramanlarının iç dünyasını ortaya koyma yönünden önemli bir tekniktir. Burada kahraman adeta karşısındaki biriyle konuşuyormuş veya tartışıyormuş gibi düşündüklerini içinden geçirmektedir.⁷²⁹ İç diyalog Zeydan'ın ara sıra kullandığı bir tekniktir. *el-İnkılâbu'l-Osmâni*'de Abdulhamid'in kendi kendine şöyle konuştuğu görölmektedir:

“Sizin gibi kendini beğenmiş kötü kimselere yazıklar olsun. Hürriyet adıyla yaptığınız utanmazlığa Abdulhamid ses çıkarmayacak öyle mi? İki karanın sultanı ve iki denizin hâkâmı Abdulhamid'e böyle bir cüretle mi hitap edilir? Şu çocuklar bana nasihat ettiğini mi zannediyor? Bana karşı böyle bir arsızlıkla hitap edenin sağ kalmaması gerekir... Fakat bu cemiyetin sırrını ortaya çıkarmanın ve cemiyet için çalışanları tespit etmenin yolu nedir? Onları ele geçirdiğim zaman korkmama gerek kalmayacak. Bu kendini beğenmişler anayasa istiyor. Sizden önce de anayasayı tecrübe ve deha sahibi

⁷²⁸ *Abdurrahmân en-Nâsır*, s. 199.

⁷²⁹ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 259.

sakallı kimseler istemişti. Onlar ölümle, sürgünle, boğularak yok oldu. Size de aynısını yapacağım.”⁷³⁰

el-Haccâc b. Yûsuf'ta ise babası ve sevgilisi arasında kalan Sümeyye duygularını şu şekilde ifade etmektedir:

“Bu garip adama nasıl bağlandım? Bu adama bağlanarak hem kendi hayatımı hem de onun hayatını tehlikeye atmış olmadım mı? Bu, bana bakan, beni yetiştiren, benim için iyilik ve mutluluktan başka bir şey istemeyen babam değil mi? Ona nasıl karşı gelip arzularımın peşinden giderim? Makul olan onun sözüne uymak değil mi? Hasan ile beni bir arada tutan ne? Aşk mı? Aşkın anlamı ne? Bu aşk babamın, benim ve sevgilimin acı çekmesinin sebebi. Hayır. Aşkın acısı tatlıdır. Âh! Aşk ne tatlı ve aşıkların duyguları ne yücedir! İnsanlar aşksız nasıl yaşar, aşk olmadan hayatın anlamı nedir?”⁷³¹

Örnekte görüldüğü üzere yazar iç diyalog tekniği ile kahramanın içinden geçenleri ortaya koymuştur. Roman kişilerinin iç dünyalarındaki çatışmanın, duygu ve düşüncelerinin yazarın yerine kahramanların ağzından aktarılması anlatımda gerçekliği yakalama bakımından önemli bir adımdır. Ayrıca bu teknikle anlatıma bir çeşitlilik de kazandırılmış olmaktadır.

3.10. İç Monolog Tekniği

Tiyatroda kullanılan *yüksek sesle düşünme* tekniğinin farklı bir çeşidi olan iç monolog tekniğinde romancı tanrısal bakış açısının sağladığı imkanlarla her şeyi bilen bir anlatıcı olarak kahramanın iç konuşmalarını okuyucuya aktarmaktadır.⁷³² Bu yöntemle kişi gerçek fikirlerini kendisine itiraf ederken içtenlik, doğruluk ve gerçeklik en ileri seviyede sağlanabilmektedir.⁷³³ Zeydan'ın, kahramanların duygu ve düşüncelerini ifade etmek için anlatıda sık kullandığı tekniklerden birisidir. Romanlarda (قال في نفسه, قالت في نفسها) “içinden dedi ki” ifadeleriyle aktarılan konuşmaların bir

⁷³⁰ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 117.

⁷³¹ *el-Haccâc b. Yûsuf*, s. 39.

⁷³² Mendilow, *a.g.e.*, s. 253; Bourneur-Quellet, *a.g.e.*, s. 178.

⁷³³ Murtâz, *a.g.e.*, s. 120.

kısımında yukarıda değinilen iç diyalog, çoğunda ise iç monolog tekniği kullanılmıştır. *Abdurrahmân en-Nâsır*'da Saîd'in içinden geçirdikleri şu şekilde ele alınmıştır:

“Ne yapmalıyım? O beni çok seviyor. Fakat onu sevdiğimi düşünmüyorum. Güzel ve zeki olmasına rağmen onu sevemiyorum. Niçin onu sevmiyorum ki? Böylece kalbim ondan başkasıyla alakadar olmaktan kurtulur...Zavallı Âbide. Güzel, eğitilmiş ve zeki biri. Beni seviyor. Hatta bana vurulmuş, beni memnun etmek için her türlü fedakarlığı yapıyor. Niçin onu sevmiyorum? Niçin onu sevip şu kendini beğenmiş, katı kalpli kadının suretini aklımdan söküp atmıyorum? Evet. Ona kızıp hayalini zihnimden atmam gerekiyor.”⁷³⁴

Zeydan'ın romanlarında iç monolog tekniği kahramanların iç dünyalarını yansıtmak için kullanıldığı gibi kimi zaman, kahramanın bilinci vasıtasıyla tarihî gerçeklerin yorumlanması amacıyla da kullanılmıştır. Bu doğrultuda *Şeceretu'd-durr*'de Baybars'ın iç konuşmaları şu şekilde aktarıldığı görülmektedir:

“Şevkâr'ı benden aldılar. Onu, şarkılarını dinlemek için Bağdat'taki Halife aldı. Güzel cariyelerden pek azının sahip olduğu bir yetenek. Şeceretu'd-durr, böyle bir şey yaptığı için, beni Halife el-Musta'sima karşı kışkırtmak istiyor. Bunun için Halife kınanır mı? Çünkü o Şevkâr'ı isteyerek onun kıymetini ve sahip olduğu imkanları artırdı...Bu Halife'nin zayıf ve eğlenceye düşkün olduğu için öldürülmesinin veya azledilmesinin gerektiği söylenebilir. Bu mantıklı. Fakat ondan sonrakinin daha zayıf olmayacağını kim garanti edebilir? Onu öldürmeyi veya azletmeyi düşünen kişinin yönetimden kendisi için pay istemediği nereden belli?..”

Yazarı aradan çıkararak kahramanların duygu ve düşüncelerini dolaysız bir şekilde okurla buluşturan ve anlatıma farklı bir boyut kazandıran iç monolog tekniği kimi zaman Zeydan'ın romanlarında onun didaktik amaçlarına hizmet etmiştir. Bu teknik bakış açısı ve anlatıcılığı değiştirerek anlatıma farklılık kazandırması kayda değer bir başarıdır. Fakat daha önce de değinildiği gibi yazar, bu teknik de

⁷³⁴ *Abdurrahmân en-Nâsır*, s. 39.

kahramanlara bireysellik kazandıracak, onların karmaşık psikolojik yapılarını yansıtabilecek bir imkan yakalayamamıştır.

Roman kişilerinin bilinçaltının, ruhsal durumlarının ayrıntılı bir şekilde romanlarda yer alması psikoloji ilminin yardımıyla 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaygınlık kazanmıştır. Bu yenilikler modern romanın önemli başarılarından kabul edilmiştir.⁷³⁵ Roman türünün geçirdiği dönemler içinde klasik döneme denk gelen Zeydan'ın romanlarında ayrıntılı psikolojik tahlillerin, bilinçaltı aktarımlarının bulunmaması, öncelikli hedefi roman yazmak değil, tarih anlatmak olan yazarın hem kendi niyetiyle hem de devrindeki roman anlayışı ile uyum göstermektedir. Yazdığı romanlara ve kullandığı roman tekniklerine bakıldığında, Arap edebiyatında genel anlamda roman türünün ilk örneklerini veren Zeydan'ın kendi devrinde romanın kat ettiği seviyeden ve romanlardaki anlatım tekniklerinden haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Öncü olmanın verdiği zorluklarla beraber sanat endişesi taşımayan bir yazar olarak, eserlerinde, roman tekniklerini başarılı kullanması dikkate değer bir durumdur.

3. DİL ve ÜSLUP

Bir roman yazarının kullanmış olduğu dil ve üslup onu diğer yazarlardan ayıran başlıca hususlardandır. Romancı sanat anlayışına ve muhatap olduğu kitleye göre kendine has bir tarzı tercih eder. Roman türünün tarihî seyri içerisinde, yazarın yaşadığı dönemdeki edebi akımların ve yaygın üslup anlayışlarının da bu tarza etki edeceğini söylemek mümkündür.

19. yüzyılın tamamı ve 20. yüzyılın ilk yarısında romanın şekillenmesinde ve sanatsal yönünün değerlendirilmesinde en önemli unsur olarak görülen kahramanın ayrıcalığı giderek ortadan kalkmıştır. Söz konusu zaman diliminden sonra romanda yaratıcılığın ve kalitenin belirleyici ögesi dil ve dilin kullanımı olmuş,⁷³⁶ zamanla roman bir dil sanatı olarak değerlendirilmiştir. Tekin bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

⁷³⁵ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 157.

⁷³⁶ Murtâz, *a.g.e.*, s. 100.

“Dilden en fazla ve kapsamlı bir şekilde yararlanan tür kuşkusuz romandır. Roman dile yeni bir biçim ve nitelik kazandırmıştır. Roman aracılığıyla dil salt içinde yaşadığımız dünyanın yansıtılmasına yaramamış bir bakıma bu yansıtılma işlemi sırasında kendisini de yenilemiş, yeni bir nitelik kazanmıştır. Dil roman için bir araç olmuştur, fakat aynı zamanda roman da dili dönüştürmüş ve ona anlatım konusunda yeni imkanlar sağlamıştır. Bu karşılıklı etkileşim doğal olarak adına roman dili diyeceğimiz bir dili ortaya çıkarmıştır.”⁷³⁷

Bir romanın edebiyat açısından değerinde ve teknik yapısının şekillenmesinde dilin çok önemli rolü vardır.⁷³⁸ Çünkü kahramanlar bu dille tanıtılmakta, bu dille konuşmakta, zaman, mekan ve olay gibi romanı oluşturan unsurlar bu dille işlenmektedir.

Corci Zeydan kendi döneminde, Arap edebiyatında dilin kullanımı hususunda, yeni bir tarzın öncüleri arasındadır. Arap dünyasında dergi ve gazete sayılarının hızlı artışı yazı üslubunda bir takım değişikliklere yol açmıştır. Ağdalı, söz sanatlarıyla dolu ifadelerin yerini halk diline yakın fakat fasih Arapça kelime ve cümle yapılarıyla örülü üsluplar almaya başlamıştır. Bu değişimdeki etkili isimlerin başında günümüze kadar popülerliğini koruyan romanlarıyla Zeydan gelmektedir.⁷³⁹

Ortaçağ Arap edebiyatçıları genellikle üsluptaki sadeliği ve basitliği küçümsemiş ve eserlerini kültür seviyesi yüksek kitlelere yönelik yazmayı yeğlemiştir. Fakat okur-yazarlığın artmasıyla hedef kitlede meydana gelen değişim kimi yazarları daha kolay ve herkes tarafından anlaşılabilir bir üslupla yazmaya yöneltmiştir. Suriyeli (Lübnanlı) Hıristiyan yazarlar içerisinde Zeydan’ın başını çektiği bir grup anlaşılır olmayı tercih ederek eserlerini sade bir üslupla yazmaya yönelmiştir.⁷⁴⁰ Arap

⁷³⁷ Tekin, *a.g.e.*, s. 156.

⁷³⁸ Murtâz, *a.g.e.*, s. 108.

⁷³⁹ el-Cündî, *Corcî Zeydân*, s. 36; Walid Hamarneh, *Problems of Aesthetic Transfer The Modern Novel Between Centre And Periphery*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Toronto, 1991, s. 162.

⁷⁴⁰ H. A. R. Gibb, “Studies in Contemporary Arabic Literature: II. Manfalütî and the “New Style”, *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 5, No. 2 (1929), s. 312-313.

rönesansının öncüleri arasındaki bu kişiler, kinayeli ve mecazî ifadeleri terk edip basit cümleler ve daha sade kelimeler kullanarak Arapçayı seküler hale getirmiştir.⁷⁴¹

Ortaçağ Arap edebiyatçılarına göre Zeydan'ın dile bakışının çok farklı olduğu görülmektedir. Onun dille ilgili düşüncelerinin şekillenmesinde evrim teorisinin büyük etkisi bulunmaktadır. Zeydan, “nâmûsu'l-irtikâ” yani temel evrim kuralına göre toplumun sürekli bir değişim ve gelişim içinde olduğunu bu süreçte dil, din, alışkanlıklar gibi toplumla ilişkili hususların da aynı kural gereği değiştiğini düşünmektedir.⁷⁴² Bu değişim çerçevesinde dilde kullanılmayan sözcükler kaybolur veya yeni anlamlar kazanır, karşılığı olmayan yeni anlamlar için dışarıdan ya da dilin içerisinden yeni sözcükler türetilir.⁷⁴³ Zeydan *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye'* nin ikinci cildinde dildeki değişim meselesini şu şekilde açıklamıştır:

“Dil, toplumun medeni veya bedevi olmasına göre değişim gösterir. Yeni anlamları karşılamak için doğan yeni kelimeler ve yeni düşünceleri ifade için oluşturulan yeni terkiplerle büyür ve gelişir. Eski lafızlar anlamlarıyla birlikte kaybolur. Canlı bedendeki kullanılmayan organlar gibi tabiat onun yok olmasını ve yerine başkasının gelmesini gerektirir. Ya da dil önemli işler gördükten sonra yeni, gelişmiş hücrelerin gelmesiyle yok olan mevcut hücrelerin durumuna benzer. Asırların değişmesiyle birlikte kelime ve terkiplerde görülen bu değişim dilin canlılığına kanıttır. Bu değişimin önünde durmaya çalışan tabiatın önünde duruyor demektir.”⁷⁴⁴

Dili canlı bir organizma olarak gören Zeydan'ın dildeki evrimi, olağan olmasının yanında zorunlu bir değişim ve dönüşüm şeklinde değerlendirdiği görülmektedir.⁷⁴⁵ Hala klasik üslupla yazarları eleştiren, modern dönemde eserlerin yeni üsluplarla kaleme alınması gerektiğini vurgulayan Zeydan klasik üslupta ısrar edenleri, dilin irtikâ yani evrim kanununa tabi olduğu gerçeğini görmemekle suçlamıştır.⁷⁴⁶ Değişik ilim dallarında eser yazarlara sözlüklerin derinliklerinde kalmış kullanılmayan kelimeler

⁷⁴¹ Sheehi, *A Genealogy of Modern Arab Subjectivity*, s. 144-145.

⁷⁴² Corci Zeydan, *el-Lügatu'l-'Arabiyye kâ'inun hayy*, Dâru'l-cil, Beyrut, 1988, s. 23-24; Philipp, *a.g.t.*, s. 128.

⁷⁴³ *el-Lügatu'l-'Arabiyye kâ'inun hayy*, s. 139; Philipp, *a.g.t.*, s. 129.

⁷⁴⁴ *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*, II, s. 5-6.

⁷⁴⁵ Philipp, *a.g.t.*, s. 129.

⁷⁴⁶ *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*, II, s. 5-6.

yerine güncel, aşağı yukarı herkesin anlayabileceği sözcükler ve tabirler kullanmayı tavsiye etmiştir. Bunun yanında, günlük konuşma diline ait kelime ve cümle yapılarından da uzak durmuş, fasih Arapçanın ilim, sanat ve kültür dili olarak kullanılmasına, geliştirilmesine taraftar olmuştur.⁷⁴⁷

Zeydan, *el-Hilâl*'de kaleme aldığı makalelerinde, dil, edebiyat, biyografi ve diğer alanlarda telif ettiği eserlerinde olduğu gibi romanlarında da anlaşılır bir dil kullanmıştır. Onun üslubu son derece açıktır.⁷⁴⁸ Eserlerini kaleme alırken kapalı, gizemli ifadelerden uzak, gazete ve dergilerde kullanılan, halkın anlayabileceği bir üslubu tercih etmiştir. Uzun, anlaşılması güç cümleler kurmaktan kaçınmış, nadir kelimeler yerine yazı dilinde sık kullanılan kelime ve terkiplere ağırlık vermiş; okuyucuyu bıktıracak, ayrıntılı, teşbih ve temsillerle dolu çetrefilli tasvirler yerine okuyucunun zihninde gerekli imajı oluşturmaya yetecek sade bir anlatımı tercih etmiştir. 1891'de basılan ilk romanı *el-Memlûku 'ş-şârid*'den 1914'de yayınlanan son romanı *Şeceretu'd-dürr*'e kadar Zeydan'ın mezkûr üslup anlayışını değiştirmedeği görülmektedir. Bu hususta romanlarından her hangi birisi hakkında yapılan değerlendirmenin diğerleri için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Onun dil ve üslup anlayışında yazar olarak kendine biçtiği misyon ve muhatap seçtiği okur kitlesinin önemli etkisi vardır. Kadim tarihi çağdaş bir tarzla kaleme almayı benimseyen⁷⁴⁹ Zeydan kendisini *kâtib 'âmm* yani halk yazarı olarak görmektedir. Ona göre halkın hizmetçisi olan yazar halka rehberlik etmekle yükümlüdür ve bu doğrultuda gayret göstermesi gerekir.⁷⁵⁰ Kendisini halk yazarı olarak gördüğü için özellikle bir alanda derinlemesine uzmanlaşmayı değil, toplumu ilgilendiren pek çok meselede kalem oynatabilmeyi önemsemiştir. Hedeflediği okur kitlesi⁷⁵¹, daha çok Mısır'da eğitim alanında yapılan yeniliklerle ortaya çıkan, Arapçanın temel bilgileri çerçevesinde

⁷⁴⁷ Le Gassick, *a.g.e.*, s. 95.

⁷⁴⁸ Rızâ, "Fethu'l- Endelüs", *Mecelletu'l-Menâr*, Kahire, 1903, VI, s. 389-392; Corm, *a.g.e.*, s. 49; Serageldin, *a.g.e.*, s. 17-44; Timothy Brennan, "The National Longing for Form," *Nation and Narration*. Ed. Homi K. Bhabha. New York: Routledge Press, 1990, *a.g.e.*, s. 49; Selim, *Edebiyat, a.g.e.*, s. 113; Cemil Hamdâvî, "Rivâyâtu Corcî Zeydân beyne't-târih ve't-teşviki'l-fenni", *Dîvânû'l-'Arab*, 1 Mart, 2007, <http://www.diwanalarab.com/spip.php?article7989> (29. 04. 2015).

⁷⁴⁹ al-Bataineh, *a.g.t.*, s. 111.

⁷⁵⁰ *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*, II, s. 5; Ware, *a.g.t.*, s. 88, 90.

⁷⁵¹ Zeydan ortalama erkeklerin yüzde onunun, kadınların yüzde beşinin okuma, yazma bildiği bir dönemde eser telif etmektedir. Bkz. Philipp, *a.g.t.*, s. 249.

dile vakıf, yeni sınıflardan oluşmaktadır.⁷⁵² Bu düzeyde bir okur kitlesinin edebi sanatlar, dolaylı anlatımlar, karmaşık ve uzun cümlelerle dolu eserlere ilgi duyması çok zordur. Kullandığı yazı üslubu eserlerinin geniş kitlelerce okunmasını sağlamıştır. Sade bir tarzı tercih etmesi, okuyucunun anlamada zorlanacağı kelimeleri kullanmaktan sakınması ve üslubundaki doğallık okuyucuyu kendine çekmiştir.⁷⁵³ Romanlarının günümüze kadar devam eden popülerliğinde etkili olan hususlardan birisi de kullandığı bu sade dildir.⁷⁵⁴

19. yüzyılda Fransız, İngiliz ve Rus edebiyatında genel itibariyle romancılar basit bir üslubu benimseyerek edebi sanatlara fazla yer vermemiştir. Bu dönemde “gazete dilinin etkisi altında gelişmiş, gevşek dokulu, rahat, kibar, tanımlanabilir, kitabî” bir dilin ölçü kabul edildiği görülmektedir.⁷⁵⁵ Batı kültür ve medeniyetinin yanında, Batı edebiyatını da takip eden Zeydan’ın kolay ve anlaşılır bir üslup tercihinde kendi döneminde Avrupa romanında öne çıkan üslup anlayışının da etkili olduğu düşünülebilir.

Zeydan’ın dil ve üslubuna etki eden diğer bir husus onun ahlakçı bir tutum sahibi olmasıdır. Anlattığı hikayeyi bir takım ahlâkî değerler için ‘dipsiz bir hazine’ olarak görmüştür.⁷⁵⁶ Yazı yazma konusunda benimsediği yöntem, ilke ve hedefler müellifin ahlakçı ve nasihatçi tavırlar geliştirmesine sebep olmuştur. Örnek alınabilecek iyi ve güzel hasletleri öne çıkararak teşvik edici bir dil kullanmış, olumsuz gördüğü durumlar karşısında ise bazen kapalı bazen de açık bir şekilde tavrını ortaya koymuştur. Üslup meselesine bakışını daha iyi anlamak için Arapçaya tercüme edilebilecek Batı menşeli romanlar hakkında ileri sürdüğü şartlara göz atmanın yararı olacaktır. Bu hususta Zeydan şöyle demektedir:

“Tecrübe ederek öğrendik ki en çok revaçta olan kitaplar romanlar, özellikle tarihî olanlardır. Roman tercüme eden bir kimse konu seçimini becerir ve kolay bir

⁷⁵² Dupont, *Middle Eastern Literatures*, s. 171.

⁷⁵³ Kamran Rastegar, “Literary Modernity between Arabic and Persian Prose: Jurji Zaydan’s *Riwayat* in Persian Translation”, *Comparative Critical Studies*, Volume 4, Issue 3, 2007, s. 373.

⁷⁵⁴ Allen, *Modern Arabic Literature*, s. 187.

⁷⁵⁵ Leonard Lutwack, “Romanda Karışık Üsluptan Tek Üsluba Geçiş”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988, s. 224.

⁷⁵⁶ Di-Capua, *The Thought and Practice of Modern Egyptian Historiography*, s. 42.

Arapça formatında sunmayı başarır ise romanın kabul göreceğinde ve revaç bulacağında şüphe yoktur. Fakat şu şartlara riayet etmesi gerekir: 1- Doğu halkının zevklerine ve ahlakına uygun romanlardan birini seçmelidir. 2- İçerisinde okuyucuyu utandıracak ahlakını dejenere edecek bir şey bulunmamalı, genç bir kız okuduğunda içeriğinden utanmamalıdır. 3- Eser zorlama, ince ve derin manalar içeren kelimelerden uzak, tabii ve kolay bir dille yazılmalıdır. Dil oyunları, gündelik işlerin ağırlığından zihinlerini dinlendirmek için insanların boş vakitlerinde okuduğu romanlardan ziyade makâme türü eserler ve dil kitapları için daha uygundur. İnsanlar roman okurken sözlüğe bakıp lafızlardaki ima ve işaretlere bakacak durumda değildir.4- Romanlar zengin fakir her okuyucunun alabileceği uygun bir fiyattan satılmalıdır.”⁷⁵⁷

Zeydan’ın roman tercümesi konusundaki düşüncelerinin roman telifi için de geçerli olduğu rahatlıkla söylenebilir. Onun roman tercüme veya telif anlayışına göre okurun durumu, pek çok hususta temel belirleyici gibi durmaktadır. Romanın konusu, içeriğinin ahlaka uygunluğu, kullanılacak dil ve satış bedeli okur kitlesine göre şekillenmektedir.

Edebî eserlerin eğiticilik ve öğreticilik yönünü öne çıkaran yazarlar eserlerinde, okur seviyesinin gözetilmesi gerektiğini düşünerek çoğunlukla basit bir üslubu tercih etmiştir.⁷⁵⁸ Zeydan’ın üslubu da bu yaklaşıma uygunluk göstermektedir. Onun romanlarını değerlendiren kimseler didaktik üslubuna özellikle vurgu yapmaktadır.⁷⁵⁹ Zeydan eğiticiliği ve öğreticiliği roman için gereklilik olarak görmekte, bu niteliği taşımayan romanları faydasız kabul etmektedir.⁷⁶⁰ Kendisini roman yazmaya sevk eden husus İslam tarihinde cereyan eden hadiseleri geniş halk kesimlerine ulaştırma düşüncesidir. O, İlmî kitaplarda okuyucuya itici ve zor gelen tarihî malumatın romanlar vasıtasıyla cazip hale geleceğini söylemektedir.⁷⁶¹ Eğiticilik ve öğreticilik onun romanlarının varlık sebebidir. Kimi eleştirmenler bir şey öğretmeye çalışan romanı

⁷⁵⁷ Croci Zeydan, *Muhtârâtu Corci Zeydân fi felsefeti'l-ictimâ'i ve'l-'umrân*, Matba'atu'l-hilâl, Kâhire, 1921, III, s. 152-153; *el-Hilâl*, Yıl, 5, s. 448.

⁷⁵⁸ Murtâz, *a.g.e.*, s. 109.

⁷⁵⁹ H. A. R. Gibb, “Studies in Contemporary Arabic Literature: III. Egyptian Modernists”, *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 5, No. 3, Cambridge University Press, 1929, s. 445-466; Sheehi, *Journal of Arabic Literature*, s. 91.

⁷⁶⁰ *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*, IV, s. 209.

⁷⁶¹ *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî*, I, s. 7.

sanatsal yönden niteliksiz ve üslubu itibariyle itici bulsa da⁷⁶² bu durum 19. yüzyıl romanının belirgin özelliklerinden birisidir. Yazarlar roman vasıtasıyla bir taraftan okuru eğlendirirken diğer taraftan ‘didaktik misyon’larını gerçekleştirmeye çalışmıştır.⁷⁶³ Romancılar için bir tercihten ziyade umumi bir meyil⁷⁶⁴ şeklinde tarif edilebilecek bu durumu Berna Moran şu şekilde açıklamaktadır:

“Batı’da 19. yüzyıl sonlarına kadar romancı kendini biraz ahlakçı, az buçuk filozof sayardı. Onun için de hikayesini anlatırken araya girerek karakterler hakkındaki düşüncesini açıklamayı, davranışları ahlak açısından değerlendirmeyi, insan tabiatı üzerinde bilgeliğini ortaya koymayı, yazarlığın bir görevi bilirdi.”⁷⁶⁵

Edebiyatta realist akımın güçlenmesiyle 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren roman anlayışında değişimler olmuş, yazarların bir öğretmen edasıyla araya girerek okuyucuya malumat yüklemeye çalışması gerçekliği bozan bir çıkış olarak değerlendirilmiştir.⁷⁶⁶ Yaşadığı dönemdeki roman anlayışına uygun olarak didaktik bir misyonla romana yönelen Zeydan’ı romanlarının bu özelliğinden dolayı eleştirmek uygun olmayacaktır. Çünkü dikkat edilmesi gereken yön, yazarın didaktik hedefleri ile roman sanatını uyumlu bir şekilde mezcedip edemediğidir.

Zeydan, romanlarının başında, öncelikle ele alınan dönemi ve ana konuları birkaç cümle ile özetledikten sonra, sayfalara göre bölüm başlıklarını, romanın önemli kahramanlarını ve yararlanılan tarihî kaynakları zikreder. Akabinde romanın başlayacağı yer ve dönemin genel durumunu “fezleke târihiyye” başlığı altında bir iki sayfada özetler. Bu kısımdaki bilgiler gerçek tarihî verilerden ibarettir. Kurgusal yapıya ön hazırlık mahiyetinde olan bu kısım romanın bir parçası değildir. Anlatacağı fiktif hikayeye ulaşmadan önce bu şekilde bir başlangıç yapılması romana bir ciddiyet kazandırmakta ve anlatılacak olayların gerçek olduğu imajını uyandırmaktadır. Ayrıca

⁷⁶² Nermi Uygur, “Romansız Yaşıyamam”, *Türk Dili-Roman Özel Sayısı*, c. 13, S. 154, Temmuz 1964, s. 574-575.

⁷⁶³ Göğebakan, *a.g.e.*, s. 54.

⁷⁶⁴ Çıkla, *a.g.m.*, s. 116.

⁷⁶⁵ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, I, s. 49.

⁷⁶⁶ Tekin, *a.g.e.*, s. 31; Çıkla, *a.g.m.*, s. 116-117.

yer yer romanın sayfalarındaki dipnotlarla⁷⁶⁷ kurguyu oluşturan malzemenin alındığı tarihî kaynağa atıf yapılması gerçeklik intibasını güçlendirmektedir.

Zeydan'ın romanlarındaki didaktizmin, neredeyse romanın bütün elemanlarına sindiği ve romanın yapısına etki ettiği görülür. “Şahıs kadrosu” bölümünde bahsedildiği üzere iyi tarafta olan kahramanların, özellikle başkahramanların akıl, bilgi, cesaret, dürüstlük hakperestlik vb. güzel vasıflarla donatılarak okuyucuya örneklik teşkil etmesi düşünülmüştür. Olaylar yazarın sunmak istediği tarihî bilgiyi işlemeye zemin teşkil edecek şekilde planlanmaktadır. Kimi zaman kahramanların yaşadığı bölgeden uzak bir yerde gelişen olayların aktarılması için bir vesileyle kahramanlardan birisi veya bir kaç oraya gönderilmekte ve olaylar onun bakış açısından aktarılmaktadır. Örneğin *Fetâtu Gassân*'da Suriye'de bulunan Hammâd, Hind'le evlenebilmek uğruna mihir olarak, Marya'nın kayıp küpelerini bulup getirmek için hizmetçisi Selmân'la Mekke ve Medîne'ye gider. Aslında yazar onları oraya göndererek Mekke'nin fethini ve Medîne'deki gelişmeleri ele alabilmenin hesabını yapmıştır. Dikkat çeken benzer örneklere diğer romanlarda da sıklıkla rastlanmaktadır. Romanın temel elemanlarından biri olan mekan, Zeydan'ın romanlarında olaylara zemin teşkil etmesi yanında okuyucu için tarihî bilgi kaynağıdır. Hikayenin yaşandığı şehir, saray, kilise, manastır, dağ, ova gibi mekanlar romanın kurgusunda ihtiyaç duyulmayacak şekilde tanıtılmış ve okuyucunun genel İslam coğrafyasındaki önemli yerlerle ilgili malumat edinmesi sağlanmıştır. *el-Memlûku 'ş-şârrid*' de daha on yaşında bir çocuk olan Garîb bir hizmetçi tarafından Kâhire'nin tarihî mekanlarına götürülmüş ve onun gözünden şehir hakkında okuyucu bilgilendirilmeye çalışılmıştır. Şam, Bağdat, İstanbul gibi İslam tarihinde çok önemli kimi şehirler ele alınırken yazar adeta romandaki kurguyu bir tarafa bırakarak bu şehirleri romanın yapısı açısından ayrıntılı sayılacak bir şekilde tanıtmıştır. Bu durum üsluptaki didaktik boyutun romanların estetik yapısını bozacak tarzda aşırı bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

19. yüzyıl romanında öne çıkan hususlardan birisi de yazarın, yaptığı psikolojik tahliller, çeşitli konulardaki yorumlar, ahlâkî öğütler ve okura yönelik tavsiyelerle

⁷⁶⁷ *Fetâtu'l-Kayravân*, s. 21, 35; *Ebû Muslim el-Horasânî*, s. 101, 109, 143, 164, 200; *Abbâse uhtu'r-Reşîd*, s. 58, 61, 72; *Azrâu Kureyş*, s. 100, 17 *Ramazân*, s. 117, 118, 126.

devamlı kendini hissettirmesidir.⁷⁶⁸ Romanın okuyucuya faydalı olması gerektiğini düşünen Zeydan dönemin anlayışına uygun olarak anlatıyı keserek yer yer araya girmiştir.⁷⁶⁹ Fakat didaktik amaçları üslupta yer yer ani kırılmalara sebep olmaktadır. İlginç bir şekilde anlatımın akıcılığını umursamadan, anlatıyla ilişkili gördüğü bir konu hakkında açıklama yapmaya başlamaktadır. Böyle bir durumda doğal olarak üslup roman üslubundan farklı bir üsluba dönüşmektedir. Bazı romanlardan örnek olarak seçilen şu pasajlara bakıldığında üsluptaki değişim açıkça fark edilecektir:

“Emetullâh dışarı çıktı ve üzerinde muhafız elbisesi olan bir adamla geri döndü. O dönemde asker elbiseleri diğer insanların elbiselerinden tam anlamıyla farklı değildi. Ne var ki Emevî emirlerinin muhafızlarının kendilerine has bir elbisesi vardı. Muaviye, bu elbiseyi özel alametleriyle Romalılarından almıştı. Sümeyye adamı karşılamak için ayağa kalktı. Bu arada, onun görünüşünden duyduğu büyük tedirginlik sebebiyle dizleri titriyordu.”⁷⁷⁰

“Ertesi günün sabahı erkenden manastıra gittiler. Manastırın kandillerle aydınlatıldığını gördüler. Bildiğin gibi manastır, dört duvarı da tek taştan olan bir odadan ibaret. Tavanı, zemini ve kapısı da birer taş. Açılır ve kapanır. Odunun az bulunması ve taşın bol olması sebebiyle Havran evlerinin durumu ta ki bugüne kadar böyledir. Evleri taştan bina eder, pencerelerin, kapıların kanatlarını ve çatıları aynı şekilde taştan yaparlar.”⁷⁷¹

“Katâm akıllı ve keskin zekalı birisiydi. Eğer duyguları hassas, iyi huylu birisi olsa, zekasını ve maharetini hayır yolunda kullansaydı büyük adamların aciz kalacağı işler yapardı. Fakat O’nun fitratında şirretlik ve aşırı bir intikam alma duygusu vardı. Bu yüzden özündeki bu değerli cevheri kötülük yolunda kullandı. Bu hal bugün olduğu gibi

⁷⁶⁸ Norman Friedman, “Romanda Bakış Açısı”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988, s. 103.

⁷⁶⁹ Çıkla, romanda araya girmeleri şu ifadelerle değerlendirmektedir: “Bu gün araya girmelerin roman gerçekliğini zedelediğini iddia edenler olduğu gibi bunu bir erdem olarak görenler de vardır. Ancak bu tavır realizmin roman içi gerçekliği açısından pek hoş karşılanmaz. Hatta roman olduğu söylenen bazı eserlerin bu araya girmelerle hatıra, otobiyografi ile karışık bir eser haline girdiğine de şahit olmaktadır. Araya girmeler okunan eserin adeta bir hatıra, bir tarih, bir nasihat ya da ahlak kitabı mı yoksa roman mı olduğu konusunda bir şüphe uyandırır.” Çıkla, *a.g.m.*, s. 116-117.

⁷⁷⁰ *el-Haccâc b. Yûsuf*, s. 131.

⁷⁷¹ *Fetâtu Gassân*, s. 285.

yarın da insanlar arasında çokça yaşanacaktır. Seçkin bir zekaya sahip, yetenekli ve açık zihinli nice insanlar görürsün ki bu güçlerini şer yolunda harcar, tamah ettiği şeyi elde etmek uğruna başkalarına zarar verir, intikam almak gibi kötü şeyler için kabiliyetlerini kullanır.”⁷⁷²

Örneklere görüldüğü gibi Zeydan, aklına gelen bir meseleyi okuyucuya iletmek için romanın akışını hiç umursamadan anlatıya boca etmiştir. Yaptığı yorumlarla kurgusal gerçekliği bozarak bir an okuyucuyu romanın dışına çıkarmıştır. Özellikle son iki pasajda hikayedeki akışın durmasıyla romanın dünyasından çıkan okuyucu geçmişle şimdi arasında gelgitler yaşayabilir. Bu durum, Zeydan’ın didaktik amaçlarının ne denli ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Didaktik amaçlar üslubun akıcılığından, güzelliğinden, kurgusal gerçekliğin korunmasından daha üstün tutulmuştur.

Zeydan’ın romanlarındaki araya girmeler kimi zaman şaşırtıcı bir boyuta ulaşmış adeta yazar romantik ironi⁷⁷³ yapmıştır. Bu çeşit bir araya girme ile Zeydan “sanatın illüzyonunu bozmuş, sanat gerçekliğini, kurmaca dünyayı bir an için aldatıcı gücünü hiçe sayarak dondurmuş olur.”⁷⁷⁴ Ne var ki sanatın illüzyonu O’nun aktaracağı malumatın yanında fazla önem arz etmemiştir. *Ahmed b. Tolûn*’da Demiana’nın, kederli ve sıkıntılı bir halde, manastırda kendini duaya verme anını aktarırken kullandığı ifadeler bu hususta dikkat çekicidir.⁷⁷⁵

“Demiana manastıra ulaştığında elbisesini değiştirmek için odasına yöneldi. Zekeriya O’nu beklemeye başladı. O’nu teselli etmek ve tuzaktan kurtulması için birlikte bir çare düşünmek istiyordu. Demiana odadan çıkar çıkmaz dua etmek için doğruca, dertlilerin sığınağı ve felaketzedelerin teselligâhı kiliseye yöneldi. Teselliden başka faydası olmasa bile kederli ve zor zamanlarında inanan kimsenin ümit kapsı olması yönü ile dua çok önemlidir. Cemâleddîn el-Afgânî ‘Halkın imanını söküp

⁷⁷² 17 *Ramadân*, s. 142.

⁷⁷³ Romantik ironi “sözlerle ve davranışlarla tersini ortaya koyma sanatıdır.” Bkz. Gürsel Aytaç, *Genel Edebiyat Bilimi*, s. 370; Bedia Koçakoğlu, *Anlamsızlığın Anlamı Postmodernizm*, Hece Yayınları, Ankara, 2012, s. 104. Yazar söylediği bir sözle veya yaptığı bir şeyle okuyucuyu inandırmaya çalıştığı roman gerçekliğinin aslında uydurma olduğu hissini verir.

⁷⁷⁴ Gürsel Aytaç, *Çağdaş Türk Romanları Üzerine İncelemeler*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s. 96; Çıkla, *a.g.m.*, s. 116.

⁷⁷⁵ Starkey, *The Historiography of Islamic Egypt*, s. 254.

almaya çalışanlar onu, en büyük saadet vesilesinden mahrum ediyor.’ derken ne kadar doğru söylemiş.”⁷⁷⁶

Zeydan’ın didaktizm anlayışı engel tanımamış, zaman olarak romanda miladi 870’li yılları kapsayan kurgusal gerçekliğe, yaklaşık bin yıl sonra yaşamış, çağdaşı Cemâleddîn el-Afgânî’nin sözlerini dahil etmekte bir sakınca görmemiştir. Bu tavrıyla şahıs, zaman, mekan ve olay unsurlarıyla kurguladığı ve okuyucuyu inandırmaya çalıştığı roman gerçekliğini zayıflatmıştır.

Zeydan’ın romanlarında kullandığı dil kimi zaman tam anlamıyla bilimsel bir havaya bürünmektedir. Yararlandığı kaynaklar roman dilini etkilemiş görünmektedir. İfadeler, özellikle tarihî hadiselerin nakledilmesi esnasında roman üslubundan ziyade tarihî kaynakların üslubunu çağrıştırmaktadır.⁷⁷⁷ *Fethu’l-Endelus*’te Obas ile Alfonso arasında geçen diyalogda, o dönemde, Endülüs’te yaşayan halk tabakaları ilmi bir üslupla maddeler halinde ele alınmıştır.⁷⁷⁸ *Fetâtu Gassân*’da Bedir, Uhud, Hendek, Mute savaşlarının işlenişinde ve Emir Abdullah’ın kadîm Arap tarihini anlatışında kullanılan üslup⁷⁷⁹, *Abbâse uhtu’r-Reşîd*’de Abbâsî ailesinden İsmâil b. Yahyâ’nın ve Halife Hâdî’nin öldürülüşü, Bermekîlerin devlet içindeki konumu gibi muhtelif mevzuları anlatışı⁷⁸⁰ roman üslubundan ziyade Zeydan’ın *Târîhu Temedduni’l-İslâmî*’deki üslubuna daha çok benzemektedir. Diğer romanlarda da tarihî gerçeklerin anlatıldığı durumlarda çoğu zaman roman üslubundan ilmi üsluba bir kayış olduğu görülmektedir.

Tarihî hadiselerin ele alındığı yerlerde romanlardaki bazı cümleler hatta paragraflar klasik tarihî kaynaklardan birebir alıntıdır. Zeydan’ın romanlarındaki bu durum Selim el-Büstânî’nin romanlarında da görülmektedir.⁷⁸¹ *Gâdetu Kerbelâ*’da Âmir ile Selmâ arasındaki diyalogda, Hz. Ali taraftarlarından olan Hucr b. Adî ile adamlarının Muaviye ve Kûfe emiri Ziyâd b. Ebîh tarafından öldürülüşü anlatılırken olayın kurgusu

⁷⁷⁶ Ahmed b. Tolûn, s. 78.

⁷⁷⁷ Sheehi, *Foundations of Modern Arab Identity*, s. 162-168.

⁷⁷⁸ *Fethu’l-Endelus*, s. 62.

⁷⁷⁹ *Fetâtu Gassân*, s. 117-119, 217-220, 288-308,

⁷⁸⁰ *Abbâse uhtu’r-Reşîd*, s. 115-125.

⁷⁸¹ Leafgren, *a.g.t.*, s. 27-28.

ve ifadelerin çoğunlu *el-Kâmil fi't-târîh*'ten birebir alıntıdır.⁷⁸² Benzer şekilde *el-Haccâc b. Yûsuf*'ta Cemîl ve Büseyne buluşması anlatılırken bazı cümleler yararlanılan kaynaktan hiç değiştirilmeden aktarılmıştır.⁷⁸³ *Azrâu Kureyş*'te Hz. Osman'ın şehit edilişi ilmi bir üslupla ele alınmış, yine bazı pasajlar tarihî kaynaklardan aynıyla aktarılmıştır.⁷⁸⁴ Hz. Ali'ye suikast düzenleyen Abdurrahmân b. Mülcem'in öldürülüşü de herhangi bir değişiklik yapılmadan *Târîhu'l-hamîs*'teki ifadelerle ele alınmıştır.⁷⁸⁵

Saliba, *Fethu'l-Endelûs* romanının hikayesinin Endülüslü tarihçilerden el-Makkârî'nin (ö. 1632) *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelûsi'r-ratîb*, İbn Hayyân'ın (ö. 1075) *el-Muktebes fi târihi'l-Endelûs*, Lisânu'd-Dîn b. el-Kâtib'in (ö. 1374) *el-İhâta fi târihi Gırnâta* adlı eserlerinde geçtiğini belirttiği sonra Zeydan'ın bu eserlerden sadece tarihî bilgileri almakla kalmadığını aynı zamanda bu tarihçilerin tarih anlayışlarından ve tarih yazma üsluplarından da etkilendiğini söylemektedir.⁷⁸⁶ Benzer şekilde *el-İnkılâbu'l-Osmânî*'de Abdulhamid tasvirinde kullandığı İngilizce kaynak Zeydan'ı düşünce planında etkilediği gibi üslup olarak da etkilemiş görünmektedir.⁷⁸⁷ Sürekli birileri tarafından öldürülme endişesiyle yaşadığı için rahat bir uyku uyuyamayan, Boğazın soğuk sularında öldürttüğü binlerce insanın, gözünün önünden gitmeyen

782 أَمَا بَعْدُ فَإِنَّ لِي فِي الْجَمِّ قَبْلَ الْيَوْمِ مَا تُفْرَعُ الْعَصَا، وَقَدْ يُجْزِي عَنْكَ الْحَكِيمُ بَعْدَ التَّعْلِيمِ، وَقَدْ أَرَدْتُ إِبْصَاءَكَ بِأَشْيَاءَ كَثِيرَةٍ أَنَا تَارِكُهَا اغْتِمَادًا عَلَى بَصَرِكَ، وَلَسْتُ تَارِكًا إِبْصَاءَكَ بِخَصَلَةٍ: لَا تُتْرَكُ شَيْئٌ عَلَيَّ وَذِمَّةُ، وَالتَّرَحُّمُ عَلَى غُثْمَانَ وَالِاسْتِغْفَارُ لَهُ، وَالْغَيْبُ لِأَصْحَابِ عَلِيِّ عَلَامٌ تُتْرَكُ هَذَا الرَّجُلُ يَجْتَرِي عَلَيْكَ فِي سُلْطَانِكَ وَيَقُولُ لَكَ هَذِهِ الْمَقَالَةُ فَيُوهِنُ سُلْطَانَكَ وَيُسْخِطُ عَلَيْكَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ... وَالْإِقْصَاءُ لَهُمْ مُعَاوِيَةَ؟ فَقَالَ لَهُمُ الْمَغْبِرَةُ: إِنِّي قَدْ قَتَلْتُهُ، سَيَأْتِي مِنْ بَعْدِي أَمِيرٌ يَحْسِبُهُ مِثْلِي فَيَصْنَعُ بِهِ مَا تَرَوْنَهُ يَصْنَعُ بِي فَيَأْخُذُهُ وَيَقْتُلُهُ! إِنِّي قَدْ قُرِبَ أَجْلِي وَلَا أَجِبُ أَنْ أَقْتَلَ حَبِيزَ أَهْلِ هَذَا الْمَصْرِ فَيَسْعُدُوا وَأَسْفَى وَيَعْرِزَ فِي الدُّنْيَا مُعَاوِيَةَ وَيَسْقَى فِي الْأَجْرَةِ الْمَغْبِرَةَ... فَلَمَّا كَانَ الْعَدُوُّ قَدَمُوهُمْ لِيَقْتُلُوهُمْ فَقَالَ لَهُمْ حُجْرُ بْنُ عَدِيٍّ: ائْتِرْكُونِي أَتَوْصَأُ وَأَصْلِي فَإِنِّي مَا تَوْصَأْتُ إِلَّا صَلَّيْتُ، فَتَرْكُوهُ، فَصَلَّى ثُمَّ انْتَصَرَفَ مِنْهَا وَقَالَ: وَاللَّهِ مَا صَلَّيْتُ صَلَاةً... قَطُّ أَحَفَّ مِنْهَا، وَلَوْلَا أَنْ تَطَّنُوا فِي جَزَعًا مِنَ الْمَوْتِ لَأَسْتَكْتَرْتُ مِنْهَا

Yukarıda geçen ifadeler için bkz. *Gâdetu Kerbelâ*, s. 331-34; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, Tah. Ömer Abdusselâm, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1997, III, s. 70-80.

783 Bkz. *el-Haccâc b. Yûsuf*, s. 58; Ebu'l-Me'âli Muhammed b. el-Hasen el-Bağdâdî, *et-Tezkiretu'l-hamdûniyye*, Dâru sâdir, Beyrût, 1417, VIII, s. 286.

784 فَقَالَ: اخْلَعْهَا وَنَدِّعَكَ، فَقَالَ: وَيْحَكَ! وَاللَّهِ مَا كَتَفْتُ امْرَأَةً فِي جَاهِلِيَّةٍ وَلَا إِسْلَامٍ، وَلَا تَتَّيَّبْتُ وَلَا تَمَيَّبْتُ، وَلَا وَصَعْتُ بِيَمِينِي عَلَى عَوْرَتِي فَأَقْبَلَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ... حَتَّى يُكْرِمَ اللَّهُ أَهْلَ السَّعَادَةِ، وَيُهَيِّبَ أَهْلَ الشَّقَاءِ عَزَّ وَجَلَّ مِنْذُ بَاتَعْتُ رَسُولَ اللَّهِ، وَلَسْتُ خَالِعًا قَمِيصًا كَسَانِيهِ اللَّهُ حَتَّى قَامَ عَلَى بَابِ الدَّارِ يَنْهَاهُمْ عَنْ قَتْلِهِ، وَقَالَ: يَا قَوْمَ لَا تَسْلُوا سَيْفَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ، فَوَاللَّهِ إِنْ سَلَلْتُمُوهُ لَا تَعْمِدُوهُ، وَيَلْكُمْ! إِنْ سَلَّطْنَاكُمْ الْيَوْمَ يَقُومُ يَا بَنَ الْيَهُودِيَّةِ، وَمَا أَنْتَ مَدِينَتَكُمْ مَحْفُوفَةً بِمَلَائِكَةِ اللَّهِ، وَاللَّهِ لَنْ قَتَلْتُمُوهُ لِتَرْتَكِبْنَهَا، فَقَالُوا: وَيَلْكُمْ! إِنْ بِالْدَرَةِ، فَان قَتَلْتُمُوهُ لَا يَقُومُ إِلَّا بِالسَّيْفِ. وَهَذَا! فَرَجَعَ عَنْهُمْ.

Bkz., *Azrâu Kureyş*, s. 65-68; et-Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, Dâru't-türâs, Beyrût, 1387, s. 390-392; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, II, s. 543-546.

785 Bkz. *17 Ramazân*, s. 176-177; Hüseyin b. Muhammed Bekrî, *Târîhu'l-hamîs*, Dâru Sâdir, Beyrût, ts., II, s. 283.

786 George Saliba, "The Conquest of Andalusia" *Digest of Middle East Studies*, Published by Wiley Periodicals, Volume 22, Number 1, 2013, s. 181.

787 Dorys, *a.g.e.*, s. 176-180.

simaları nedeniyle geceleyin kabuslar gören olumsuz Abdulhamid tasviri yararlandığı kaynakla oldukça benzerlik göstermektedir.⁷⁸⁸

Mezkur tavrıyla Zeydan'ın, romanlarındaki üslup farklılığından rahatsız olmadığı anlaşılmaktadır. Romana has üslupla ilmî kitapların üslubunu kimi zaman keskin geçişler yaparak bir arada kullanmıştır. Klasik Arapça tarihî kaynaklardaki bazı pasajları birebir aktarmakla müellif tefrika halinde yayınlanan roman bölümlerini bir sonraki sayıya yetiştirmede kendisine bir kolaylık sağlamayı tasarlamış olabilir. Bununla birlikte didaktik amaçları çerçevesinde, klasik Arapça kaynaklara yabancı olan okurlarını, bu kaynakların üslubuyla tanıştırmayı düşünmüş olabileceğini söylemek de mümkündür.

Zeydan'ın romanlarını kaleme aldığı yıllar, romanın gelişim süreci içerisinde klasik döneme denk gelmektedir. Bu dönemde roman anlayışında romantizmin yanında realizmin de güçlü etkisi söz konusudur. Zeydan'ın romanlarında bu iki edebi akımın da etkisi görülmektedir. Özellikle olay örgüsündeki aşk hikayesi Selim'in de belirttiği gibi⁷⁸⁹ romantik bir mecrada gelişmekte ve ona uygun bir üslupla işlenmektedir. Diğer olayların meydana gelişinde ise daha çok realist bir yaklaşım sergilenmektedir. Bu çerçevede hayatın gerçeklerine aykırı, tabiat üstü olaylara yer verilmemekte, olağan üstü görülen bazı hadiselerin arka planı sergilenerek tabii âlemin sınırlarına sokulmaktadır. Bu durumda da realist anlayışa uygun ikinci bir roman üslubu ortaya çıkmaktadır. Bunlara ilaveten yukarıda da zikredildiği gibi özellikle tarihî hadiselerin nakledildiği diyaloglarda ilmi bir üslup ağır basmaktadır. Bu durumda romanlarda üç ayrı üslubun varlığından söz etmek mümkündür. Bunlardan ilk ikisi roman dünyasına uyum sağlamakta, roman üslubu için bir aykırılık oluşturmamaktadır. Fakat anlatı içerisinde sayfalarca yer tutan tarihî malumatın aktarılışındaki ilmi üslubun roman üslubuyla telif edilebileceğini söylemek zordur. Her ne kadar roman, farklı üslup tarzına sahip edebi türleri içinde barındırabilen bir tür olsa da bu türlerin anlatı içindeki seyri birbirinden

⁷⁸⁸ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 61-65.

⁷⁸⁹ Selim, *The Divided Subject*, s. 42.

bağımsız üsluplarda ilerlememelidir. Bu durumda romanda bir üslup karmaşası ortaya çıkmaktadır.⁷⁹⁰

Zeydan'ın öncelikli hedefi tarihî gerçekleri okuyucunun ilgi duyacağı bir üslupla sunmaktır. Romanlarına duyulan ilgiden hedefine ulaştığı anlaşılmaktadır. *Esîru'l-Mütemehdî*'ye ve *Fetâtu Kayrevân*'a yazdığı girişte romanlara gösterilen büyük rağbetten ve 1912 yılına kadar yazılan romanlarının sekiz farklı dile tercüme edildiğinden bahsetmektedir. İslam tarihi ile ilgili ele aldığı konuları geniş halk kitlelerine ulaştırmayı hedefleyen ve bunu da gerçekleştiren Zeydan için romanlarındaki üslup sorunu bir önem arz etmemiş, son romanına kadar üslup anlayışında bir değişiklik yapmamıştır.

Zeydan'ın romanlardaki kurgusal öğeler güçlü olsa da didaktizmin hizmetindedir. Anlatıda tarihî bilgiyi sunmayı öncelediği için sanatsal yön zayıf kalmıştır. Bu nedenle romanlar gerçek anlamda bir edebiyatçının eserlerinden daha çok tarihi sevdirmek ve öğretmek amacıyla kaleme alınmış eğitimci bir yazarın eserleri şeklinde değerlendirilmiştir.⁷⁹¹ Romanların kapaklarında ele alınan dönem ve konular gibi tarihî içerikle ilgili birkaç cümlelik bir tanıtım yapılması öncelikli hedefin tarih öğretimi olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda Trevor Le Gassick, romanlarını kaleme alırken Zeydan'ın, yetişkinlerden ziyade gençleri, öğrenci kesimini hedef aldığını, onların ilgi ve istekleri doğrultusunda romanlarını şekillendirdiğini söylemektedir. Detaylı tarihî malumatla birlikte macera, romantik aşk hikayeleri ve entrika gibi unsurlar yetişkinlerden daha çok gençlerin ilgisini çekecek şeylerdir. Bu nedenle romanlar ilk yayınlandığı günden bu yana özellikle gençler tarafından ciddi talep görmüştür.⁷⁹²

Saliba, Zeydan'ın yazmış olduğu bütün edebi ürünler gibi romanlarının da eğitici ve öğretici niteliğinin ön planda olduğunu belirtmiş, onun didaktik üslubu aşırıya kaçacak şekilde kullanmasının sebebini sömürge döneminde, İslam tarihi bilgisinin,

⁷⁹⁰ Lutwack, *a.g.e.*, s. 220.

⁷⁹¹ Starkey, *Modern Arabic Literature*, s. 99.

⁷⁹² Le Gassick, *a.g.e.*, s. 93.

Müslüman olan ve olmayan Arapların düşünce dünyasında yok olma noktasına gelmesi şeklinde açıklamış ve şöyle devam etmiştir:

“Sadece onun romanlarının başlığına ve senarize edilen konulara bakıldığında hiç kimse Zeydan’ın acele yapması gereken bir görevi olan kimse gibi davrandığını söylemekten kendini alamaz. Bu görev kendi döneminde can çekiştiğini hissettiği tarihi yeniden canlandırmaktır. Öyle ki 1891’den vefat ettiği 1914 yılına kadar geçen 23 yıllık sürede yirmiden fazla roman yazmıştır. Aşağı yukarı her yıla bir roman düşmektedir.”⁷⁹³

Romanlardaki didaktik yoğunluğa rağmen üslubun sığ ve yetersiz olduğunu söylemek mümkün değildir. Estetik açıdan nitelikli olmasa da derin ve kapsamlı bir üslup kendini göstermektedir. Zeydan, söz konusu tarzıyla popüler bir okuyucu kitlesi meydana getirmek istemesinin yanında onlara sosyal, siyasi ve kültürel tarihlerini öğretmeyi planlamaktadır. Romanlarının kurgusal dünyası içinde, özel yaşamın özneliliği ile beraber ortaya konan tarihî olay ve olgularla, ulusal değerlerin temsilciliği yapılmaktadır.⁷⁹⁴ Özellikle milli duyguları harekete geçirecek etkili bir üslup kullanılmıştır. Eğitici ve öğretici olmayı hedefleyen yazarın gayesi halkı, mazisi hakkında bilgilendirmek, bu bilgiler doğrultusunda bilinçlendirmek ve dönüştürmektir.⁷⁹⁵ Okuyucunun beğenisini kazanan üslubuyla Zeydan geniş kitlelere ulaşmış şanlı geçmişin gurur verici epizotları üzerinden onların milli duygularını harekete geçirerek, ulusal bilinçlenmeye zemin hazırlayan ve bu bilinçlenmenin akabinde ortaya çıkan ulusal kimlik arayışında ilham alacakları, model edinebilecekleri tarihî bir tecrübeyi onlara sunmaya çalışmıştır.

Gibb, Zeydan’ın yazı stiline renksiz (colourless) olduğunu söylemiş onun Doğu ve Batı ilim çevrelerinde tanınmış, yetenekli birisi olmasına rağmen belirli bir edebi ekol oluşturacak potansiyeli taşımadığını ileri sürmüştür.⁷⁹⁶ Zeydan’ın süslü, sanatlı ifadeler yerine sade, açık ve anlaşılır bir dil kullanmayı önemseydiği daha önce belirtilmişti. Tarzının renksiz oluşu bir tercih meselesi olup ifade kabiliyetinin

⁷⁹³ Saliba, *a.g.m.*, s. 177.

⁷⁹⁴ Sheehi, *Journal of Arabic Literature*, s. 91.

⁷⁹⁵ Sheehi, *A Genealogy of Modern Arab Subjectivity*, s. 259.

⁷⁹⁶ Gibb, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 1929, s. 446.

zayıflığından kaynaklanmamaktadır. Elli üç yaşında vefat etmesine rağmen yazdığı kırkı aşkın eser ki bunların bir kısmı dört, beş cilt halindedir, onun yazmaya olan kabiliyetini göstermektedir. Ayrıca tarihî romanda, türün karakteristik özelliği olarak, yazarların genellikle, dil ve ifade renkliliğinden ziyade ele alınacak konuya, vermek istedikleri mesaja odaklandıkları görülür. Özellikle okuyucuya tarih öğretme hedefinde olan bir yazar için bu durum ister istemez onun dil ve üslubuna etki edecektir. Fethi Naci'nin deyimiyile “Bir cümleyi roman cümlesi yapan şey onun süslü püslü söylenmesi değil söylemek istediği şeydir.”⁷⁹⁷ Zeydan benimsediği üslup anlayışında yalnız değildir. Kimi edebiyatçılar⁷⁹⁸ romancının anlama bir şey katmayan “sesçe zengin cümleciklerden” uzak durması gerektiğini söylemiş, yazarın kuracağı güzel cümlelerle okuyucuyu duraksatacağını ve “vakanın safhalarından” uzaklaştıracağını söyleyerek romanda renksiz ve cansız bir üslubu tercih etmiştir.

Zeydan yazıyı, insanların edebî yeteneklerini ortaya koyabilecekleri bir sanat dalı olarak kabul etmekle birlikte⁷⁹⁹ onu bu yönde kullanmaktan kaçınarak, toplumun aydınlatılması hususunda bir bilgilendirme aracı olarak görmüştür. Belirli bir edebi ekolü oluşturduğu söylenemese de o üslup bakımından kendi dönemindeki ve sonraki yazarları etkilemiştir ki bu konuya ayrı bir bölümde değinilecektir.

Zeydan, eserlerinde yerel lehçelerin değil, yazı dilini ifade eden fasih Arapçanın kullanılmasını ve yaygınlık kazanmasını önemsemiştir. O, diğer eserlerinde olduğu gibi romanlarında da fasih bir dil kullanmış, realist bir bakış açısına sahip olmasına rağmen diyaloglarda dahi kahramanların yerel lehçelerle konuşmasına müsaade etmemiştir. Diyaloglarda kullanılan kelimelerin ve cümle yapılarının dönemin sosyal hayatını gerçekçi bir şekilde yansıtmadığı gerekçesiyle bu durum kimilerince eleştirilmiştir.⁸⁰⁰ Arap edebiyatında roman ve hikayelerin anlatı bölümlerinde fasih dilin, diyaloglarda ise avam dilinin kullanımı yaygındır.⁸⁰¹ Fakat bunun yanında bazı edebiyatçıların lehçelere sıcak bakmadığı ve fasih Arapçanın kullanımını teşvik ettiği görülmektedir. Murtaz,

⁷⁹⁷ Fethi Naci, *Roman ve Yaşam Eleştirisi Günlüğü III*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 16.

⁷⁹⁸ Robert Louis Stevenson, “Doku, Öz-Biçim Uyumu”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988, s. 202; Haedens, *a.g.e.*, s. 91.

⁷⁹⁹ *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*, II, s. 5-6.

⁸⁰⁰ el-Hevârî, *a.g.e.*, s. 64; Gibb, “Studies in Contemporary Arabic Literature: IV”, s. 16.

⁸⁰¹ Murtâz, *a.g.e.*, s. 110

fasih dil-avam dili ikiliğinin temelinde, diyaloglarda yerel lehçelere yer verilerek gerçekçiliği sağlama düşüncesinin yattığını belirtmiş, bu duruma “eğer roman kahramanlarından biri Çinli olsa yazar onun ifadelerini Çince mi ifade etmeli?” diyerek itiraz etmiştir. Ayrıca büyük Arap ediplerinin, bütün okuyucuların anlayabileceği basit bir fasih dil yerine sadece belli bir bölgede yaşayan insanların anlayabileceği avam dilini kullanmalarını ve bu konuda müsamahakar olmalarını şaşkınlıkla karşıladığını belirtmiştir.⁸⁰²

Yer yer Zeydan’ın romanlarında destan ve hikaye anlatma geleneğinden romana geçen,⁸⁰³ muhatap kitle karşısında yavaşça okura yönelme eylemi görülmektedir. Sözelimi “Onları bırakalım işlerini yoluna koyup beklesinler, biz Sâlîme’ye ve vazifesine dönelim. Ondan bahsetmeyeli uzun zaman oldu.”, “Gördüğün gibi Hânî, Meryem’le karşılaşmayı çok istediği için erkenden çadıra geldi.”⁸⁰⁴, “Fedvâ ve annesini bırakalım konuşa dursunlar, biz Azîz’e gelelim”⁸⁰⁵, “Yıldız Sarayı’nın sakinlerine bak. Uyudular...”⁸⁰⁶ gibi ifadelerle yazar doğrudan okurla irtibat kurmaktadır.

Batı kaynaklı olsa da Arap romanının Arap halk geleneğindeki kadim hikaye şekillerinden bağımsız geliştiğini söylemek mümkün değildir. Özellikle halk hikayelerinde sık rastlanan ‘Kâne mâ kâne’den (كان ما كان) miras kalan ‘kâne’ romanlarda çok kullanılan bir ifadedir.⁸⁰⁷ Zeydan’ın romanlarında da ‘kâne’li ifadelerin bolca yer aldığı görülür.

"وكان ذلك المعسكر خيامًا مضروبة أكبرها فسطاط الأمير..."

“Bu karargah kurulmuş çadırlardan oluşmaktaydı. En büyüğü Emir’in otağıydı.”

"وكان حمدون قد عاد في ذلك بعد مثوله بين يدي الخليفة"

“Hamdûn Halife’nin huzuruna çıktıktan sonra bundan (suikasttan) vazgeçmişti.”

⁸⁰² Murtâz, *a.g.e.*, s. 103. Nobel ödüllü Arap roman yazarı Necîb Mahfûz da bütün romanlarında, diyaloglar dahil, fasih bir Arapça kullanmış ve yerel ağızlarla yapılan anlatımlara karşı çıkmıştır. Bkz. Murtâz, *a.g.e.*, s. 106.

⁸⁰³ W. J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, çev. S. P. Banon, Metis Yayınları, İstanbul, 1995, s. 174-175.

⁸⁰⁴ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 81, 131.

⁸⁰⁵ *Esîru’l-Mütemehdî*, s. 99.

⁸⁰⁶ *el-İnkılâbu’l-Osmânî*, s. 91.

⁸⁰⁷ Murtâz, *a.g.e.*, s. 151.

"وكان فسطاط الأمير حمدون خيمة كبيرة من الأدم المدبوغ بلون أحمر وقد فرشت ببساط كبير حمله معه من سجلماسة وهو في الأصل مجلوب من أسبانيا مما كان أمراء الأندلس يفرشونه في قصورهم. لأنه كان وهو أمير يقلدهم بأسباب المدنية"

"Emir Hamdûn'un otağı kırmızı renkle tabaklanmış deriden ibaret büyük bir çadırı. (İçine) beraberinde Sicilmasa'dan getirdiği büyük bir halı serilmişti. Aslında, Endülüs emirleri saraylarına böyle halı serdiği için o halı İspanya'dan getirilmişti. Çünkü (Hamdûn), bir emir olsa da medeniyet alametleriyle onları taklit ediyordu."⁸⁰⁸

Diğer romanlarına bakıldığında da aynı şekilde 'kâne' ile başlayan çokça cümleye rastlanacaktır. Zeydan'ın üslubuna Arap hikaye geleneğinden yansıyan bir ifade türü de 'kâle'li (قال) cümlelerdir. Diyaloglarda sürekli 'kâle', 'kâlet' şeklinde devam eden bir zincir vardır.⁸⁰⁹ *el-Haccâc b. Yûsuf*'taki şu diyalog bu hususta yeterli bir fikir verecektir:

فقال له حسن: "هل في مجلس بنت الحسين أحدًا؟"

قال الرجل: "إن مجلسها غاص بالناس، وفيهم جماعة من الشعراء والشاعرات."

قال: "وهل فيهم ليلي الأخيلية؟"

قال: "نعم."

قال: "قل لليلى إن حسنًا بالباب يدعوك إليه."

فدخل الرجل ثم عاد وليلى معه، فلما رأت حسنًا رحبت به فمشى بها إلى خلوة وقال لها: "إني مسافر

الليلة وقد جئت لوداعك."

قالت: "رافقتك السلامة ووفقك الله في مهمتك."

قال: "ولكني أعرض عليك أمرًا أرجو مساعدتك فيه الآن وهو لا يتعبك."

قالت: "وما هو؟"

قال: "أتعرفين سمية بنت عرفة؟"

قالت: "نعم وقد رأيتها من برهة وجيزة جالسة بجانب سكينه تخاطبها وسكينه تلاطفها لأنها تحبها كثيرًا.

وأنت ما شأنك معها؟"

قال: "شأنني معها شأن الخطيب وخطيبته فهل هي لا تزال هناك؟"

قالت: "لقد سرني أنك خطبتها فإنها زينة بنات المدينة."

⁸⁰⁸ *Fetâtu'l-Kayrevân*, s. 58.

⁸⁰⁹ Starkey, *The Historiography of Islamic Egypt*, s. 253-254.

“Hasan ona dedi ki: “Bintu Hüseyin’in meclisinde kimse var mı?”

Adam dedi: “Onun meclisi insanlarla dolup taşmakta. Onların arasında kadın ve erkek şairlerden bir topluluk var.”

“Onların arasında Leylâ el-Ahyeliyye var mı?” dedi.

“Evet” dedi.

“Leyla’ya “Hasan kapıda seni çağırıyor” de” dedi.

Adam içeri girdi ve Leylâ ile birlikte döndü. (Leylâ) Hasan’ı görünce memnuniyetle karşıladı, onu تنها bir yere götürdü. (Hasan) ona “Ben bu gece yolcuym, sana veda etmeye geldim.” dedi.

“Selametle git. Allah vazifende muvaffak eylesin.” dedi (Leylâ)

(Hasan) “Sana bir mesele arz edeceğim, şimdi yardım etmeni istiyorum. Seni yormayacak.” dedi.

“Nedir o?” dedi.

(Hasan) “Sümeyye bint Arfece’yi tanıyor musun?” dedi.

“Evet, onu kısa bir süre Sekîne’nin yanında otururken gördüm. Sekîne ile konuşuyor ve şakalaşıyordu. Çünkü Sekîne onu çok seviyor. Senin onun ile ne işin var? dedi (Leylâ).

“Biz nişanlıyız, o hala orada mı? dedi (Hasan).

(Leylâ) “Onun ile nişanlı olman beni sevindirdi. Çünkü o Medîne kızlarının süsü.” dedi.”⁸¹⁰

Zeydan’ın romanlarına halk edebiyatından miras kalan ifade kalıpları arasında, özellikle bir kahramanın yaşadıkları veya yaşayacaklarından söz edilmeden önce (أما ما فلنتركهما في طريقهما إلى مكة ولنعد إلى دمشق), “Selmân’ın durumuna gelince”, “Bırakalım onlar Mekke’ye gidedursun, biz Şam’a dönelim.” gibi cümleleri de göstermek mümkündür.⁸¹¹

Dil ve üslup bakımından Zeydan’ın, Arap halk edebiyatındaki anlatı tarzından etkilendiği aşıkardır. Bu tarzını yirmi üç yıllık roman yazarlığı boyunca devam ettirmiştir.

⁸¹⁰ *el-Haccâc b. Yûsuf*, s. 45.

⁸¹¹ *Vitâr, a.g.e.*, s. 29.

Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi yazar, kimi zaman anlatımı oldukça basit düzeyde ilerletmiştir. Böyle durumlarda hikayenin akışında bir monotonluk hissedilmektedir. Ara sıra günlük konuşma dilinde kullanılan (لا حول ولا قوة إلا بالله) gibi ifadelerle bir farklılık yaratmaya çalışmaktadır. Entrika ve macera unsurunun bulunmadığı zamanlarda daha çok rastlanan bu monotonluk özellikle aşıklar arasındaki diyaloglarda, tarihî, ahlâkî, sosyal vs. konularda aktarılan malumat sırasında yoğunluk kazanmaktadır. Yazarın bir-iki romanını okuyan biri için, sevgililerin birbirine benzeyen tavır ve konuşmaları giderek cazibesini yitirmektedir. Fakat entrika ve macera epizotlarının devreye girmesiyle anlatımda bir canlılık ve hareketlilik başlamaktadır. Kişi ve olayların durağanlığı kaybolmakta, birbirini takip eden gelişmelerle okuyucu tekrar romana bağlanmaktadır. Romana durağanlık veren ve heyecan katan unsurların farkında olan yazar bunları bilinçli bir şekilde olay örgüsünün geneline dağıtmaktadır. Böylece roman cazibesini korumaya devam etmektedir.

Anlatıda ağırlıklı olarak geçmiş zaman fiillerinin kullanıldığı görülmektedir. Uzun ve detaylı sıfatlarla dili renklendirmek yerine realist akımın etkisiyle olanı olduğu gibi yansıtma anlayışı benimsenmiştir. Bu durum yazarın ifade çeşitliliğine ve renkliliğine çok fazla önem vermediğinin bir tezahürü olarak kabul edilebilir. Kullanılan dil her ne kadar anlatılan hikayenin, tasvir edilen kişi, zaman ve mekan gibi roman öğelerinin okuyucunun zihninde yeterli şekilde canlanmasını sağlama, arzulanan duygusal atmosferi oluşturma hususunda başarılı olsa da estetik açıdan zayıftır. Daha önce hiç duymadığı edebi ifadelerle okuyucunun ruhunu okşayacak bir üslubun varlığından bahsetmek mümkün değildir.

Zeydan'ın romanlarını değerlendiren başka kimselerin⁸¹² değindiği gibi üslupta sadeliği ve kolaylığı esas alan yazar söz sanatlarından genel itibariyle uzak durmuştur. Ara sıra bazı teşbih ve istiarelere yer vermiş⁸¹³ ise de bu ifadelerde bir özgünlük ve yaratıcılık olduğu söylenemez. Arap edebiyatında yaygın olarak kullanılan müteradif

⁸¹² el-‘Aşmâvî, *a.g.e.*, s. 62; Heykel M., *a.g.e.*, s. 217-218.

⁸¹³ Bkz. (أسكتها الحياء) “Haya onu susturdu.” *Fetâtu Kayrevân*, s. 38; (والطبيعة فوق كل ذلك تضحك من ضعف بني) (إنسان). “Bunların hepsinin ötesinde tabiat insanın zayıflığına gülüyor.” *Cihâdu'l-muhibbîn*, s. 35; (فأحس) (يقشعريرة دبت في جسمه دبيب النمل بين اللحم والعظم). “Karıncanın et ve kemik arasında yürüyüşü gibi bedeninde yürüyen bir titreme hissetti.” *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 298.

kelimelere ve secili cümlelere⁸¹⁴ de onun romanlarında nadiren rastlanmaktadır.⁸¹⁵ Bunlar da romanların genel üslubuna etki edecek boyutta değildir. Anlatıda olduğu gibi romanlarının adını koyarken de secili ifadelerle yer vermemiştir. Halbuki o dönem yazarları kitap başlıklarını çoğu kez secili ifadelerden seçmişlerdir.⁸¹⁶

Romanlardaki farklı kişilerin gösterdiği benzer duygusal tepkilerin birbirine yakın ifade ve tabirlerle aktarıldığı görülmektedir. Örneğin değişik romanlardaki kadın başkahramanların, kendilerine talip olan, sevmedikleri kişilerle karşılaşma veya onların adlarını duyma anında gösterdiği tepkilere bakıldığında genellikle şu tabirlerle karşılaşılmaktadır:

"ولكنها ردت بصرها عنه لأنها (Florinda'nın Rodrik'le karşılaşma anındaki durumu ...fakat O (Florinda) gözünü ondan çevirdi. تو سمت في عينيه معنى ارتعدت له فرائصها). " "Çünkü O'nun gözlerinde öyle bir mana sezdi ki tir tir titredi."⁸¹⁷ ifadeleriyle ele alınmaktadır. Hind'in sevmediği talibi Sa'lebe'nin adını duyduğu andaki hali (فلما سمعت إسمه ارتعدت فرائصها وعاد البكاء إليها). " "Hind, O'nun ismini işitince tir tir titredi ve tekrar ağlayası geldi..."⁸¹⁸ tabiriyle anlatılmıştır. Cihân'ın talibi, Türk komutan Afşin'in adını duyduğundaki vaziyeti " (فلما سمعت اسم الأفشين أجفلت وتغير وجهها وانقضت نفسها...) " Afşin'in adını duyunca korktu\ yüzü değişti ve içi daraldı..."⁸¹⁹ cümleleriyle tasvir edilmiştir. Armânûsa'nın Kostantin'in ismini duyduğundaki hali de benzer şekilde (فلما سمعت إسم قسطنطين ارتعدت فرائصها وقالت لها: لا. لاتذكرني اسمه. إن النار أحسن عندي من جواره). " "Armânûsa Kostantin'in adını duyunca tir tir titredi ve ona (mürebbiyesi Barbara) dedi ki: Hayır! Onun adını anma. Benim için ateş onun yakınında bulunmaktan daha iyidir."⁸²⁰ ifadeleriyle ele alınmaktadır. Zeydan'ın diğer romanlarında da kadın başkahramanların benzer duygusal tepkileri için anlamca aynı veya birbirine benzer

⁸¹⁴ Bkz. (يظهر أنك تبحث عن حتفك بظلفك، سترى عقبة أمرك). "Öyle görünüyor ki sen kendi kendini öldürmenin peşindesin, durumunu neticesini göreceksin." *Ahmed b. Tolûn*, s. 128; (فلما وقعت العين على العين ترامت السهام) "Göz göze düştüğünde iki taraf arasında oklar uçuşur." *Esîru 'l-Mutemehdî*, s. 32.

⁸¹⁵ Heykel M., *a.g.e.*, s. 217-218; Heddâre, *a.g.e.*, s. 351; Hasen, *a.g.e.*, s. 64.

⁸¹⁶ Klasik Arap edebiyatında yaygın olan secili, uzun ve karmaşık başlıklara 19. yüzyıldaki bazı Arap müelliflerinin eserlerinde rastlanmaktadır. Örneğin *Mevâki 'u'l-eflâk fî ahbâri Telemâk* adlı tercümesinde ve *Kalâ 'idu'l-mefâhîr fî garîbi 'avâ'idi'l-evâ'il ve'l-evâhir* adlı eserinde Tahtâvî'nin secili başlıklar tercih ettiği görülür. Şahin, *a.g.e.*, s. 86.

⁸¹⁷ *Fethu 'l-Endelus*, s. 82.

⁸¹⁸ *Fetâtu Gassân*, s. 153.

⁸¹⁹ *Arûsu Fergana*, s. 24.

⁸²⁰ *Armânûsatu 'l-Mısriyye*, s. 111.

ifadeler kullanılmıştır. Yukarıdaki cümlelerde görüldüğü gibi kadın başkahramanın istemediği talibine yönelik tavrını tasvirde özellikle (ارتعدت فرائصها) “korktu, tir tir titredi” tabirinin öne çıktığı görülmektedir. Bu tabir diğer kahramanların da korkudan ve kızgınlıktan titreme halini anlatmak için fazlaca kullanılmıştır.⁸²¹

Kahramanların çeşitli tavır ve davranışları yansıtılırken ifadenin daha etkileyici olması için deyimlerin (tabirlerin) kullanımına ağırlık verildiği görülür. Bu hususta yazar güncel Arapçada yaygınlık kazanmış deyimleri tercih etmiştir. Bir deyimi bir romanın içinde birkaç defa kullanan Zeydan aynı deyimi diğer romanlarında da kullanmıştır. Deyimlerin dikkat çeken ortak özelliği, insanın değişik duygusal tepkilerinin, psikolojik hallerinin vücuttaki fiziki hareketlerle anlatılmasıdır. Bu konuda öne çıkan deyimleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

(أبرقت) “neredeysi kan damarlarında donacaktı”, (وأوشك الدم أن يجمد في عروقها) (الله دره) “kendine hakim oldu”, (بلعت ريقها) “küçümsedi”, (شمخ بأنفه) “yüzü parladı”, (أساريره لا) “öfkeden patlaya yazdı”, (وهي تكاد تميز غيظا) “maşallah! ne cesur adam”, (من رجل باسل لا) “atını”, (ثنى عنان فرسه) “yutkunamadı”, (غص بريقه) “tek bir kelime etmedi”, (تنبس بينت شفة لا) “hıçkırma hıçkırma ağladı”, (أجهش بالبكاء) “beti benzi attı”, (أمتع لونه) “dört nala koşturdu”, (أطلق عنان البكاء) “öfkeden deliye döndü”, (صر أسنانه) “(بد من دون الشهيد من إبر النحل نعومة) “konuşmaya daldı”, (تجاذب أطراف الحديث) “dikkat kesildi”, (تطاول عنقه) “ağlamaya koyuldu”, (خفق قلبه) “heyecanlandı”, (أطفاله), (نبذه نبذ النواة) , “vicdanı seslendi”, (حدثته نفسه) “diken üstünde”, (أحر من الجمر) “karanlık”, (أسدل نقابه) “içine korku düştü”, (أوجس خيفة) “(أحمر من الجمر) “zaman belini”, (عركته الدهر) “emrinde”, (رهن أشارتك) “emrinde”, (طوع إشارتك) “çöktü”, (gurup gurup ve tek tek, (زرفات ووحدان) “misafirperverlik gösterdi”, (أكرم وفادته) “bir ileri bir geri gidip geldi”, (أصبت المرمى) “hedefi tuturdun”, (يقدم رجلا ويأخر أخرى لا) “dizlerinin bağı”, (تصطك ركبتاه) “kimse onunla o hususta boy ölçüşemedi”, (ينازعه فيها منازع) “hepsini”, (عن بكرة أبيه) “ateşle barutu yan yana getirmek”, (جمع بين النار والحطب) “çözüldü”, (أسقط في) “dik kafalı”, (صعب المراس) “kan beynine sıçradı”, (صعد الدم إلى وجهه) “kökünden”,

⁸²¹ (ارتعدت فرائصها) tabiri *Fethu 'l-Endelus*'te 6 kere, *Fetâtu Gassân*'da 8 kere, *Arûsu Fergana*'da 4 kere, *Armânûsatu 'l-Mısrıyye*'de 5 kere, *Ahmed b. Tolûn*'da 4 kere, *Ebû Müslim el-Horasân*'de 5 kere, *Şarl ve Abdurrahmân*'da 4 kere, *Haccâc b. Yûsuf*'ta 4 kere, *el-İnkılâbu 'l-Osmânî*'de 3 kere, *el-Emîn ve 'l-Me'mûn*'da 1 kere, *Azrâu Kureyş*'te 7 kere, *Salahaddîn el-Eyyûbî*'de 4 kere farklı kişi zamirleriyle kullanılmıştır.

“soydaşı”, (أبناء جلدته), “aklımdan geçti”, (دار في خلدي), “şaşkınlıktan dondu kaldı”, (يده), “rahatladı”, (تنفست صعدا), “iş sarpa sardı”, (يتفاقم الخطب), “can çekişiyor”, (يتخبط بدمه).

Kaleme aldığı yirmi iki romanında Zeydan’ın yer verdiği deyimler (tabirler) elbette ki bunlarla sınırlı değildir. Mezkur deyimler diğerlerine göre daha sık kullanılmıştır. Yazarın insanî tavır ve davranışları yeterli bir biçimde aksettiremediğini söylemek zordur. Anlatıda kullandığı görsel ifadelerle ve yaptığı kısa fakat kapsamlı tasvirlerle hikayeyi okuyucunun zihninde canlandırabilmektedir. Farklı romanlardan seçilen şu cümlelerde bu durumu daha açık bir şekilde görmek mümkündür:

وأطرقت وقد توردت وجنتاها من الخجل

“Utandığı için yanakları kızarmış bir şekilde başını öne eğdi.”

وغلب عليها الحياء فسكتت

“Utancına yenik düştü ve sustu.”

فمشت وهى ثابتة القدم لا يعتربها خوف

“Üzerinde her hangi bir korku emaresi olmadan emin adımlarla yürüdü.”

أحبك. وتحبك كل جارحة من جوارحي..

“Seni seviyorum. Vücudumun her bir uzvu seni seviyor.”

إن باعك أقصر من أن تتاله

“Senin elin ona ulaşmaya yetmez.”

ما احلى الحب وما امره!

“Aşk ne kadar da tatlı ve ne kadar da acı!”

والشرر يكاد يتطاير من عينيه

“Gözleri kıvılcım saçıyordu.”

Zeydan, kullandığı kelimelerde, ele alınan dönemin tarihî gerçekliğini gözetmiş, o dönemde kullanılmayan kelimelere romanlarında yer vermemeye çalışmıştır. Tam aksine kullandığı bazı ifade ve kelimelerle romana konu olan dönemi değişik yönleriyle yansıtmaya çalışmıştır. Örneğin *Fetâtu Gassân*’da Ebû Süfyan Herakl’i (أبييت اللعن) diye

Cahiliye döneminin krallara has selamıyla selamlamaktadır.⁸²² *Ahmed b. Tolûn*'da⁸²³ (عَنْقَرِيْب) olarak bilinen Sudan tarzı sedir, bir çeşit kap olan (التواليْت), *Arûsu Fergana*'da⁸²⁴ dirhem altıda biri olan (الدوانق)⁸²⁵, bayan anlamındaki (الخاتون), iyilik tanrısı Ahuramazda (أورمزد), Mecûsi din adamı Mevbez (الموبذ), şenlik anlamındaki (المهرجان), saray anlamındaki (إيوان) dönemi yansıtan kelimelerden bazılarıdır. Özellikle İstanbul ve Selanik'te geçen *el-İnkılâbu'l-Osmâni*'de Türkçede kullanılan pek çok kelimeye yer verilmiştir. Padişah (بادشاه), lira (ليرة), kestane (شجرة كستناء), yaver (ياور), sigara (سيجارة), yaşmak (اليشمك), canım (جانم), serasker (السر عسكر), başkatip (باشكاتيب), serhafiye (السر خفية), sadrazam (الصدر الأعظم), kızlar ağası (قزله أغاسي), kumandan (قومندان), bey (البيك), telgraf (تلغرافاً), garson (الجارسون), polis (البوليس) gibi kelimeler olayların Türk coğrafyasında geçtiğini sürekli hatırlatmaktadır.

Bununla beraber Zeydan *Fetâtu Gassân* ve *Arûsu Fergana*'da bazen kilometre gibi modern dönemde kullanılan uzunluk birimlerine yer vermiştir. Roman gerçekliği açısından uygun olmayan bu tercihini, öncelikle kendi döneminin okurları için kalem oynatan bir yazarın döneminin 'terim ve tavırları içinde yazmaya eğilim göstermesi'⁸²⁶ şeklinde açıklamak mümkündür. Yani Zeydan tarihî gerçekliği göz ardı ederek bazı kelimeleri yaşadığı döneme göre uyarlamıştır.

Roman okurken okuyucunun sözlüğe ihtiyaç duymayacağı bir üslup anlayışını benimseyen Zeydan ara sıra bazı kelimeleri parantez içinde verdiği müradifiyle açıklamıştır. Fakat bu tavrında süreklilik gösterdiği söylenemez. Kırbaç anlamındaki (الدَّرَّة) kelimesini (السوط)⁸²⁷ ile yaka anlamındaki (قَبَّة) kelimesini (ياقة)⁸²⁸, (شاكريَّة) kelimesini (خنجر)⁸²⁹ şeklinde açıklarken Arapça tarihî kaynaklardan değiştirmeden

⁸²² *Fetâtu Gassân*, s. 92.

⁸²³ *Ahmed b. Tolûn*, s. 134,135.

⁸²⁴ *Arûsu Fergana*, s. 14,15, 32, 46, 58.

⁸²⁵ İbrahim Mustafa, Ahmed Zeyyât ve dğr., *el-Mu'cemu'l-vasît*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 298.

⁸²⁶ Mendilow, *a.g.e.*, s. 233.

⁸²⁷ *Azrâu Kureyş*, s. 66.

⁸²⁸ *Esîru'l-Mutemehdî*, s. 19.

⁸²⁹ *Esîru'l-Mutemehdî*, s. 297.

alıntıladığı paragraflarda geçen (قوصرة), (محمص)⁸³⁰ gibi bazı nadir kelimeleri ise göz arđ etmiştir.

Zeydan'ın romanlarında kimi zaman anlatıda bazı hatalı ifadelere rastlanmaktadır. Buralarda yazarın sonraki anlattığı ile önceki anlattığına ters düştüğü, kahramanları bulunduğu duruma aykırı konuşturduğu ve nadir de olsa anlatıda aşırılığa kaçtığı görülür. *Esīru'l-Mūtemehdī*'de casusluk yapmak için Mūdemehdī'nin kampına giren şefik'in korkudan bacakları titremektedir. Birkaç gün sonrasında yanındaki rehberin ihaneti sebebiyle şefik yakalanır ve Mūtemehdī'nin huzuruna götürülür. Kamp alanına girerken korkudan bacakları titreyen şefik, Mūtemehdī'nin huzuruna çıktığında ise korkmak bir tarafa cesurca tavırlar sergilemektedir.⁸³¹ Anlaşılan yazar şefik hakkında bir kaç sayfa önce söylediğini unutmuşa benzemektedir. *Armanūsatu'l-Mısrıyye*'de Mısır'ın fethi için gelen İslam ordusunun komutanı Amr b. As askerler arasında dolaşarak onları savaş için cesaretlendirirken ordu içerisindeki kadınların olduğu yere de uğrar ve onlara bir konuşma yapar. Motive etmeye çalıştığı kadınlara hitap ederken (إن النساء ناقصات العقل والدين) “Kadınlara akıl ve din yönünden eksiktir” rivayetiyle⁸³² söze başlaması muktezayı hale oldukça aykırı düşmektedir.⁸³³

Kitap telifinde doğru, tarafsız ve yumuşak bir üslubu salık veren Zeydan'ın romanlarında bazen kendi üslup anlayışı ile çeliştiği görülmektedir. Romanlarının genelinde kişilere, olaylara tarafsız yaklaştığı intibamı uyandırmaya çalışsa da⁸³⁴ *el-İnkılābu'l-Osmānī*'de II. Abdulhamid ve idaresine karşı aleni olarak cephe almış anlatıda ařırđ mübalağa içeren ifadeler kullanmıştır. Yıldız Sarayı'ndaki ss, şatafat ve israfı özellikle vurgu yapan Zeydan, İstanbul'da binlerce insanın (ألوف من الناس) Abdulhamid'in mutfağından kalan artıklarla yaşamını sürdürdüğünü söylemektedir. Yine başka bir bölümde şehzade Ahmed Nureddin ve mürebbiyesi bahçede papağanla konuşurken aniden Abdulhamid ıkagelir. Sultan'ı gören mürebbiye korkuya kapılarak

⁸³⁰ 17 Ramazān, s. 176-177.

⁸³¹ *Esīru'l-Mutemehdī*, s. 159, 163.

⁸³² İbn Battāl, Ali b. Halef, *şerhu sahihi'l-Buhārī*, Tah. Eb Temīm Yāsir b. İbrahim, Mektebetu'r-rüşd, Riyad, 2003, III, s. 291.

⁸³³ *Armanūsatu'l-Mısrıyye*, s. 94.

⁸³⁴ “şahıs Kadrosu” bölümünde değinildiği gibi Zeydan her ne kadar tarihī hadiseler ve olaylar karşısında tarafsız bir tavır sergiliyor görünse de yeri geldiğinde şahsi duygu ve düşüncelerini bir şekilde romana yansıtmiştir.

hemen oradan uzaklaşmak ister. Çünkü çok basit bir şüphe sebebiyle kadın, erkek pek çok kimsenin bizzat Abdulhamid tarafından tabancayla vurulduğunu bildiği için onunla karşı karşıya gelmektense yer yarılıp içine girse daha iyidir.⁸³⁵ Görüldüğü gibi konu Abdulhamid olunca oldukça realiteden uzaklaşan Zeydan bu ifadeleriyle adeta yılların biriktirdiği bir öfkeyi yansıtmaktadır.

Soyut düşünceleri daha etkili bir şekilde aktarabilmek için roman yazarlarının anlatıda sembollerden yararlandığı görülmektedir. Sembol ‘kendisinden başka bir şeyi, muhakeme, çağrışım, alışkanlık veya tesadüfen temsil eden veya akla getiren bir şey’ olarak tanımlanmıştır.⁸³⁶ Zeydan’ın romanlarında bazı olay ve kişilerin vurgulanmak istenen meselelerin sembolü haline getirildiği görülmektedir. *Armanûsatu'l-Mısriyye*’de “Nil’e kurban edilen kız” epizodu Mısır’daki batıl inançların ve toplumsal çöküşün ulaştığı boyutun bir sembolü gibidir. Belde hakiminin oğluya evlenmeyi kabul etmeyen Marya hileli bir kura sonucu Nil nehrine kurban edilmek üzere seçilir. Putperestlik dönemine dayanan bu eski adet Mısır’da Hıristiyanlığın yayılmasına rağmen kaldırılamamış, tam aksine kurban etme ayini Hıristiyan din adamlarının eşliğinde yapılır hale gelmiştir.

Zeydan Abdulhamid’i diktatörlüğün ve Hıristiyan düşmanlığının sembolü şeklinde sunmaktadır.⁸³⁷ Onun haremi de zorbalık, tembellik, cinsellik ve erotizmin sembolü olarak tezahür eder.⁸³⁸ Otoriter Abdulhamid yönetimine karşı ayaklanan İttihat ve Terakkî Cemiyetinin tutumu ile Sultan’ın hareminden kaçan Kadın C.’nin tavrı baskıcı ve zalim yönetim altında özgürlüğü arama çabası olması noktasından aynı hedefe yönelik eylemler olarak birbiriyle örtüşür. Böylece harem bütün bir ülkenin diktatör yönetim karşısında içinde bulunduğu durumu gösteren bir sembol halini alır.⁸³⁹

Fetâtu Gassân’daki at yarışlarının da sembolik değeri vardır. At yarışı, hızlı bir at ve becerikli bir süvarinin o dönemki Arap toplumu için taşıdığı değeri gösteren bir

⁸³⁵ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 24, 64.

⁸³⁶ William York Tindall, “Sembol”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988, s. 304.

⁸³⁷ Bashkin, *a.g.e.*, s. 312.

⁸³⁸ Bashkin, *a.g.e.*, s. 294.

⁸³⁹ Bashkin, *a.g.e.*, s. 298-299.

semboldür. *Armanûsatu'l-Mısriyye*'de güvercinler, Mısır'ın fethi için gelen Arap ordularının komutanı Amr b. As'ın çadırının üzerine yuva yapınca yuvalarının bozulmaması için çadır bir daha yerinden sökülmez. Bu durum Müslüman Arap'ın hayvana gösterdiği şefkatin sembolü haline gelir.

Armanûsa baskı ve zulüm altındaki Mısır'ın sembolü gibidir. Onun kaderiyle Mısır'ın kaderi birbirine benzemektedir. *Fethu'l-Endelus*'te ise Florinda baskı ve zulüm altındaki İspanya'nın sembolüdür. Onun kaderi de İspanya'nın kaderine benzemektedir. Nasıl ki Araplar tarafından fethedildiğinde Mısır ve İspanya özgürlüğüne kavuşmuş aynı şekilde Armanûsa ve Florinda da kendisini kuşatan baskılardan kurtularak aşık olduğu kişiye kavuşmuştur. Aynı şekilde *Fetâtu Gassân*'da Hind, Gassânî Araplarının sembolü durumundadır. Müslüman Arapların gelmesiyle Hind, hile, kurnazlık ve zorbalıkla kendine sahip olmak isteyen Salebe'nin elinden kurtularak sevdiği, iyilik ve cesaret timsali Hammad'a kavuşmuş, Gassânîler de kendilerini hor gören, ağır vergi ve taleplerle sürekli baskı altında tutan Bizans'ın elinden kurtulmuş ve özgürlüğüne kavuşmuştur.

Romanlarında küfür ve argo içeren kelimelere hiçbir şekilde yer vermeyen Zeydan, her ne kadar tarihî hadiseleri nakledeken ders kitaplarının heyecansız, biraz da donuk metinlerini anımsatacak biçimde ilmi bir üsluba kaysa da ciddi bir okuyucu kitlesini peşinden sürüklemiştir. Klasik Arapçanın zor anlaşılan ifadeleri karşısında bu üslup okuyucuya daha cazip gelmiştir. Aynı zamanda pek çok Arap yazarın üslubuna da etki etmiş, klasik dönemde hoş karşılanmayan basit ve anlaşılır bir tarzda yazı yazmanın önü açılmıştır.⁸⁴⁰ Romanların estetik yapısına olumsuz etki edecek kadar ileri düzeyde bir didaktik üsluba kaçması ve ahlakçı bir tavır sergilemesi kimi edebiyatçılar tarafından eleştirilse de Arap coğrafyasında büyük ilgi gören romanlar yazarın kendi döneminden itibaren Türkçe de dahil olmak üzere pek çok yabancı dile çevrilmiştir. Yazar her bir romanı için farklı bir dil ve üslup geliştirmemiş bütün romanlarında aynı üslubu kullanmıştır. Kahramanların sevinme, üzülme, öfkelenme, gücenme gibi insânî tavır ve davranışları genellikle benzer sözcüklerle ifade edilmiştir. Bu bağlamda bir romanda birkaç defa kullanılan bazı deyimlerin diğer romanlarda da defalarca kullanıldığı

⁸⁴⁰ Starkey, *The Historiography of Islamic Egypt*, s. 254.

görülmektedir. Bir süre sonra birbirinin tekrarı haline gelen ifadeler üslupta bir monotonluk oluşturmaktadır. Yazarın anlattığı hikayeyi okurun zihninde başarılı bir şekilde canlandırdığı söylenebilir. Ancak özellikle bir iki roman sonra daha belirgin hale gelen üsluptaki tekdüzelik anlatı açısından bir kusur teşkil etmektedir.

4. ROMANLARINDA ZEYDAN'IN TARİHİ GERÇEKLERE YAKLAŞIMI

Edebiyatçılar tarihî romanda tarihî gerçeklere sadık kalınması konusunda farklı görüşler ortaya koymuştur. Kimileri tarihe bağlı kalınmasını zorunlu görmüştür. Bunun önemini vurgulamak amacıyla, yazarın ele almak istediği dönemi öğrenmek için temel kaynakları okumasını lüzumlu saymış hatta bu hususta bir ölçü koyarak, araştırma yaparken harcadığı zamanın romanı yazarken harcadığı zamandan daha az olmaması gerektiğini belirtmiştir. Bunlara göre gerçekçi olmak açısından romanın kurgusunun, dönemdeki sosyal karışıklıklara, siyasi, askeri ve ekonomik problemlere uygun olması önemli bir noktadır.⁸⁴¹ Bazı edebiyatçılar ise tarihe sıkı sıkıya bağlılığa romanın fazla tahammül edemeyeceğini ileri sürmüş, yazar için önemli olanın tarihî olay ve olguları aynıyla ele almak yerine romanda kurguladığı yaşamı gerçekçi ve inandırıcı bir şekilde yansıtmak olduğunu dile getirmiştir.⁸⁴²

Zeydan'ın romanları incelendiğinde bu hususta birinci gruptakiler gibi düşündüğü anlaşılmaktadır. *el-Haccâc b. Yûsuf* romanının ilk baskısının önsözünde romanlarındaki tarihî hadiselerle kurgusal yapı arasındaki ilişkiyi açıklarken asıl olanın tarih olduğunu, tarihî gerçeklerin romanlarında aslına uygun olarak zikredildiğini, aşk ve macera hikayelerinin ise okuyucuyu romana bağlamak amacıyla olay örgüsüne yerleştirildiğini söylemektedir. Bu ifadelerle Zeydan, herhangi bir tarihî kaynak gibi kendi romanlarına güvenilebileceğini ima etmektedir. Bu doğrultuda bütün romanlarının başında, ele aldığı dönem veya konuyla ilgili kullandığı tarihî kaynakların listesini vermiştir. Kimi zaman da olay örgüsünde temas ettiği tarihî meselenin kaynağına

⁸⁴¹ A. B. Guthrie, "The Historical Novel", *The Montana Magazine of History*, Montana Historical Society, Vol. 4, No. 4, Autumn, 1954, s. 1-8; Fethi Gözler, "Tarihî Roman Üzerine Düşünceler ve Romanlılar", *Küçük Dergi*, S. 13, Haziran, 1980, s. 15.

⁸⁴² Çalık, *a.g.m.*, s. 80; Hülya Argunşah, "Tarihî Romanın Yükselişi", *'Hece' Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, s. 459; Tekin, *Roman Sanatı*, s. 58.

dipnotla işaret etmiştir. O bu tavrıyla romanlarının tarihî kaynak olabilecek kadar tarihî olay ve olguları gerçekçi yansıttığını göstermek istemiştir.

Zeydan'ın romanlarını inceleyen pek çok kimse onun, tarihî gerçeklere bağlı kalarak kurguyu tarihin hizmetine verdiğini⁸⁴³, okuyucuya tarihî malumat yükleme isteğini sanatın üstünde tuttuğunu ve tarihi, roman suretinde canlandırmaya çalıştığını dile getirmiştir.⁸⁴⁴ Bu ifadeleri romanlarında ele aldığı tarihî hadiselerin bütünü için doğru kabul etmek mümkün değildir. Çünkü, "Tarih yorum demektir." sözünden hareketle tarihî romanı kurgunun kurgusu olarak gören E. H. Carr'ın düşüncesi⁸⁴⁵ dikkate alındığında tarihî romanda yorumun, tarihî olguların önüne geçtiği görülecektir. Bu hususa işaret eden bazı eleştirmenler tarihî romanların, ne kadar tarihî gerçeklere bağlı kalınarak yazılmış olursa olsun, yazarları tarafından kurgulandığı için hayal ürünü olmaktan öteye geçemeyeceğini ileri sürmüştür.⁸⁴⁶ Tarihî kişileri veya olayları konu edinen bir romancı, netice itibarıyla bu kişiler veya olaylar vasıtasıyla kendi ideolojisini ve düşüncesini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu romanlarda anlatılan tarihi, bütünüyle gerçek bir tarih olarak kabul etmek zordur.

Zeydan, her ne kadar tarihî gerçeklere bağlı kaldığını düşünse de romanlarındaki tarih aslında (tarihî kaynaklardaki) yorumun yorumudur. O kendi yorumunun gerçek tarih olduğunu iddia ederken kimileri de onu tarihi tahrif etmekle itham etmiştir. Buradan hareketle romandaki tarihle tahrifin oldukça göreceli olduğunu söylemek mümkündür. Romanlarındaki tarihî meselelerle ilgili kendisine yöneltilen eleştirilere bakıldığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Bu eleştirilerden dikkat çekenleri şu şekilde zikretmek mümkündür:

Zeydan, romanlarındaki tarihî hadiseleri değiştirmiş, tarihî gerçekliğe tam riayet etmemiştir. Mısır'ın fethinde Müslümanların güçlü Roma ordusuna galip gelmesinin temelinde Armanûsa ve Arkadyus arasındaki aşkın olduğunu söyleyerek zaferi küçük

⁸⁴³ Bedr, *a.g.e.*, s. 98; Moosa, *The Origins of Modern Arabic Fiction*, Colorado: Lynne Reinner, 1997, s. 198.

⁸⁴⁴ Ahmed Heykel, *a.g.e.*, s. 196; el-Makdîsî, *a.g.e.*, s. 515-516; Ware, *a.g.t.*, s. 215.

⁸⁴⁵ E. H. Carr, *Tarih Nedir?*, Çev. Misket Gizem Göktürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 34.

⁸⁴⁶ Alan R. H. Baker, "Historical Novels and Historical Geography", *Area*, The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers), Vol. 29, No. 3 (Sep., 1997), s. 269-273; Aktaş, *a.g.m.*, s. 12-14.

göstermeye çalışmıştır. Benzer şekilde Müslümanların fethettikleri Şam ve Endülüs gibi yerlerde yozlaşan ahlakı, halkın ve devlet adamlarının ihtilafını, dini taassubu, zulüm ve haksızlıkları, fetihleri kolaylaştırıcı nedenler olarak öne çıkarmakla, Müslüman Arapların başarılarını hafife almaktadır.⁸⁴⁷

Fetâtu Gassân romanında Hz. Peygamberin, amcasıyla yaptığı yolculuklarda rahiplerle görüştüğü ve öğretilerini rahiplerden özellikle Rahip Bahira'dan aldığını ileri sürmektedir.⁸⁴⁸

Selahaddîn el-Eyyûbî romanında Sittülmelik adında bir kahraman son Fâtımî Halifesi el-Âzîd'in kız kardeşi olarak şahıs kadrosunda yer almaktadır. Sittülmelik bint el-Azîz billâh Hakim biemrillah (ö. H. 411)'ın kız kardeşidir. el-Âzîd'in böyle bir kız kardeşi yoktur. Sittülmelik hicri 415 yılında vefat etmiştir. Halife el-Âzîd ise hicri 555-567 yılları arasında halifelik yapılmış, sonrasında Mısır'da Eyyubî dönemi başlamış ve hutbelerde Abbâsî Halifesinin adı zikredilmiştir.⁸⁴⁹ Zeydan tarihî bir şahsiyeti bir dönemden alıp başka bir döneme taşıyarak tarihî gerçeklerle oynamıştır.⁸⁵⁰

Benzer şekilde *Fetâtu Kayrevân* romanında Sicilmâse emiri Hamdân olarak geçmektedir. Oysa bu kişi Cevher tarafından ele geçirilen ve Halife Muiz'e gönderilen Muhammed b. Vâsûl'dur. Burada da tarihî gerçeklerle oynanmıştır.⁸⁵¹

Zeydan'ı Arap İslam tarihindeki büyük şahsiyetlere iftira atmakta ve onları küçük düşürdüğünü öne sürenler halifeleri ve önde gelen Müslüman devlet adamlarını menfaatçi ve fırsatçı kimseler olarak göstermesini gerekçe olarak sunmaktadır.⁸⁵² Zeydan, mezkur şahsiyetler etrafında şüphe oluşturmaya çalışırken Hıristiyan din adamlarını iyilik timsali göstermek istemiştir.⁸⁵³ Örneğin İslam tarihinin önde gelen

⁸⁴⁷ Ömer ed-Desûkî, *Fi'l-edebi'l-hadîs*, Dâru'l-fikri'l-'Arabî, b.y., 2000, I, s. 348-350; Necîb Keylânî, *el-İslâmiyye ve'l-mezâhibi'l-edebiyye*, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1987, s. 25; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen, *Kutub hazzera minhe'l-ulemâ*, Dârus'-samî'î, b.y., 1995, s. 83-93.

⁸⁴⁸ Meşhûr b. Hasen, *a.g.e.*, s. 93.

⁸⁴⁹ *el-Kâmil fi't-târih*, IV, s. 151, 179.

⁸⁵⁰ el-'Aşmâvî, *a.g.e.*, s. 38; Şevkî Ebû Halîl, *a.g.e.*, s. 251-252.

⁸⁵¹ *el-Kâmil fi't-târih*, VII, s. 223; el-'Aşmâvî, *a.g.e.*, s. 38.

⁸⁵² Muhammed Sürûr b. Nâyif, *Dirâse fi's-sîreti'n-Nebviyye*, Dâru'l-Erkâm, b.y., 1988, s. 193; Keylânî, *a.g.e.*, s. 25; Meşhûr b. Hasen, *a.g.e.*, s. 91.

⁸⁵³ Enver el-Cündî, *Î'âdetu'n-nazar fi kitâbâti'l-'asriyyîn fi dav'i'l-İslâm*, Dâru'l-i'tisâm, Kahire, 1985, s. 178; Enver el-Cündî, *A'lâm ve Akzâm fi mizâni'l-İslâm*, Dâru Mâcid, Cidde, 2004, I, s. 498-499.

şahsiyetlerinden Selahaddîn el-Eyyûbî giydiği elbise, taktığı takı ve mücevherlerle ve atının üzerindeki süslerle lükse, gösterişe önem veren bir kişi olarak tasvir edilmektedir.⁸⁵⁴ Ayrıca Fâtımî Halifesi el-‘Azîd’in ölmeden önce Selahaddin’e ailesini emanet ettiği, onun ise Halife’nin sarayını kuşatarak içerde ne var ne yok aldığını iddia etmektedir. Tarihî kaynaklarda böyle bir emanetle ilgili bir rivayet bulunmamaktadır. Zeydan burada İbnu’l-Esîr’in rivayetini kendi anlayışına göre değiştirmiştir.⁸⁵⁵ *Şeceretu’ d-durr*’de, Eyyûbî sultanlarından Necmeddîn es-Sâlih’in eşleri kadınlıklarını kullanarak istediklerini elde etmeye çalışan kimseler olarak gösterilmiştir. Bu durum tarihî rivayetlere aykırıdır.⁸⁵⁶

Zeydan’a yöneltilen eleştirilerde Şiblî Nûmânî’nin *Târihu’ t-temedduni’ l-İslâmî* adlı eser için yaptığı tenkitlerin tesiri olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵⁷ Çünkü yukarıdaki eleştirileri kaleme alan yazarlar öncelikle Nûmânî’nin tenkitlerine dikkat çekmektedir. Bunların dile getirdiği hususların bir kısmında gerçeklik payı olmakla birlikte bazı eleştirilerin çok da isabetli olmadığı görülmektedir. Bu tenkitleri sırayla ele almak yerinde olacaktır.

Zeydan’ın Mısır’ın fethini bir aşk hikayesine bağladığı iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Bir sonraki bölümde de değinileceği üzere yazar bu fetihle Arapların gösterdiği meziyetlere sık sık değinmiş ve fethin nedenlerini ortaya koymuştur. Benzer şekilde Şam ve Endülüs’ün fethi ile ilgili düşmanların bozulmuşluğunu göstermesi ve bu nedenle fetihlerin kolaylaştığını ifade etmesi onun fetihleri küçümsediği anlamına gelmemektedir. Çünkü zikredilen bozulmuşluk bu toplumların var olan bir gerçeğidir.⁸⁵⁸ Ayrıca Zeydan’ın gösterdiği yaklaşım ona ait değil onun kullandığı kaynaklara aittir.⁸⁵⁹ Aslında Zeydan’ın yaptığı, zaferlerin ve mağlubiyetlerin sebeplerini reel koşullar çerçevesinde ortaya koyarak okuyucuda, devletlerin yükselişi ve çöküşü hususunda bir bilinç oluşturma çabasıdır.

⁸⁵⁴ el-‘Aşmâvî, *a.g.e.*, s. 42.

⁸⁵⁵ Enver el-Cündî, *İ’âdetu’ n-nazar*, s. 178. *A’lâm ve Akzâm fî mîzânî’ l-İslâm*, I, s. 497.

⁸⁵⁶ el-Cündî, *İ’âdetu’ n-nazar*, s. 178. *A’lâm ve Akzâm fî mîzânî’ l-İslâm*, I, s. 498-499.

⁸⁵⁷ Nûmânî’nin Zeydan’a yönelttiği eleştiriler için bkz. s. 34- 35.

⁸⁵⁸ Rızâ, *Mecelletu’ l-Menâr*, 1903, VI, s. 389-392.

⁸⁵⁹ Saliba, *a.g.m.*, s. 181.

Daha önce de ifade edildiği gibi *Fetâtu Gassân* romanında Hz. Peygamber'in çocukluğu, gençliği ve peygamberlik dönemi ile ilgili anlatılanlar İmparator Herakl ile Ebû Süfyan arasındaki diyalogda geçmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki Hz. Peygamber hakkında Ebû Süfyan'ın ağzından nakledilenler farklı kitaplardan edinilen bilgilerin yazar tarafından kompoze edilerek sunulmasından ibarettir. Bu şekil bir anlatım romancılar tarafından yanlış görülmemektedir. Tarihî gerçeklik açısından bakılacak olursa Ebû Süfyan uzun bir konuşma yapmamış, sadece Herakl'in sorularına cevap vermiştir.

Romanda Hz. Peygamber'in amcasıyla birlikte yolculuklara çıktığı, bu seferlerde rahiplerle, bilginlerle oturup kalktığı, Rahip Bahirâ ile görüştüğü, hayatının geleceği ile ilgili pek çok şey öğrendiği, Mekke'de iken vaktinin çoğunu Kabe'de geçirdiği, insanlarla konuşup tartıştığı, muhataplarının onun zekasından ve geniş bilgi birikiminden çok etkilendiği gibi bilgilerin gerçeklik payı yoktur. Bahira'nın Hz. Peygamber'in hocası olduğunu iddia etmek için Hıristiyanlar mezkur görüşme hadisesine çok önem vermiştir.⁸⁶⁰ Müslüman siyer yazarları ise bu hadiseyi Hz. Peygamber'in müjdecileri babında değerlendirmiştir. *es-Sîretu'l-Halebiyye*'de romandaki ifadelerin aksine Bahira'nın Mekke'den gelen yolcuların yanına hiç çıkıp konuşmadığı, sadece Hz. Peygamber'in amcasıyla birlikte geldiği seferde onların yanına gittiği ve yolculara yemek ikram ettiği ifade edilmektedir.⁸⁶¹ Hz. Peygamber çocukluğunda sadece bir kere, dokuz yaşında iken amcası ile birlikte Şam'a gitmiş ve Bahira ile bir defa görüşmüştür. Şam'a ikinci defa ise yaklaşık 25 yaşında iken gitmiş, fakat bu seferinde Bahira ile karşılaşmamıştır. Zeydan her iki tarafın dikkat çektiği bu hadiseyi bir Hıristiyan olarak kendi düşüncesine göre ele almıştır. Burada tarihî gerçeklerin farklı yorumlarla nasıl farklı şekillere büründüğü görülmektedir.

Selahaddîn el-Eyyûbî romanında el-Âzîd'in kız kardeşi olarak şahıs kadrosunda yer alan Sittulmelik, Hakim biemrillah'ın kız kardeşi olan ve onu öldüren gerçek tarihî şahsiyet değildir. Burada yazar el-Âzîd'in kız kardeşi olarak hayali bir başkahraman yaratmış ve onun adını da Sittulmelik koymuştur. Tarihî romanlarda gerçek tarihî

⁸⁶⁰ Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1903, VI, s. 391-395.

⁸⁶¹ el-Halebî, Ali b. İbrahim, *es-Sîretu'l-Halebiyye*, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1427 h., I, s. 173.

kişilerin yerine onlara yakın olan hayali kişilerin başkahraman olarak kullanılması çok tercih edilen bir yöntemdir.

Fetâtu Kayrevân romanında Sicilmâse emiri Muhammed b. Vâsûl'un Hamdân şeklinde isimlendirilmesi tarihî gerçekliği zedeleyecek önemli bir mesele değildir. Çünkü romanın ilerleyen bölümlerinde ölen Hamdân fon karakterden öte bir anlam taşımamaktadır.

Selahaddîn el-Eyyûbî örneğinde olduğu gibi Zeydan'ın İslam tarihindeki büyük şahsiyetlere iftira attığı, onları bilinçli olarak küçük düşürmeye çalıştığı iddiası tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır. Her ne kadar tarihî rivayetlerde Selahaddîn'in lükse ve şatafata önem vermediği, tam tersine ölürken geriye birkaç dirhem dışında hiçbir servet bırakmadığı kaydedilse de⁸⁶² romanda öne çıkarılmak istenen husus Selahaddîn'in kişiliği değil Fâtımî devletini çöküşe götüren süreçteki lüks ve şatafat düşkünlüğü faktörüdür. O dönemde Halife el-Âzîd'in veziri konumunda olan Selahaddîn ve diğer üst düzey devlet adamlarının üzerinde görünen bütün eşyaların, onlara Halife tarafından hediye edildiği anlatılmaktadır. Romanın adı *Selahaddîn el-Eyyûbî* olmasına rağmen bu roman Haçlılarla mücadele eden ve yaşadığı dönemde İslam dünyasının hâmîsi durumunda olan Selahaddîn'in tarihî şahsiyetini değil, okuyucuya ders verir bir tarzda Mısır merkezli Fâtımî devletinin yıkılma, Eyyûbî devletinin kurulma sürecini ele almaktadır. Romanın içeriğiyle isminin birbirine uymadığı söylenebilir. Fakat Selahaddîn'in küçük gösterilmeye çalışılması söz konusu değildir. Halife el-Âzîd, güvenebileceği tek kişi olduğu için çocuklarını ona emanet etmiş, iddia edildiği gibi Selahaddîn bu emanete ihanet etmemiş, sadece onlar üzerinden kendi aleyhine kurulan bir komployu önlemeye çalışmıştır. Ayrıca yazarın romana heyecan katmak amacıyla tarihî kaynaklarda geçmeyen böyle bir emanet hadisesini kurgulaması olağan bir durumdur.

Şeceretu'd-durr romanında da iddia edildiği gibi Necmeddîn es-Sâlih'in eşlerini kötüleme hedeflenmemiştir. Necmeddîn'in eşi Şeceretu'd-durr Mısır melikesi olduktan sonra kurgusal bir kişilik olan diğer eş Sülâfe, kıskançlığı sebebiyle, değişik entrikalar

⁸⁶² İbn Kesîr, İsmail b.Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Tah. Ali Şîrî, Dâru ihya'i'turâsi'l-'Arabî, 1988, XIII, s. 7.

çevirerek Şeceretu'd-durr'ü tahttan indirmeye çalışmaktadır. Romana heyecan katmak ve çatışma yaratmak amacıyla zikredilen bu hususlar tamamen kurgusaldır. Buradaki sorun, romandaki olayların tarihî şahsiyetler üzerinden kurgulanması sebebiyle gerçekte hayalin birbirine karışmasıdır.

Zeydan'ın, romanlarında çok sayıda Hıristiyan din adamına yer verdiği, bunları iyilik ve yardımseverliğin sembolü olarak kullandığı çok belirgindir. O, islam tarihi ile ilgili romanlar kaleme alırken islam'ın inanç ve ibadetlerle ilgili yönünü asıl amaç olarak görmediği için meşhur Müslüman din alimlerinden hiç birisine yer vermemiş, bunların yerine devlet adamlarını tercih etmiştir. Çok sayıda Hıristiyan din adamına yer vermesinin sebebi ise Hıristiyanlığı öne çıkarmak, üstün tutmak veya Hıristiyanlık propagandası yapmak değil daha çok devlet adamları ile temsil edilen Müslüman kesimin karşısına kurumsal bir yapı olarak kiliseleri ve Hıristiyan din adamlarını çıkarmaktır. Böylece hem Müslüman hem de Hıristiyan Arap okuruna hitap eden yazar, bu tavrıyla, İslam toplumundaki Hıristiyan unsur gerçeğini öne çıkarmakta, ayrıca Müslüman okur nezdinde Hıristiyanlarla ilgili olumlu bir intiba uyandırmaya çalışmaktadır. Diğer taraftan da İslam tarihindeki önemli şahsiyetleri genellikle iyi yönleriyle Hıristiyan kesime sevdirmeye çalışmaktadır. Böylelikle Müslüman ve Hıristiyanların ortaklaşa inşa edeceği Arap toplumunun altyapısını oluşturmaktadır.

Burada yaptığımız değerlendirmeler tarihî şahsiyetleri yansıtırken Zeydan'ın tarihî gerçeklere tamamen sadık kaldığı anlamına gelmemektedir. Tarihî romanın kurgu ile gerçek arasında gidip gelen örgüsü okuyucuda doğal bir doğruluk hissi meydana getirmektedir. Realiteyle uğraşan tarihin kurguyla bir araya gelmesinden kaynaklanan bir çatışma yaşanmaktadır. Bir taraftan tarihî olaylar aktarılırken diğer taraftan yeni bir bağlamın içerisinde farklılaşmakta kimi zaman yazarın niyeti doğrultusunda manipüle edilebilmektedir.⁸⁶³ Hârûn Reşîd ve Abdulhamid örneğinde olduğu gibi kötü kahramanların yanında yer alan veya romandaki kurgu gereği kötü işler yapan tarihî şahsiyetler olumsuz yönleriyle dikkat çekmekte tarihteki gerçek kişilikleriyle değil yazarın tanıtmak istediği şekilde okuyucunun karşısına çıkmaktadır. Hz. Peygamber'in rahiplerle ilişkisinde de farklı bir şekilde tarihin saptırılması söz konusudur.

⁸⁶³ Di-Capua, *The Thought and Practice of Modern Egyptian Historiography*, s. 41.

Romanlarındaki kurguyu tarihin hizmetine verdiği şüphe olmasa da Zeydan'ın her zaman tarihî gerçekliği olduğu gibi yansıttığını kabul etmek zor görünmektedir. Çünkü tarihî gerçekliğe yönelik bakışı tarafsız bir bakış değildir. Bu nedenle romanların fiktif yapısı her ne kadar tarihe hizmet ediyor görünse de diğer taraftan tarihî realiteyi yazarın istediği yöne doğru evirmektedir. İslam tarihinin daha çok Araplarla ilgili dönemlerini ele alan Zeydan, bu tarihi, Arap toplumu içerisinde Araplık ortak paydasında milli bir bilinci oluşturmaya hizmet edecek şekilde yorumlamıştır.

5. ZEYDAN'IN ROMANLARININ ARAP ROMANI AÇISINDAN ÖNEMİ

Zeydan'ın tarihî romanlarının daha popüler olmasına rağmen edebiyatçıların çoğunluğu tarafından Muhammed Huseyn Heykel'in *Zeyneb* adlı romanının gerçek anlamda ilk Arap romanı sayılmasının sebebi sadece *Zeyneb*'in roman tekniği açısından üstün olmasına indirgenmemelidir. Edebiyat teorisyenleri tarihî seyri içinde, yeni bir tür olarak romanın başlangıcını esas alırken öz bilince sahip, yani kendisi dışındaki kimseleri temsil etmekten ziyade bireyselliğiyle tebarüz eden kahramanı ve bağımsız kurguyu incelemiştir. Bu iki özelliği belirgin bir şekilde yansıtan ilk roman *Zeyneb* olarak görülmüştür.⁸⁶⁴

Haddi zatında roman gelişimini tamamlayıp bir noktada duracak bir tür değildir. Bir birine benzeyen veya benzemeyen on binlerce örneğiyle sürekli bir değişim yaşamaktadır. Bu nedenle romanla ilgili kesin yargılara varmak zordur.⁸⁶⁵ Edebiyatçıları tarafından Arap romanının başlangıcı olarak *Zeyneb*'in dikkate alınması daha önce yazılanların değerini düşürmez. Bunların yazılmış olması, basılmış olması ve okunmuş olması edebiyat tarihçilerinin inkar edemeyeceği bir gerçektir. Bu romanlar ideal anlamda türünün örnekleri arasına giremeyecek de gerçek romana giden yolda köprü vazifesi görmeleri ve ara bir dönemi doldurmaları yönüyle çok önemlidir. Türünün ilk

⁸⁶⁴ Selim, *The Divided Subject*, s. 63-64.

⁸⁶⁵ Çıkla, *a.g.m.*, s. 104.

örneği sayılan edebi eserler arasında, daha sonrakiler tarafından aşilamayacak şekilde mükemmel yazılan bir eser bulunduğunu söylemek mümkün değildir.⁸⁶⁶

Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Zeydan'ın romanları sanatsal ve teknik açıdan zayıf görülmektedir. Edebi olmayan veya sanatsal yönden zayıf kalan bu tür eserleri ileride ortaya çıkacak olan edebi ürünlere hazırlık mahiyetinde değerlendirmek gerekmektedir. Okuma alışkanlığını yeni kazanan toplumlarda okuyucuya heyecan veren ve onu peşinden sürükleyen bu tür çalışmalar büyük ilgi görmüştür. Özellikle tarihî romanlar 'temel noktaları heyecana dayalı milliyetçi ihtivadan geçtikleri içindir ki her zaman ilgi çekmiştir.'⁸⁶⁷

Abdulmuhsin Tâhâ Bedr *Zeyneb*'den önce 1834-1914 yılları arasında yayınlanmış 167 roman tespit ettiğini dile getirmekte, bunlar arasında Corci Zeydan, Nikola Haddâd (ö. 1954) ve Ferah Antûn (ö. 1922)'un romanlarının diğerlerine göre daha fazla öne çıktığını söylemektedir. İlk romanı *el-Memlûku's-şârid*'i 1891'de yayınlayan Zeydan, roman telifine her iki yazardan da çok önce başlamıştır. Haddâd 1901-1950 arasında 22 sosyal melodram yazmıştır. Antûn ise 1899-1906 arasında tarihî ve felsefi konulara ağırlık verdiği 6 roman kaleme almıştır.⁸⁶⁸ Mezkur iki yazara göre onun romanları hem Arap edebiyatında hem de dünya edebiyatında daha fazla bilinmekte ve önemsenmektedir.⁸⁶⁹ Modern Mısır'ı ele alan edebiyat tarihçileri Zeydan'ın romanlarına değinmeden geçmemektedir.⁸⁷⁰

Selîm el-Büstânî'nin tarihî romanları daha önce yazılmasına rağmen Zeydan Arap edebiyatında tarihî romanın öncüsü ve babası sayılmıştır.⁸⁷¹ Çünkü ne kendisinden önce ne de kendi döneminde hiçbir yazar bu türde onun kadar sürekli olamamış ve

⁸⁶⁶ Selim, *Edebiyat*, s. 109-110.

⁸⁶⁷ Dural, *a.g.e.*, s. 59.

⁸⁶⁸ Selim, *The Novel and the Rural Imaginary in Egypt*, s. 62-63; Selim, *Edebiyat*, s. 113; H. A. R. Gibb, "Studies in Contemporary Arabic Literature: IV. Egyptian Novel", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 7, No. 1, Cambridge University Press, 1933, s. 8.

⁸⁶⁹ el-Makdîsî, *a.g.e.*, s. 515.

⁸⁷⁰ Starkey, *The Historiography of Islamic Egypt*, s. 253.

⁸⁷¹ Bedr, *a.g.e.*, s. 89-90; Ahmed Heykel, *a.g.e.*, s. 196; Zehûra, *a.g.e.*, s. 462; el-'Aşmâvî, *a.g.e.*, s. 5; Georgescu, *a.g.t.*, s. 175; Muhammed Mendûr, *Fi'l-mîzânî'l-cedîd*, Nahdatu Mısır li't-tibâ' ve'n-neşr, b.y., 2004, s. 32; Cemaleddîn eş-Şeyyâl, *et-Târîh ve'l-muerrihûn fî Mısır fi'l-karni't-tâsi'* 'aşar, Mektebetu's-sekâfeti'd-dîniyye, İskenderiye, 2000, s. 186; el-Makdîsî, *a.g.e.*, s. 515, 518; Hâlid Ziyâde, "Mi'eviyetu Corcî Zeydân", <http://www.ahram.org.eg/NewsO/290689.aspx> (19.11.2014).

roman yazmamıştır.⁸⁷² Hem Selîm el-Büstânî'den hem de kendinden önceki diğer roman yazarlarından onu farklı kılan, 'adeta romanlarının bariz bir karakteristiği haline gelen yön, onun didaktik olan ile eğlendirici olanı bir arada sunmaya' çalışması ve bu hususta daha başarılı olmasıdır.⁸⁷³ Ayrıca onun romanlarına olan yoğun ilginin sebebini yazarın çağını iyi okuyabilmesine ve muhataplarının beklentilerini anlayıp öğretmeyi başarabilmesine bağlamak mümkündür. Siyer ve fütûh gibi Arap edebiyatındaki mevcut türlerle kıyaslandığı zaman, sıradan olmasına rağmen Zeydan'ın romancılıkta yakaladığı başarının sebeplerinden birisi de romanlarının realist bir anlayışla hayatı, olayları anlatmasıdır. Philipp'e göre bu konuda daha önemli olan husus Zeydan'ın tarihsel kurguyu eğitilmiş kesimin de kabullenebileceği bir edebi tür olan tarihsel roman tarzına dönüştürmesidir. Sömürge ülkelerine dönüşen Arap coğrafyasında, kendi ait olduğu kimliğin farkına varmaya başlayan insanların tarihlerini öğrenme isteği giderek artmış ve bu tür eserlere rağbet olmuştur.⁸⁷⁴

Zeydan daha hayatta iken romanlarının, Farsça, Türkçe, Urduca, Kürtçe, Azerbaycan Türkçesi ve Malayca, Hintçe ve Tamil dili gibi dillere tercüme edilmesi yakaladığı başarının göstergelerinden birisidir. Bu dönemde Doğu dillerine yapılan tercüme fazla iken Avrupa dillerinden Fransızca ve Almancaya birer roman tercüme edilmiştir. Emîn er-Reyhânî *Fetâtu'l-Gassân*'ın İngilizceye tercüme edilmiş el yazmasını Boston'da bir yayıncıya göstermiş, yayıncı memnuniyetle kabul etmiş ve 1000 adet basmayı planlamış, fakat ekonomik engeller sebebiyle basamamıştır. Zeydan'ın, İslam tarihindeki konu ve olaylara genelde aşırılıktan uzak, olumlu ve birleştirici bir bakış açısıyla yaklaşması romanlarının İslam coğrafyasında popüler olmasını sağlasa da bu durum Avrupalı okuyucuda tam tersi bir etki göstermiş, romanları albenisiz yapmıştır. Yazar öncelikli olarak kendine Doğu ülkelerinin okuyan kesimini hedef kitle olarak seçmiştir.⁸⁷⁵

Zeydan, Batıda romancı kişiliğiyle çok fazla dikkat çekmese de yeni bir nesir üslubunun yaygınlaşmasına öncülük etmesi, bu yeni üslupla tarihî roman türünü geniş

⁸⁷² Saliba, *a.g.m.*, s. 177.

⁸⁷³ Allen, *Modern Arabic Literature*, s. 187; Bedr, *a.g.e.*, s. 102, Ahmed İbrahim Hevârî, *Nakdu'r-rivâye fi'l-edebi'l-hadîs fi Mısr*, Mektebetu'l-'ayn, b.y., ts., s. 43; Şahin, *a.g.e.*, s. 89.

⁸⁷⁴ Philipp, *a.g.t.*, s. 115.

⁸⁷⁵ Philipp, *a.g.t.*, s. 116-119.

okuyucu topluluklarıyla buluşturması ve kabul ettirmesi sebebiyle önemsenmiştir.⁸⁷⁶ Böylece klasik dönem yazarlarınca hoş karşılanmayan ve hafife alınan, ağır söz sanatlarından arındırılmış, sade ve anlaşılır bir üslupla eser telif etmenin önü açılmıştır.⁸⁷⁷

Zeydan, kaleme aldığı yirmi iki romanıyla, romanın edebi bir tür olarak Arap edebiyatında kendini kabul ettirmesinde ve gelişmesinde dikkate değer katkılar sunmuştur.⁸⁷⁸ Öyle ki Paul Starkey'e göre roman türünün Mısır edebiyatında yer bulması ve yaygınlaşması onun sayesinde olmuştur.⁸⁷⁹ Salma Jayyusi de Arap romanının başlangıcını ele alan pek çok yazar tarafından Zeydan'ın romanlarının göz ardı edildiğini, onun romanlarından bahsetmeden Arap romanını ele almanın büyük bir hata olduğunu söylemektedir.⁸⁸⁰ *The Origins of Modern Arabic Fiction* adlı eserinde Zeydan'ın bütün romanlarına ayrı ayrı değinen Matti Moosa'ya göre ise tarihî konulara yer versin veya vermesin sonraki roman yazarlarına bu türün yolunu açan Zeydan'ın romanlarıdır. Bu nedenle onun romanları Arap romanı açısından devrim niteliğindedir. Arap romanı, özelde tarihî roman gerçek anlamda onunla birlikte ürün vermeye başlamıştır.⁸⁸¹ Özellikle milliyetçilik ruhunu geliştirmek amacıyla yazılan romanlara basamak olmuş,⁸⁸² kendisinden sonrakilerin işini kolaylaştırmış, daha sonra roman türünde kaliteli eserler verilmiştir. Onun romanları ilk dönem Mısır romanları gibi sanatsal açıdan yetersiz olsa da çağdaş Mısır romanının oluşum sürecini hızlandırmıştır.⁸⁸³ Zeydan'ın bir diğer katkısı ise popüler romanın öncelikli hedefinin okuyucuyu eğlendirmek, ona hoş vakit geçirmek olduğu düşüncesini kabul ettirmiş, böylece eğlence romanı (entertainment novel) diyebileceğimiz bir türün yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır.⁸⁸⁴

⁸⁷⁶ Starkey, *Modern Arabic Literature*, s. 99.

⁸⁷⁷ Starkey, *The Historiography of Islamic Egypt*, s. 254.

⁸⁷⁸ Allen, *Modern Arabic Literature*, s. 187; Elkhadem, *a.g.m.*, s. 26-27; Serageldin, *a.g.e.*, s. 17-44; Corm, *a.g.e.*, s. 4.

⁸⁷⁹ Starkey, *Modern Arabic Literature*, s. 99.

⁸⁸⁰ Jayyusi, *a.g.e.*, s. 18.

⁸⁸¹ Matti Moosa, *The Origins of Modern Arabic Fiction*, Colorado: Lynne Reinner, 1997, s. 195, 213; Jayyusi, *a.g.e.*, s. 16-18.

⁸⁸² Ahmed Heykel, *a.g.e.*, s. 196.

⁸⁸³ Elkhadem, *a.g.m.*, s. 34; Ahmed Heykel, *a.g.e.*, s. 196.

⁸⁸⁴ al-Bataineh, *a.g.t.*, s. 112.

Romanlar geniş halk kitlelerinin beğenisini kazandığı gibi entelektüel kesim arasında da ciddi anlamda ilgi görmüştür. Filistinli şair ve yazar Fedvâ Tûkân (1917-2003), Zeydan'ın tarihî romanlarının anne ve babasında bağımlılık yaptığını, *Esîru'l-Mutemehdî*'nin güzel kahramanı Fedvâ'dan çok etkilendikleri için kendisi doğduğunda ona bu roman kahramanının adını verdiklerini belirtmektedir.⁸⁸⁵ Reşid Rıza (1865-1935), Muhammed Kürd Ali (1876-1953), Luis Şeyho (1859-1927), Muhammed Huseyn Heykel gibi entelektüeller de romanların takipçileri arasındadır.⁸⁸⁶ Zeydan'ın diğer yazılarıyla birlikte romanlarını da beğeni ile takip edenlerden biri olan Tâhâ Hüseyin⁸⁸⁷ bu romanlarla ilgili şöyle demektedir:

“Gençlik günlerimde Zeydan'ın tarihî romanlarını okumayı alışkanlık edinmiştim. Onlardan birine başladığımda eserden büyülediğim için güçlkle ilerleyebiliyordum. Bitirene kadar roman beni el-Ezher'deki derslerimden alıkoyuyordu. Bitirdikten sonra da uzun zaman aklımdan çıkmıyordu. Eleştirmenler istediğini söyleyebilir fakat şüphe götürmez bir gerçek var ki Zeydan'ın yayınladığı tarihî romanların, bu 'Nahda hareketi' içinde, bugün Arap okuyucusunun hoşlandığı roman türünü doğurması üzerinde çok önemli etkisi vardır.”⁸⁸⁸

Zeydan'ın romanlarına gösterilen büyük ilgi edebiyat alanında bir hareketlilik meydana getirmiş, kendi döneminde ve daha sonraki dönemlerde, bazı yazarları benzer tarzda romanlar yazmaya sevk etmiştir. Özellikle tarihî roman yazarlarının pek çoğu farklı konular işlese de onun sürdürmüş olduğu tarzı takip etmiştir.⁸⁸⁹ Kaymakam Nesîb Bey bu yazarlardan biridir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemini ele aldığı ve *Hafâyâ Mısır* (1901) adını verdiği romanında Zeydan'ın yöntemini aynen kullanmıştır. Eser, içinde aşk hikayesi bulunan kurgusal unsur ve tarihî unsurdan oluşmaktadır. Yazar açık bir şekilde böyle bir romanı kaleme alma sebebini okura tarih bilinci kazandırma olarak dile getirmektedir.⁸⁹⁰

⁸⁸⁵ Fedvâ Tûkân, *Rihle cebeliyye rihle sa'ba*, Dâru'ş-şurûk, Ammân, 1985, s. 13.

⁸⁸⁶ Taha Vâdî, *a.g.e.*, s. 21; Elkhadem, *a.g.m.*, s. 26; Sheehi, *Journal of Arabic Literature*, s. 90-105.

⁸⁸⁷ Tâhâ Hüseyin, *el-Eyyâm*, Mektebetu'l-İskenderiye, Kâhire, 1992, s. 297-298.

⁸⁸⁸ el-Cündî, *Corcî Zeydân*, s. 76; Thomas Philipp, *Gurgi Zaydan: His Life and Work*, Orient-Institut der Deutsche Morgenländ Gesellschaft, Beirut, 1979, s. 44; Tâhâ Hüseyin “Eseru'l-Hilâl ve münşi'ih, *el-Kitâbu'z-zehebî*, Kâhire, 1942, s. 133.

⁸⁸⁹ Hamarneh, *a.g.t.*, s. 166.

⁸⁹⁰ Bedr, *a.g.e.*, s. 112.

Mehmet Ali Paşa dönemini ele alan romancılardan birisi de Muhammed Ferîd Ebû Hadîd'dir. 1926'da yayınladığı *İbnetu'l-Memlûk* Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 1804-1807 yılları arasında Memlûk beyleriyle giriştiği mücadeleyi konu edinmektedir. Dönemin siyasi tarafları arasındaki mücadele, dönen dolaplar romanının olay örgüsüne ciddi anlamda hareketlilik katmıştır. Zeydan'ın romanlarındaki gibi *İbnetu'l-Memlûk*'te olaylar gerçek tarihî hadiseler temelinde yaşanmaktadır. Ebû Hadîd tarihî gerçeklikle fiktif gerçekliği Zeydan'a göre daha başarılı bir şekilde birleştirmiştir. Onun da hedefi öncelikli olmasa da Zeydan gibi tarihi büyük okuyucu topluluklarına aktarmak ve tarih bilinci oluşturmaktır.⁸⁹¹ Romanda olaylar tarihî bir zeminde yaşansa da Zeydan'ın romanlarında olduğu gibi tarihî olayların içinde hapsedilmiş değildir. Onun romanlarına benzerlik göstermekle birlikte onlardan daha ileri olduğu söylenebilir. *İbnetu'l-Memlûk* kendinden önceki tarihî romanların tarih öğretimi noktasındaki katı tutumundan bütünüyle kurtulmasa da kahramanların daha canlı ve hareketli olması yönüyle başarılı sayılabilir.⁸⁹² Starkey'e göre Ebû Hadîd'in romanları içerisinde en başarılısı meşhur Yemen Meliki Seyf b. Zî Yezen'in hayatını konu edinen *el-Vi'âu'l-mermerî*'dir (1951).⁸⁹³

Nikola Haddâd, Yakûb Sarrûf (ö. 1927), Ferah Antûn gibi Zeydan'ın çağdaşı olan yazarlar onun roman tekniğinden yararlanmışlardır.⁸⁹⁴ Haddâd, Zeydan gibi diyaloglar dahil oldukça sade, fasih bir Arapçayla romanlarını kaleme almıştır.⁸⁹⁵ Zeydan'ın Beyrut Amerikan Koleji'nde iken hocası olan Sarrûf, *Fetâtu Mısr* (1905), *Emîru Lübnân* (1907) ve *Fetâtu'l-Feyyûm* (1908) adlarını taşıyan tarihî romanlarıyla Zeydan'ın takipçisi olmuştur. *Emîru Lübnân* 19. yüzyılda Lübnan tarihini ele almakta özellikle 1860 yılında Hıristiyanların Dürzîler ve Müslümanlarca toplu halde öldürülmesine değinmektedir.⁸⁹⁶

Ferah Antûn, Hz. Ömer devrinde, Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethini işlediği *Uruşelîm el-cedîd*'de Zeydan'ın yöntemini kullanmış, romanın başında temas

⁸⁹¹ Starkey, *The Historiography of Islamic Egypt*, s. 255-256.

⁸⁹² Gibb, "Studies in Contemporary Arabic Literature: IV", s. 18.

⁸⁹³ Starkey, *Modern Arabic Literature*, s. 100.

⁸⁹⁴ Roger Allen, *An Introduction to Arabic Literature*, Cambridge University Press, 2000, s. 178.

⁸⁹⁵ Selim, *The Novel and the Rural Imaginary in Egypt*, s. 38.

⁸⁹⁶ Starkey, *Modern Arabic Literature*, s. 100-101.

ettiği hadiseleri açıklamış ve bir aşk hikayesi etrafında gelişen olay örgüsü içinde tarihî olayları anlatmaya çalışmıştır. Yazarın tarafsız kalamayıp Araplara karşı aşırı bir tutum sergilemesi nedeniyle roman edebiyat çevrelerinde fazla rağbet görmemiştir.⁸⁹⁷ Eğitici ve eğlendirici olmayı bir araya getirme noktasında Zeydan'dan etkilenen başka bir yazar olarak Mösyö Theobald zikredilebilir. *Zehratu'l-gâbe* (1928) isimli romanında Hıristiyanlığın propagandasını yapmış ve Müslümanları Hıristiyanlığa davet etmiştir.⁸⁹⁸

Benzer tarzda kaleme alınan romanlardan biri de *ed-Dem 'u'l-midrâr fi'l-masâib ve'l-madârr*'dir. 1898'de basılan eserin yazarının ismi açıkça zikredilmeyip R.C. rumuzu kullanılmıştır. Romanda tarihî konular yerine Hıristiyanlıkla ilgili dinî meseleler müzakere edilmiştir. Yazar, Zeydan'ın romanlarında olduğu gibi gerçekte hayali iç içe geçirerek sunmak yerine eseri iki bölüme ayırmış, ilk bölümde Hıristiyan bir ailenin başından geçen olayları anlatmış, ikinci bölümde ise ilk bölümden hareketle Hıristiyan din adamları arasında geçen dinî içerikli tartışmalara yer vermiştir.⁸⁹⁹ Hıristiyanlıkla ilgili roman yazarlarından birisi de *el-'Umrân* gazetesinin editörü Abdulmesih Antâkî Bey (1874-1923)'dir. Zeydan'ın romanlarının edebiyat dünyasına getirdiği hareketlilikten etkilenerek Hıristiyanlık tarihini ele almayı planladığı roman serisinin ilkini 1903'te yayınlamıştır.⁹⁰⁰

1906 yılında *el-Minber* gazetesinde tefrika edilen, Mahmûd Tâhir Hakkı'nın kaleme aldığı '*Azrâu Dinşavay* Zeydan'ın romanlarının aksine köylü sınıfını ele almıştır.⁹⁰¹ Fakat yazar romanını isimlendirirken Zeydan'ın *Azrâu Kureyş*'inden etkilenmiş görünmektedir. *Mecelletu'l-menâr*'ın editörü Reşîd Rızâ, *el-Hilâl*'de tefrika edilen Zeydan'ın romanlarının, derginin abone sayısını artırdığını farketmiş⁹⁰², kendisi

⁸⁹⁷ Bedr, *a.g.e.*, s. 113; Fazlıoğlu, *a.g.e.*, s. 154.

⁸⁹⁸ Bedr, *a.g.e.*, s. 114.

⁸⁹⁹ Bedr, *a.g.e.*, s. 117.

⁹⁰⁰ Philipp, *a.g.t.*, s. 116.

⁹⁰¹ Zachary Lockman, "Imagining the Working Class: Culture, Nationalism, and Class Formation in Egypt (1899-1914)", *Poetics Today (Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period II, Summer, 1994)*, Duke University Press, Vol. 15, No. 2, s. 179.

⁹⁰² Reşîd Rızâ, "el-Haccâc b. Yûsuf", *Mecelletu'l-menâr*, Kahire, 1902, V, s. 355-356.

de benzer şekilde roman yazmaya niyet etmiş, ancak bu düşüncesini gerçekleştirememiştir.⁹⁰³

Tarihî roman telifine girişen başka yazarlar da olmuştur. Bunlar Zeydan gibi çok sayıda eser veremedikleri gibi ne edebi yönden ne de tarihe olan yaklaşımları açısından onun kadar ilgi görmemiştir. Meşhur şair Ahmed Şevkî, kaleme aldığı '*Azrâu'l-Hind ev Temedduni'l-Ferâ'ine* (1897) adlı romanıyla Zeydan'ın takipçisi olmuştur. Bundan başka iki tarihî roman daha yazan Şevkî eserlerinde antik dönem Mısır'ını ele almıştır. İnanılması mümkün olmayan doğa üstü olaylar sebebiyle fiktif gerçeklik zarar görmüş, romanların inandırıcılığı kaybolmuştur. Bunlardan başka Alî el-Cârim (1881-1949), Ali Ahmed Paksîr (1910-1969) ve Necîb Mahfûz (1911-2006) gibi kimseler Zeydan sonrasında tarihî roman türünde eserler vermiştir.⁹⁰⁴ Mısır edebiyatının Nobel ödüllü roman yazarı Necîb Mahfûz kendisi üzerinde etki bırakan eserler arasında Zeydan'ın romanlarını saymakta ve onun romanlarına benzer şekilde kendi romanlarını yazmaya çalıştığını ifade etmektedir.⁹⁰⁵ Mahfûz, Mısır tarihi ile ilgili yazdığı tarihî romanlarında Zeydan'ın romanlarını kendine model alarak bir aşk hikayesi etrafında fiktif gerçeklikle tarihî gerçekliği iç içe kullanmıştır.⁹⁰⁶

Zeydan'ın romanlarının Arap edebiyatının yanında başka milletlerin edebiyatında tarihî romanın gelişmesine katkı sağladığı görülmektedir. Onun romanları Hıristiyanlara ve Sünnî Müslüman Araplara sempatik geldiği gibi Şii Müslüman kesime de sempatik gelmiştir. Bu romanlara Arap dünyası dışında da ilgi gösterilmesinin sebebini yazarın olaylara tarafsız bir yaklaşım gösterme çabasında aramak yerinde olacaktır. Yukarıda da değinildiği gibi Zeydan'ın romanları, daha hayatta iken pek çok yabancı dile çevrilmiştir. En fazla çevirinin yapıldığı dil ise Farsçadır. Yazar daha hayatta iken romanları farklı dillerde en az 25 farklı baskı görmüştür. Bunların sekiz tanesi Farsça olarak yapılmıştır.⁹⁰⁷ Bu nedenle onun çalışmalarını ırksal temele dayanan

⁹⁰³ Philipp, *a.g.t.*, s. 116.

⁹⁰⁴ Starkey, *Modern Arabic Literature*, s. 100; İbrahim Halil, *Zılâl ve asdâ' Endelusiyye fi'l-edebi'l-mu'âsir*, İttihâdu'l-küttâbi'l-'Arab, Dimeşk, 2000, s. 119-120.

⁹⁰⁵ Necîb Mahfûz, *Ene Necîb Mahfûz sîre zâtiyye*, Haz. İbrahim Abdulaziz, es-Silsiletu's-sekâfiyye li talâ'i'i Mısır, b.y., 2006, s. 55; Sheehi, *A Genealogy of Modern Arab Subjectivity*, s. 243.

⁹⁰⁶ Elliott Colla, *Conflicted Antiquities*, Duke University Press, Durham and London, 2007, s. 245.

⁹⁰⁷ Rastegar, *a.g.m.*, s. 363.

ilkel Arap milliyetçiliğinin temsilcisi konumuna indirgemek Zeydan'ın kuşağının içinde bulunduğu siyasal ve kültürel konumu anlamamak demektir.⁹⁰⁸

Pers edebiyatına tarihî romanın yeni bir tür olarak girişi Alexandre Dumas ve Zeydan'ın Romanlarının Farsçaya tercüme edilmesiyle başlamıştır.⁹⁰⁹ Zeydan'ın en az on dokuz romanı kırk üç farklı baskıyla yayınlanmıştır. İlki 1903'te yapılan çevirilerin çoğunluğu da günümüze kadar yeni baskılarla tekrar yayınlanmıştır. Tahran'da bir yayınevi 2000-2002 yılları arasında on romanı yeniden yayınlamıştır. 1955-1963 yıllarında Zeydan'ın on romanı tercüme edilerek basılmıştır. Bu sürede Alexandre Dumas'ın dokuz tercümesi, Victor Hugo'nun on dört tercümesi, Dostoyevski'nin on üç tercümesi, Tolstoy'un on tercümesi basılmıştır. Rakamlardan da anlaşılacağı üzere Zeydan'ın romanları Farsçaya çevrilen tarihî romanlar içinde Batılı yazarlarla birlikte başı çekmektedir.⁹¹⁰ Fransız ve Arap romanından etkilenen İran romanında bu iki edebiyatın temsilcileri içerisinde Alexandre Dumas ile Zeydan ilk sırayı almaktadır.⁹¹¹ Eserlerini kaleme alırken sade bir tarzı tercih eden ve üslubundaki doğallıkla okuyucuyu kendine çeken Zeydan'ın Farsçaya tercüme edilen romanları Fars dilindeki yenilikçi edebi nesrin gelişmesinde rol oynamıştır.⁹¹²

Zeydan'ın romanları okuryazarlığın ve genel kültürün artmasında pay sahibi olmuş,⁹¹³ ulusal yazılı basının büyük bir elemanı olan derginin geniş kitlelerce tanınmasında önemli katkılar sağlamıştır. Ayrıca kendinden sonra yetişen nesillerde Arap tarihini okuma ve araştırma hususunda milli bir bilincin oluşmasına hizmet etmiştir.

Zeydan'ın, çağdaşlarıyla beraber modern dünyaya uyum sağlayabilecek, benliğinin farkında, ortak Arap kimliğine aidiyet hissedilen yeni bir toplum yaratma doğrultusunda giriştikleri çabalar romanın dışında tiyatro, sinema, fotoğrafçılık gibi

⁹⁰⁸ Rastegar, *a.g.m.*, s. 366.

⁹⁰⁹ Abdelwahab Mahmud Aloob, *The Persian Social Novel from 1900 to 1941*, Basılmamış Doktora Tezi, The University of Michigan, 1988, s. 38.

⁹¹⁰ Rastegar, *a.g.m.*, s. 367-368.

⁹¹¹ Aloob, *a.g.t.*, s. 41.

⁹¹² Rastegar, *a.g.m.*, s. 373.

⁹¹³ Brennan, *a.g.e.*, s. 49; Selim, *Edebiyat*, s. 113.

sanat dallarının şekillenmesine de yön vermiştir.⁹¹⁴ Bu bağlamda Zeydan'ın bazı romanlarının *rivâyâtu'l-İslâm* serisi içinde sinemaya uyarlanmasını örnek göstermek mümkündür.⁹¹⁵

Zeydan, kaleme aldığı romanlarıyla edebiyat dünyasına hareketlilik getirmiş, elde ettiği başarıyla pek çok yazara tarihî roman yazma hususunda ilham kaynağı olmuş ve romanın edebi bir tür olarak Arap edebiyatında kendini kabul ettirmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Edebi romana giden yolda ara boşluğu doldurarak köprü vazifesi görmesinin yanında Arap edebiyatında sade, açık ve anlaşılır bir üslubun yaygınlaşmasına öncülük etmiştir. Üretken bir yazar olan Zeydan'ın etkisi hem Arap dünyasında hem de Arap dünyasının dışında kendini hissettirmiştir.

⁹¹⁴ Sheehi, *Foundations of Modern Arab Identity*, s. 194.

⁹¹⁵ Jean el-Kessân (جان الكسان), *es-Sînemâ fi'l-vatani'l-'Arabî*, el-Meclisu'l-vatanî li'sekâfe ve'l-fünûn, Kuveyt, 1982, s. 28.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN ALT YAPISI OLARAK ZEYDAN'IN ROMANLARINDA İÇERİK

Tarihî romanın kurgusunda içerik bir yazarın dikkat etmesi gereken öğelerin başında gelmektedir. Romanın, yazar tarafından verilmek istenen mesaja hizmet edebilmesi, bahsi edilen tarihî dönemi yansıtabilmesi ve kahramanların bu döneme uyumlu kimseler olarak resmedilebilmesi açısından içeriğin, romanı şekillendiren diğer unsurlarla bütünlük arz etmesi gerekmektedir.

Tarihî romanlarda içeriğin roman içerisinde taşıdığı değer yazarın ulaşmak istediği hedefe göre değişiklik gösterebilir. Tarihî gerçekler hakkında okurunu bilgilendirmekten öte sanat değeri yüksek edebi bir ürün ortaya koymayı gaye edinen ve bu uğurda tarihî verileri kullanıma hazır malzeme olarak gören yazar açısından içerik daha az önem taşıyabilir. Böyle bir yazar sanatında mükemmelliği yakalama istikametinde eserin bütünü göz önünde bulundurarak içeriğe vermesi gereken önemi istediği gibi belirleyebilir. Fakat Zeydan gibi temel hedefi tarihî gerçekleri daha fazla okuyucuya ulaştırmak ve geniş halk kitlelerinde milli bir bilinç oluşturmak amacıyla romanın imkanlarını kullanmak isteyen bir yazar açısından içeriğin, romanı meydana getiren unsurlar içerisinde en önemlisi olduğu görülmektedir.

Bu durum sadece Zeydan'a has bir özellik değildir. Yaşadığı dönemin roman anlayışı onun konuya ilişkin tavrını desteklemektedir. 19. yüzyıldan başlayıp 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar tarihî romanlarda olay örgüsü araştırma mahsulü verilerle donatılmıştır.⁹¹⁶ Bu yıllarda romancılar kimi zaman bir öğretmen, kimi zaman bir filozof, kimi zaman da yüce ahlakî değerlerden bahseden kimseler olarak okuyucunun karşısında çıkmıştır. Mezkur dönemin romanlarındaki didaktik üslup oldukça yaygın bir durum olup yazarlar, toplumsal sorunlara değinmişler, çözüm arama ve geleceğe yön verme konusunda çaba sarf etmişlerdir.⁹¹⁷ 19. yüzyılda Batı romanından yapılan

⁹¹⁶ Tekin, *Roman Sanatı*, s. 177.

⁹¹⁷ Moran, *a.g.e.*, s. 49; Tekin, *Roman Sanatı*, s. 179.

tercümelerin etkisiyle ortaya çıkan Arap romanında da doğal olarak durumun benzer olduğu görülmektedir. Eğitici ve öğretici olmayan romana bazı Arap edebiyatçıları fazla rağbet göstermemiştir⁹¹⁸ ki Zeydan da bunların başında gelmektedir.

Zeydan, romanlarında, Arap milliyetçiliğinin düşünsel alt yapısını oluşturacak şekilde tarihî meselelerle birlikte, dilin önemi, ahlâkî erdemler, bir devleti güçlü kılan ve zayıf düşüren hususlar, toplumsal birliğin temel dinamikleri, medeni bir toplumda kadının konumu gibi çeşitli mevzularda okuyucusunu bilgilendirmek istemiştir. Onun öncelikli amacı halkların çoğunlukla kendilerini din, mezhep ve cemaat mensubiyetleriyle tanımladığı Ortadoğu coğrafyasında Araplık⁹¹⁹ ideolojisine dayalı yeni bir kimlik inşa etmektir. Çünkü Zeydan'a göre Müslüman ve Hıristiyan Arapları eşit haklara sahip vatandaşlar olarak bir araya getirmek ve modern bir Arap medeniyeti kurmak ancak bu şekilde mümkündür. O, romanları vasıtasıyla ileride siyasi bir harekete dönüşecek olan milliyetçilik ideolojisine düşünsel zemin hazırlamıştır. Bunu gerçekleştirmek için romanlarında İslâm tarihinin parlak dönemleriyle birlikte değişik siyasi gurupların mücadele içinde olduğu kritik zaman dilimlerini seçmiş, Arap-İslam tarihini ve bu tarihi oluşturan şahısları insânî gerçekliğin sınırları çerçevesinde ele almıştır. Yapmış olduğu bu tercih ona muhtelif hadiseler, farklı kesimlerden şahsiyetlere değinme imkanı sağlamıştır. Romanlarında öne çıkardığı hususları şu başlıklar altında ele almak mümkündür:

1. ARAP ULUSUNUN DİNİ TEMELİ

Müslüman Dürzîler ile Hıristiyan Marunîler arasında yaşanan kanlı 1860 olaylarından bir yıl sonra dünyaya gelen Zeydan'ın hayatında bu olayların büyük etkisinin olduğu görülmektedir. Otobiyografi niteliğindeki *Müzekkîrât* isimli eserinde etraflıca bahsettiği mezkur olaylarda Zeydan, dinî bağnazlığın hangi boyutlara ulaşabileceğini görmüştür. Bu nedenle o, Hıristiyanları 1860 olaylarını unutmaya ve

⁹¹⁸ Fazlıoğlu, *a.g.e.*, s. 114.

⁹¹⁹ "On dokuzuncu yüzyılda bir topluluğu tarif etmek için Arap sözcüğu dönemin kitap ve belgelerinde nadiren görünür. Bu sözcük başlıca çöl bedevileri için ve Ortadoğu'daki tüm şehir dışında yaşayanlar için kullanılmıştır. Bu alandaki iki esas yurttaş sınıfını betimlemek üzere Müslüman ve Hıristiyan genel tabirleri kullanılmıştır." Bkz. Zeine, *a.g.e.*, s. 41-42.

Osmanlı vatandaşı olup Arapça konuşan Suriyeli ortak kimliğinde Müslüman toplumla birlikte hareket etmeye çağırın Butrus el-Bustânî'nin⁹²⁰ düşüncelerinden ilhamla Müslümanlık ve Hıristiyanlığı modern Arap ulus tasavvuruna zemin teşkil edecek şekilde bağdaştırmaya çalışmıştır.

Ayrıca Zeydan, İbrahim Yazıcı, Yakup Sarrûf, Faris Nimr ve Şahin Makaryus gibi Arap ulusuna bağımsızlık kazandırmak için ilk defa gizli bir örgüt kuran ve amaçlarına ulaşmak için Araplık ortak noktasından hareketle Müslüman Araplarla işbirliği yapan ilk Arap milliyetçileriyle yakın ilişki içinde olduğundan Müslümanların dahil olmadığı herhangi bir hareketin neticesiz kalacağını farkındadır. Bu nedenle o, Müslümanlarla Hıristiyanları evvela inanç hususunda ortak bir paydada buluşturmak istemiştir.

Zeydan, toplumsal birliktelik ve sosyal dayanışma açısından dinin ne kadar önemli olduğunun farkındadır. Sudan'da çıkan Mehdi isyanında dinin etkisini bizzat kendi gözleriyle görmüştür. Toplumların duygularını harekete geçirmede ve kontrol altında tutmadaki işlevinin farkında biri olarak Zeydan, dini toplumsal dayanışmayı oluşturan duygusal bir kimlik şeklinde tasavvur etmektedir.⁹²¹ Ona göre din ve dinî ritüeller havas üzerinde çok etkili olmasa da avam halkı ortak bir hedef etrafında birleştirmede oldukça etkilidir. Ayrıca din, toplumun sıkıntıya düştüğü, dar boğazlara girdiği zamanlarda rahatlatıcı bir fonksiyon eda ederek, emniyet sibobu işlevi görmekte, dışarıdan bir tehlikeye maruz kalındığında toplumsal dayanışmayı artırmaktadır.⁹²²

Zeydan ortak hedef gördüğü Arap *Nahda* hareketinin başarıya ulaşması için Müslim ve gayr-ı Müslim kesimler arasında devamlı uzlaşma arayışı içinde olmuş,⁹²³ tarihî roman yazımında kendisine etki eden Selîm el-Bustânî'nin yaklaşımını benimseyerek dinî bağlamda Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilişkileri tarihi

⁹²⁰ Dupont, *Gurgi Zaydan (1861-1914): Écrivain réformiste et témoin de la Renaissance arabe* (Damascus: Institut Français du Proche-Orient, 2006), s. 35. Aktaran, Leafgren, *a.g.t.*, s. 91- 92.

⁹²¹ Philipp, *a.g.t.*, s. 224.

⁹²² Ware, *a.g.t.*, s. 124, 162.

⁹²³ Panayiotis J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, Weindenfeld & Nicholson, London, 1959, s. 174.

referans göstererek yeniden şekillendirmek istemiştir.⁹²⁴ Bu hususu daha iyi anlamak için Zeydan'ın romanlarındaki Hz. Muhammed (s.a.v.) imajına, Hıristiyan kahramanların İslam'a dair düşüncelerine ve tutumlarına, kiliselerin ve Hıristiyan din adamlarının üstlendiği göreve bakmak yararlı olacaktır.

1.1. Zeydan'ın Romanlarında Hz. Muhammed İmajı

Hıristiyan Araplar içerisinde Zeydan, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'i, Araplar arasında bir birlik sağlaması nedeniyle Arapların büyük lideri olarak görenlerin başında gelmektedir. Zeydan'ın Hz. Muhammed ile ilgili çizdiği imajı anlamak için Rivâyâtü târîhi'l-İslâm'ın ilk halkası gördüğü *Fetâtu Gassân* romanına bakmak yeterli olacaktır. Burada yazar, "Sîratu sâhibi'şerî'ati'l-İslâmiyye" başlığı altında Hz. Muhammed'in hayatını ve İslâm davetinin başlangıcını Ebû Süfyân ile Bizans İmparatoru Herakl arasında geçen diyalogda Ebû Süfyân'ın ağzından aktarmıştır. Bu diyalogda Ebû Süfyân, Arapların Adnânîler ve Kahtânîler şeklinde ikiye ayrıldığından, kendisinin ve Hz. Muhammed'in nesebinin İsmail'e (a.s.), onun vasıtasıyla da İbrahim'e (a.s.) dayandığından başlayarak, Mekke'nin yönetim biçimi, Kâbe'ye gelen hacılara yönelik hizmetlerin taksimi, dedesi Abdulmuttalib'in zezem kuyusunu bulması, babası Abdullâh'ın kurban seçilmesi olayı, doğumu, sütanneye verilmesi, göğsünün yarılıp kalbinin karla yıkanması, doğmadan önce babasının, altı yaşındayken annesinin ölmesi, sekiz yaşında dedesinin ölümü üzerine amcası Ebû Tâlib'in yanında kalması, onunla bazı ticari seferlere katılması gibi hususlara değinmiştir. Bunların yanında Hz. Muhammed'in yirmi beş yaşında iken Hz. Hatice ile evlenmesi, çocukları, Kâbe'nin yeniden yapımı esnasında haceru'l-esved'in yerleştirilmesi ile ilgili anlaşmazlıkta hakem olması, vahyin başlangıcı, İslâm'a davet sırasında Kureyş'in ileri gelenleriyle yaptığı mücadele, boykot hadisesi, tebliğ için Tâif'e gitmesi, Akabe biatları, Medine'ye hicret etmesi, Bedir, Uhud, Hendek savaşları gibi konulara da yer vermiştir.⁹²⁵ Zeydan'ın vermiş olduğu bu bilgilerin genel itibariyle İslâm tarihi kaynaklarında kaydedilen malumata uygun olduğu söylenebilir. Hz. Muhammed burada iyi niyetli, temiz kalpli, zeki, güvenilir, mütevazi bir kişilik olarak çoğu zaman övücü ifadelerle

⁹²⁴ Leafgren, *a.g.t.*, s. 42.

⁹²⁵ *Fetâtu Gassân*, s. 93-103.

tasvir edilmiş, İslâm'a davet hususunda verdiği mücadele genel hatlarıyla ifade edilmiştir. Ebû Süfyân'ın ağzından anlatılan bu bölümde öncelikle Hz. Muhammed'in nesebine dikkat çekilmiş, İslam Peygamberi'nin Hz. İbrahim'in neslinden olduğu belirtilerek Hıristiyanlıkla bir bağ kurulmaya çalışılmıştır.

Zeydân'ın konuya yaklaşımını ve kendi düşüncelerini hissettirmesi bakımından önemli sayılabilecek bazı pasajlara dikkat çekmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda ilk olarak Ebû Süfyân'ın, Hz. Muhammed'in Ebû Tâlib'in yanında kaldığı dönemle ilgili şu anlatımıyla başlanabilir:

“Ebû Tâlib, ticaret yapmaya veya herhangi bir yolculuğa çıktığında Muhammed'i de yanına alırdı. (Bu yolculuklarda) kiliselere misafir olur, rahiplerle, bilginlerle oturup kalkardı. Bunlar arasında duyduğum en meşhur olay Busra yakınlarındaki Bahira kilisesine misafir olmasıdır. Bu yolculukta onunla beraber olanlardan biri bize, Rahip Bahira'nın Ebû Tâlib'e, Muhammed'in gelecekteki hayatıyla ilgili pek çok şeyden bahsettiğini, Yahudilere karşı tedbirli olmasını tavsiye ettiğini söyledi. Muhammed bir yolculuktan döndüğünde gündüz, vaktinin çoğunu Kâbe'de geçiriyor, insanlarla konuşuyor, tartışıyor, önerilerde bulunuyor, onlar da onun zekasına ve gösterdiği delillere hayran kalıyordu. Yaşının küçük olmasına rağmen zeki, güzel konuşan biriydi. Ümmî olduğu halde, amcasıyla beraber olması ve yolculuklarında farklı insanlarla tanışması sebebiyle pek çok şeyi biliyordu. Aynı zamanda samimi ve iyi niyetli biriydi. Öyle ki insanlar ona “Emîn” lakabını vermişti. Geldiğinde ‘Emîn geldi’, gittiğinde ‘Emîn gitti’ diyorlardı.”⁹²⁶

Zeydan Hz. Muhammed'in hayatından bahsederken yine Hıristiyan okuyucunun hoşuna gidecek ve İslam peygamberine yakınlık duymasını sağlayacak şekilde, Müslümanlar tarafından kaleme alınan tarihî kaynakların dışına çıkarak, Hz. Muhammed'in gençlik döneminde Hıristiyan din adamları ile yakın ilişki içinde olduğunu ileri sürmüştür.

⁹²⁶ *Fetâtu Gassân*, s. 97.

Mezkur diyalogda Ebû Süfyân, Kâbe'deki putlardan, insanların hacetmek için Kâbe'ye gelişinden, putlara kesilen kurbanlardan ve bu geleneklerin asırlara dayandığından bahsedip Hz. Muhammed'in bunları yıkmak istemesinden şikâyet edince Herakl, şaşırarak yanındaki patriğe şöyle der: "Görüyorum ki bu adam putlara ibadet etmekte olan kavminin hidayetini isteyen kişiden şikâyetçi. Eğer bu Nebi'nin gayesi bu ise ne güzel gaye!"⁹²⁷

Benzer şekilde o sırada mecliste bulunan İstanbul Patriği de Herakl'e şunu söyler: "Bu adamın doğrudan başka bir şey getirdiğini düşünmüyorum. Onlar ise onun kendilerini *Allah'ın dinine* çağırmasından şikayet ediyor."⁹²⁸

Diyalogun ilerleyen bir yerinde Ebû Süfyân Kâbe'deki putlardan, Arap kabilelerinin hacetmek için gelişinden, putlara sunulan hediyelerden, ticari canlılıktan bahsederek, "Ey Kral! Bizim çoğumuz Allâh'a inanır, bizi Allah'a daha çok yaklaştırması için putlara taparız. Biz öldükten sonra dirilmeye inanırız fakat peygamberlere iman etmeyiz" der. Bunun üzerine patriklerden birisi Ebû Süfyân'a şöyle cevap verir: "Anlıyorum ki O'na karşı çıkmanızın nedeni Kâbe yıkıldığında ve insanların geliri azaldığında ticaretinizin kesâda uğraması korkusundan başka bir şey değil. Bunlar ise uhrevi maslahatlara tercih ettiğiniz dünya menfaati."⁹²⁹

Herakl'in Ebû Süfyân ile görüşmesinin asıl amacı, Hz. Peygamber'in Herakl'e gönderdiği İslam'a davet mektubunun değerlendirilmesidir. Burada Zeydan, mektubun asıl maksadı olan Hıristiyanlığı terk edip İslam'a girme talebi üzerinde durmamış, bu vesileyle Hz. Muhammed'in özelliklerini, Hıristiyanlarla ilişkisini ve ortaya koyduğu davetin Hıristiyanlıkla ortak yanlarının bulunduğunu göstermeye çalışmıştır.⁹³⁰ İslam'ı Allah'ın dini olarak niteleyen ve Hz. Muhammed'e karşı çıkan Kureyşlilerin gerekçelerinin geçersizliğine vurgu yapan Zeydan, mezkur diyalogda verdiği mesajlarla Hıristiyanların Müslümanlara nasıl bir yaklaşım göstermesi gerektiğini izah etmeye

⁹²⁷ *Fetâtu Gassân*, s. 96.

⁹²⁸ *Fetâtu Gassân*, s. 101.

⁹²⁹ *Fetâtu Gassân*, s. 103.

⁹³⁰ Leafgren, *a.g.t.*, s. 124.

çalışmıştır. Özellikle İstanbul patriğinin, Hz. Muhammed'in Araplara getirdiğinin hak olduğunu söylemesi Hıristiyan okuyucuya üst seviyeden bir tavsiye niteliğindedir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Zeydan'ın, Hz. Muhammed ve İslâmiyet'in doğuşu konusunu Ebû Süfyân'ın bakış açısından sunması bilinçli bir tercih gibi durmaktadır. Ebû Süfyân o güne kadar Müslüman olmamıştır. Daha önemlisi Bedir savaşından sonra Hz. Muhammed'in karşısındaki düşman bloğunun lideri konumundadır. Bu anlatımı Müslüman bir karakterin bilincinden yansıtmak mümkünken Zeydan'ın, Ebu Süfyân'ı tercih etmesinde vermek istediği mesaja objektiflik kazandırmak ve gerçeklik olgusunu güçlü kılmak düşüncesinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Tarafsız bir konumda görünen Herakl ve patriklerin, Hz. Muhammed'in davetinin haklılığını tasdik eder nitelikteki değerlendirmeleri de Zeydan'ın yukarıda belirtilen tavrının tezahürüdür.

İlk diyalogda, Hz. Muhammed'in çocukluğunda, amcasıyla yaptığı yolculuklarda rahip ve bilginlerle görüştüğü belirtilmiş, özellikle Bahira ile karşılaşmasından sonra vaktinin çoğunu Kâbe'de geçirdiği, söyledikleriyle insanları kendisine hayran bıraktığı dile getirilmiştir. Muteber tarihî kaynaklarda Bahira'dan başka rahiplerle görüştüğüne, çocukluğunda veya gençliğinde insanları etkileyici konuşmalar yaptığına yönelik herhangi bir bilgi olmamasına rağmen Zeydan tarafından dile getirilen iddialar, Hz. Muhammed'in söylemlerinde Hıristiyan kaynaklardan esinlendiği intibamı uyandırmaktadır.

Ayrıca roman kahramanlarından Hıristiyan Hammâd ile Rahip Bahira'nın öğrencisi yaşlı bir rahip arasında geçen diyalog Zeydan'ın bu yaklaşımını daha belirgin hale getirmektedir. Bahira'yı arayan Hammâd'a Rahip, onun uzun zaman önce Hicaz tarafına gittiğini ve orada Yahudiler tarafından öldürüldüğünü söyler. Hicaz'a gitme sebebi olarak Bahira'nın gördüğü bir rüyada Allâh'ın (c.c.) kendisine, Arap yarımadasında yaşayan, putlara ve yıldızlara tapan İsmâil Peygamberin torunlarının hidayete ermesinde vasıta olacağını bildirmesini zikreder ve Hammâd'a Bahira'nın başka bir rüyasını anlatır. Bu rüyada Bahira şöyle demektedir:

“Rüyamda güzel görünümlü asil bir genç gördüm. Doğumu müşteri ve zühal’e yakın boğa ve Zühre burcunda idi. Anladım ki O, kendi ırkı olan İsmail soyunu Allâh’ı tanımaya hidayet edecek kişi. (Araplar) onunla güçlenecek, onunla bir araya gelecek, Danyal’ın kehanetinde işaret ettiği gibi amca çocukları İshâk’ın (a.s.) neslini yenecek ve Araplar on iki devlet kuracak.”⁹³¹

Romanın ilerleyen bölümlerinde bilgelik merkezi konumundaki Hıristiyan Nâsik (keşiş) ile Hammâd arasındaki diyalog bir öncekini tamamlar niteliktedir. Nâsik, Hammâd ve yanındakilere “Bahira’nın rüyasını duydunuz mu?” diye sorar. Hammâd “evet ben duydum” cevabını verdikten sonra yukarıdaki şekliyle anlatır. Bunun üzerine Nâsik şu cevabı verir: “İşte benim kastettiğim bu. Ayrıca beklenen kişi Arap yarımadasında ortaya çıktı, insanları Allah’a ibadete çağırdı, Mekke’yi fethetti, Kâbe’deki putları kırdı, hükümlerini Hicaz ve Yemen’e yayıldı. O, Şam ve Irak’ı fethedecek Roma ve Pers saltanatına son verecek.”⁹³²

Diyaloglara dikkat edildiğinde, Hz. Muhammed’in rahiplerle görüşmesi, sonrasında kendinde meydana gelen değişim, Bahira’nın rüyasında gördüğü genç, kendisine bu rüyada İsmail’in neslinin hidayetine vesile olacağını Allah tarafından söylenmesi, bunun üzerine Hicaz’a gitmesi gibi kurgusal olaylarla Zeydan, açık bir şekilde dile getirmese de İslâm davetinin temelinde Hıristiyan din adamlarının, daha özelde Bahira’nın etkisi olduğuna işaret etmektedir.

Romanın genel yapısına bakıldığında çoğu yerde Hz. Muhammed’in şahsiyetine ve davetine yönelik değerlendirmeler, gerek fiziki özellikleri, gerekse karakter yapısı, roman içerisinde otorite konumundaki gayr-i müslim karakterler tarafından yapılmaktadır. Yukarıda zikrettiklerimize ilave olarak Mekke’nin fethine şahitlik eden Hammâd’ın hizmetçisi Selman’ın görüşlerini de bu kategoride ele almak yararlı olacaktır. Fetih öncesi Mekke’ye gelen Selman, Kâbe’nin üstündeki ve içindeki putları, çıplak şekilde tavaf eden, tapınan insanları görünce “İslâm, bu putları yıkmaktan ve

⁹³¹ *Fetâtu Gassân*, s. 54.

⁹³² *Fetâtu Gassân*, s. 323.

insanları onlara ibadetten alıkoymaktan başka bir şey getirmemiş olsa bile bunlar ona fazilet olarak yeter” demekten kendini alamaz.⁹³³

Ordusunun önünde Hz. Muhammed’in muzaffer bir komutan olarak Mekke’ye girişi, Selman’ı etkileyen başka bir manzaradır. Hz. Muhammed, Müslümanların tekbirleri arasında, devesi üzerinde şehre girerken hizmetçisi Üsâme b. Zeyd’i arkasına bindirmiş, başı tevazu içerisinde eğik bir vaziyettedir. Bu durumu gören Selman içinden “Bu özelliklere sahip birinin muzaffer olmasında şaşılacak bir şey yok.”⁹³⁴ diye düşünür.

Mekke’nin fethinden sonra Hz. Muhammed’in yaptığı konuşmayı dinleyen Selman ve Hammâd’ın düşünceleri buraya ilave edilmelidir. Hz. Muhammed konuşmasında “Hiçbir Müslüman sebepsiz yere bir kafiri öldüremez; farklı dinden olanlar bir birine varis olamaz; iddia sahibinin delil getirmesi gerekir; yemin inkar edene düşer.” gibi genel hükümlerden bahsettikten sonra “Ey Kureyş! Allah size cahiliye kibrini ve atalarla büyüklük taslamayı yasakladı. Bütün insanlar Adem’endir, Adem ise topraktır.” der ve “Size nasıl muamele edeceğimi zannediyorsunuz?” diye sorar. Onlar “Sen soylu bir kardeş ve soylu bir kardeşin oğlusun, bize galip geldin.” şeklinde cevap verir. Bunun üzerine Hz. Muhammed onlara “ Ben size kardeşim Yusuf’un dediğini diyorum. Bugün size kınama yok. Allah sizi bağışlasın. O, merhamet edenlerin en merhametlisidir. Gidin, hepiniz özgürsünüz!” karşılığını verir. Bu konuşmaları dinleyen Selman Hammâd’a “Allah’a yemin ederim ki insanlara bunu öğreten bu Nebi’ye karşı çıkanlara şaşıyorum. Onun hükümlerinin yeryüzüne yayılıp Roma ve Pers devletini yıkacağından şüphem yok” der.⁹³⁵

Görüldüğü gibi Zeydan, özellikle Hıristiyan okuyucunun gözünde Hz. Muhammed’le ilgili sürekli hayranlık uyandırıcı hususlara değinmiş, İslam Peygamberinin kişiliğine ve icraatlarına yönelik hiçbir eleştirel tavır takınmamıştır. Romadaki olayların kurgusu, kahramanların konuşmaları, tercih edilen bakış açısı, Hz. Muhammed’le ilgili yapılan değerlendirmeler vs. onun şahsiyetini yüceltmek, davetinin

⁹³³ *Fetâtu Gassân*, s. 230.

⁹³⁴ *Fetâtu Gassân*, s. 233.

⁹³⁵ *Fetâtu Gassân*, s. 234.

haklılığını ispat etmek istikametinde kullanılmıştır. Bu doğrultuda objektiflik ve gerçekliği yakalama gayesi ile tarafsız ve bilge kahramanların bakış açıları tercih edilmiştir.

Zeydan'ın okuyucu kitlesi içerisinde Hıristiyanların da geniş bir yekun tuttuğunu unutmamak gerekmektedir. Zeydan, Hz. Peygamber'i Allah'tan vahiy alan bir peygamber olarak görmese de Hıristiyan bir keşiş olan Bahira ile görüşmesini dile getirerek onun öğretilerinin temelinde Bahira gibi Hıristiyanların bulunduğu algısını oluşturarak Hıristiyan okuyucularda, özelde Hz. Peygamber'e genelde Müslümanlara karşı inanç noktasında bir yakınlık hissi oluşturmaya çalışmaktadır. Böylece Müslümanlık ve Hıristiyanlık temelinde bir Arap birliği düşüncesine zihni hazırlık yapmaktadır.

Zeydan'ın *Fetâtu Gassân* romanında çizdiği Hz. Muhammed imajının, *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî* adlı eserinde İslam Peygamberiyle ilgili tutumuyla uyum içinde olduğu görülmektedir. Zeydan, *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî*'de anlatacağı asıl mevzulara geçmeden önce kendi ortaya attığı "Hz. Muhammed peygamberliğinin doğruluğuna inanıyor muydu?" sorusuna onun, İslam davetine, mal, şeref veya makam elde etmek amacıyla değil gerçekten peygamberliğine inandığı için başladığını ifade etmiştir.⁹³⁶

Burada konuyla doğrudan ilgisi olamamasına rağmen şu hususa da değinmek yerinde olacaktır. *Fetâtu Gassân*, Zeydan'ın romanları içerisinde en hacimli olanıdır. İki cilt halinde basılmış olup her bir cildi yaklaşık iki yüz sayfadır. Zeydan'ın eserleri kısmında da zikredildiği gibi bu roman İslâm davetinin başlaması, Peygamberinin şahsiyeti, Hz. Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde gerçekleştirilen Irak, Şam ve İran fetihleri gibi konuları ele almıştır. Romanın geniş hacmine rağmen İslâm tarihinin en önemli parçası olan Hz. Muhammed devri oldukça dar kapsamlı ve özet bir biçimde işlenmiştir. Bedir Gazvesi, Mute savaşı, Mekke'nin fethi bu dönemle ilgili müstakil başlıklar altında ele alınan konulardır. Ayrıca, yukarıda değinildiği gibi Ebû Süfyan ve Herakl arasında geçen diyalogda ve başka bazı bölümlerde Hz. Muhammed dönemi ile

⁹³⁶ *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî*, I, s. 38-40.

ilgili özet mahiyetinde bilgiler vardır. Bütün bu bölümler bir araya getirildiğinde, hacmin otuz kırk sayfayı geçmediği görülecektir. Muhammed Hüseyin Heykel, Zeydan'ı *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye* adlı eserinde Kur'ân'dan, hadisten, bu ikisinin edebi sahada meydana getirdiği değişimden ve Arap tarihindeki en önemli kişi olan Hz. Muhammed'den yeterince bahsetmediği için eleştirmiştir.⁹³⁷ Benzer tavrı Zeydan romanlarında da görmek mümkündür. Bermekîlerin çöküşü, Kerbela hadisesi, Emin ve Me'mûn, Hz. Ali ve Muâviye arasındaki hilafet çekişmesi gibi konular için Zeydan, müstakil romanlar kaleme almış hattâ *Abbâse uhtu'r-Reşîd*'de Emîn'in içki sofralarına ve eğlence meclislerine bile yaklaşık 25 sayfa ayırmıştır.⁹³⁸ Hilâl dergisi okuruna İslâm tarihini öğretme iddiasıyla roman yazmaya başlayan Zeydan'ın Hz. Muhammed dönemini bu şekilde dar kapsamlı olarak ele alması dışarıdan bakıldığında tutarlı bir davranış olarak görünmemektedir. Fakat bu durum onun asıl niyetiyle bağdaşmaktadır. Çünkü Zeydan, İslam tarihini, Arap milliyetçiliğinin kültürel altyapısını oluşturma amacıyla ele almakta ve bu doğrultuda yorumlamaktadır. İslam'ın bir din olarak ortaya çıktığı Hz. Peygamber dönemi yazarın temel hedefine hizmet etmemektedir. Ayrıca Hıristiyan bir yazar olan Zeydan'ın bu dönemle ilgili Müslüman ve Hıristiyan toplumun tepkisini çekmeden kalem oynatması kolay görünmemektedir.

1.2. Müslüman ve Hıristiyan Kahramanların Birbirlerine Yönelik Düşünceleri ve Tutumları (Müslümanlığın ve Hıristiyanlığın Tek İlahı Kulluk Ortak Paydasında Birleşmesi)

Dinî ve mezhebî taassuba karşı çıkarak farklı etnik köken ve dine mensup kimselerin eşit vatandaşlar olarak değerlendirilmesini savunan Zeydan, bu yaklaşımını romanlarına da yansıtmış, tartışma konusu olan meseleleri bir kenara bırakarak Müslüman ve Hıristiyan kahramanlarını aynı ilaha kulluk ortak paydasında buluşturmaya çalışmıştır.

Zeydan, *Armanûsatu'l-Misriyye*'de Amr b. As ile Cahiliye döneminden arkadaşı Ziyâd arasındaki diyalog vasıtasıyla ilahi kaynaklı olmaları nedeniyle teolojik açıdan İslam ile Hıristiyanlık arasında bir eşitlik ve benzerlik algısı oluşturmaya

⁹³⁷ Hüseyin Heykel, *a.g.e.*, s. 138-141.

⁹³⁸ *Abbâse uhtu'r-Reşîd*, s. 103-128.

çalışmaktadır.⁹³⁹ Amr, Cahiliye döneminden arkadaşı olan Ziyad'ın hala putperest olduğunu zannetmekte ve onun İslam'a girmesini temenni etmektedir. Ziyad, kendisinin ehli kitaptan olduğunu söyleyince Amr, onu İslam'a davetten vazgeçerek "Ehli kitabın hangisi?" diye sorar. Ziyad'ın "Hıristiyanlık." demesi üzerine Amr, "Şüphesiz ki Hıristiyanlar gerçekten ehli kitaptır, Nebî (s.a.v.) onlara iyilikle muamele etmemizi bize tavsiye etti" der. Diyalogun devamında Amr, Hz. Ömer'den naklen Hz. Peygamber'e isnat edilen "Allah benden sonra size Mısır'ın kapılarını açacak. Oradaki Kıptilere iyi davranın. Çünkü sizin onlarla bir akrabalığınız var ve siz onların haklarını korumakla yükümlüsünüz."⁹⁴⁰ rivayetini aktardıktan sonra "Allah bize rahiplere ve keşişlere iyi davranmamızı emretti" diyerek "Onların iman edenlere sevgi bakımından en yakınının da "Biz Hıristiyanlarız" diyenler olduğunu mutlaka görürsün. Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır. Onlar büyüklük de taslamazlar."⁹⁴¹ ayetini okur. Amr, Hz. Ebû Bekir'in de kendilerine kilise ve manastırları yıkmamayı ve oradaki rahiplere dokunmamayı tavsiye ettiğini belirttiikten sonra "Kıptiler rahat olsun! Onlar bizim zimmetimizde, lehimize olan şey onların lehine, aleyhimize olan da onların aleyhinedir, biz Rumlarla savaşmak için geldik." der.⁹⁴² Hz. Peygamber'in tevazuu, lüks ve gösterişten kaçınması, sahabenin ahiret arzusuyla, Allah'ın dinini yaymak ve O'nun yolunda şehit olmak için savaşması gibi diyaloglarda zikredilen pek çok özellik, romanın Hıristiyan kahramanlarından Ziyad ile Markos'u oldukça etkiler ve Ziyad "Allâh'a yemin olsun ki bu vasıflara sahip kimselerin şehirleri ve ülkeleri fethetmesinde şaşılacak bir şey yok" demekten kendini alamaz.

Zeydan, Hıristiyan Kıptiler ile Müslümanlar arasında oluşturmak istediği uzlaşma anlayışını *Armanûsatu'l-Mısriyye* romanıyla tarihî açıdan temellendirmeye çalışmaktadır. Teolojik açıdan Müslümanlığın ve Hıristiyanlığın eşit olduğu ve Allah'ın (c.c.) Kıptiler ile Araplar arasında bir birliği emrettiği algısını oluşturan Zeydan, Amr ile Ziyad arasındaki arkadaşlık epizoduyla Müslüman ve Hıristiyan Araplar için karşılıklı saygı hususunda bir model meydana getirmekte ve Hıristiyan Kıptilerin

⁹³⁹ Leafgren, *a.g.t.*, s. 111.

⁹⁴⁰ ed-Dârimî, Muhammed b. Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, Tah. Şuayip el-Arna'ût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1993, XVI, s. 69; et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-kebir*, Tah. Hamdî b. Abdulmecîd, Mektebetu İbn Teymiye, Kahire, 1994, XXIII, s. 265.

⁹⁴¹ Mâide 5/82.

⁹⁴² *Armanûsatu'l-Mısriyye*, s. 86-89.

Müslümanlara emanet olduğu intibainı uyandırmaktadır.⁹⁴³ Ayrıca Hz. Muhammed ve sahabe ile ilgili duyduklarından oldukça etkilenen Hıristiyan kahramanlar, İslam Peygamberine ve Müslümanlara yönelik takınılacak tavır konusunda özellikle Hıristiyan okuyucuya rehberlik yapmaktadır.

Romalıların baskısından gizlenen Patrik Bünyamin'in Mısır'ı fethetmeye gelen Müslüman Araplara yönelik tutumu da oldukça dikkat çekicidir. Patrik Bünyamin, Mukavkis'a yazdığı mektupta İslam'a davet ve Allah yolunda cihat etmek üzere ortaya çıkan Arapların düşmanlarını yenerek Suriye, Irak ve İran'ı ele geçirmesini Allah'ın yardımına bağlamakta ve Arapların Mısır'ı da kesinlikle ele geçireceğini ileri sürmektedir. Patrik Bünyamin, mektubunda, gördüğü bir rüyadan yola çıkarak "Anladım ki Allah, bu Arapları Rumların elinden bizi kurtarmak için gönderdi, biz onlara karşı koymaya çalışsak da bunu başaramayız. Çünkü Allah yaptıkları cihatta onlara galibiyet nasip etti. Kuşattıkları her kaleyi ele geçirdiler, hangi ordunun karşısına çıksalar onları yendiler..."⁹⁴⁴ demektedir. Zeydan, Hıristiyan Kıpti bir din adamının bakış açısından yaptığı değerlendirmelerle Mısır'ın Müslüman Araplar tarafından fethedilmesini dinî açıdan temellendirmeye çalışmaktadır. Benzer şekilde Arkadyus ile Yahya en-Nahvî arasındaki diyalogda Yahya, Roma ve Pers devletinin oluşturduğu bozuk düzeni yok etmek için Arapların Allah tarafından gönderildiğini dile getirmekte ve onların Suriye'den Rumları, Irak ve İran topraklarından Persleri çıkarmalarını buna delil göstermektedir.⁹⁴⁵

Armanûsatu'l-Mısriyye'de kimi zaman diyaloglarda Hıristiyan kahramanların konuşmaları içinde Kuran'dan bazı ayetleri zikrettiği görülmektedir. Örneğin Mukavkis, oğlu Arkadyus'un öldürüldüğünü düşünen Roma orduları başkomutanına "Sabret! Allah sabredenlerle beraberdir."⁹⁴⁶ demektedir. Yine Arkadyus, "Allahtan geldik ve ona döneceğiz."⁹⁴⁷ ayetini konuşmasının arasında kullanmıştır.⁹⁴⁸ Bu tavırla Zeydan Hıristiyanlıkla Müslümanlığın birbirine uyum sağlayan, yakın iki din olduğu imajını

⁹⁴³ Leafgren, *a.g.t.*, s. 106, 109-112; Ware, *a.g.t.*, s. 224.

⁹⁴⁴ *Armanûsatu'l-Mısriyye*, s. 36-37.

⁹⁴⁵ *Armanûsatu'l-Mısriyye*, s. 201-202.

⁹⁴⁶ Bakara 8/46.

⁹⁴⁷ Enfal 2/156.

⁹⁴⁸ *Armanûsatu'l-Mısriyye*, s. 152, 209.

vermektedir. Ayrıca bu ayetleri dile getiren Hıristiyan kahramanlar Müslüman okuyucu için daha sempatik gelmektedir.⁹⁴⁹

Fetâtu Gassân romanında Hz. Hatice'nin akrabası Hıristiyan Varaka b. Nevfel'in Hz. Muhammed'e destek olduğu vurgulanmakta, İslam ve Hıristiyanlığın ortak yönlerini öne çıkarma bağlamında kahramanlığı, cesareti, bilgisi ve güzel davranışlarıyla idealize edilen başkahraman Hıristiyan Hammâd, İslam ile Hıristiyanlık arasındaki yakınlığı göstermek için şöyle demektedir:

Aylardan beri Pers devletinin yıkılmasını bekledik. Allah Teala kulunun ateşe tapmaya devam etmesine razı olmaz. Burayı fethedenler Hıristiyan olmasa bile Allah'a ibadet etmekte, onun bir olduğunu söylemekte peygamberlere iman etmekte, İsa'yı ve Meryem'i hayırla anmaktadır. Onların galip gelmesi doğru dinin (الدين القويم) galip gelmesi demektir.⁹⁵⁰

Görüldüğü gibi Hammad, İslam'ı “doğru din” şeklinde nitelemektedir. Aynı ilaha kulluk eden Müslüman ve Hıristiyanların yakınlığını pekiştirmek için Müslümanların İsa'yı ve Meryem (a.s) i iyilikle andığını belirtmektedir. Romandaki diğer Hıristiyan kahramanlar gibi Allah'a değil de ateşe taptıkları için Mecusileri kendilerine uzak görmektedir.

Hıristiyan kahramanların ağzında (لا حول ولا قوة إلا بالله) (لأنه سبحانه وتعالى), (على الله) gibi Müslüman kültürün aşına olduğu tabirler kullanılmaktadır. Bu tabirlerle Zeydan, Hıristiyan ve Müslümanların Allah'a iman ve tevekkül hususunda benzer tavırlar sergilediğini göstermeye çalışmaktadır.

Şarl ve Abdurrahmân romanında Müslüman Arap ordusuna gönüllü rehberlik yapan Hıristiyan Sâlime, Fransa'nın yerlileri olan Gal halkının kendileri gibi Hıristiyan olan Fransızlara yardım edeceğini iddia eden Abdurrahman el-Gâfikî'ye, “dinin bu savaşta bir etkisi olmayacak” demekte ve Müslümanlarla Hıristiyanların işbirliği yapmasında dinî bir engel olmadığını gördükleri zaman yerli halkın Müslümanlar

⁹⁴⁹ Leafgren, *a.g.t.*, s. 114.

⁹⁵⁰ *Armanûsatu'l-Mısriyye*, s. 451.

⁹⁵¹ *Fetâtu Gassân*, s. 148,451.

tarafından yönetilmekten memnun olacağını ileri sürmektedir. Arap yönetiminin bölge halkına dini özgürlüğün yanında barış ve huzur ortamını temin edeceğini düşünen Sâlîme, Fransa'nın Araplar tarafından fethedilmesini kolaylaştırmak için Hıristiyan din adamlarını dolaşıp yerli halk arasında Müslümanlar aleyhine olan yanlış kanaatleri değiştirmeyi planlamaktadır. Bu amaçla ilk önce Bordo Piskoposu'na giden Salime'nin muhatap olduğu itirazların başında Müslümanların putperestlik inancına sahip olduğu iddiası gelmektedir.⁹⁵² Salime bu iddiaya uzun uzun cevap vermekte, söylenenlerin aksine İslam Peygamberi'nin puta tapmayı yasakladığını, Arabistan'da putperestlik inancını ortadan kaldırdığını, Hıristiyan inancına ve İsa Mesih'e saygı duyduğunu söylemektedir.⁹⁵³

Zeydan'ın diğer romanlarında dile getirdiği, Müslümanların Hıristiyanlar gibi Allah'a kulluk ettiği meselesi *Şarl ve Abdurrahmân*'da da vurgulanmakta, Müslümanlarla Hıristiyanların inanç yönünden birbirine yakın olduğu gösterilmeye çalışılmaktadır.

Şarl ve Abdurrahmân'da Hıristiyan Meryem ile Müslüman Hânî arasındaki aşk, Müslüman ve Hıristiyanların bir araya gelerek ortak bir amaç için mücadele edebileceğinin kanıtı durumundadır. Hıristiyan Sâlîme ile Müslüman Abdulaziz b. Musa b. Nusayr'ın kızı olan Meryem küçükken babasını kaybetmiştir. Babası, annesine ona Arapça öğretmesini ve onu Arap hükümrancılığını Lovar nehrinin ötesine taşıyan kişiyle evlendirmesini vasiyet etmiştir. Yazarın, *bizim Arap kızımız* (فتاتنا العربية) diye etnik kökenine vurgu yaptığı Meryem,⁹⁵⁴ annesi gibi Araplar tarafında yer almış, Fransızlara karşı Hânî ile birlikte savaşmıştır.

Ahmed b. Tolûn romanında da Zeydan, putperestliğe karşı olan İslam inancında Hz. İsa'ya saygının dinî bir gereklilik olduğunu vurgulamaktadır. Önceki romanlardaki gibi Hıristiyan kahramanların Kur'an ayetleriyle konuştukları görülür. Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında tartışma konusu olan teslis, Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olması gibi

⁹⁵² Ortaçağ Avrupa'sında Müslümanların putperestlik inancına sahip olduğu düşüncesi yaygındır. Geniş bilgi için bkz. Dorothee Metlitzki, *The Matter of Araby in Medieval England*, Yale University, New Haven, 1977, s. 209.

⁹⁵³ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 56-60, 132-136.

⁹⁵⁴ Leafgren, *a.g.t.*, s. 149-150.

meselelere yer verilmez. Zeydan Kur'an'a *Allah'ın kitabı*, İncil'e de Kutsal kitap şeklinde eşit ölçüde saygıyla yaklaşmaktadır. Romanın başkahramanlarından Demiana ile ilgili olarak "O, kendisini gören birine sesleniyormuş gibi dua etmeye başladı."⁹⁵⁵ denilerek meşhur Cibril hadisine⁹⁵⁶ atıf yapılmıştır. Yazar, Hıristiyan Demiana'nın dindarlığıyla İslami bir öğreti arasında ilişki kurarak iki din arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir.⁹⁵⁷

Ahmed b. Tolûn'da kiliselerin camiye çevrilmesi, bazı Kıpti Hıristiyanlara baskı yapılması gibi hususlara da yer verilmekte, fakat bunların sebebinin İslam olmadığı belirtilmektedir. Kıptilerin Patriği Mihâil'in ifadesiyle geçmiş dönemlerdeki valilerden halka baskı yapanlar olsa da bunlar istisna kabilindedir. Hıristiyanların gördüğü baskının asıl sebebi kendileridir. Kıptiler, aralarındaki çekişmeler nedeniyle birbirlerini valilere şikayet etmiş ve belayı üzerlerine çekmiştir. Haftada iki gün halkın şikayetlerini bizzat kendisi dinleyen Ahmed b. Tolûn ise Kıptilere iyi muamelede bulunmaktadır.⁹⁵⁸

Azrâu Kureyş romanındaki Esmâ karakteri, Zeydan'ın düşüncesindeki ideal Hıristiyan tiplerinden biridir. Annesi Hıristiyan, babası sahabenin büyüklerinden bir Müslüman olan Esmâ yarı Hıristiyan yarı Müslüman biri olarak Şam'daki bir tarafı cami bir tarafı kilise olan binaya benzemektedir. Esmâ, İslam ümmeti arasında çıkacak bir savaşın farklı din ve mezhebe mensup topluluklara gösterilen toleransı yok etmesinden ve zımmilerin eşit şekilde toplumda kendilerine yer bulamamasından endişe duymaktadır. Bu nedenle o, İslam ümmeti içerisinde birliği tekrar sağlayabilecek tek kişi olan Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Bu yönü itibariyle Esmâ, Hıristiyan bir arabulucudan öte İslam medeniyetinin oluşumuna giden yolda hizmet eden, bu arada en

⁹⁵⁵ *Ahmed b. Tolûn*, s. 136.

⁹⁵⁶ Cebrail'in insan suretinde gelerek Hz. Muhammed'e iman, İslam, ihsan ve kıyamet hakkında soru sorduğu ve ihsanla ilgili olarak Hz. Muhammed'in "Allah'ı görüyormuş gibi O'na kulluk etmendir. Çünkü sen O'nu görmeden de O, seni görmektedir." şeklinde cevap verdiği hadis için bkz. Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Tah. Muhammed Fuâd Abdulbakî, Dâru İhyâ'i't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts., I, s. 36.

⁹⁵⁷ Leafgren, *a.g.t.*, s. 156-158.

⁹⁵⁸ *Ahmed b. Tolûn*, s. 35,58, 167.

yüce Hıristiyanlık erdemlerini de şahsında toplamış İslam'ın cesur kadını temsil etmektedir.⁹⁵⁹

İstibdâdu'l-Memâlik romanında dağılan ailesini bir araya getirmek için Suriye şehirlerini dolaşan ve bu sırada bir kiliseye sığınan Müslüman Hasan'ın, ailesine kavuşmak için Hz. Peygamber'i vesile kılarak yaptığı duaya başrahabin “Âmîn!” diyerek iştirak etmesi⁹⁶⁰, aynı ilaha dua eden Müslüman ve Hıristiyan düşüncesini desteklemektedir.

Zeydan'ın romanlarında Müslüman ve Hıristiyan kahramanlar arasındaki ilişkiler, Arap halklarını aynı Allah'a kulluk eden kimseler olarak ortak bir noktada buluşturma, böylece Arap milli bilincini dinler üstü bir zemine oturtma çabasına hizmet edecek şekilde geliştirilmiştir.

1.3. Kiliseler ve Hıristiyan Din Adamları

Zeydan, romanlarının çoğunda, Hıristiyanlığa ait unsurları işlevsel biçimde kullanmıştır. Olayların akışı içerisinde din adamları, kilise ve manastırların etkin rol aldıkları görülmektedir. Örneğin herhangi bir yere uğrayan devlet ricalini karşılayan halkın önünde, Hıristiyan din adamları ellerinde buhurdanlıklar, tütsüler yakılmış, ilahi söyleyip, dua ederken görülür.⁹⁶¹ Örneğin Busra kuşatmasında manen destek olmak için Hıristiyan rahipler mum ve haçlarla surlara çıkarak askerlerin üzerine vaftiz suyu serpmektedir.⁹⁶²

Manastırlar, Hıristiyan olsun olmasın, başı dara düştüğünde bütün insanların sığındığı güvenli liman gibidir. Bu manastırlardaki din adamları ise kendilerine gelenler arasında hiçbir ayırım gözetmeden, herkesin her türlü derdine çare bulmaya çalışmaktadır. Manastırlar kimi zaman, yolcuların bir süre dinlenmek için uğradığı bir han, kimi zaman hasta ve yaralıların tedavi maksadıyla başvurduğu bir hastane, kimi zaman mecnun ve meczupların ikamet ettiği bir barınak, kimi zaman da dinî

⁹⁵⁹ Ware, *a.g.t.*, s. 226-227.

⁹⁶⁰ *İstibdâdu'l-Memâlik*, s. 113.

⁹⁶¹ *Fetâtu Gassân*, s. 83, 385-386.

⁹⁶² *Fetâtu Gassân*, s. 343.

vecibelerini yerine getirmek veya belli bir müddet kalıp kendini ibadete adanmak isteyenlerin geldiği bir ibadethane işlevi görür. Ayrıca canı, malı tehlikede olanların ya da zalim bir yöneticinin şerrinden kaçanların saklanmak için akıllarına gelen ilk yer manastırdır.

Memlûku 'ş-şârid'de Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Memluk emirleri için kurduğu ölüm tuzağından kurtulan ve çöle sığınan Emin Bey'in eşi Selmâ (Cemile), kocasının başına gelenleri öğrenince hizmetçisi Sa'îd ile oğlunu yanına alır, Mısır'ı terk eder ve Lübnan dağlarında bir manastıra sığınır.⁹⁶³ *İstibdâdu 'l-Memâlik*'te Müslüman olan tüccar Abdurrahmân'ın dağılan ailesinin hayatta kalmasında ve daha sonra bir araya gelmesinde manastır büyük rol oynar. Mehmet Ali el-Kebîr'in hakkında ölüm emri verdiği Abdurrahmân'ın eşi Sâlîme, Mehmet Ali'nin eşi Nefîse tarafından gizlice kurtarılır. Nefîse'nin adamları Sâlîme'yi gizlenmesi için bir manastıra getirir. Sâlîme ailesiyle bir araya gelinceye kadar bu manastırda kalır.⁹⁶⁴ *'Azrâu Kureyş*'te yolculuk sırasında bir okla yaralanan Müslüman Esmâ, tedavi için yakınlardaki bir manastıra gider.⁹⁶⁵ Benzer şekilde *Şarl ve Abdurrahmân*'da Sâlîme'nin hizmetçisi Hassân başından yaralanınca uğradıkları manastırdaki doktor bir rahip tarafından tedavi edilir.⁹⁶⁶ Aynı manastırda ailesinin maruz kaldığı felaketten dolayı aklını yitiren Dâtûs adında bir genç de barınmaktadır.⁹⁶⁷ *Gâdetu Kerbelâ*'da iki yüz on beş sayfalık romanın ilk seksen sayfası Şam yakınlarındaki Hâlid manastırı ve civarında geçen olaylardan bahsetmektedir. Hz. Ali'nin taraftarlarından Hicr b. 'Adî'nin kızı Selmâ, amca oğlu Abdurrahmân ve yardımcıları 'Âmir, Şam'a giderken dinlenmek için yol üzerindeki bu manastırda birkaç gün kalır. Onlar manastırda iken avlanmak üzere yola çıkan Halîfe Yezîd b. Mu'âviye beraberindekilerle bu manastıra uğrar ve bir süre dinlendikten sonra yoluna devam eder. Hicr'in babası 'Adî, oğlunun Mu'âviye tarafından öldürülmesinden sonra Halîfe Yezîd ölene kadar hiçbir evde kalmayacağına, saçını kesmeyeceğine ve

⁹⁶³ *Memlûku 'ş-şârid*, s. 14.

⁹⁶⁴ *İstibdâdu 'l-Memâlik*, s. 52, 54.

⁹⁶⁵ *'Azrâu Kureyş*, s. 138.

⁹⁶⁶ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 147-148.

⁹⁶⁷ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 140-141.

meyveden başka bir şey yemeyeceğine yemin ederek yıllarca bu manastırda kendini ibadete verir.⁹⁶⁸ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Yukarıda, kilise ve manastırların sosyal hayattaki işlevlerinden bazıları ile ilgili örneklere temas edilmiştir. Zeydan'ın Hıristiyanlık konusunda ele aldığı hususlar bunlarla sınırlı değildir. Romanlarda, yer yer Hıristiyanlıktaki çeşitli mezheplere, kimi zaman bunların temel özelliklerine değinildiği görülmektedir.

Ayrıca Zeydan, romanlarında, Hıristiyanlığın muhtelif kurumlarıyla ilgili çeşitli bilgiler de vermektedir. Örneğin *Fetâtu Gassân*'da Busra'nın, Hıristiyan Arap dünyasının dini merkezi olduğu, başpiskoposun burada ikamet ettiği ve diğer manastırlara piskoposların bu merkezden görevlendirildiği belirtilmektedir. Bunun yanında Irak'ta, devrin bütün ilimlerini öğreten meşhur bir Ruhban okulunun bulunduğu ifade edilmiştir.⁹⁶⁹

Romanlarda olay örgüsü içerisinde tercih edilen mekanlar arasında pek çok kilise ve manastır yer almaktadır. Bunların çoğu kurmaca olsa da bazılarının gerçek, tarihî mekanlar olduğu görülmektedir. Zeydan bu kilise ve manastırların bazısını ismen zikretmiş, bazısı hakkında ayrıntıya girmeden genel bilgiler vermiş, bazısını ise etraflıca tanıtmıştır. Kudüs'teki Kenîsetu'l-Kıyâme⁹⁷⁰ (Kutsal Kabir Kilisesi), Tûru Sînâ' Kilisesi⁹⁷¹ Şam'daki Meryem Kilisesi⁹⁷², Mary Cercis Manastırı⁹⁷³, el-Kenîsetu'l-Mu'allaka⁹⁷⁴, Nebî İlyâ Kilisesi⁹⁷⁵, Bordo'daki Kutsal Haç Kilisesi⁹⁷⁶, Şubra Kilisesi⁹⁷⁷, Babylon Kilisesi⁹⁷⁸ Antik Kâhire'deki Ebû Serce Kilisesi⁹⁷⁹ yazarın daha çok tarihi arka fon olarak kullandığı, fakat haklarında bilgi vermediği mekanlardan bazılarıdır.

⁹⁶⁸ *Gâdetu Kerbelâ*, s. 19-20, 37, 213-214.

⁹⁶⁹ *Fetâtu Gassân*, s. 49, 50.

⁹⁷⁰ *Fetâtu Gassân*, s. 83, 91, 394, 397, 405, 419.

⁹⁷¹ *Fetâtu Gassân*, s. 54.

⁹⁷² *Fetâtu Gassân*, s. 360, 364, 368, 373, 379, 382, 385.

⁹⁷³ *17 Ramadân*, s. 94; *İstibdâdu'l-Memâlik*, s. 55.

⁹⁷⁴ *17 Ramadân*, s. 93; *Azrâu Kureyş*, s. 145.

⁹⁷⁵ *İstibdâdu'l-Memâlik*, s. 123.

⁹⁷⁶ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 19.

⁹⁷⁷ *Ahmed b. Tolon*, s. 44, 57.

⁹⁷⁸ *Ahmed b. Tolon*, s. 160.

⁹⁷⁹ *Ahmed b. Tolon*, s. 84, 86.

Bunların yanında Zeydan, Busra'daki Bahira Manastırı⁹⁸⁰ Hîre'deki Büyük Hind Manastırı ve Küçük Hind Manastırı⁹⁸¹, Ebû Makâr (Macarius) Manastırı⁹⁸², Şam'daki Mâr Yuhanna el-Ma'adân Kilisesi⁹⁸³ gibi gerçek tarihî mekanları da kullanmış ve bunlara ilişkin bir takım tanıtıcı bilgiler vermiştir. Özellikle Mâr Yuhanna Kilisesi üzerinde fazlaca durmuş, binasının fiziksel özelliklerinin yanında Roma öncesine dayanan tarihi hakkında bilgi vermiştir.

Romanlarda Hıristiyanlara ait bazı ibadet, adet ve geleneklere de temas edilmiştir. Özellikle kiliselerde icra edilen ayinler, din adamlarına yapılan itiraflar olay örgüsü içerisinde dikkat çeken unsurlardır. İtiraf ayinlerinde anlatılan mahrem sırlara rahipler fazlasıyla hassasiyet göstermekte, kimi zaman bu sırlar romanda cevap bekleyen soruların çözümünü barındırmaktadır. Örneğin '*Azrâu Kureyş*'te başkahraman Esmâ, asıl babasının kim olduğunu bilen tek kişinin Mâr Yuhanna Kilisesi rahibi Markos olduğunu öğrenir ve onu aramaya koyulur. Çünkü aslen Hıristiyan Kıptîlerden olan annesi bu sırrı ölmeden önce sadece Rahip Markos'a anlatmıştır.⁹⁸⁴

Roman kahramanları arasında bir kiliseye veya mağaraya kapanarak kendini ibadete veren kimselere de rastlanmaktadır. Bunların, dileği gerçekleşinceye kadar saçını kesmeme, ot veya sebze, meyve gibi yiyeceklerden başka bir şey yememe, çıplak durma, ömür boyu konuşmama, bir hafta susup bir hafta konuşma gibi değişik adakları bulunmaktadır. Münzevi bir hayat yaşayan bu kimselere halk çok itibar etmekte, kerametlerine inanmakta ve onlardan dua almaya çalışmaktadır.⁹⁸⁵

Dileklerinin gerçekleşmesi, günahlarının bağışlanması için halkın adadıkları adaklar hem insanların ibadet hayatında hem de kilise ve manastırların yaşesinde önemli fonksiyonlar görmektedir. Görevli rahipler belirli aralıklarla civardaki beldeleri dolaşarak insanların adaklarını toplamaktadır.⁹⁸⁶

⁹⁸⁰ *Fetâtu Gassân*, s. 49-50.

⁹⁸¹ *Fetâtu Gassân*, s. 423.

⁹⁸² *Ahmed b. Tolon*, s. 111, 112.

⁹⁸³ *Fetâtu Gassân*, s. 377-378; '*Azrâu Kureyş*', s. 143, 144.

⁹⁸⁴ '*Azrâu Kureyş*', s. 144, 145.

⁹⁸⁵ *Fetâtu Gassân*, s. 311, 316.

⁹⁸⁶ *Fetâtu Gassân*, s. 133-134.

Hıristiyanlığa ait unsurların yoğun bir şekilde kullanıldığı romanlarda doğal olarak Hıristiyan teolojisindeki pek çok terim sıklıkla kullanılmıştır. İncil (أنجيل), papaz (الميتروبوليت), rahip (راهب), pisikopos (أسقف), zangoç (شماس), Patrik (بطريق), keşiş (ناسك), pisikoposluk (أسقفية), manastır (دير, صومعة), kilise (كنيسة), Arianizm (الاريسية), Nastûrîlik (نسطورية), Nastûrîler (نساطرة), Ya'kûbîlik (يعقوبية), haç (صليب), çan (ناقوس), İkon (أيقونة), Buhurdanlıklar (مباخر), vaftiz (معمودية), Hz. İsa'nın Kudüs'e girdiği gün (يوم الشعانين), kutsal ruh (الروح القدس) gibi kelimeler bunlar arasında dikkat çekenlerdir.

Romanlarını *Rivâyâtu târîhi'l-İslâm* şeklinde isimlendiren Zeydan'ın Hıristiyanlığa ait unsurlara romanlarında çokça yer vermesi ilk bakışta bir tutarsızlık intibai uyandırmaktadır. Ne var ki bu durum tam tersine, kaleme aldığı eserlerinde her fırsatta İslam tarihinde Hıristiyan Arapların rolüne vurgu yapan ve onları Arap ulusunun önemli bir parçası olarak gören Zeydan'ın bilinçli bir tercihidir. Onun romanlarında, İslam medeniyetinin kurucu unsuru olarak gördüğü Müslüman ve Hıristiyan Araplar içerisinde ilki, Müslüman kahramanlar yanında daha çok, halife, vezir, vali, emir ve komutan gibi siyasi ve askeri kişiliklerle temsil edilirken, ikincisi, Hıristiyan kahramanlarla birlikte kilise ve manastır mensuplarıyla yani dinî kişiliklerle temsil edilmektedir.

Ferdi ve toplumu motive etmedeki etkin güçlerden biri olan din unsuru ile Araplık hususunda milli bilinç veya kimlik düşüncesini kuvvetlendirmek isteyen Zeydan⁹⁸⁷, İslam Peygamberi Hz. Muhammed ve sahabeti ile ilgili çizdiği imajla Müslümanları Hıristiyanlara daha sempatik göstermeye çalıştığı gibi kiliseler ve Hıristiyan din adamları ile ilgili oluşturduğu müspet algıyla Hıristiyanları Müslümanlara daha sempatik göstermeye çalışmıştır. Onun romanlarında inanç hususunda hiçbir tartışma içerisine girmeden ve kendi dinini diğerine empoze etmeye çalışmadan karşılıklı hoşgörü ve saygı içerisinde bir arada yaşayabilen, yeri geldiğinde ortak bir amaç için mücadele eden Müslüman ve Hıristiyan kahramanlar, özellikle Arap okuyucusuna, aynı Allah'a kulluk eden insanlar olarak Araplık ortak paydasında buluşarak modern Arap medeniyetinin birlikte inşa edilebileceği mesajını vermektedir.

⁹⁸⁷ Leafgren, *a.g.t.*, s. 165.

2. ARAP ULUSUNUN ORTAK TARİHİ ve KÜLTÜRÜ

2.1. Arapların İslam Öncesi Kurduğu Medeniyetler

Giriş bölümünde de ifade edildiği gibi Arap coğrafyasında ilk önce Lübnanlı Hıristiyanlar arasında yayılan milliyetçilik düşüncesi I. Dünya savaşına kadar dil, edebiyat ve tarih üzerine inşa edilmeye çalışılmış, bu bağlamda tarih alanında yapılan çalışmalara ilgi artmıştır. Tarihî bilginin mesaj yüklü bir şekilde geniş halk kitlelerine ulaştırılması isteği, tarihî romanı gündeme getirmiştir. Romanla tekrar canlanan tarih “milli ve romantik bir duyarlık kazanarak”⁹⁸⁸ sadece bilime malzeme olmaktan kurtulmuş ve milliyetçilik düşüncesinin besleyici unsuru olmuştur.

Tarihin sanatsal anlatımını yapmak gerçek tarih yazmaya göre daha zordur. Sanatçı olayların kalbine inmeye çalışırken tarihçi olayların detaylarını rapor etmektedir. Büyük roman yazarları tarihi sadece kendi dünya tasavvurlarını yansıtmak için kullanır. Onlar tarihî karakterlerin tabiatındaki geçici ve tesadüfi olanı zorunlu ve kalıcı olandan ayırmak için uğraşır. Geçmişten devralmak istedikleri şey “kül değil ateştir.” Onlara göre mazi şimdinin inşası demektir.⁹⁸⁹ Ulus devlet sürecinde her millet arkaik geçmişini merkeze almış⁹⁹⁰ ve bu geçmişi, geleceği şekillendirmek için canlandırmaya çalışmıştır.

Firavunculuk ve Finike medeniyetini ihya etme çabalarına alternatif şekilde, Mısır ve Lübnan-Suriye kimliğini dikkate alarak⁹⁹¹, uzak mazi üzerinden bütün Araplar için ortak bir tarih düşüncesi oluşturmaya çalışan Zeydan, bunun için Arapların İslam öncesi tarihine eğilmiştir. O, Hammurabi ve Babil medeniyetini kuranların Araplar olduğunu ileri sürmüş, böylece Arapları toplumsal düzeni sağlamak için kanun çıkaran ilk millet olma konumuna yükseltmiştir.⁹⁹² Aynı şekilde Zeydan, Mısır’da bir dönem hakimiyet süren Hiksosların aslen Arap olduğunu, milattan önce XXIII. asrın başlarında

⁹⁸⁸ Arslan, *a.g.m.*, s. 384.

⁹⁸⁹ Lion Feuchtwanger, “Notes on the Historical Novel”, *Books Abroad*, Board of Regents of the University of Oklahoma University, Vol. 22, No. 4, Autumn, 1948, s. 345-347.

⁹⁹⁰ Fazlıoğlu, *a.g.e.*, s. 209.

⁹⁹¹ Philipp, *a.g.t.*, 340.

⁹⁹² Corci Zeydan, *el-‘Arab kable’l-İslâm*, s. 42-51; *Târihu’t-temedduni’l-İslâmî*, I, s. 16; Philipp, *International Journal of Middle East Studies*, 1973, s. 21.

Mısır'ı istila ettiğini, milattan önce XVIII. asrın başlarına kadar burada hüküm sürdüğünü ve Sümer-Asur medeniyetini Mısır'a taşıdığını iddia etmiştir.⁹⁹³ Bunlara ilaveten Zeydan, Kahtânî Arapların Yemen ve Hadramevt'te büyük bir medeniyet inşa ettiğini belirtmiş, öyle ki buradaki medeniyet antik Mısır medeniyetine kaynaklık etmiştir. Hicaz bölgesindeki İsmâîlî Araplar ise kabile devletleri kurmuşlar ve bunların yaptıkları savaşlar *eyyâmu'l-'Arab'*⁹⁹⁴ konu olmuştur.

İslam öncesi Arap tarihini ele alan Zeydan, bununla Asurluların, Finikelilerin ve Keldânilerin kardeşi olan Arapların medeniyete yatkın olduğunu göstermek⁹⁹⁵ ve Arapların, din bağı olmadan bir araya gelip kültür ve medeniyet alanında büyük gelişmeler kat ettiği düşüncesini ispat etmek istemektedir. Bu nedenle Zeydan, üstün bir medeniyetin temsilcisi olarak gördüğü İslam öncesi Araplara, Avustralya'daki Aborjinler, Kuzey Amerika'daki Kızılderililer gibi ilkel kabilelerde görülen totemizmi yakıştıramamış, W. Robertson Smith'in *Kindship and Marriage in Early Arabia* adlı eserindeki Araplarda totemizmin varlığına ilişkin iddiaları şiddetle reddetmiştir, Yemen'de büyük bir medeniyet kuran Arapların ilkel kabile dinlerindeki gibi cansız nesnelere tapınmasını mümkün görmemiştir.⁹⁹⁶

Zeydan'ın kaleme aldığı romanlar içerisinde İslam öncesi Arap tarihini konu edinen müstakil bir roman yoktur. Fakat *Fetâtû Gassân* romanında Emir Abdullah, Hammâd ve Busra'daki yaşlı rahip arasında geçen diyalogda kısaca Arapların İslam öncesi tarihine değinilmiştir. Diyalogda, yukarıda ifade edildiği gibi, yazara göre İslam öncesi kurulan Arap medeniyetlerinin hepsine yer verilmemiş, sadece Yemen'de kurulan devletlere temas edilmiştir. Zeydan, roman kahramanlarından Emir Abdullah'ın ağzından Arapların kökenini ve kurdukları devletleri şu şekilde aktarmaktadır:

“Ey oğlum! Sen biliyorsun ki Araplar Kahtân ve İsmail olmak üzere iki soydan gelmektedir. Kahtân'ın soyu Yemen ve civarını mamur etmiş; İsmail'in soyu ise Hicaz ve civarını mamur etmiştir. İsmail'in soyu İsmailiyye veya İsmail'den sonraki dedeleri

⁹⁹³ *el-'Arab kable'l-İslâm*, s. 56-60; Philipp, *International Journal of Middle East Studies*, s. 21.

⁹⁹⁴ Cehiliye döneminde Arapların kendi aralarında yaptıkları savaşlara verilen addır.

⁹⁹⁵ *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî*, I, s. 17.

⁹⁹⁶ *el-'Arab Kable'l-İslâm*, s. 10-15, 60-65; Philipp, *International Journal of Middle East Studies*, s. 20; Ware, *a.g.t.*, s. 175.

Adnan'a nispeten Adnâniyye şeklinde isimlendirilmiştir. Kahtânîlerden doğu ve batıya hükmeden devletler ortaya çıkmıştır. Meşhur et-Tebâbi'a, Himyer ve Sebe' devleti bunlardandır. Sebe' kiralığından, Tevrat'ın zikrettiği Sebe' Kraliçesi çıkmış ve Kral Süleyman'ı ziyaret etmiştir. Yemen, Arim selinin meydana geldiği zamana kadar insanların yaşadığı mamur bir yerdî...Bu dönemde Yemen Arapları Kahtâniyye'den Kehlân b. Sebe''nin soyundandı...Devletleri zayıflayıp, düzeni bozulup, yıkılmaya yaklaşınca Arim Seddi ihmal edildi ve fazla özen gösterilmedi. Bunun üzerine seddin yıkılması tehlikesi ortaya çıktı. İnsanlar seddin aniden yıkılmasından korktuğu için boy boy, mahalle mahalle göç etmeye başladı. Geriye kalanlardan bir kısmı seddin yıkıldığı gün boğulurken, kurtulmayı başaranlar değişik yerlere dağıldı. Bu olay altı yüz yıldan daha fazla bir zaman önce oldu...Daha önce dediğim gibi Kehlan'ın oğulları Arim selinden önce ve sonra dağıldı. Onlar pek çok boydan oluşmaktaydı. Onlardan üç tanesini söyleyeceğim. Bunlar Lahm, Ezd ve Tayy'dır. Lahm, bizim atalarımız olup Irak'a yerleşmiştir. Hîre kırılları olan el-Menâzira onlardandır. Ezd'e gelince onlar bu bölgeye (Busra) yerleşmiştir. Gassânîler ondandır. Tayy ise Necid ve Hicâz bölgesine yerleşmiştir."⁹⁹⁷

Zeydan, bu romanında Arapların uzak tarihine inmemiş, Yemen'de kurulan medeniyetler çerçevesinde konuya yaklaşmıştır. O, bununla Arapların kökenine dair okuyucuyu bilgilendirirken yukarıda değinildiği gibi İslam öncesi kurduğu devletlerle Arapların antik dönemde bile gelişmiş medeniyet toplulukları arasında yer aldığını kanıtlamaya ve onların medeniyete ne kadar yatkın olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Tarih alanında kaleme aldığı eserlerinde ve romanlarında İslam öncesi Arap tarihine özel bir önem atfeden Zeydan, bu yönü itibariyle, uzak geçmiş içerisinde bütün Araplara ulusal bir kimlik kazandırma çabası güden ilk kişidir.⁹⁹⁸ Onun bu yaklaşımı kendinden sonraki aydınları da etkilemiş, milli değerleri ortaya çıkararak Araplık bilincini güçlendirmek amacıyla İslam öncesi döneme bir ilgi başlamıştır.⁹⁹⁹ Örneğin Sâmi halklar üzerine araştırma yapan Abbas Mahmûd el-Akkâd, bu halkların Arap

⁹⁹⁷ *Fetâtû Gassân*, s. 277-279.

⁹⁹⁸ Philipp, *International Journal of Middle East Studies*, s. 22.

⁹⁹⁹ Arsel, *a.g.e.*, s. 473.

olduğunu ve Arap kültürünün Yunan ve İbrani kültüründen daha eski olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁰⁰

2.2. İslami Fetihler

İslam'ın parlak günlerini hatırlatma ve Arapların yüksek kıymet ve değerlerini ortaya koyma amacıyla tarihe yönelen Zeydan¹⁰⁰¹, Arapların gerçekleştirdiği ilk İslâmî fetihleri romanlarına konu etmekle işe başlamıştır. Her ne kadar Arap edebiyatında *fütûh* ismiyle İslami fetihleri konu edinen bir kısım geleneği ile bu hikayelerdeki kahramanların hayat hikayelerini ele alan bir siyer geleneği bulunsa da bu türler, halk tabakasına yönelik üslubu ve yerel lehçelerde nakledilmesi sebebiyle klasik edebiyatın bir türü olarak kabul edilmemiştir.¹⁰⁰² Arap edebiyatında tarihî romanın öncüsü olarak Zeydan, İslami fetihlere özel önem atfetmiş, *Fetâtu Gassân*, *Armânûsatu'l-Misriyye*, *Fethu'l-Endelus*, *Şarl ve Abdurrahmân* adlı romanlarında Müslüman Arapların gerçekleştirdiği fetihleri ele almıştır.

Fetâtu Gassân romanında Müslümanların Suriye, Irak ve İran coğrafyasında fethettiği yerler sırasıyla ele alınmıştır. Busra'nın ve Hîre'nin fethi, Rumlarla yapılan Yermuk savaşı¹⁰⁰³, arkasından Şam'ın ele geçirilmesi¹⁰⁰⁴, Kudüs kuşatması¹⁰⁰⁵, Perslerle yapılan Kâdisiye savaşı¹⁰⁰⁶ ve başkentleri Medâin'in fethi¹⁰⁰⁷ kronolojik olarak anlatılmıştır.

Armânûsatu'l-Misriyye'de Şam, Irak ve İran'ın fethini tamamlayan Müslüman ordularının Amr b. As komutasında Mısır'a yönelişleri ve burada yaptıkları fetihler işlenmiştir. Müslümanlar önce Belbes'i¹⁰⁰⁸ ardından İskenderiye'yi¹⁰⁰⁹ ele geçirmiş ve

¹⁰⁰⁰ Abbas Mahmûd el-Akkâd, *Eseru'l-'Arab fi'l-hadârati'l-Avrûbiyye*, Dâru'l-kütübi'l-Lübânî, Beyrut, 1978, s. 11-15; Muhammed Ebu'l-Ferec el-'Aşş, "el-Kavmiyyetu'l-'Arabiyyetu'l-kadîme", *el-Mecelle*, S. 47, Kahire, 1 Kasım 1960, s. 52.

¹⁰⁰¹ Mustafa Abdulganî, *el-İtticâhu'l-kavmî fi'r-rivâye*, el-Meclisu'l-vatanî li'sekâfe ve'l-fünûn, Kuveyt, 1994, s. 20.

¹⁰⁰² F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1952, s. 165; Philipp, *a.g.t.*, s. 103.

¹⁰⁰³ *Fetâtu Gassân*, s. 343-359.

¹⁰⁰⁴ *Fetâtu Gassân*, s. 367-387.

¹⁰⁰⁵ *Fetâtu Gassân*, s. 405-421.

¹⁰⁰⁶ *Fetâtu Gassân*, s. 427-431.

¹⁰⁰⁷ *Fetâtu Gassân*, s. 445-451.

¹⁰⁰⁸ *Armânûsatu'l-Misriyye*, s. 147-189.

önlerindeki büyük engelleri bertaraf etmiştir. Böylece Mısır bütünüyle fethedilerek Roma Devletinin hükümranlığından çıkarılmıştır.

Fethu'l-Endelus'te fetih öncesi Endülüs'ün durumu ve Mûsâ b. Nusayr'ın komutanlarından Târik b. Ziyâd komutasındaki on bin kişilik Müslüman ordusunun 711 yılında, Kral Rodrik komutasındaki doksan bin kişiyi mağlup edişi ele alınmıştır.¹⁰¹⁰ Bu galibiyet Endülüs şehirlerinin Müslümanlar tarafından fethine zemin hazırlamıştır.

Şarl ve Abdurrahmân romanında, duraklayan İslâmî fetihlerin 730 yılında Abdurrahmân el-Gâfikî'nin Endülüs'e emir tayin edilmesiyle tekrar başlaması konu edilmiştir. Mûsâ b. Nusayr ve oğlu Abdulazîz'in ölümünden sonra Endülüs'e atanan valilerle fetihler devam etmiş, Fransa'nın Narbonne (Erbûne), Carcassonne, Nîmes, Vienne ve Lyon şehirlerine kadar ulaşılmıştır. 726-730 yılları arasında bölgede beş vali görev yapmış, bu süre zarfında fetihler duraklamıştır.¹⁰¹¹ Abdurrahmân el-Gâfikî, Mûsâ b. Nusayr'ın bütün Avrupa'yı fethederek İstanbul üzerinden Şam'a ulaşma idealini¹⁰¹² gerçekleştirmek için harekete geçmiş, önce Endülüs içerisinde birliği sağlamış ve Fransa'nın güneybatısında bulunan Bordo şehri ile işe başlamıştır.¹⁰¹³ Müslüman ordusu Akitanya bölgesinin uç şehri olan, Loire nehri üzerindeki Tours'a (Tûr) kadar ilerlemiş, sonrasında Austurya Dükü Şarl Martel'in ordusuyla Tours ve Puvatya (Poitiers) şehirleri arasında yapılan savaşta Abdurrahmân el-Gâfikî şehit olmuş ve Müslümanlar geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁰¹⁴ Balâtu's-şüheda diye isimlendirilen bu savaşla bütün Avrupa'nın fethedilmesi hayali son bulmuştur.

Zeydan, İslâmî fetihleri ele aldığı bu romanlarında, fethedilen ülkelerin fetih öncesi sosyal siyasal ve ekonomik durumu hakkında genel bilgiler vermiştir. Bu bilgilerle ilgili ortak özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür. Fethedilen ülkelerde halk baskı ve zulüm görmekte, farklı etnik gruplara, dinlere veya mezheplere mensup

¹⁰⁰⁹ *Armânûsatu'l-Mısıriyye*, s. 207-210.

¹⁰¹⁰ *Fethu'l-Endelus*, s. 269-276.

¹⁰¹¹ İsmâil Hakkı Atçeken, "Puvatya Savaşı (Balâtu's-şühedâ) ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma", Selçuk Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi, S. 8, Konya, 1999, s. 243-263.

¹⁰¹² İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, Beyrût, 1971, s. 117; *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 14, 15.

¹⁰¹³ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 14, 15.

¹⁰¹⁴ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 279-296.

kimselere ayrımcılık yapılmaktadır.¹⁰¹⁵ Bunun yanında yöneticiler ağır vergilerle halkı mali yükümlülükler altına sokmaktadır. Huzur ve güven ortamının kaybolması nedeniyle mağdur duruma düşen insanlar başlarındaki zalim idarecilere karşı kendilerine yardım edecek kurtarıcı bir el beklemektedir. Adaletle güven duygusunun zayıflaması, ayrımcılığın artması, idarecilere yakın kimseler servet içerisinde yüzerken halkın fakirlikle boğuşuyor olması, birlik ve beraberliğin yok olmasına yol açmış, halk kendilerini savunacak askeri birliklere yeterince yardım etmemiştir. Hatta bazı kimseler adilane tavırlarıyla dikkat çeken Müslümanların idaresi altında yaşamayı kendileriyle aynı dine inanan zalim yöneticilere tercih etmiştir.¹⁰¹⁶ Kimi Hıristiyan din adamları, Allah'ın Arapları kendilerini zalim yöneticilerin elinden kurtarmak için gönderdiğini dile getirmiş ve halkı onlara karşı koymama hususunda yönlendirmiştir.¹⁰¹⁷ Fethedilen ülkelerin içinde bulunduğu bu kötü durum Müslümanların işini kolaylaştırmıştır.

Zeydan'ın romanlarında, İslami fetihleri gerçekleştirenlerin Müslüman olmalarından daha çok Arap olmalarına vurgu yapılmıştır. Örneğin *Fethu'l-Endelus*'te 'Müslümanlar' kelimesi yirmi iki defa kullanılmasında karşın 'Arap' kelimesi yüz yirmiden fazla kullanılmıştır. *Armânûsatu'l-Misriyye*'de durum farklı değildir. 'Müslümanlar' lafzı on dört kere kullanılırken 'Arap' lafzı üç yüz elliden fazla kullanılmıştır. *Fetâtu Gassân*'da yüz atmışa yüz atmış gibi dengeli bir kullanım varken, *Şarl ve Abdurrahmân*'da yüz on altı kere 'Müslümanlar', iki yüz otuz kere 'Arap' lafzının kullanıldığı görülmektedir.

Zeydan, romanlarıyla her ne kadar İslâm tarihini anlatmayı vaat etse de aslında ele aldığı konular bu tarihin bütününe kapsamamaktadır. Yukarıda da görüldüğü gibi konu edindiği fetih hareketleri, İslâm tarihinin ilk dönemlerinde Müslüman Arapların gerçekleştirdikleriyle sınırlıdır.

Zeydan, romanlarında İslami fetihleri ele alırken *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî* adlı eserindeki yaklaşımına uygun hareket etmiştir. Mezkur eserinde o, Irak ve Şam

¹⁰¹⁵ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 209-210.

¹⁰¹⁶ *Fetâtu Gassân*, s. 323, 349; *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 268; *Fethu'l-Endelus*, s. 158; *Armânûsatu'l-Misriyye*, s. 42.

¹⁰¹⁷ *Armânûsatu'l-Misriyye*, s. 37; *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 210.

bölgesindeki Hıristiyan Arapların, soy bağıını din bağıına üstün tutarak, sırf Arap oldukları için Müslümanlarla işbirliği yaptığını, özellikle Irak Araplarının, İran'ın fethinde Müslümanlarla birlikte savaştığını ve Pers ordusunun zayıf yönlerini onlara gösterdiğini ifade etmektedir. Müslümanların Pers ve Bizans devletiyle olan savaşlarında Irak ve Şam Arapları, bizzat Müslümanların safında savaşmalarının yanında kimi zaman arabuluculuk yapmış, kimi zaman onlara rehberlik etmiş, kimi zaman da düşmanla ilgili istihbarat sağlamıştır.¹⁰¹⁸ *Târîhu 't-temedduni 'l-İslâmî*'de bahsedilen Müslüman-Hıristiyan Arap işbirliği meselesi, Zeydan'ın İslami fetihleri konu edinen bütün romanlarında etkili bir şekilde vurgulanmaktadır.

Zeydan'ın İslami fetihleri konu edinen romanlarının tamamının kurgusunda Müslüman ordularıyla işbirliği yapan kadın veya erkek Hıristiyan karakterler yer almaktadır. *Fetâtu Gassân*'da Irak Araplarından Hammâd, İslam orduları komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a destek olmuş, Şam kuşatmasında Rum komutanı Toma'ya elçi olarak gitmiş, savaşın daha fazla kan dökülmeden bitmesi ve iki taraf arasında anlaşma yapılması için çaba sarf etmiş, sonunda da muvaffak olmuştur. Hammâd'ın hizmetçisi Selmân de Yermük Savaşı öncesi Bizans ordusu içine sızarak düşman ordusu ile ilgili Hâlid b. Velîd'e istihbarat sağlamıştır.¹⁰¹⁹ Hammâd ve hizmetçisi Selmân'ın İslam ordusuna olan hizmetleri Kudüs'ün ile Medâin'in fethinde de devam etmiştir.¹⁰²⁰

Fetâtu Gassân'da Gassânileri olayların merkezi haline getiren Zeydan, onları cahiliye Araplarının temsilcisi gibi değerlendirerek öncelikle cahiliye Araplarının cahil, göçebe kimseler olmadıklarını göstermek istemiştir. Zeydan için Gassâniler'in asıl önemi onların, İslami değerleri Arap yarımadasının dışına taşıyan Suriyeli, Hıristiyan Araplar olmalarından kaynaklanmaktadır. Ona göre Gassâniler, Müslümanların davasına sahip çıkan ilk Araplardır. Onlar Müslümanlarla birlikte kendileriyle aynı dini paylaşan Bizans'a karşı savaşmıştır. Bunun sebebi ise Müslümanlarla aynı etnik kökene dayanıyor olmaktan kaynaklanan ortak bir tarihi paylaşmalarıdır. Ortak kader birlikteliğinin getirdiği dayanışma dinî inanışın önüne geçerek Arap kimliği temelli bir ilişkinin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Gassâniler, İslami fetihlere sağladıkları

¹⁰¹⁸ *Târîhu 't-temedduni 'l-İslâmî*, IV, s. 40-41.

¹⁰¹⁹ *Fetâtu Gassân*, s. 371, 383, 353-354.

¹⁰²⁰ *Fetâtu Gassân*, s. 409-415.

katkılarıyla ilk dönem İslam tarihinde Hıristiyan Araplar için şerefli bir mevki edinmiştir. Bu birliktelik ayrıca Zeydan'ın Ortodoks Hıristiyanlar için biçtiği İslami değerler adına savaşı ve bu değerlerin taşıyıcılığını yapan topluluk rolünü desteklemektedir.¹⁰²¹

İslami fetihlerdeki Müslüman-Hıristiyan dayanışması *Armânûsatu'l-Mısriyye* romanında da vurgulanmaktadır. Romalıların halka yaptıkları zulüm nedeniyle Mısır valisi Mukavkıs, Müslümanların tarafını tutmuş, Amr b. As'la anlaşmış ve fethi kolaylaştırmıştır. Ayrıca Mukavkıs gibi Hıristiyan olan Yahya ve Markos adlı kahramanlar da Araplar ile Kıptiler arasında barışı sağlamak için aracılık etmiştir.¹⁰²²

Endülüs'ün fethini ele alan *Fethu'l-Endelus*'te Sebte Kontu Julyan, Arapları İspanya'ya çağırılmış, ve Târik b. Ziyâd'ın yanında İspanya Kralı Rodrik'e karşı savaşmıştır.¹⁰²³ *Şarl ve Abdurrahmân* romanında ise Müslüman Arapları tanıyan, onların İspanya'ya getirdiği huzur ve adaleti bilen Hıristiyan Salime, aynı ırktan olmamasına rağmen Arap ordusunun Fransa'yı fethetmesi için mücadele etmektedir. Çünkü o, kendisi gibi Allah'a kulluk eden bu Arapların halka adaletle hükmettiğini düşünmektedir. Bu doğrultuda Salime, öncelikli olarak Müslüman ordusu içerisindeki Arap ve Berberi unsurun bir arada kalması ve ihtilafa düşmemesi için çaba sarf etmiş; sonrasında Hıristiyan din adamlarını ziyaret ederek onlara, Müslümanların adil kimseler olduğundan, fethettikleri yerlerde halka çok iyi muamele ettiğinden, kiliselere ve din adamlarına saygı gösterdiğinden bahsetmiş, zalim Şarl ve Eudes gibi yöneticilere destek vermemeleri için onları ikna etmeye uğraşmıştır.¹⁰²⁴

İslami fetihleri konu edinen mezkur romanlarında Zeydan, Müslüman-Hıristiyan dayanışmasının yanında Hıristiyan kahramanların gözüyle Müslüman Arapların hayranlık uyandıran erdemlerine, dindarlıklarına ve kahramanlıklarına değinmekte, fethettikleri ülke halklarına hoşgörü ve adaletle muamelelerine vurgu yapmaktadır. *Fetâtu Gassân*'da Müslüman Araplarla Romalıların Mûte'de ilk karşılaşmasına tanık olan Emir Abdullah'ın bakış açısından Müslümanların İslam'ı yayma ve yüceltme

¹⁰²¹ Ware, *a.g.t.*, s. 178-179.

¹⁰²² *Armânûsatu'l-Mısriyye*, s. 48, 175, 178, 189, 190; Leafgren, *a.g.t.*, s. 102.

¹⁰²³ *Fethu'l-Endelus*, s. 170, 319, 320.

¹⁰²⁴ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 57, 135, 136, 237.

amacıyla savaştıkları, dünyevi bir menfaatin peşinde olmadıkları vurgulanmaktadır. Yine Hıristiyan bir kahraman olan Hammâd, Arapların cesur ve yiğit kimseler olduğunu, kadın erkek herkese eşit davrandığını söylerken, efendisi Hind’i bulmak için tek başına Kudüs’e giden hizmetçi kadın, kendisine yolda iken yardım eden Müslüman Arapların çok onurlu kimseler olduğuna şahitlik etmektedir. Hıristiyan bir rahip ise, Arapların fethettikleri yerlerde halka iyi davrandığını, kimseye zarar vermediğini, fakir olmalarına rağmen kendileri ve hayvanları için ihtiyaç olan su ve yiyeceğin dışında insanlardan bir şey almadığını belirtmektedir.¹⁰²⁵ Benzer şekilde Mekke’nin fethine şahit olan Hammâd ile Selmân, devesinin arkasına bindirdiği hizmetçi ile şehre giren Hz. Peygamber’in tevazusuna hayran kalmaktadır. Onun ve askerlerinin siyasi ve askeri başarılarının arkasında ahlâkî erdemlerin olduğunu düşünen Selman, bu özelliklere sahip olan bir ordunun Roma ve Pers devletinin topraklarını fethedeceğini önceden haber vermektedir.¹⁰²⁶

Fetâtu Gassân’da Bahira’nın öğrencisi olan yaşlı rahiple Hammâd ve Selmân arasında geçen diyalogda rahibin anlatımları konuya ışık tutması açısından önemlidir. Rahib Hammâd’a şöyle demektedir:

“Bana bir tüccar anlatmıştı. Ebû Bekir bu orduya (Üsâme ordusu) Medine’den çıkarken eşlik eder. Üsâme bir bineğe binmiş, Ebu Bekir ise yürüyerek ilerlemektedir. Üsâme bundan utanır; çünkü kendisi genç Ebû Bekir ise yaşlıdır. Üstelik Ebû Bekir onun amiridir. Kendisi inip onun binmesini ister. Fakat Ebû Bekir, orduyu yürüyerek uğurlamak istediği için Üsâme’nin isteğini reddeder. Bu durum, onların (Müslüman Arapların) yöneticisinin amacının riyaset değil hizmet olduğunu gösterir. Ebû Bekir orduyu uğurlamadan önce onlara ‘İhanet etmeyin, aldatmayın, aşırılığa kaçmayın, müsle (ölülerin burnunu kulağını kesmek) yapmayın. Yaşlı, çocuk, kadın hiç kimseyi öldürmeyin. Meyve veren hiçbir ağacı yakıp kesmeyin, hiçbir koyunu, ineği veya deveyi kesmeyin.’ der. Siz hiç bizim krallarımızdan böyle bir şey duydunuz mu?

¹⁰²⁵ *Fetâtu Gassân*, s. 254, 367, 431-433; Ware, *a.g.t.*, s. 223; Leafgren, *a.g.t.*, s. 127.

¹⁰²⁶ *Fetâtu Gassân*, s. 224.

Aslında Hıristiyanlığın da bize bunu emrettiğini inkar etmiyorum. Fakat bizim yöneticilerimiz dini fırlatıp attılar. İşte bu durum onlara vebal olarak geri dönecek”¹⁰²⁷

Ebu Bekir’in Üsâme ordusunu uğurlarken yaptığı tavsiyeler benzer şekilde Selim el-Bustânî’nin *el-Hüyâm fî cinâni’ş-Şâm* romanında da geçmektedir. Burada Müslüman Araplar barışsever, öldürmekten ve yok etmekten hoşlanmayan kimseler olarak tasvir edilmektedir. Zeydan da Bustânî gibi Müslümanların savaş durumunda dahi erdemlerini bozmadıklarına vurgu yapmakta, Gassânî Meliki Hâris b. Ebî Şimr’in Hz. Peygamber’in elçisini öldürmesi gibi Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında yaşanan anlaşmazlıkları kişisel, lokal hadiseler olarak minimize etmektedir.¹⁰²⁸

Armanûsatu’l-Mısriyye romanında da Mısır’ı fethetmek üzere gelen Arapların erdem ve meziyetlerine vurgu yapılmaktadır. Arapların, Allah yolunda cihat için savaştıkları, dünya malına önem vermedikleri, savaşta ölmeyi şehitlik kabul ettikleri için asla savaştan kaçmadıkları ve ölümden korkmadıkları dile getirilmiştir.¹⁰²⁹ Babylon kalesi kilisesindeki rahibeler fetihten önce Roma askerleri tarafından zorla kiliseden çıkarılırken, fetihten sonra Araplar, rahibeleri kiliselerine tekrar yerleştirmektedir. Roma zulmü sebebiyle gizlenen Patrik Bünyâmin, fetihten sonra Arapların davetiyle saklandığı yerden çıkararak özgürlüğüne kavuşmaktadır. Zeydan, bu romanda Müslüman Arapların samimiyet, hoşgörü ve cesaretleri yanında oldukça şefkatli ve merhametli olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Arap orduları komutanı Amr b. As, çadırının üzerine yuva yapan güvercinlerin yuvasını bozmamak için ordu hareket edeceği zaman çadırın sökülmemesini istemektedir. Ayrıca Amr, Mısır şehirlerini fethederken kan akmasını olabildiğince önlemeye çalışmaktadır. Müslüman Araplarla ilgili oluşturulmak istenen intibai destekler şekilde romanda Allah’a ve Araplara güvenme hususu özellikle vurgulanmaktadır.¹⁰³⁰

Fethu’l-Endelus’te diğerlerinden farklı olarak İslami fetihleri gerçekleştiren Arapların erdemlerini bir Yahudi şu şekilde dile getirmektedir:

¹⁰²⁷ *Fetâtu Gassân*, s. 326.

¹⁰²⁸ Leafgren, *a.g.t.*, s. 127-128.

¹⁰²⁹ *Armanûsatu’l-Mısriyye*, s. 178-179.

¹⁰³⁰ *Armanûsatu’l-Mısriyye*, s. 115; Leafgren, *a.g.t.*, s. 116.

“Ticaret yapmak üzere Şam ve Mısır’a yaptığım yolculuklarda pek çok insanla beraber oldum. Bu diyardan hicret ederek yaşadığımız çileden kurtulmayı başaran Yahudi kardeşlerimizi gördüm. Onlar şimdi Afrika, Şam ve Mısır’da huzur ve güven içerisinde yaşıyor. Kimse onlara dinleri hususunda müdahale etmiyor. İstedikleri zaman istedikleri şekilde ibadet ediyor, işlerini, ticaretlerini emniyet içinde kolaylıkla yapıyorlar. Bu, sadece Yahudilere has bir durum değil; her kesimden bütün halk bu şekilde. Önceden bu ülkelerdeki Yahudiler de Roma saltanatının ateşi altında her türlü azabı tadıyordu... İsmâil’in torunları yurtlarını fethetmek için geldiğinde Yahudiler onlara yardımcı oldu ve böyle davranarak iyi yaptı. Sonunda onlar, Rumların boyunduruğundan ve zulmünden kurtuldu, canları ve malları konusunda güvene erdi, vergileri hafifletildi. Şimdi huzur içinde yaşıyorlar.”¹⁰³¹

Dışarıdan bir kişinin bakış açısından yapılan bu değerlendirmelerde İsmâil’in torunları olmaları nedeniyle Yahudilerle akraba olan Arap yöneticilerin halka adaletle, hoşgörüyle muamele ettiği, değişik ırk, din ve mezhebe mensup mazlum ve mağdur halk kitlelerinin İslami fetihlerle huzur ve güven dolu, daha rahat bir hayata kavuştuğu belirtilerek ilk dönem Müslüman Araplarla ilgili oluşturulan müspet imaj güçlendirilmektedir.

Romanlarında fethedilen ülkelerin yönetici sınıfı ile Müslüman Araplar arasında muhtelif mevzularda kıyaslama yapan Zeydan bu şekilde Müslüman Araplarla ilgili çizdiği imajı daha da güçlendirmektedir. *Şarl ve Abdurrahmân*’da Abdurrahman el-Gâfikî ile bilgelik merkezi konumundaki Hıristiyan Salime arasındaki diyalogda Salime, daha önce Galler ülkesini ele geçiren Fransızlar ile Müslüman Araplar arasındaki farkı şu şekilde ortaya koymaktadır:

“Efendim! Fransız kabilelerini bu bölgeyi fethetmeye sevk eden şey hükmetme ve servet kazanma arzusuymdu. Bu yüzden kendi aralarında bile ihtilafa düştüler. Üzerinde olduğumuz Akitanya bölgesinin Dükü Eudes, Austurasya Dükü Şarl’dan çekiniyor ve onun hakimiyetinden korkuyor. Halk ise bunların ikisine de kızıyor. Çünkü halk bu ikisinin kendilerine olan muamelesinde bir hayır görmedi. Sizin de bildiğiniz

¹⁰³¹ *Fethu’l-Endelus*, s. 157-158.

gibi bunların adeti ülkeyi fethettikten sonra Arapların tersine, halk üzerinde baskı kurmak, mallarını ve servetlerini israf etmektir. Araplar ise İspanya'yı fethettiklerinde halkı bütün işlerinde özgür bıraktı ve dinlerine hiçbir şekilde müdahale etmedi."¹⁰³²

Fransızları servet ve mal düşkünü, Arapları ise hoşgörülü kimseler olarak tasvir eden Sâlime, Bordo piskoposuyla arasında geçen diyalogda da benzer şekilde Doğuda ve Batıda Müslümanların idaresine giren Hıristiyanların onların gösterdiği adalet ve hoşgörüden razı oldukları için Roma ve Pers idaresine karşı Müslümanları tercih ettiğini belirtmekte, Fransızların yerli halka çok kötü davrandığını, köle gibi onları ağır işlerde çalıştırdığını, hiçbir makam ve mevkiyi Gallilere layık görmediğini, oysa Müslümanların fethettikleri yerlerde yerli halka çok iyi davrandığını, bütün bunlara karşılık halktan cizye olarak alınan paranın Fransızların aldığı vergilerin çok altında olduğunu ifade etmektedir. Salime, amacının kan dökülmeden şehirlerin barış yoluyla Araplar tarafından fethedilmesini sağlamak olduğunu belirtip, bunun için Piskopostan diğer din adamlarını ikna ederek halkın direnç göstermesini engellemesini ister. Salime'nin söylediklerini çok makul gören Piskopos, yaptığı hayırlı iş sebebiyle onu över ve diğer Hıristiyan din adamlarına tavsiye niteliğinde mektuplar yazar.¹⁰³³

Salime'nin anlatımları bununla sınırlı değildir. Zeydan aslında bu diyaloglarda Salime'ye kendi görüşlerini söyletmektedir. O'nun İslâmî fetihlerle ilgili düşüncelerini yansıtması nedeniyle Salime'nin dilinden aktarılanlara devam etmek yerinde olacaktır. Salime konuşmasında Abdulaziz b. Mûsâ'dan sonra Arap valileri arasında halka eziyet eden bazı kimselerin çıktığını fakat Abdurrahmân el-Gâfikî'nin gayr-i müslim halka iyi davrandığını, kiliseleri ve dinleriyle ilgili onlara verdiği söze riayet ettiğini belirtmiş, rahat ve huzuru Müslümanlar vasıtasıyla bulduklarında Galliler'in onlara fetihler hususunda yardımcı olabileceklerini dile getirmiştir.¹⁰³⁴

Bu romanda Zeydan, Abdurrahman ile romanın sadece son kısımlarında görülen Şarl'ı başlık olarak kullanmakla okuyucunun yaşanan hadiseler üzerinden iki tarihî

¹⁰³² *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 56.

¹⁰³³ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 132-136.

¹⁰³⁴ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 57.

şahsiyeti mukayese etmesini sağlamaya çalışmıştır.¹⁰³⁵ İspanya'nın yerli halkından biri olan Sâlime'nin anlattıklarında görüldüğü gibi Abdurrahmân, Hıristiyanlara, özellikle din adamlarına iyi davranırken, Şarl bunun tersine zulmetmektedir. Bu durum Bordo Piskoposu gibi bazı Hıristiyanları, Arapları desteklemeye sevk etmektedir. Adaletin Müslüman yöneticiler için dini bir zorunluluk olduğu Abdurrahmân karakteri üzerinden gösterilmekte ve geçmişte elde edilen başarıların Arap liderlerin adil oluşlarından kaynaklandığı vurgulanmaktadır. Zeydan, diğer romanlarında olduğu gibi *Şarl ve Abdurrahmân*'da da geçmişteki Arap zaferlerinin yeniden yaşanmasını isteyenlere ilk dönem Arap liderlerini rol model olarak göstermektedir..

Zeydan'ın İslami fetihlerle ilgili romanlarında Arapların özellikle Hıristiyanlar açısından kurtarıcı bir fonksiyon icra ettiği görülmektedir. Bizans'a ve Sasaniler'e hizmet eden, İsâ Mesih'in durumu konusunda Grek Ortodoks Gassaniler ve Nastûrî Lahmî'ler şeklinde ihtilafa düşen Hıristiyanlar İslami fetihlerle birlikte bir ümmet, bir ulus haline gelmiştir. Mısır'a ise Yâkûbî mezhebine bağlı olup, Roma Ortodoksluğunu reddettiği için baskıya maruz kalan Kıptiler, İslam'ın gelişiyle bu baskılardan kurtulmuştur. Endelus'te de Gotların baskısına maruz kalan Arian mezhebi mensupları ve Yahudiler İslami fetihlerle huzura kavuşmuştur. Farklı din ve mezhep mensuplarının Arapların gelişiyle huzur ve güvene kavuşmasının temelinde İslam'ın "insan doğasında yer alan farklılıklara" hoşgörülü davranma düsturu bulunmaktadır. Bu durum farklı romanlarda Hıristiyan, Yahudi din adamları ve kahramanlarca defalarca tekrarlanmıştır.¹⁰³⁶

Abdurrâhmân el-Gâfikî komutasındaki ordunun Bordo'yu fethi sırasında şehrin büyük kilisesinin yağma edilmesi ve annesi Araplar tarafından öldürülen Datos adında bir yerlinin bu olay üzerine aklını yitirmesi gibi olaylar, Arap fetihleri sırasında yaşanmış olabilecek bir takım yanlışlıklara cevap vermek amacıyla gündeme getirilmiştir. Zeydan, bu epizotlardan sonra savaş durumunda bazı hataların yapılabileceğini fakat bunların kişisel olup cüzi hadiseler olduğunu, Arapların

¹⁰³⁵ Leafgren, *a.g.e.*, s. 147-148.

¹⁰³⁶ Ware, *a.g.t.*, s. 221-222.

fethettikleri ülkelerdeki genel tutumlarına gölge düşürmeyeceğini anlatmak istemektedir.

Zeydan, İslami fetihleri ele alırken tarihî hadiseleri referans kılarak kendi tasavvurundaki Arap birliği düşüncesini romanları vasıtasıyla okuyucu kitlesine daha kabul edilebilir bir formda sunmuştur. Öncelikle İslami fetihleri bütün Arapların ortak başarısı olarak değerlendirip, Hıristiyan bir Arap'ın bu müşterek tarihin bir parçası olmakla gurur duyabileceğini ve bu tarihteki İslamî içeriğin Hıristiyan Araplar açısından yadsınacak bir tarafı olmadığını göstermeye çalışmıştır. Araplık milli bilincinin temel taşı olan ortak tarihin kazanımlarıyla övünme hususunda Hıristiyan okuyucuyu yönlendirmek için Hıristiyan kahramanları aktif biçimde kullanan Zeydan, Hz. Muhammed (s.a.v.) başta olmak üzere İslam tarihindeki ilk şahsiyetleri olumlu bir şekilde yansıtarak Müslüman ve Hıristiyan okuyucuları ortak tarihin kahramanlarıyla övünür hale getirmek istemiştir.

Zeydan cahiliye Araplarının dinî farklılıkları bir kenara bırakarak Müslümanlar ve Hıristiyanlar olarak bir birliktelik tesis ettiğini ve böylece büyük işler başardığını savunmaktadır. Ona göre Cahiliye Araplarının geçmişte gösterdikleri bu başarı benzer tarihî şartlar gerçekleştiğinde yeniden tekrarlanabilir. Hıristiyan Batı şu anda da Müslüman Doğu ile bir çatışma içerisindedir. XX. yüzyılın Arapları için tarih tekerrür edebilir. Geçmişte Pers ve Roma ile yaşadıkları krizin Araplarda oluşturduğu güdü ve motivasyonun bir benzeri modern dönemdeki çatışmalarla onları tekrar bir araya getirebilir. Böylece Araplar geçmişteki ihtişamlı günlerini tekrar yaşamının yollarını birlikte araştırabilir.¹⁰³⁷

Zeydan'ın tasavvur ettiği Arap birliği (Arap kimliği) idealinin düşünsel altyapısını anlamak için *Fethu'l-Endelus* romanındaki Metropolis Obas hikayesine bakmak yararlı olacaktır. Romanın norm kahramanlarından Metropolis Obas, Kral Rodrik'in zulümlerine karşı çıktığı için onun tarafından hapse atılır. Şerefli ve onurlu bir kimse olan Obas, Arap ordusunun İspanya'ya girdiğini öğrenince kendisine yapılan

¹⁰³⁷ Ware, *a.g.t.*, s. 179.

haksızlıkları bir kenara bırakarak herkesin Rodrik'in önderliğinde birleşip, düşmana karşı savaşması gerektiğini düşünerek yanındaki arkadaşına şöyle söyler:

“Rodrik ne olursa olsun bizden biri. Biz aynı suyu yudumlamakta, aynı kitabı okumakta, aynı dili konuşmakta aynı duayı etmekte, aynı kaseden mukaddes şarabı içmekte ve aynı kilisede toplanmaktayız. Zayıflığını fırsat bilerek ona karşı bizden olmayan, aynı dini ve aynı vatani paylaşmadığımız insanlara nasıl yardım edebiliriz. Ayrıca bu zamanda Rodrik'ten intikam almak bütün İspanya'yı tehlikeye atmak demektir...Bizim hakkımızı gasp ederek onun tahta oturması, kardeşle kardeş, babayla oğul arasındaki problem gibi kendi aramızda bir sorundur. Irkı, mezhebi, vatani farklı olan bir millettten ona karşı yardım istememiz doğru olmaz...İçimizdeki kini bir tarafa bırakarak ülkenin selameti için hücum etmek üzere olan düşmana karşı birleşmemiz, birbirimize yaptığımız kötülüğü görmememiz gerekmektedir. İşte ben, önce kendimle başlıyorum ve vatan uğruna birleşmek için Rodrik'e gidiyorum.”¹⁰³⁸

Obas'ın dile getirdikleri, Butrus el-Bustânî'nin savunduğu ve XX. yüzyıl Arap siyasi tezinin ana teması haline gelecek düşüncelerdir. el-Bustânî ile benzer düşünceler taşıyan Zeydan, Obas'ın ağzından aktardıklarıyla aslında bütün Araplara seslenmektedir. Buna göre tek bir Allah'a kulluk eden insanlar olarak ortak bir inancı paylaşan Müslüman ve Hıristiyan Araplar, her ne olursa olsun, dinî ve mezhebî farklılıkları ve geçmişte kendi aralarında yaşadıkları sorunları bir kenara bırakarak tarihte olduğu gibi, yeniden bir Arap birliği teşkil ederek emperyalist Batı ile mücadele etmeli ve Arap vatanının bir parçası olan Mısır'ı işgal eden İngilizleri ülkeden çıkarmalıdır.

2.3. Köklü Geleneklere ve Erdemlere Sahip Arapların Kurduğu Şanlı İslam Medeniyeti

Çalışmalarını İslam tarihi üzerine yoğunlaştırarak bütün Arapları bir araya getiren İslâmî tecrübeye dikkat çeken Zeydan'ın Arap tarihinin İslam'ın gelişinden sonraki dönemleriyle gururlandığı bir gerçektir. O, *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî*'nin

¹⁰³⁸ *Fethu'l-Endelus*, s. 234-235.

mukaddimesine “Şüphesiz ki İslam tarihi dünya tarihinin en önemli bölümlerindedir. Çünkü o Ortaçağdaki medeni alemin tarihidir. Başka bir ifadeyle eski medeniyetin son bulup yeni medeniyetin doğduğu yeni tarih ile eski tarih arasındaki birleştirici halkadır.” cümleleriyle başlamaktadır. İslam tarihini sadece doğunun ve Arapların değil Ortaçağdaki dünyanın tarihi olarak gören Zeydan’a göre Yunan ve Pers tarihinden sonra dünya tarihinin en önemli parçasını İslam tarihi oluşturmaktadır. Bu tarihi dikkate almadan genel dünya tarihi açısından orta çağı doğru anlamak mümkün değildir.¹⁰³⁹ Zeydan, geçmişle şimdi arasında köprü görevi görmesi sebebiyle İslam medeniyetinin modern Batı medeniyetinin gelişiminde büyük rolü olduğunu düşünmekte ve Avrupalıların pek çok şeyi İslam dünyasından öğrenerek geliştirdiğini ifade etmektedir.¹⁰⁴⁰

İslam tarihine büyük önem atfeden Zeydan, bu tarihi ele alırken bütün Araplar için ortak bir gelecek kurma amacına matuf olarak ortak bir mazi düşüncesi oluşturmaya çalışmıştır. Bunu yaparken geçmişle geleceği uzlaştırmak adına İslam’ın kutsallık tarafı yerine büyük bir din olarak kültürel yanını öne çıkarmaya çalışmıştır.¹⁰⁴¹ Onun temel hedefi Hristiyan Arapları dışlamadan onları da işin bir parçası yaparak, Arapçılık ideolojisi temelinde modern bir Arap kimliği inşa etmektir.¹⁰⁴² Yukarıda değinildiği gibi İslami fetihleri ele alırken asıl amacına hizmet edecek şekilde Müslüman ve Hristiyan Arapların İran ve Bizans’a karşı birlikte savaştığını sık sık gündeme getiren Zeydan, Arap olma faktörünün dinden daha önde geldiği algısını oluşturmak ve ortak bir gelecek inşası için Müslüman-Hristiyan Arap dayanışmasına tarihî bir dayanak bulmak istemiştir.

Zeydan, yine temel hedefi çerçevesinde Müslüman ve Hristiyan Arapları Araplık ortak noktasında buluşturmak maksadıyla ilk dönem Müslümanların erdem ve faziletini Arapların bedevilik dönemindeki geleneklerine dayandırmaktadır. O, bu düşüncesini kanıtlamak üzere *Târîhu’t-temedduni’l-İslâmî*’de “Menâkıbu’l-‘Arab fi’l-câhiliyye” başlığı altında Arapların erdem ve faziletlerine değinmekte ve bunlar

¹⁰³⁹ Philipp, *a.g.t.*, s. 135. Ware, *a.g.t.*, s. 165.

¹⁰⁴⁰ Philipp, *International Journal of Middle East Studies*, s. 13.

¹⁰⁴¹ Ware, *a.g.t.*, s. 254.

¹⁰⁴² Corm, *a.g.e.*, s. 7-8.

içerisinde öne çıkanları vefa, kendisine sığınan kimseyi kendisi ve ailesinin hayatı pahasına koruma, cömertlik, iyilikseverlik, misafirperverlik, yüce gönüllülük şeklinde sıralamaktadır.¹⁰⁴³ Arap kültürüne ait yüce değerlerin Batı medeniyeti için feda edilmemesi gerektiğini düşünen Zeydan,¹⁰⁴⁴ Arapların Cahiliye döneminden tevarüs ettiği mezkur değerlere romanlarında da yer yer temas ederek Araplık hususunda bir bilinç oluşturmaya çalışmıştır.

Ahmed b. Tolûn romanında, Hulvân'da bedevi Araplardan bir aileye misafir olan ve gördüğü ilgiden çok etkilenen Demiana ile hizmetçisi Zekeriya arasında şöyle bir diyalog geçer: Zekeriya, “Ev halkına alışabildin mi?” diye sorar. Demiana, “Ben Arapların böyle bir ahlaka sahip olduğunu bilmezdim. Çünkü onların hakkında hep olumsuz şeyler duydum. Halbuki onlar oldukça cömert ve nezaket sahibi insanlarmış.” diye cevap verir. Bunun üzerine Zekeriya, “Efendim! Bir Arap’ın evine konuk olduğunda adetleri gereği seni, kendisi ve ailesi pahasına korumayı ve senin için canını feda etmeyi kendisi üzerine borç bilir. Buna onların dillerinde *hakku’l-civâr* derler. Eğer Ahmed b. Tolûn’un bütün ordusu gelse ev halkı sağ olduğu müddetçe onlar, ne seni ne de beni alabilir. Bütün aile, bizi kurtarmak için ölene kadar savaşır.” der.

Sonrasında yaşanan olaylar Zekeriya ile Demiana arasındaki konuşmanın fiilen tasdiki mahiyetindedir. Zekeriya’nın Hulvân’dan ayrılmasından sonra Becce kabilesinden bir grup şehri yağmalar ve insanları kaçırmaya başlar. Demiana’yı misafir eden Arap ailenin bütün fertleri, onu korumak için son ana kadar yağmacılarla savaşır ve bu uğurda kendi hayatlarını feda eder.¹⁰⁴⁵

Fetâtu Gassân’da Emir Abdullah’ın Hammâd ve yaşlı rahibe anlattığı olay Arapların ahde vefaya verdikleri önemi göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Hammâd’ın gerçek babası olan son Hîre meliki Nu‘mân b. Münzir, Kisra tarafından hapse atılmadan önce Bekr b. Vâil kabilesinden Hânî b. Mes‘ûd’a ailesini ve bütün malını emanet eder. Kisrâ, Nu‘mân b. Münzir’i öldürdükten sonra Hânî b. Mes‘ûd’dan kendisine emanet edilen malları ister. Hânî, Nu‘mân’ın emanetine ihanet etmemek için

¹⁰⁴³ *Târîhu’t-temedduni’l-İslâmî*, IV, s. 36-38.

¹⁰⁴⁴ *Esîru’l-Mutemehdî*, s. 26-27.

¹⁰⁴⁵ *Ahmed b. Tolûn*, s. 87, 96-98.

Kisrâ'nın isteğini reddeder. Bunun üzerine Kisrâ, Hânî'in kabilesi Bekr b. Vâil'in üzerine bir ordu gönderir. Kisrâ'nın ordusuyla Hânî'in adamları Zû kâr denilen bir mevkiye karşılaşır. Meydana gelen savaşta Kisrâ'nın ordusu büyük bir hezimet yaşar. Zû kâr hadisesi olarak meşhur olan ve Araplar arasında büyük yankı uyandıran bu savaşın sebebi ahde vefa düşüncesidir. Hânî b. Mes'ûd'un kabilesi Bekr b. Vâil, vefa erdeminden taviz vermemek için koca İran Devleti'ne başkaldırmıştır.¹⁰⁴⁶

Zeydan, diğer romanlarında da yeri geldikçe Araplarda vefanın önemine dikkat çekmiştir. *Şarl ve Abdurrahmân*'da Abdurrahman el-Gâfikî, vefalı olması sebebiyle Salime'yi överken "Vefada Arapları geçtin." diyerek Araplar içerisinde vefanın önemine vurgu yapmaktadır. *Ebû Muslim el-Horasânî*'de de Hâricî emirlerinden Dahhâk, Yemen Araplarını kötülerken ilk kusur olarak onlarda vefanın olmadığını söyleyerek söze başlar. Yine *el-Emîn ve'l-Me'mûn*'da Emevilerden üstün tutulan Hz. Ali ve oğullarının en büyük vasfı olarak onların hakkın peşinde, vefalı kimseler olmaları gösterilmektedir.¹⁰⁴⁷ *Raculu'l-ümme* olan Hz. Ali, Emevilere göre Arapları temsil etmeye daha layıktır. Çünkü İslam'ın kısa sürede geniş alanlara yayılmasında etkili olan Müslüman Araplara ait erdemler, Zeydan'a göre Emevî döneminde zayıflamıştır.¹⁰⁴⁸

Zeydan, Arapların Cahiliye'den tevarüs ettiği erdemlerin yanında romanlarında yer yer bazı Arap gelenek ve göreneklerine de temas etmektedir. Örneğin *Fetâtu Gassân* romanı Arap geleneğinde önemli bir yeri olan at yarışlarıyla başlamaktadır. Gassânî meliki Cebele b. Eyhem tarafından düzenlenen yarışlarda Arap süvarileri binicilikteki marifetlerini sergilemektedir. Bir taraftan da şairler Melik Cebele'yi ve süvarileri öven şiirler okumaktadır. Lahmî Araplarından Hammâd da bu yarışlara katılır ve bütün turlarda Gassânî süvarilerini geride bırakarak birinci olur. Hammâd'a birinciliğinden dolayı Melik Cebele'nin kızı Hind'in eliyle kıymetli bir zırh giydirilir.¹⁰⁴⁹ Zeydan'a göre Arapların binicilikte mahir olması İslami fetihlerde onları düşmanlarına karşı avantajlı bir konuma yükseltmiştir.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁶ *Fetâtu Gassân*, s. 293-297.

¹⁰⁴⁷ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 271; *Ebû Muslim el-Horasânî*, s. 109; *el-Emîn ve'l-Me'mûn*, s. 195.

¹⁰⁴⁸ Ware, a.g.t., s. 179-180.

¹⁰⁴⁹ *Fetâtu Gassân*, s. 24-30.

¹⁰⁵⁰ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 18.

Arap geleneklerini vurgulama bağlamında Zeydan'ın romanlarında kimi zaman kahramanların elbiselerine de değinilmektedir. Çünkü kılık ve kıyafet bir kültürü oluşturan temel unsurlardan biridir.¹⁰⁵¹ Örneğin *Fetâtu Gassân*'da “Gassânî emirlerinden büyük bir topluluk vardı. Bazısı sarık, bazısı kûfiye ve ‘ikâl (kufiyenin başta durması için kullanılan bağ) takmıştı.”, “Hammâd, orta boylu, siyah ve keskin gözlü birisi olup bir Arap abası giymişti. Onun başında ise ‘ikâl ile bağladığı, süslü ipekten bir kûfiye vardı.”, “Hammâd, kûfiye ve ‘ikâlini takmış, abasını giymiş olarak atına bindi, doğuya, Busra şehrine doğru yöneldi.”¹⁰⁵² gibi cümlelerle birkaç yerde Zeydan, Gassânî emirlerinin ve Hammâd'ın Arap kimliğine vurgu yapmak için giydiği elbiseleri özellikle ele almaktadır. Bu romanda olduğu gibi Zeydan'ın diğer romanlarında da kılık kıyafet, Arap kimliğinin ayırt edici unsuru olarak kullanılmaktadır. *Ahmed b. Tolûn*'da Kıpti bir Hıristiyan olan Said, başına şapka yerine bir Arap kıyafeti olan kûfiye ve ‘ikâl takmış olarak Demiana'nın karşısına çıkmaktadır. Zeydan, burada Kıpti Hıristiyanların Arap kültürüne nasıl uyum sağladığını göstermektedir.¹⁰⁵³

Arapların adet ve gelenekleri olarak Zeydan'ın romanlarında başka hususlara da değinilmektedir. Örneğin Araplar, Cahiliye döneminde ve İslam'ın ilk yıllarında savaşa çıktıklarında eşlerini ve çocuklarını da yanlarında götürürlerdi.¹⁰⁵⁴ Buna uygun olarak Mısır'ı fethetmek üzere gelen Amr b. As komutasındaki ordunun içinde askerlerin eşlerinin ve çocuklarının da yer aldığı görülmektedir.

Çadıra girerken ayakkabıların çıkarılması, kabile reisinin çadırın baş kısmına oturması misafirlerine ziyafet veren Arapların hizmetçileri olsa bile sofraya oturmayıp hizmet etmek üzere ayakta beklemesi Zeydan'ın romanlarında Arapların adetleri arasında zikredilmektedir.¹⁰⁵⁵ Bunların yanında Gâdetu Kerbelâ, bir kuşun havada kanat çırpmadan uçtuğunu gören Arapların bunu uğursuzluk sebebi saydığı, fakat Hz. Muhammed'in böyle bir hurafeyi yasakladığı ifade edilmektedir.

¹⁰⁵¹ Leafgren, *a.g.t.*, s.121.

¹⁰⁵² *Fetâtu Gassân*, s. 21, 25, 45.

¹⁰⁵³ *Ahmed b. Tolûn*, s. 21, Leafgren, *a.g.t.*, s. 122, 166.

¹⁰⁵⁴ *el-Haccâc b. Yûsuf*, s. 103.

¹⁰⁵⁵ *Armanûsatu'l-Mısriyye*, s. 85; *el-Memlûku's-şârid*, s. 63.

Zeydan, Müslüman ve Hıristiyan Araplar için ortak değer ifade eden Arap gelenek ve göreneklerine romanlarında yer vererek geçmişiyile duygusal bir bağ kuran okuyucu kitlesinde Araplık bilincinin yerleşmesini sağlamaya çalışmaktadır.

Zeydan'a göre geçmişte pek çok medeniyet kurması sebebiyle medeniyete yatkın olan, yüksek ahlâkî erdemlere ve köklü geleneklere sahip bulunan Araplar İslam medeniyetinin temel kurucu unsuru olmuştur. Bu nedenle Zeydan, İslam tarihini ele alırken Arapları merkeze alarak onların siyaset ve medeniyet alanında etkin olduğu dönemlere ağırlık vermiştir. Bu durum *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî* de olduğu gibi onun romanlarında da açıkça görülmektedir. Zeydan'ın *el-İnkılâbu'l-Osmânî* romanı dışındaki bütün tarihî romanları ağırlıklı olarak Arap coğrafyası çerçevesinde İslam tarihinin önemli gelişmelerini konu edinmektedir. Zeydan'a göre İslam medeniyeti, Arapların devlet yönetimlerinde hakim olduğu dönemlerde zirveye çıkmış, onların dışındaki unsurların iktidarı ele almasıyla gerilemeye başlamıştır.

Zeydan, Arap-İslam tarihinin ihtişamlı günlerini o dönemlerdeki büyük şehirlerin ekonomik, sosyal ve kültürel durumundan bahsederek romanlarında yansıtmaya çalışmıştır. Bu bağlamda onun romanlarında Mekke, Medine, Bağdat, Şam, Busra, Kudüs, Kahire, Fustat, Kufe, gibi Arap coğrafyasında yer alan önemli şehirler, kimi zaman tarihsel arka planlarıyla birlikte, romanların kurgusal yapısıyla ilgisi olmasa bile ele alınmıştır.

Zeydan, romanlarında ele aldığı bu şehirlerle bir taraftan Arap devletinin coğrafi çerçevesini göstermeye çalışırken diğer taraftan da Arap-İslam medeniyetinin ulaştığı seviye ile ilgili bir fikir vermek istemektedir. Örneğin *el-'Abbâse Uhtu'r-Reşîd* romanında Abbasiler döneminde Bağdat şehri ile ilgili verilen şu bilgiler Arap devletinin ulaştığı medeniyet seviyesini, ihtişam ve debdebeyi göstermek açısından önemlidir:

“Ebû Cafer el-Mansûr, ailesini ve devlet adamlarını daha iyi koruyacak bir kale yapmaya karar verdi ve daire şeklinde, Medînetu'l-Mansûr adını verdiği Bağdat'ı inşa ettirdi. Sarayını da şehrin ortasına yaptırdı ve burayı Kasru'z-zeheb olarak isimlendirdi. Emirlerin, devlet adamlarının saraylarını ve devlet dairelerini de kendi sarayının etrafına

yaptırdı. Bu sarayların arasında ise alış veriş için çarşılar vardı. el-Mansûr, şehri üç katmanlı bir surla çevirdi. Saray ve devlet dairelerini kuşatan en içteki surdan sonra bir boşluk, bu boşlukta ise kale gibi binalar ve bunları kuşatan sağlam ikinci sur vardı. İkinci surdan sonra giriş çıkışlar için bir boşluk ve bu boşluktan sonra da üçüncü bir sur vardı. Üçüncü surdan sonra ise içi su dolu bir hendek bulunmaktaydı... el-Mansûr, daha sonra Dicle nehrinin kenarına Kasru'l-huld adını verdiği bir saray daha yaptırdı. İki saray el-Mansûr'dan sonra halifelerin ikamet yeri oldu... Hârûn Reşîd döneminde Bağdat, sarayları ve bahçeleri ile mamur, halkın bolluk ve refah içinde olduğu bir şehirdi. Devlet hazinesine akan milyonlarca paranın haddi hesabı yoktu. Halife, kimine az kimine çok ihsanda bulunuyordu. İnsanlar geçimlerini sağlamak için Halife'yi veya adamlarını memnun ederek mal elde etmek amacıyla Bağdat'a akıyordu. Aralarında Arap, Farisi, Rum, Türk, Kürt, Ermeni, Hint, Çinli, Zenci, Habeşî gibi değişik ırklardan usta, tüccar, köle satıcısı, şair, şarkıcı, edebiyatçı, nahivci kimseler vardı. Bunların da kimi Müslüman kimi zımmî, kimi hür, kimi köleydi. Bunların hepsi mal satmak, methiyelerle dalkavukluk yapmak veya bahşiş kapmak niyetiyle ya Halife'nin veya devlet adamlarının saraylarının etrafında pervane oluyordu. Onlar da ziyaretçilerine oluk oluk para akıtıyor, ganimetten, cizyeden ve ziraattan gelen gelirleri ziyaretçileriyle paylaşıyordu.”¹⁰⁵⁶

Yukarıdaki paragraftan anlaşıldığı kadarıyla bir zamanların Arapları şanlı bir medeniyetin kurucuları, Arap başkentleri de dünyanın değişik yerlerinden insanların ilgi odağıdır. Zeydan, Arap devletlerinin güçlü dönemlerinde kazandığı zaferleri, fethettiği ülkeleri ve imar ettiği şehirleri romanlarında zikrederek okuyucularını mazinin altın çağlarından haberdar etmektedir. Bunlara ilaveten o, halifelerin, emirlerin devlet adamlarının ve zenginlerin saraylarında, evlerinde hizmet eden köle ve cariyelerin kökenlerine özellikle dikkat çekmektedir. Farklı dil ve ırklardan olan bu köle ve cariyelerin kimi Türk, kimi Rum, kimi Slav, kimi Farisi, kimi Ermenî, kimi Hint, kimi Berberî, kimi de başka bir ırktandır.¹⁰⁵⁷ Bashkin'in de belirttiği gibi¹⁰⁵⁸ bunların içerisinde Arap olan birine rastlamak mümkün değildir. Bu yaklaşımıyla Zeydan, Pers,

¹⁰⁵⁶ *el'Abbâse Uhtu'r-Reşîd*, s. 13-15.

¹⁰⁵⁷ *el'Abbâse Uhtu'r-Reşîd*, s. 51-54.

¹⁰⁵⁸ Bashkin, *a.g.e.*, s. 308.

Türk, Slav, Hint, Rum gibi değişik ırklara yakıştırdığı köleliği Araplara yakıştıramamaktadır. O, Arapların ihtişamlı devirlerinde farklı dil ve ırktan olan bu insanların Arap devletlerinde köle ve cariye statüsünde hizmet ettiğini göstererek başta İngiliz sömürgesi durumunda olan Mısırlılar olmak üzere bütün Araplarda geçmişin şanlı günlerine dönme hususunda bir heyecan oluşturmaya çalışmaktadır.

2.4. Şanlı Mazinin İbretlik Sorunları

Tarihi ibretlik hadiselerle dolu bir hazine olarak gören Zeydan, diğer eserlerine göre bilimsel açıdan daha ileri seviyede kabul edilen *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî* ve *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye'* de bile konuları ele alırken okuyucunun tarihe ibret nazarıyla bakmasını sağlamaya çalışmıştır.¹⁰⁵⁹ Tarihî romanlarında bu durum daha da açıktır. Zeydan, geçmişte gerek Arapların gerekse onlarla ilişkili olarak, diğer milletlerin yaptığı hataları ele alarak bu güne yönelik ders vermekte ve geçmişin sorunları üzerinden milli bir bilinç oluşturmaya çalışmaktadır. Bunu yaparken romantizmden sıyrılarak gerçekçi bir tavır sergileyen Zeydan devletleri çöküşe götüren etkenleri ele alırken özellikle şu hususlara vurgu yapmaktadır:

2.4.1. Baskı ve Zulüm

Cihâdu'l-muhibbîn dışında Zeydan'ın romanlarının tamamında baskı ve zulüm konusu değişik tarihî olaylar eşliğinde sıkça vurgulanmıştır. Kimi araştırmacılar Zeydan'ın romanlarının diktatörlük ve zorbalık sorununu ele alan politik alegoriler olarak incelenmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁶⁰ Yazar geçmişte yaşanan pek çok hadisenin seyrine yön veren etkin unsurlardan birinin, kimi zaman da en etkili unsurun, muhtelif din, mezhep ve ırklara mensup kişilere yapılan baskı olduğunu düşünmektedir. Zeydan, ülke içerisinde belirli bir kesime uygulanan baskı nedeniyle birlik ve beraberliğin sağlanamamasını savaşlardaki yenilgilerin en önemli sebebi olarak görmektedir.

¹⁰⁵⁹ Philipp, *a.g.t.*, s. 159.

¹⁰⁶⁰ Bashkin, *a.g.e.*, s. 295, 311.

Zeydan, *Armânûsatu'l-Mısriyye*'de yaşlı bir köylünün ağzından, Mısır'ın yerli halkı Kıptiler'e farklı bir mezhebi tercih ettikleri için kendileri gibi Hıristiyan olan Romalıların yaptığı baskı ve zulmü anlatmış ve onu şu şekilde konuşturmuştur:

“Herakl ülkesine gelen bu düşmanı nasıl kovacak? Bize ne yaptığını biliyorsun? Zannediyor musun ki Kıptiler, Romalıları sevdiği için kendileriyle savaşmak üzere gelen Araplara karşı koyacak? Bilakis Kıptilerden biri olarak söylüyorum. Bize yaptıkları baskı ve eziyetlerden dolayı bu ülkeye hükmedecek herhangi bir devleti Roma Devletine tercih ederim.”¹⁰⁶¹

Fâtımîler'in Mısır'ı fethini ele alan *Fetâtu'l-Kayravân*'da da baskı ve zulmün, tarihin seyirinde oynadığı rol dikkat çekmektedir. Abbâsî Devletine bağlı Mısırlı yöneticilerin Şiilere ayrımcılık yapması, onların kimisini hapse atıp kimisini sürgüne göndermesi geride kalanları Fâtımî hükümdarı Muiz Lidinillâh ile işbirliği yapmaya sevketmiş ve İhşidler hakimiyetindeki Mısır'ın Fâtımîler tarafından fethedilmesine zemin hazırlamıştır. Fâtımî ordusu Fustat surlarına geldiğinde baskılardan bezmiş olan halk, şehri savunma konusunda fazla gayret göstermemiştir.¹⁰⁶²

Fetâtu Gassân'da halkın Perslerin eza ve cefalarından, kendilerini hakir görmelerinden bıkmaları sebebiyle Müslüman ordusuna karşı koymadıkları için Hâlid b. Velid'in savaş yapmadan Hîre'yi fethettiği ifade edilmiştir.¹⁰⁶³

Ebû Muslim el-Horasânî'de Ebu Müslim ile Hâlid el-Bermekî arasında geçen diyalogda Ebû Müslim, Perslilerin Araplardan gördükleri hakaret ve zulüm sebebiyle intikam duygusu içinde olduklarını, Emevî Devletine karşı başlatılacak isyana kesinlikle destek vereceklerini ifade etmektedir.¹⁰⁶⁴ Yine Perslilerden pek çoğunun Müslüman olmayı kabul etmemesinde devletin uyguladığı baskıcı politikanın önemli rol oynadığı dile getirilmiştir.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁶¹ *Armânûsatu'l-Mısriyye*, s. 48.

¹⁰⁶² *Fetâtu'l-Kayravân*, s. 188, 189, 255.

¹⁰⁶³ *Fetâtu Gassân*, s. 349.

¹⁰⁶⁴ *Ebû Muslim el-Horasânî*, s. 79.

¹⁰⁶⁵ *Ebû Muslim el-Horasânî*, s. 91.

Fethu'l-Endelus'te Kral Rodrik'in Yahudiler'e ve farklı mezhepten olan Hıristiyanlara uyguladığı baskı değişik şekillerde ifade edilmiştir. Yapılan bu baskılar birlik ve beraberliğin sağlanmasına engel olmuş ve doksan bin kişilik ordusuyla Rodrik Târik b. Ziyad'ın on bin kişilik ordusu karşısında mağlup olmuştur.¹⁰⁶⁶

Zeydan'ın romanlarında, hem tarihî gerçekliğin hem de fiktif gerçekliğin kurgulanışında baskı ve zulüm unsurunun özellikle öne çıkarılmasının temelinde, yaşadığı dönemin siyasal şartlarının etkisi olduğunu söylemek mümkündür. 1861-1914 yılları arasında yaşayan Zeydan'ın ömrünün büyük bir kısmı II. Abdulhamid döneminde (1876-1909) geçmiştir. Onun II. Abdulhamid'in şahsiyeti, idareciliği ve dönemi ile ilgili düşüncelerini İstanbul gezisinde (1912) tuttuğu notlarında ve Abdulhamid sonrası makalelerinde görmek mümkündür. Bu dönem Zeydan'ın nazarında da istibdat devridir.¹⁰⁶⁷

el-İnkılâbu'l-Osmânî'de gözetleme, casusluk faaliyetleri ve baskı Abdulhamid yönetiminin simgesi şeklinde sunulmaktadır. Osmanlı idaresindeki halkın maruz kaldığı zulümler Sultan'ın haremde yaşanan olaylarla temsil edilmeye çalışılmıştır. Ermeni asıllı cariyelerinden biri olan Kadın C.'nin doğuracağı çocuğun saltanatını yıkacağından korkan Sultan'ın onu sürekli gözetim altında tutması, karnındaki çocuğu düşürtmeye çalışması, doğduktan sonra görevlendirdiği casusla öldürtmesi aslında Padişahın ülkesindeki evlatları olan halka yaşattığı dramın bir örneğidir.¹⁰⁶⁸

Zeydan'ın romanları incelendiğinde onun, baskı ve zulmün her çeşidine karşı çıktığını görülmektedir. Zulmü yapanın Hıristiyan, Müslüman, Yahudi, Arap, Türk veya başka bir ırka müntesip olması Zeydan için önemli değildir. *Fetâtu Gassân*'da Hıristiyan Romalıların ve Mecusi Perslilerin, *Armânûsatu'l-Mısriyye*' de yine Romalıların, *Fethu'l-Endelus*'te Hıristiyan Gotlar'ın *Haccâc b. Yûsuf, Ebû Muslim el-Horasânî, Gâdetu Kerbelâ*'da Müslüman Arapların, *İstibdâdu'l-Memâlik* ve *el-Memlûku's-şârid*'de Memluk emirlerinin, *el-İnkılâbu'l-Osmânî*'de II. Abdulhamid'in

¹⁰⁶⁶ *Fethu'l-Endelus*, s. 281-290.

¹⁰⁶⁷ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 9.

¹⁰⁶⁸ Bashkin, *a.g.e.*, s. 300.

halka uyguladığı baskıcı politikalar roman üslubu içerisinde eleştirilmiştir. Bunlara ilave olarak diğer romanlarında da benzer örnekler bulmamız mümkündür.

Baskı ve zulüm temasının romanlarda bu derece yoğun işlenmesinde şunun da etkisi olabilir. Zeydan çatışmayı seven bir kişiliğe sahip değildir. Siyasi iktidarla karşı karşıya gelmek istememesi onu, devrinin problemlerini dolaylı bir biçimde, romanları vasıtasıyla yansıtmaya sevk etmiş olabilir.

2.4.2. Devlet Ricâli Arasındaki Çekişme ve İç Karışıklıklar

Zeydan'ın romanlarında devlet adamları arasında yaşanan rekabet ve çatışmalar geniş yer tutmaktadır. *el-Memlûku's-şârid*, *İstibdâdu'l-memâlik*, *'Azrâu Kurayş*, *17 Ramadân*, *Gâdetu Kerbelâ*, *Abbâse Uhtu'r-Reşîd*, *el-Emîn ve'l-Me'mûn* ve *Şeceretu'd-durr* romanlarında tarihsel gerçeklik, devlet ricâli arasındaki çekişme, iç karışıklıklar ve bunların sosyal hayattaki yansımaları üzerine kurgulanmıştır.

el-Memlûku's-şârid'de Mısır'a vali olarak atanan Kavalalı Mehmet Ali Paşa Memluk beyleriyle mücadeleye girişmiş, Osmanlı Sultanı II. Mahmud'dan (saltanatı: 1808-1839) aldığı onay üzerine 1811'de, bir yemeğe davet edilen dört yüzden fazla Memluk beyini tek seferde öldürtmüş, mallarını ve ailelerini ganimet olarak dağıtmıştır.¹⁰⁶⁹ Memluk beylerinden olan Emin Bey davete geç kaldığı için öldürülmekten kurtulmuş, bedevi kabilelerden birine sığınmış fakat ailesini ve çocuklarını kaybetmiştir. Roman, Emin Bey'in dağılan ailesinin dramı üzerine kurgulanmış, bu dram etrafında gerçekleşen olaylarla, devlete başkaldıran Mehmet Ali Paşa'nın hakimiyetini genişletmek için Suriye, Filistin ve Lübnan'daki Osmanlı valileriyle giriştiği mücadele konusu işlenmiştir.

İstibdâdu'l-memâlik'te de olay örgüsü benzer bir aile dramı etrafında şekillenmiştir. Memluk beylerinden Ali Bey el-Kebîr (1728-1773), Kâhire'ye hakim olunca Osmanlı valisini Mısır'dan kovmuş ve bağımsızlığını ilan etmiştir. Mısır'la yetinmeyen Ali Bey hakimiyet alanını genişletmek istemiş, Ruslarla savaş halinde olduğu için zor günler geçiren Osmanlı'nın Suriye ve Lübnan'daki valileriyle mücadele

¹⁰⁶⁹ *el-Memlûku's-şârid*, s. 46, 85.

ederek Taberiye, Nablus, Beyrut ve Şam gibi şehirleri ele geçirmiştir.¹⁰⁷⁰ Ali Bey'in Mısır ordusunun başına komutan olarak atadığı dünürü Muhammed Ebu'z-Zeheb Şam'ı da ele geçirdikten sonra Ali Bey'in Osmanlı'ya baş kaldırmasının yanlış olduğunu düşünmüş ve Şam Valisi Osman Paşa'nın huzurunda Halife'ye biat etmiştir. Ali Bey dönemi, onca can ve mal kaybından sonra kapanmış, Mısır, Lübnan ve Suriye'de Osmanlı hakimiyeti tekrar sağlanmıştır.¹⁰⁷¹

'*Azrâu Kureyş*'te Hz. Osman (r.a.) döneminde ortaya çıkan ihtilaflar, Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Hz. Ali'nin halife seçilmesi, sonrasında meydana gelen Cemel Vakası, Sıffin Savaşı, Hakem Olayı gibi konular ele alınmış ve bu hadiselerin perde arkası yansıtılmaya çalışılmıştır. *17 Ramadân* romanı, '*Azrâu Kureyş*'in devamı niteliğinde olup Hakem Olayı'ndan Hz. Ali'nin öldürülmesine kadar geçen zamandaki ihtilafları, özellikle Hâricîler tarafından Hz. Ali, Mu'âviye ve Amr b. As'ı öldürmek üzere planlanan suikastların iç yüzünü ortaya koymaya çalışmıştır. *Gâdetu Kerbelâ* ise Mu'âviye döneminde Hz. Ali taraftarlarına uygulanan baskı ve zulümleri, Yezîd b. Mu'âviye'nin halife oluşunu, Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kerbelâ Hâdisesini ve bu hâdiseye giden süreci ele almıştır. Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayan süreçte ümmet içerisinde gruplaşmaların baş göstermesiyle birlik bozulmuş, fetihler durmuş ve ülkenin enerjisi içteki hadiselerle harcanmıştır.

Abbâse Uhtu'r-Reşîd'in tarihsel arka planını, Abbâsî Devlet bürokrasisi içerisinde hakimiyet peşinde koşan Arap ve Pers unsurlar arasındaki iktidar mücadelesi oluşturur. Hârûn Reşîd'in eşi Zübeyde, Veliaht Emîn ve Sa'd b. Rebî' gibi kimselerle temsil edilen Arap bloğuna karşı Bermekî ailesi, daha özelde Halife'nin neredeyse bütün işlerinde vekil tayin ettiği Vezir Ca'fer b. Hâlid ile temsil edilen Pers bloğu vardır. Bu mücadele, devlete büyük hizmetler yapan Bermekî ailesinin Halife Hârûn Reşîd tarafından feci bir şekilde ortadan kaldırılması ile Araplar lehine döner, fakat son bulmaz. *el-Emîn ve'l-Me'mûn*'da Araplar ve Persler arasındaki bu iktidar mücadelesinin devam ettiği görülür. Hârûn Reşîd'in ölümünden sonra halife olan Emin veziri Sa'd b. Rebî'in tahrirleriyle, devlet içerisindeki Pers etkisini daha da azaltmak için, Pers

¹⁰⁷⁰ *İstibdâdu'l-Memâlik*, s. 9-10, 98, 99.

¹⁰⁷¹ *İstibdâdu'l-Memâlik*, s. 103-104.

kökenli Sa 'd b. Sehl'in gözetiminde yetişen ve Perslerin desteğini arkasına alan kardeşi Me'mûn'u azlederek kendi oğlunu veliaht yapmak istemiştir. Anlaşmazlıklar iki kardeşi karşı karşıya getirmiş, yapılan savaşlarda Me'mûn'un orduları galip gelmiş, hilafet merkezi Bağdat ele geçirilerek Emîn öldürülmüş ve Me'mûn halife olmuştur. İç karışıklıklarla geçen bu sürede fetihler durmuş, isyanlar baş göstermiş, ülke pek çok açıdan kayıplar yaşamıştır.

Şeceretu'd-Durr'de de devlet ricali arasındaki iktidar mücadelesinin bir benzeri görülür. Eyyûbî hükümdarlarından Necmuddîn es-Sâlih'in vefatı üzerine oğlu Turan Şah tahta geçer. Babasının ordularına komuta eden Memluk emirleri ile arası açılınca Turan Şah öldürülür. Sonrasında Necmuddîn es-Sâlih'in eşi *Şeceretu'd-durr*, Memluk emirlerinin desteğiyle, İslam tarihinin ilk kadın hükümdarı olarak tahta oturur. Hükümdarlığı Abbasi Halifesi tarafından onaylanmayan *Şeceretu'd-durr*, Memluk emirlerinden İzzüddîn Aybek ile evlenerek tahtı ona bırakır. Memluk emirlerinden İzzüddîn Aybek, Seyfuddîn Kutuz, Rüknuddîn Baybars önceleri birlikte hareket ediyorken sonra kendi aralarında ihtilafa düşer. Bu süreç Baybars'ın galibiyetiyle ve Mısır'a hükümdar olmasıyla neticelenir. Diğer taraftan Müslümanların yaşadığı şehirleri istilaya başlayan Moğollar İslam dünyasında bir birlik olmaması sebebiyle kolaylıkla ilerleme fırsatı bulur. 1258'de Bağdatı ele geçiren Moğollar ancak 1260'ta Kutuz ve Baybars tarafından 'Aynu Câlût'ta durdurulabilir.

Diğer romanlarda devlet ricali arasındaki çekişme ve iç karışıklıklara ilişkin Zeydan'ın temas ettiği olaylar bir hayli fazladır. Burada hepsine temas etmek mümkün olmasa da bazı örnekler verip bu konuya yaklaşımını anlamaya çalışmak yerinde olacaktır.

Fetâtu Gassân'da Busra surlarına dayanan Arap ordularına karşı Rum kuvvetlerinin sayı ve donanım bakımından daha güçlü olmasına rağmen Vali Romanos ile yerine atanan Trajan arasındaki anlaşmazlığın onları yenilgiye götürdüğü ifade edilmiştir.¹⁰⁷² Yine bu romanda fetihler öncesi Perslerin durumu anlatılırken, ülkenin iç karışıklıklarla boğuştuğu, beş yıl içerisinde tahta beş kralın oturduğu ve hepsinin

¹⁰⁷² *Fetâtu Gassân*, s. 340.

rakiplerini yok ederek bütün gücü elinde toplama uğruna devleti zayıf bir konuma getirdiği dile getirilmiştir.¹⁰⁷³

Fetâtu'l-Kayravân'da İhşidiler'in Mısır'da hüküm sürdüğü Ebu'l-Misk Kâfûr döneminde devlet adamlarının guruplara ayrıldığı, bunlar içerisinde 'Kâfûrîler, İhşidiler ve Türkler'in başı çektiği belirtilerek bu bölünmüşlük ve dahili karışıklıklar sebebiyle devletin uzun süre ayakta kalmasının mümkün olmadığı dile getirilmiştir. Sonuç olarak Ebu'l-Misk Kâfûr'un (ö. 357/968) ölümünden sonra artan iç karışıklıklarla zayıflayan devlet Fâtımîler karşısında fazla direnememiş 358/969'da başkent Fustât'ın ele geçirilmesiyle Mısır'da İhşidiler devri sona ermiştir.¹⁰⁷⁴

Ebû Muslim el-Horasânî'de daha çok Arap ulusundan güç alan Emevîler'in, Yemenli ve Mudarlı Arapların sürekli birbirleriyle rekabet içinde olması sebebiyle zayıf durumda olduğu, bu nedenle Emevî ortak düşmanlığında birleşen ve çoğunluğunu da Perslerin oluşturduğu kitleleri arkasına alan Abbâsî ayaklanmasına karşı koyamayacağı vurgulanmıştır.¹⁰⁷⁵ Ayrıca Ebû Müslim'in Ebû Ca'fer el-Mansur'la giriştiği ve hayatıyla ödediği mücadele bu romanın temas ettiği konulardan biridir.¹⁰⁷⁶

Şarl ve Abdurrahmân'da İspanya'nın fethine Târik b. Ziyâd'ın kaldığı yerden devam eden ve başkent Tuleytula'ya kadar ulaşan Mûsâ b. Nusayr'ın iç çekişmelerin kurbanı olduğu, Müslümanlar arasındaki birliğin bozulması sebebiyle bütün Avrupa'yı fethederek Anadolu üzerinden Şam'a ulaşma düşüncesinin akim kaldığı ifade edilmiştir.¹⁰⁷⁷

Romanlarda baskı ve zulüm hususunun, devlet adamlarının birbirine düşmesi ve iç karışıklıkların ele alındığı yerlerde verilen mesaj genellikle aynı anlam örgüsü etrafında dönmektedir. Zeydan, zafer kazanan komutanları, orduları destansı bir anlatımla yüceltmemiş, reel bir biçimde onların içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ahlâkî koşulları zafere giden yolun kaldırım taşları olarak vafsetmiştir. Gerek Araplarla

¹⁰⁷³ *Fetâtu Gassân*, s. 323.

¹⁰⁷⁴ *Fetâtu'l-Kayravân*, s. 199, 223, 267.

¹⁰⁷⁵ *Ebû Muslim el-Horasânî*, s. 75-79.

¹⁰⁷⁶ *Ebû Muslim el-Horasânî*, s. 309-312.

¹⁰⁷⁷ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 36, 268.

diğer milletlerin, gerekse Arapların kendi içinde yaptıkları savaşların galip gelen tarafına bakıldığında onların toplumsal bir birlik içinde olduğu görülür. Bu birliği tesis eden en önemli faktör dürüst ve adil yöneticinin halkına gösterdiği eşitlikçi tutumdur. Bu sayede toplum içerisinde ne mağdur, mazlum sınıflar ne de imtiyazlı, seçkin gruplar oluşmaktadır. Herkesin kendisini eşit hissettiği toplumda halk birlik içinde yöneticilere ve orduya her durumda destek olmaktadır. Böyle bir toplumda devlet ricali lüks ve eğlenceden uzak, samimi bir şekilde ülkesi için hizmet ederken daha yüksek mevkilere gelmek için entrikalar peşinde koşmamaktadır.

Mağlup tarafta ise yukarıdan aşağıya yani idarecilerden halka doğru toplumsal bir bozulma baş göstermektedir. Hükümdar halkına karşı adil davranmamakta, bundan kaynaklanan toplumsal itirazları, ayaklanmaları şiddetle bastırmaktadır. Aradıkları adaleti bulamayan kesimler içine kapanmakta, kimi zaman zalim hükümdarı tahtından indirmek amacıyla gizli örgütler tertip etmekte ve yönetimin zayıf anını kollayarak harekete geçmeyi beklemektedir. Bir başka husus da devlet ricalinin kötü yönetiminden, lüks ve eğlence düşkünlüğünden doğan aşırı masrafların doğal olarak halka yansmasıyla halkta bir bezginliğin oluşmasıdır. Aşırı vergilerle hayatı çekilmez hale gelen insanlar adaletten ümidini kesmiş bir vaziyette canlarının ve mallarının güvenliğinden endişe etmektedir. Bu olumsuz şartlar altında halk başlarındaki idareciden kurtulmak istemekte, savaş durumunda başı sıkışan yönetime ve orduya gerekli desteği vermemektedir.

Romanlarda devletleri yıkılışa götüren sebepler arasında devamlı vurgulanan hususların başında önemli mevkilere ehil kimselerin değil, dalkavuklukla hükümdarın gözüne giren beceriksiz ve gözünü makam hırsı bürümüş kimselerin getirilmesi gelir. Bu insanlar devletin ve halkın maslahatından çok kendilerini düşündükleri için yönetimde zafiyet oluşmaktadır. Bir de kendi aralarında giriştikleri iktidar mücadelesi birlik ve beraberliği dinamitlemektedir. Genel olarak galibiyet ve mağlubiyetlere, devletlerin yükselişine ve çöküşüne bu perspektiften bakan Zeydan, tarihî verileri salt bilgi halinde sunmamış, tarihî yaşanmışlıkları halka iletmek istediği mesajlara vesile yapmıştır. Aslında bu mesajlarıyla farklı din ve mezhepten olan bütün Arap ulusunu içerdeki basit ve küçük hesapları terk ederek birlik olmaya çağırın Zeydan, aksi durumda geçmişte baskıcı politikalar uygulayarak ve birbirleriyle kavga ederek güçlerini tüketen toplulukların yaşadığı acı tecrübelerin benzer durumlarda bir daha

yaşanacağını göstermeye çalışmaktadır. Bu, çok ileri düzeyde olmasa da aynı zamanda bir tarih yorumudur.

2.5. Şanlı Mazi İçerisindeki Öteki

Arapların dışındaki milletleri kötölemek suretiyle yapılan ötekileştirme faaliyetleri Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamda Napolyon Mısır'ı işgal edince Arapça ve Rumca kitaplar ve broşürler bastırarak Memlûk idaresinin kötülüğü düşüncesini Mısır halkı arasında yerleştirmeye çalışmıştır. Ayrıca bu kitap ve broşürlerde Osmanlı Devleti de kötülenmiş, önceden zengin olan ve rahat bir hayat süren Mısırlıların Osmanlı hakimiyetinden sonra fakirleştiği, geri kaldığı ve sömürüldüğü ileri sürülmüştür.¹⁰⁷⁸

Napolyon'un yaydığı bu fikirler Mısır aydınını etkilemiş görünmektedir. Örneğin Rifâ'a et-Tahtâvî, Napolyon'un fikirlerini tekrar edercesine Mısır'ın Memluklerin ve Osmanlıların kötü idaresi altında gerilediğini, eski ihtişam ve zenginliklerini kaybettiğini iddia etmiştir. Bu fikirler zamanla Mısırlı düşünürlerin pek çoğu tarafından kabul görmüştür.¹⁰⁷⁹

Mısır'da olduğu gibi Suriye ve Lübnan'da da Türk karşıtlığı, dolayısıyla Arap milliyetçiliği misyoner okullarının artması, Fransız İhtilâl'inden kaynaklanan milliyetçi düşüncelerin bölgede yayılması, matbaanın kullanılmasıyla Arapça neşriyatın artması ve Arap dili ve edebiyatı alanındaki çalışmaların çoğalması gibi bazı faktörlerce beslenmiştir. Türk karşıtlığı ilk başta "kendilerini Türk-Müslüman egemenlik okyanusunda yabancı bir ada gibi görmeleri" sebebiyle Hıristiyan azınlık arasında ortaya çıkmış, sonra Müslüman Araplar arasında da kabul görmüştür.¹⁰⁸⁰ Fransızların başlattığı, daha sonra İngilizlerin geliştirdiği Türk karşıtlığı üzerine kurulu tarih anlayışının misyoner okullarındaki Arap öğrenciler içinde kabul görmesi neticesinde

¹⁰⁷⁸ Arsel, *a.g.e.*, s. 207-208.

¹⁰⁷⁹ Hourani, *Arabic Thought*, s. 79-80.

¹⁰⁸⁰ Zeine, *a.g.e.*, s. 44.

Türkler, Arap coğrafyasındaki bütün olumsuzluklar için elverişli bir “günah keçisi” olmuş, Arap tarihinin başarısızlıklarından Türkler sorumlu tutulmuştur.¹⁰⁸¹

Türk’ü öteki olarak gören Lübnanlı Hıristiyan elit arasında yetişen ve hayatının büyük bir kısmını yine Türk karşıtlığının yaygınlaşmaya başladığı Mısır’da geçiren Zeydan, döneminde revaçta olan fikirlerden etkilenmiş görünmektedir. İslam tarihini tekevvün dönemi, nümû dönemi (Hz. Peygamberden Emevilerin çöküşüne kadarki dönem), Büluğ dönemi (Abbasî dönemi içinde Türklerin devlet yönetimini ele geçirdiği IX. yüzyılın ortalarına kadarki dönem), Teşa’üb, teferrû‘ dönemi (Dallara şubelere ayrılma anlamında olup IX. yüzyılın ortalarından 1258’de Bağdat’ın Moğollar tarafından işgal edilmesine kadarki dönem), el-Kurûnu’l-İslâmiyye el-vustâ (1258’den Napolyon’un 1898’de Mısır’ı işgaline kadarki dönem) ve Nahda (Napolyon’un Mısır’ı işgali ile başlayan dönem) şeklinde beş döneme ayıran Zeydan, Nahda dönemini evrim teorisi perspektifinde yorumladığı tarihsel süreçler içerisinde en ileri, en gelişmiş aşama şeklinde tasvir ederken, İslam medeniyetinin ilerleyişini III. asırda Türklerin kontrolü ele geçirmesiyle sonlandırmakta ve Türklerin hakimiyeti döneminde İslam kültür ve medeniyetine yapılan katkıları ilginç bir biçimde göz ardı etmektedir.¹⁰⁸² Zeydan’a göre Arap kimliği potasında erimeyen Türkler, maddî çıkarlar çerçevesinde, ücretli askerler olarak Araplarla ilişki kurduğu için İslamî değerleri temsil edecek durumda değildir.¹⁰⁸³

Mezkur yaklaşımını romanlarına da yansıtan Zeydan, ‘*Arûsu Fergâne* romanında Halife el-Mu‘tasım’ın Türk asıllı komutanı Afşin’i kötü bir kişilik olarak tasvir etmiş, Halife’nin ona savaş zamanı her bir gün için on bin dirhem, savaş dışında ise beş bin dirhem ücret ödediğini söylemiştir. Romandaki anlatıma göre savaş zamanı iki kat ücret alan Afşin’in asıl amacı para kazanmak olduğu için o, kasıtlı olarak savaşların ve kuşatmaların uzamasını istemektedir. Romanda Arap ve Pers unsurunu ihmal ederek devlet kademelerinde Türkleri görevlendiren Halife el-Mu‘tasım bile Türklerin kendisine mal kazanma amacıyla yardım ettiğini söylemektedir.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸¹ Karpaz, *Ortadoğu’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, s. 155; Fazlıoğlu, *a.g.e.*, s. 216.

¹⁰⁸² Philipp, *a.g.t.*, s. 148- 151; Ware, *a.g.t.*, s. 172.

¹⁰⁸³ Corci Zeydan, *Muhtârâtu Corci Zeydân fî felsefeti’l-ictimâ‘ ve’l-‘umrân III*, Matba‘atu’l-hilâl, Kahire, 1921, s. 100-104; Ware, *a.g.t.*, s. 191.

¹⁰⁸⁴ ‘*Arûsu Fergâne*, s. 97, 154.

Zeydan, *Abdurrahmân en-Nâsır* romanında Âbide isimli bir cariyenin ağzından Hârûn Reşîd ve el-Me'mûn dönemi Abbâsî devleti ile Abdurrahman en-Nâsır dönemi Endülüs Emevî Devleti'ni şu şekilde mukayese etmektedir:

“Abdurrahmân en-Nâsır, bu toprakları fetheden ve Allah yolunda cihat eden Arapları ve Berberîleri bir kenara bırakarak kölelerden bir ordu kurdu ve onları kendisine yaklaştırdı. Onun yaptığı bu işler bu devletin yıkılmasının yaklaştığını göstermektedir. Etrafta gördüğünüz zenginlik, lüks ve şatafat sizi aldatmasın. Bunun daha fazlası Reşîd ve el-Me'mûn döneminde Abbâsî devletinde de vardı. Fakat onlar Arapları ihmal edip Türklere güvendiler ve buradaki saray oğlanlarındaki gibi otorite Türklerin eline geçti.”¹⁰⁸⁵

Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye adlı eserindeki yaklaşımı¹⁰⁸⁶ üzere Zeydan burada Abbâsî devletini yıkılışa götüren sürecin baş aktörü olarak Türkleri göstermektedir. Arapların şanını yükselttiğini düşünmesi sebebiyle önemseydiği Fâtımîlerin yıkılışında da Zeydan, benzer şekilde iktidarı ele geçiren Türkleri sorumlu tutmaktadır.¹⁰⁸⁷

Zeydan'ın Arap-İslam tarihinde Türkleri ötekileştirme yaklaşımı Osmanlı'yı da kapsamaktadır. Bu noktada Zeydan'ın dikkat çektiği ilk husus halifeliğin Araplardan Osmanlı'ya geçmesi olmuştur. *Selâhaddîn el-Eyyûbî* romanında geçen bir diyalogda kahramanlardan birisi şöyle demektedir: “Şimdiye kadar Kureyşlilerin dışında hiç kimsenin tamah etmediği halifeliğe Tuğrul Bey'in tamah etmesine şaşırıyorum.” Benzer şekilde *Ebû Muslim el-Horasânî*'de de Ebû Cafer el-Mansûr ile zahit kılığına giren Dahhâk arasında geçen konuşmada Dahhâk, Ebû Müslim'in Horasan valiliği ile yetinmeyeceği, gözünün halifelikte olduğu söylenince el-Mansûr, “Onun çılgınlığının bu seviyeye ulaşacağını zannetmiyorum. Çünkü o, nesebinin bu makamı elde etmeye yetmeyeceğini bilir. Ebû Müslim, acem bir köledir, halifelik ise Kureyş'ten olmayan birisine geçemez.”¹⁰⁸⁸ diye cevap vermektedir. Halifelik sorununa doğrudan Osmanlılar

¹⁰⁸⁵ *Abdurrahmân en-Nâsır*, s. 36-37.

¹⁰⁸⁶ Geniş bilgi için bkz. *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*, II, s. 156-157.

¹⁰⁸⁷ *Selâhaddîn el-Eyyûbî*, s. 12.

¹⁰⁸⁸ *Selâhaddîn el-Eyyûbî*, s. 50; *Ebû Muslim el-Horasânî*, s. 301.

üzerinden yaklaşmayan Zeydan, Kureyşten olmayan birisinin halifeliği istemesini şaşkınlık verici bir olay, büyük bir çılgınlık olarak değerlendirmektedir.

Zeydan'ın romanlarında ötekileştirdiği diğer bir millet Memluklerdir. Ona göre fesadın kaynağı olan Memlukler Mehmed Ali Paşa tarafından etkisiz hale getirildikten sonra Mısır'a huzur ve güven hakim olmuştur.¹⁰⁸⁹ Ne var ki Zeydan, fesadın kaynağı olarak gördüğü Memluk beylerinin bir yemek davetinde Mehmed Ali Paşa tarafından öldürülmesinin vicdanları yaralayan bir tarafının da bulunduğunu fark ederek bu sorumluluğu Osmanlı'nın üzerine yıkmaktadır. *el-Memlûku 'ş-şârid'* de İbrahim Paşa ile Emîr Beşîr arasında geçen bir diyalogda “Kesinlikle Paşa, bu katliamı Bâb-ı Âlî'nin arzusuyla yaptı.” diyen İbrahim Paşa'ya Emîr Beşîr, “Öyleyse babanız bunu yapması sebebiyle suçsuzdur, çünkü o, kendisine verilen emri yerine getirmiştir.”¹⁰⁹⁰ şeklinde cevap vermektedir.

Zeydan'ın Türkleri kötüleme ve ötekileştirme çabası *Esîru 'l-Mütemehdî'* de de dikkat çekmektedir. “Sudanlılar Türk ırkından hoşlanmıyor, fes giyen herkesi Türk zannediyor, Türklerin yönetimi altında çok eziyet çekmeleri sebebiyle fes giyen birini gördüklerinde tüyleri diken diken oluyor.” diyerek okuyucuda Türkler aleyhine bir algı oluşturmaya çalışan Zeydan, romanın ilerleyen bölümlerinde Şefik'in babası İbrahim'in ağzından, pekçok Hıristiyan'ın katledildiği Şam'daki 1860 olaylarının bölgedeki Osmanlı valisinin ve ulemanın bilgisi dahilinde gerçekleştiğini, katliamın devam ettiği günlerde Abdulkâdir el-Cezâirî'nin dört yüz adamıyla birlikte Hıristiyanları katliamdan kurtarmaya çalıştığını söylemektedir.¹⁰⁹¹ Bu elim hadisenin¹⁰⁹² sorumluluğunu Osmanlıya yükleyerek Türkleri ötekileştiren Zeydan, Arap asıllı bir Müslüman olan Abdulkâdir el-Cezâirî'nin Hıristiyan Araplara yardım ettiğini belirterek de Müslüman

¹⁰⁸⁹ *el-Memlûku 'ş-şârid*, s. 83-84.

¹⁰⁹⁰ *el-Memlûku 'ş-şârid*, s. 84-85.

¹⁰⁹¹ *Esîru 'l-Mütemehdî*, s. 186, .286-289.

¹⁰⁹² 1860 olaylarının Osmanlı valisinin ve ulemanın bilgisi dahilinde meydana geldiği iddiasını doğru olarak kabul etmek mümkün değildir. Ne var ki isyan çıktığında Suriye ve Lübnan bölgesindeki Osmanlı birlikleri yeterli olmadığından olaylar önlenememiştir. Bu arada bazı asker ve subaylar Dürzîlerle birlikte hareket ederek Şam'daki Hıristiyan mahallesini yağma hadisesine karışmıştır. Fakat Şam'daki Hıristiyan katliamını başlatanlar Dürzîlerle birlikte Araplardır. Osmanlı Devleti olayların büyümesi üzerine bölgeye yeni birlikler göndermiş ve asilerin önde gelenlerini idam ederek cezalandırmıştır. İdam edilenlerden yüz on biri askerler arasındadır. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 32-39; İrfan Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 17-18. Zeydan, idealindeki Arap birliği düşüncesine uygun düşmediği için bu olaylara bizzat Arap unsuru görmemezlikten gelmiştir.

ve Hıristiyan Arapları Araplık ortak noktasında buluşturma düşüncesine katkı sağlamaktadır.

Alemuddîn adlı eserinde Ali Mübârek, *Fetâtu Mısır* romanında Yakup Sarrûf, Mısır aydınının genel kanaatini yansıtır şekilde kadınlarla ilgili pek çok geleneğin Araplara acemlerden, özellikle Türklerden geçtiğini ileri sürmektedir. Benzer şekilde Zeydan da *Esîru'l-Mütemehdî* romanının başkahramanı Fedvâ ile ilgili olarak “Özellikle yalnız olduğunda genç erkeklerle oturup konuşmaya alışık değildi. Türk geleneklerinden etkilenen annesi sebebiyle evlerinde Türk ailelerdeki gibi haremlik selamlık adeti vardı.”¹⁰⁹³ diyerek haremlik selamlık uygulamasının Araplara Türklerden geçtiğini söylemektedir. “Bu durum Arap ülkelerinin geri kalmışlığına neden olarak gösterilen her unsurun Türklere yüklenmesi konusundaki saplantının bir devamı gibidir.”¹⁰⁹⁴

Zeydan’ın Türkleri ötekileştirme ve Arap coğrafyasındaki olumsuzlukları Türk idaresine bağlama yaklaşımı Arap aydınları arasında, Osmanlı dönemi için kullanılan “kayıp halka” tabirinin yerleşmesinde etkili olmuştur.¹⁰⁹⁵ Necîb Azûrî (ö. 1916), Edward Atiyye (1903-1964), Nejla İzzettin gibi milliyetçi Arap aydınları, Arapların Türkler nedeniyle geri kaldığı, İslam medeniyetinin gerilediği, Napolyon’un Mısır’ı işgaliyle birlikte Araplar arasında bir uyanışın başladığı görüşünü savunmuştur.¹⁰⁹⁶ Abdurrahmân el-Kevâkibî (1854-1902) ise İslam’ın eski zaferlerini yenilemeye sadece Arapların hazırlıklı olduğunu, çünkü Arapların Türkler gibi ahlaken yozlaşmadığını ileri sürmüştür.¹⁰⁹⁷

Zeydan’ın roman çalışmalarının temelindeki en önemli unsur Arap birliği projesi olduğu için¹⁰⁹⁸ Türklerin dışında Berberîlerin ve Yahudilerin de ötekileştirildiği görülmektedir. *Şarl ve Abdurrahmân* romanında Berberiler İslam’ı yaymak değil, ganimet elde etmek için Abdurrâhmân el-Gâfikî’nin ordusuna katılan menfaatçi

¹⁰⁹³ *Esîru'l-Mutemehdî*, s. 62.

¹⁰⁹⁴ Fazlıoğlu, *a.g.e.*, s. 219.

¹⁰⁹⁵ Fazlıoğlu, *a.g.e.*, s. 226.

¹⁰⁹⁶ Edward Atiyah, *The Arabs*, Penguin Books, Middlesex, 1955, s. 73; Arsel, *a.g.e.*, s. 200

¹⁰⁹⁷ Zeine, *a.g.e.*, s. 67; Ş. Tufan Bozpinar, “Kevâkibî, Abdurrahman b. Muhammed”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV, s. 339-340.

¹⁰⁹⁸ Granara, *a.g.m.*, s. 64.

kimseler şeklinde, olumsuz bir biçimde tasvir edilmiştir. İslam ordusunun Lovar nehri kenarında yapılan savaşta Avrupalılar karşısında yenilmesinin sebebi ordu içerisinde Araplara göre çoğunlukta olan Berberîlerin önceki savaşlarda elde ettikleri ganimeti korumak için harp meydanını terk etmesidir.¹⁰⁹⁹ *Fethu'l-Endelus*'te ise durum biraz farklıdır. Berberî asıllı Tarık b. Ziyad'ı fazla ön plana çıkarmayan Zeydan, onun samimi bir şekilde İslam'ı kabul eden ve İslam'ın yayılması için gayret gösteren cesur bir kişi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca onunla birlikte cihat eden Berberiler de samimi bir şekilde İslam'a hizmet etmektedir.¹¹⁰⁰ Tarık b. Ziyâd Berberî olmasına rağmen samimi bir şekilde Arap medeniyetine hizmet eden birisi olarak kabul edildiği için Zeydan'ın Arap birliği düşüncesinin dışında kalmamaktadır. Benzer şekilde *Fetatu Kayrevân*'da Berberiler, bir Arap devleti olan Fatımilere hizmet ettiği için Zeydan'ın Arap ulusu düşüncesinin tarihî bir parçası kabul edilmiştir.

Zeydan'a göre Arap devletleri içerisindeki diğer etnik unsurlar samimi bir şekilde Arap kültür ve medeniyetine hizmet ettiği sürece sorun bulunmamaktadır. Örneğin Zeydan'ın romanlarında Türkler genellikle kötülenmekte ve ötekileştirilmekte iken bir dönem Mısır'da hüküm süren Ahmed b. Tolun bu tutumdan istisna edilir. Çünkü Mısır coğrafyasında yaşayan Arap, Türk, Nûbî, Kıpti, Yunan, Sünnî, Şii gibi farklı ırk, din ve mezhebe mensup toplumlar Arap olmayan Ahmed b. Tolun gibi bir idareci tarafından adil bir şekilde huzur ve güven içinde yönetilmiş, böylece Mısır'da etnik kökenler dikkate alınmaksızın herkesi kuşatan bir Arap kültürel kimliğinin oluşumu sağlanmıştır.¹¹⁰¹

Zeydan'ın yukarıdaki yaklaşımı *Ahmed b. Tolûn* romanında geçmektedir. Bu romanıyla Zeydan, Arap kültürü potasında eriyen farklı etnik ve dinî mensubiyeti olan insanların meydana getirdiği birliğe vurgu yaparak Hıristiyan ve Müslüman Araplar arasındaki bağları güçlendirmeye çalışmaktadır. Ayrıca Zeydan, bu romanda oluşturduğu intiba ile farklı din, mezhep ve etnik kökene mensup Mısır halkının Arap olmayan Mehmed Ali Paşa hanedanı tarafından yönetilmesine tarihî bir referans üretmektedir.

¹⁰⁹⁹ Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1904, VII, s. 471-475.

¹¹⁰⁰ *Fethu'l-Endelus*, s. 70.

¹¹⁰¹ Leafgren, *a.g.t.*, s. 166-168.

Zeydan'ın romanlarında ötekileştirdiği bir diğer topluluk da Yahudilerdir. Onlar menfaatçi kimseler olup sadece kendilerini düşünmekte, fethedilen yerlerdeki esirleri satın alarak menfaat sağlamaktadır. Ayrıca bazı Yahudiler kin ve nefretlerinden, Hıristiyan esirleri satın alıp işkence ile öldürmektedir.¹¹⁰²

Zeydan'a göre Persler arasında Bermeki ailesi Arap-İslam kültürünün koruyucusu ve devletin sadık hizmetçisidir.¹¹⁰³ Ne var ki Perslerin içinde de Bâbek el-Hürremî gibi Arap devletini yıkararak eski Pers İmparatorluğunu kurmaya çalışan kimseler bulunmaktadır. Zeydan, *Arûsu Fergâne* ve *el-Emîn ve'l-Me'mûn* romanında bu hususlara dikkat çekmektedir.

Daha çok dinsel ve mezhepsel mensubiyetlerin baskın olduğu XIX. yüzyıl Orta Doğu'sunda¹¹⁰⁴ Zeydan, romanları vasıtasıyla Arap-İslam tarihi içerisindeki diğer etnik unsurları ötekileştirerek Müslüman ve Hıristiyan Araplar arasında ortak nokta olan Araplık bilincini geliştirmeye çalışmıştır. O, İslam tarihine bakarken Fransızların ve İngilizlerin geliştirdiği Türk karşıtlığı üzerine kurulu söylemlerin etkisinde kaldığı için bu bağlamda özellikle yaşadığı dönemin Arap coğrafyasına hakim olan Türkleri öne çıkarmıştır. Yukarıda da temas edildiği gibi onun bu yaklaşımı Arap-İslam tarihi içerisinde Türkleri ötekileştirme söylemlerinin Arap aydını arasında yerleşmesine katkı sağlamıştır. I. Dünya savaşına kadar çoğunluk itibarıyla Osmanlıdan ayrılmayı düşünmeyen Arap ulusu içerisinde savaş sonrası bağımsızlık çağrılarının güçlenmesinde Türk karşıtlığı üzerine kurulu söylemlerin etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.

3. DİL BAĞLAMINDA ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

Zeydan İslam medeniyetinin başlangıcını Hz. Peygamber'in ve İslam dininin ortaya çıkışıyla başlatmamaktadır. Bu medeniyetin çekirdeğinin İslam öncesi Arap tarihinde oluştuğunu düşünmektedir. İslam medeniyeti Arap kültür havzasından bağımsız bir şekilde oluşmamıştır. Arap kültürü ise bütün Arapları bir devletin çatısı altında toplayan İslam'dan uzun zaman önce teşekkül etmiştir. Bu nedenle Zeydan

¹¹⁰² *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 57-58.

¹¹⁰³ *Abbâse Uhtu'r-Reşid*, s. 117-121.

¹¹⁰⁴ *Zeine, a.g.e.*, s. 37.

öncelikle Arap kültürünün tam olarak neye tekabül ettiğini tanımlamaya çalışmış, bu bağlamda Semitik diller meselesine eğilmiştir. Arap dilinin uzun tarihî süreci içerisinde gelişimini ve dönüşümünü konu edinen *el-Felsefetu'l-lugaviyye ve'l-elfâzu'l-'Arabiyye'* nin telif ettiği ilk eser olması bu açıdan oldukça anlamlıdır.

Zeydan, cümle yapısı, deyimleri, kelime kapasitesi itibariyle gelişmiş bir dil olan Arapçanın, tarihî süreçte bu dili konuşan insanların akıl seviyelerinin gelişmiş olduğuna yönelik ciddi bir delil olduğunu ileri sürmektedir. O, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslam* adlı eserinde zikrettiği linguistik delillerle Arapların cahiliye döneminde ulusal birliği sağladığını ve yüksek bir medeniyet kurduğunu ifade etmektedir.¹¹⁰⁵ Arapların büyüklüğünün Arapçanın büyüklüğünden ileri geldiğini, sosyal ve siyasal birlikteliğinin temelinde ortak dilin bulunduğunu düşünen Zeydan'a göre Arapların sosyal ve siyasal birliği için ortak dil Arapça, akrabalık, etnik köken, din, ve coğrafi mekan gibi toplumsal birlikteliğe katkı sağlayan diğer faktörlerden daha etkilidir. Arapça bu dili konuşan bütün Araplara bir ulusun fertleri oldukları düşüncesini ilham eder ve vatanseverlik duygusunu meydana getirir. Böylece sosyal birlikteliği sağlayan diğer faktörlerin yerini alır. Kendi dilini kaybeden bir topluluğun kimliğini koruması mümkün değildir. Osmanlı devleti hakim olduğu bölgelere kendi dilini öğretmediği için giderek zayıflamaktadır. İslamiyet'in hakim olduğu Orta Doğu halkları zamanla kendi dillerini unuttukları için milliyetlerini de kaybetmiş ve Arap ulusunun bir parçası olmuştur. Fakat Persler kendi dillerini korudukları için milliyetlerini de korumayı başarmıştır.¹¹⁰⁶ Zeydan'a göre çok ilkel toplumlarda bile kendi milletlerini ve ulusal kimliklerini korumaya yönelik eğilimler varken şanlı bir geçmişe sahip Arap toplumunda bu isteğin daha güçlü olması gerekmektedir. Örneğin Mısır toplumu eğer İngilizceyi kullanmaya devam etse ve İngilizce ana dil haline gelse, ilerideki nesiller ulusal kimliklerini kaybedecekleri için geçmişe dair pek bir şey bilemeyecektir. Fakat bu süreci yaşayan nesiller bağımsızlıklarının sembolü olan bir şeyi kaybettikleri için çok acı çekecektir. Bugün Araplar, başka bir devletin boyunduruğu altında yaşasa bile dilini koruduğu müddetçe bir gün bağımsızlığa kavuşabileceğinin ümidini taşıyacaktır. Bağımsızlığı

¹¹⁰⁵ *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslam*, s. 55-75; Ware, *a.g.t.*, s. 202; Philipp, *International Journal of Middle East Studies*, s. 21.

¹¹⁰⁶ *Muhtârâtu Corci Zeydân fî felsefeti'l-ictimâ' ve'l-'umrân*, III, s. 45-47; Ware, *a.g.t.*, s. 169-171.

elde ettiği zaman da kendi köküne, kendi ruhuna dönebilecektir. Fakat dilini kaybettiği zaman bağımsızlığını kazanma düşüncesi de kendiliğinden yok olacaktır. Zeydan'a göre ulusal kimlikle bir dilin yaşaması, ayakta durması aynı anlama gelmektedir.¹¹⁰⁷

Soyları Arap kabilelerine dayanmasa bile Arap dil ve kültür potasında erimiş bütün Mısırlı, Suriyeli vs. Arap coğrafyasındaki Müslüman, Hıristiyan herkesi Arap olarak gören¹¹⁰⁸ Zeydan'a göre dil, kültürün taşıyıcısı durumundadır. Modern toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde gelişmiş bir Arapça, Arap kimliğinin temel elemanı olacaktır. Böyle bir dil ile Arap toplumları arasındaki dayanışmayı ve bağlılığı oluşturacak değerler okullarda öğretilenilecektir.¹¹⁰⁹

Araplar arasında milli birliği sağlamada en etkili unsurun ortak dil, fasih Arapça olduğunu düşünen Zeydan, romanlarında Arapçanın önemine vurgu yapan bazı epizotlara yer vermiştir. O, öncelikle kahramanlar arasındaki iletişimin temel aracı olarak dil meselesine vurgu yapmıştır. Örneğin *Ahmet b. Tolûn* romanında Ahmet b. Tolûn döneminin Mısır'ında Arapça henüz herkes tarafından konuşulan ortak bir dil olmadığı için Arap, Kıptî, Rum, Nûbî gibi farklı etnik kökenlere mensup kahramanların birbirlerinin konuşmalarını anlamak için tercümana ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Kıpti Demiana, Ahmet b. Tolûn'un söylediklerini zayıf Arapçasıyla çözmeye çalışsa da hizmetçisi Zekeriya'nın tercümesine ihtiyaç duymaktadır. Arada bir tercüman olmadığında kahramanlar kimi zaman birbirini anlayamamaktadır. Kendi huzurunda kurulan bir mahkemede Ahmed b. Tolûn, "mahkemede hangi dili kullanacaksınız" diye sorduğunda davacı ve davalılar "Hepimiz Arapçayı anlıyoruz." diyerek Arapçayı seçerler.¹¹¹⁰ Aslında hepsinin de asıl konuştuğu dil farklıdır. Fakat onlar, Ahmed b. Tolûn'un mahkemede konuşulanları daha iyi anlaması için Arapçayı tercih etmişlerdir. Çünkü bir Arap devletinin valisi olan İbn Tolûn, Türk asıllı olmasına rağmen Mısır'da Arapçanın ve Arap kültürünün temsilcisidir.¹¹¹¹

¹¹⁰⁷ *Muhtârâtu Corci Zeydân fi felsefeti'l-ictimâ' ve'l-'umrân*, III, s. 46, 135-140; Philipp, *a.g.t.*, s. 320.

¹¹⁰⁸ *Muhtârâtu Corci Zeydân fi felsefeti'l-ictimâ' ve'l-'umrân*, III, s. 83-88.

¹¹⁰⁹ *Muhtârâtu Corci Zeydân fi felsefeti'l-ictimâ' ve'l-'umrân*, III, s. 138-143; Ware, *a.g.t.*, s. 172.

¹¹¹⁰ *Ahmet b. Tolûn*, s. 164.

¹¹¹¹ Leafgren, *a.g.t.*, s.169.

Şarl ve Abdurrahman'da esirlerin arasında dolaşan Hânî, kendi dillerinde gözyaşlarıyla ona seslenen esirlerle ilgilenmemektedir. Çünkü o, onların ne dediğini anlamamaktadır. Fakat kendisine Arapça olarak hitap eden Salime ve Meryem onun dikkatini çekmekte ve Hânî, onlara karşı içinde bir yakınlık hissederek esaretten kurtarmaktadır. Ortak bir dilin gerekliliğini vurgulamak için Zeydan, bu romanında Arap ve Fransız askerlerin birbirlerine seslenişleri için “Atları birbirlerini anlayabiliyordu ama onlar diğerinin ne dediğini anlamıyordu. Jest ve mimiklerle anlaşmaya çalıştılar fakat bu durum onların birbirlerine olan kin ve nefretini artırmaktan başka bir şeye yaramadı.” demektedir.¹¹¹² Bu epizotlarla Zeydan, bir taraftan aynı dili konuşmanın insanlar arasında köprü vazifesi gördüğüne dikkat çekerken diğer taraftan farklı dilleri konuşmanın sebep olduğu duygusal kopuşu göstermeye çalışmaktadır.

İstibdâdu'l-Memâlik'te Memluk askerleri tarafından malı gasp edilen ve türlü eziyetlere maruz kalan Seyyid Abdurrahmân'ın, Arapça bilmeyen Osmanlı'nın Mısır valisine derdini anlatamama endişesiyle gitmekten çekindiği görülmektedir. Seyyid Abdurrahmân kendisi Türkçe bilmediği Paşa da Türkçeden başka bir dil bilmediği için onunla anlaşamayacağını düşünmektedir.¹¹¹³ Zeydan'ın romanlarının satır aralarına girildiğinde herkes tarafından anlaşılacak ortak dilin ne kadar önemli olduğu görülmektedir.

Zeydan'ın romanlarında Arapçayı bilip bilmemeleri, iyi konuşup konuşamamaları üzerinden kahramanların kişilikleriyle ilgili algı oluşturulmaya çalışılmıştır. *Şarl ve Abdurrahmân*'da kötü bir kişilik olan Bistâm Arapçayı Berberi dili etkisinde kötü bir şekilde konuşmaktadır. Buna karşın iyi karakterize edilen Meryem ve Salime ise Arapçayı çok güzel konuşmaktadır. Hatta Meryem peltek olduğu için peltekliliği konuşmasına ayrı bir güzellik katmaktadır. *Ebû Muslim el-Horasânî*'de başkahraman Cülnâr, Farisi asıllı olmasına rağmen Arapça bilmektedir. Benzer şekilde *Arûsu Fergâne*'nin iyi ve güzel başkahramanı Cihân da Farisi asıllı olup Farsça ile birlikte Arapçayı da konuşabilmektedir.

¹¹¹² *Şarl ve Abdurrahman*, s. 23, 31, 287-288.

¹¹¹³ *İstibdâdu'l-Memâlik*, s. 25.

Esîru'l-Mütemehdî romanının kötü kahramanı Azîz, Arap asıllı ve Mısırlı olmasına rağmen Fransızcaya önem verdiği için Arapçayı kötü konuşmaktadır. Romanın başkahramanı Şefik'le aralarında geçen diyalogda Azîz, Fransızcaya anlayabilmesine rağmen iyi derecede konuşamayan arkadaşı Şefik'i ihmalkar olmakla suçlamakta ve ona "Fransızcaya iyi şekilde konuşamamana şaşırıyorum. Halbuki medeni arkadaşlarımızın hepsi sadece Fransızca konuşuyor. Öyle ki onlar, karmaşıklığı ve telaffuzunun zorluğu sebebiyle Arapçayı boş verdi. Şimdi Arapçayı sadece okula gitmeyen sıradan insanlar konuşuyor." demektedir. Azîz'in bu sözüne çok şaşırın Şefik, ona "Ben de senin böyle düşüncelere sahip olmana şaşırıyorum. Sanki sen, Doğu geleneklerine sahip çıkmayı konumun için bir eksiklik olarak görmektesin. Öyle ki içinde büyüdüğün dili bile reddetmekte ve sokaktaki basit halkın dili diyerek yabancı bir dille konuşmayı Arapçaya tercih etmekte. Arap birisine yabancı bir dille hitap etmenin gereği ne? Kendilerini taklit etmeye çalıştığın Fransızlardan birisi çok iyi Arapça konuşsa da bir Fransıza kendi diliyle hitap eder. Sen biraz önce söylediklerinle yabancı dil konuşamadıkları ve Arapçayı ihmal etmedikleri için anne-babanın, amcalarının, dayılarının, diğer akrabalarının ve arkadaşlarının senin gözünde insanların en düşüğü olduğunu kabul etmiş oluyorsun."¹¹¹⁴ diye karşılık vermektedir. Bir ulusun varlığını, konuştuğu dilin hayatta kalmasına bağlayan Zeydan, bu diyalogla yabancı bir dili kendi diline üstün tutan birisinin atalarının geleneklerini ve kültürünü de küçümseyeceğini, zamanla asıl kimliğini ve şahsiyetini kaybedeceğini göstermektedir.

Zeydan, romanlarında çoğu zaman köle ve cariyelerin Arapça bilip bilmemesine değinmektedir. Örneğin *Abbâse Uhtu'r-Reşîd* romanında köle tüccarlarının yetenekli gördükleri köle ve cariyelere Arapça öğreterek onlardan daha fazla kar elde etmeye çalıştıklarından bahsedilmektedir.¹¹¹⁵ Çünkü Arap dilini, şiirini ve edebiyatını öğrenen köle ve cariyeler halife ve emirlerin saraylarında itibar görmekte, yüksek makamlara gelmekte ve sosyal statüleri artmaktadır. *Abdurrahmân en-Nâsır* romanında Bağdat'ta eğitim gören, çok güzel Arapça konuşmasının yanında *eyyâmu'l-'Arabî* ve meşhur Arap şairlerinin şiirlerini ezberleyen bir cariyenin Halife en-Nâsır'ın sohbet meclislerinin

¹¹¹⁴ *Esîru'l-Mutemehdî*, s. 27-28, 39.

¹¹¹⁵ *Abbâse Uhtu'r-Reşîd*, s. 57, 103.

gözdesi haline geldiği görülmektedir. Arapçayı bilmek sadece köle ve cariyeler için değil din adamları için de bir itibar vesilesidir. *Gâdetu Kerbelâ*'da Hâlid Kilisesi'nin baş rahibi Rum asıllı olup gençken Şam'ın fethine şahit olmuştur. Önceleri bilmediği Arapçayı güzelce öğrenen rahip daha sonra güzel ahlakı ile de dikkat çekmiş ve kilise reisliğine kadar yükselmiştir. Arapça konuşabildiği için Halife Muâviye ava çıkarken bu rahibe uğramakta, onunla sohbet etmekte ve ona saygı göstermektedir. Muâviye'nin bu geleneği Halife olduktan sonra oğlu Yezîd tarafından da sürdürülmüştür.

Romanlarında yer verdiği mezkur epizotlarla Zeydan, öncelikle Arap ulusunun varlığına en önemli dayanak noktası kabul ettiği Arapçanın öğrenimine dikkat çekmektedir. Bunun yanında o, kendi yaşadığı dönemde popüler olan ve bilen kimseye itibar kazandıran Fransızca, İngilizce, Almanca gibi yabancı dillere benzer şekilde Arapların güçlü bir devlete sahip olduğu dönemlerde de Arapça bilmenin bir itibar vesilesi olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

Arap dilini, Ortadoğu coğrafyasındaki bütün Arap halklarını bir araya getirecek ve aralarında duygusal bir bağ tesis edecek en önemli unsur olarak gören Zeydan'ın, bu hususa, romanlarının içeriğinde, Arapçaya yüklediği misyona uygun düşecek şekilde ağırlık verdiğini söylemek zordur. Fakat yine de o, yoğun bir biçimde olmasa da Arap diline ilişkin düşüncelerini romanlarına yansıtmıştır. Romanlarının içeriğinde daha çok tarihî hadiseler ve ahlâkî değerlere yer veren Zeydan'ın Arap diline verdiği önemi, bütününi fasih Arapçayla kaleme aldığı bir külliyat niteliğindeki eserlerinde bulmak mümkündür. O, meslektaşları gibi fasih Arapçanın zengin, gelişmiş bir edebiyat ve bilim dili olması için büyük emek vermiştir. Bu durum Zeydan'ın Arap kimliğini güçlendirmek için sarf ettiği entelektüel çabanın boyutunu göstermektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından I. Dünya savaşına kadar Arap milliyetçiliği dil, tarih ve kültür üzerine inşa edilmeye, Arapları birleştirecek ortak bir tarih tezi ile ortak bir kimlik fikrinin altyapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Zeydan'ın yaşadığı dönemde Arap ulusunun varlık sebebi ve birleştirici unsuru olarak gördüğü Arapçaya yaptığı vurgu siyasi talepler içermeyen Arap milliyetçiliğinin ilk safhasına zemin teşkil etmiştir.

Arap edebiyatını canlandırma konusunda nahda hareketi içerisinde önemli katkılar sağlayan Nasif el-Yazîcî (1800-1871), Butrus el-Bustânî, Selâm el-Bustânî gibi kimseler klasik Arap dilini Müslüman ve Hıristiyan Arapların ortak dili olarak görme ve dil birliği temelinde ulus birliğini sağlama düşüncesinde Zeydan'a rehberlik etmiştir.¹¹¹⁶ O, nahda hareketinin mezkur şahsiyetlerinden ilham alarak şekillendirdiği ortak dil ve ortak tarih temelli Arap birliği düşüncesini romanları vasıtasıyla daha geniş kesimlere duyurmuştur. Onun bu düşünceleri Ferah Antûn, Selâme Mûsâ, Sati' el-Husrî, Abdurrahmân el-Bazzâz (1913-1973) gibi başka milliyetçi Arap edipleri tarafından paylaşılmıştır.¹¹¹⁷

Iraklı yazar Abdurrahmân el-Bazzâz da Zeydan gibi Arapların İslam'dan önce Sebe, Himyer, Nabat gibi medeniyetler kurduğunu, bu nedenle onların medeniyete yatkın bir yapıda olduğunu ifade etmiştir. Medeniyetin kıstası olarak dili esas alan el-Bazzâz, zengin kelime birikimine ve gelişmiş cümle yapısına sahip bir dil olan Arapçanın bu dili konuşanların yüksek bir medeniyetin temsilcisi olduğuna delalet ettiğini söylemiştir.¹¹¹⁸

XX. yüzyılın başlarında Arap milliyetçiliğinin gelişmesindeki etkili kimselerin başında gelen Sati' el-Husrî, Zeydan gibi Arapların İslam'dan önce de büyük medeniyetler kurduğunu söylemiş, dini ne olursa olsun Arapça konuşan ve Arap tarihine bağlı olan herkesin Arap kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. O, milliyetçilik anlayışını çoğunluğu Müslüman olan Arap kesimle sınırlandırmamış Arapça konuşan Hıristiyanları da parlak Arap tarihinin bir parçası olarak görmüştür. I. Dünya savaşı sonrası Suriye'de Mekke Şerifi Hüseyin'in oğlu Faysal yönetiminde bir Arap devleti kurulunca Faysal, kendi yönetimini Arapçılık ideolojisi üzerinde güçlendirmeye çalışmış, bu doğrultuda okullarda Sati' el-Husrî (1882- 1968) önderliğinde Arap milliyetçiliğini aşılacak bir eğitim programı uygulanmıştır.¹¹¹⁹ Eğitim İslam tarihi

¹¹¹⁶ Starkey, *Modern Arabic Literature*, s. 31; Leafgren, *a.g.t.*, s. 26.

¹¹¹⁷ Hourani, *Arabic Thought*, s. 196; Selâme Mûsâ, "Hadisu'l-edebe ve'l-üdebâ", *el-Mecelletu'l-cedide*, S. 10, Kahire, 1 Ekim 1935, s. 110. <http://archivebeta.sakhrit.com/MasterSearch.aspx>; Leafgren, *a.g.t.*, s. 96;

¹¹¹⁸ Abdurrahmân el-Bazzâz, *On Arab Nationalism*, London, 1965, s. 38-40.

¹¹¹⁹ Sâti' el-Husrî, "Havle'l-kavmiyyeti'l-'Arabiyye", *el-Arabî*, S. 6, Kuveyt, 1 Mayıs 1959, s. 20-21; Sâti' el-Husrî, *Mâ hiye el-Kavmiyye*, Merkezu dirasâti'l-vahdeti'l-'Arabiyye, Beyrut, 1985, s. 201-210; Arsel, *a.g.e.*, s. 486; Leafgren, *a.g.t.*, s. 33- 34.

olarak değil doğrudan Arap tarihi olarak düzenlenmiş ve okul programı buna göre ayarlanmıştır. Bu eğitim sayesinde çocukların kalbinde milliyetçi duyguları ve yurtseverliği güçlendirmek amaçlanmıştır.¹¹²⁰ Böylece Zeydan'dan önce Nasif el-Yazıcı, Butrus el-Bustânî ve Selîm el-Bustânî gibi kimseler tarafından savunulan ortak dil ve tarih üzerine kurulu Arap ulusu düşüncesi ondan sonra Sati' el-Husrî tarafından realize edilmeye çalışılmıştır.

Zeydan'ın Arap dili ile ilgili yaklaşımı onun Arap vatanının sınırlarına yönelik düşüncelerinde de temel belirleyici husus olmuştur. Philipp'in de belirttiği gibi hiçbir zaman Zeydan belirli bir bölgeyi vatan kabul etmemiş, Arapçanın konuşulduğu bütün ülkeleri Arap vatanı olarak kabul etmiştir. Yani Arabistan yarımadasından kuzey Afrikaya kadar yer alan bütün topraklar Arap vatanının sınırları içerisindeydi. Ona göre Suriye ve Mısır ise tarihten beri bir bütün olarak Arap vatanının merkezi konumundadır.¹¹²¹ Zeydan, romanlarını kaleme alırken bu düşünceyle hareket ederek İslam tarihinde Arapların etkin olduğu devirleri ve bölgeleri ele almış, bunlar içerisinde ise Mısır ve Suriye'ye daha fazla ağırlık vermiştir. Zeydan'ın Arap vatanının sınırlarıyla ilgili yaklaşımını benzer şekilde Sati' el-Husrî'de de görmek mümkündür. el-Husrî'de Zeydan gibi üzerinde yaşayanların etnik kökenine bakmaksızın Arapça konuşulan bütün bölgeleri Arap vatanının bir parçası saymıştır.¹¹²² Zeydan'ın Arap dilini merkeze alarak ortaya koymuş olduğu Araplık ve Arap vatanı yaklaşımı el-Husrî gibi kendisinden sonraki Arap milliyetçilerini etkilemiştir.

4. MODERN ARAP ULUSUNUN KURUCU UNSURU OLARAK KADIN

Zeydan'ın Arap milliyetçiliği düşüncesinde kadının çok müstesna bir yeri vardır. Milliyetçiliği Arapçılık temelinde olduğu için o, Arapların İslam öncesi dönemde kültür ve medeniyet alanında bir kalkınma meydana getirecek potansiyele sahip olduklarını ispatlamak için her detaydan yararlanmaya çalışmıştır. Zeydan, Semitik diller ve antropoloji alanında uzman olan İskoç bilim adamı William Robertson Smith'in (1846-1894) 1885'te basılan *Kinship and Marriage in Early Arabia* adlı kitabında Arapların

¹¹²⁰ Cleveland, *a.g.m.*, s. 140-147.

¹¹²¹ *el-'Arab Kable'l-İslâm*, s. 37-39; Philipp, *a.g.t.*, s. 305.

¹¹²² el-Husrî, *el-Arabî*, s. 20-21.

İslam'dan önce anaerkil toplumken zamanla ataerkil bir topluma dönüştüğü iddiasını Arap toplumunda kültür taşıyıcısı, siyasi danışman, şair, asker vb. olarak kadının rolünü vurgulamak için kullanmıştır.¹¹²³ Zeydan'a göre İslam öncesi dönem peçenin olmaması ve kadının evine kapanmak zorunda kalmaması nedeniyle Arap kadınının altın çağıdır. Kadının peçeye ve evinde kapanmaya mecbur edilmesi İslam'ın ilk dönemlerinde de yokken özellikle Müslümanlar arasında cariyelerin çoğalmasıyla beraber oluşan eşler arası güvensizlik ortamı bunlara sebep olmuştur.¹¹²⁴

Zeydan, kadın fenomenine romanlarında oldukça dikkat çekici bir şekilde yer vermiştir. Onun yaşadığı toplumda kadınların toplumdan uzak tutulması ve erkek egemenliği altında baskı görmesi problemleri gündemde olduğu için bu durum onun romanlarına açık bir şekilde yansımıştır. Yazdığı yirmi iki romandan sekizini kadın isimleri ile adlandırması bunun göstergesi sayılabilir. Romanların tarihsel boyutunda kadınlara ilgili özellikle hicâb (peçe) meselesi üzerine çokça vurgu yapılmaktadır. Çünkü yazarın yaşadığı dönemde peçe, kadının toplumdan soyutlanmasının ve ikinci sınıf insan muamelesi görmesinin sembolü haline gelmiştir.¹¹²⁵ Müslüman toplum içerisinde sıkı bir şekilde uygulanan hicap zamanla İslam hakimiyetine giren bölgelerde de yaygınlaşmıştır. Tolunoğulları devrinde Mısır'da Kıptîler arasında hicap yaygın değilken, Müslümanların kırsala inmesiyle onlar arasında da artmaya başlamış ve sonrasında güçlü bir geleneğe dönüşmüştür. Benzer şekilde hicap, önceleri Pers toplumunda da yaygın değildir. Bu nedenle '*Arûsu Fergana*'daki Cihan yüzünü örtmemekte ve hicabı korkaklık ve zayıflık saymaktadır.¹¹²⁶ Fakat ilerleyen dönemlerde hicap Persler arasında da yaygınlaşmıştır. XX. yüzyılın ilk yıllarına kadar bu geleneğin güçlü bir şekilde devam ettiği görülür. II. Abdulhamid devrinde ise modern kültürün etkisiyle hicap geleneğinde bir gevşeme olmuş, özellikle Selanik gibi şehirlerde kadınlar erkeklerle beraber oturmaya ve sokaklara çıkmaya başlamıştır.¹¹²⁷ Zeydan'ın konuya yaklaşımına göre İslam tarihinin bütünüyle ilgili olarak hicabın köklü bir gelenek olduğu ve kadının bundan bağımsız düşünülmemeyeceği söylenebilir.

¹¹²³ Ware, *a.g.t.*, s. 173.

¹¹²⁴ *Târîhu't-temedduni'l-İslâmî*, V, s. 87.

¹¹²⁵ Philipp, *a.g.t.*, s. 182.

¹¹²⁶ '*Arûsu Fergana*, s. 46.

¹¹²⁷ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 29.

Zeydan'ın yaşadığı dönemde Arap kadınının toplumsal baskılardan kurtarılmasına yönelik tartışmalar başlamış, bu doğrultuda tek eşle evlilik savunulmuştur. Tek eşliliğe taraftar olan Zeydan'ın bu konuyla ilgili düşüncelerini bir şekilde romanlarına yansıttığı görülür. Romanın güzel kızına aşık olan erkek başkahraman daha önce evlenmediği gibi başka bir kızla aşk da yaşamamıştır. İyi tarafı temsil eden kahramanların çoğu tek eşle evlidir. Kadın başkahramana talip olan kötü kişi ise daha önce birkaç kadınla evlenmiş onu da haremine dahil etmek istemektedir. Romanlarda eşlerini başka kadınlar veya cariyelerle paylaşmak zorunda kalan kadınların sürekli bir ıstırab çektiği sezilmektedir.

Zeydan'ın romanlarında yer yer hükümdarların haremlerinden de bahsettiği görülmektedir. Emevî veya Abbasî dönemini ele alan romanlarda harem sakinlerinin ahlâkî yozluğu, karşılıklı güç odaklarının birbirini takip etmesi, casusluk yapması, iktidara kendi yakınının gelmesi için verdiği mücadele, yasak aşklar öne çıkan hususlardır.¹¹²⁸ II. Abdulhamid'in haremî ise Zeydan için ayrı bir önem taşımaktadır. Yıldız Sarayı'na soktuğu Şirin'in bakış açısıyla Sultan'ın haremîni okuyucuya göstermek istemektedir. Haremde gördüğü ortamdan son derece etkilenen Şirin tek arzuları Sultan'ı memnun etmek ve onun gözüne girmek olan cariyeye ve eşlerin durumuna çok üzülmemektedir. Dillere destan olan koca Yıldız'ın içindeki kadınlar pespaye bir şekilde dedikodu yaparak, dans ederek, evcil hayvanlarla oynayarak vakit öldürmekte, Sultan'ın dikkatini çekmek için süslenip durmaktadır.¹¹²⁹ Zeydan'a göre haremdeki yaşam ahlâkî açıdan oldukça yoz ve orada yaşayan kadınlar cahildir. Sosyal hayattan tecrit edilmiş olan harem kadınları bütün vakitlerini eşlerine güzel görünmek ve onun gözüne girebilmek için türlü arayışlar içinde geçirmektedir. Harem adeta 'tembellik, cinsellik ve erotizmin sembolü' olarak kullanılmıştır.¹¹³⁰ Ona göre çok eşlilik ve cariyelik sistemi toplum içinde kadının değerini düşüren büyük etkenlerden biridir. Cariyelik sisteminin ortaya çıkmasıyla birlikte kadın da değerini yitirmiştir. Kadının alınıp satılan bir mal konumuna girmesiyle erkekler hür olan eşlerinin dahi iffetinden şüphelenmeye başlayıp onları kapalı kapılar ardına hapsetmeye başlamıştır.

¹¹²⁸ Bashkin, *a.g.e.*, s. 304.

¹¹²⁹ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 157.

¹¹³⁰ Philipp, *Die Welt des Islams*, s. 73; Bashkin, *a.g.e.*, s. 294.

Bu anlayış Emeviler devrinde ortaya çıkıp Abbasiler zamanında iyice yaygınlaşmıştır.¹¹³¹

Bashkin'e göre aşağı yukarı Zeydan'ın romanlarının hepsine siyasal alegoriler nazarıyla bakılmalıdır. Genel anlamdaki baskı özel anlamda kadına yönelik baskıyla yansıtılmıştır. Harem, otoriter yönetim için bir alegori durumundadır. Özellikle siyasal alandaki baskı ve zorbalıkla, kadının toplumdan soyutlanarak evine kapatılması arasında bir ilişki kurulmaya çalışılmıştır.¹¹³² Bu noktadan hareketle Zeydan'ın, gelecekte arzulanan toplumsal değişim için geçmişi, geçmişin halen devam eden problemlerini sorgulama alanı olarak haremi kullandığını söylemek mümkündür.¹¹³³ Bunun yanında Batılı yazarların haremle ilgili düşünceleri onun hareme bakışını oldukça etkilemiş görünmektedir. Haremle ilgili olarak çok eşlilik, şehvet düşkünlüğü, müsriflik, rehavet, hapis endişesi, kadınların vakitlerini boş geçirmesi gibi hususlar Batılı yazarlar tarafından fazlasıyla öne çıkarılarak vurgulanmaktadır.¹¹³⁴

Romanlar incelendiğinde bayan figürlerin olay örgüsü içerisinde faal bir tarzda rol aldığı görülecektir. Öyle ki kimi zaman Zeydan'ın kadınla ilgili anlattığı tarihsel gerçeklikle romandaki fiktif gerçeklik birbiriyle çelişmektedir. Romanlarda Müslim ya da gayr-i Müslim toplumlardaki kadınların hayat şartları birbirine yakındır. Örneğin kızlar ancak babalarının istediği biriyle evlenebilir, gerekli olmadıkça erkeklerle aynı ortamda bulunmaz.¹¹³⁵ Özellikle kadınlar için örtünmenin dinî bir emir olması sebebiyle bu kural Müslümanlar içerisinde daha sıkı uygulanmaktadır.¹¹³⁶ Her ne kadar Medine'de kadınlar şiir ve edebiyat meclisleri düzenlese ve kadınlardan meşhur şairler çıksa¹¹³⁷ da bunlar kapalı mekanlarda yapılmakta olup, bu meclislere erkeklerin girmesi

¹¹³¹ Corci Zeydan, *Terâcimu meşâhiri 'ş-şark fi 'l-karni 't-tâsi 'a 'aşar*, Dâru kelimât, Kahire, ts., I, s. 374-375.

¹¹³² Bashkin, *a.g.e.*, s. 295-296.

¹¹³³ Marilyn Booth, "Introduction", *Harem Histories: Envisioning Places and Living Spaces*, edit. Marilyn Booth, Duke University Press, 2010, s. 15.

¹¹³⁴ Joyce Zonana, "The Sultan and the Slave: Feminist Orientalism and the Structure of "Jane Eyre", *Signs*, Vol. 18, No. 3 (Spring, 1993), The University of Chicago Press, s. 602.

¹¹³⁵ *Fetâtu 'l-Kayravân*, s. 46, 59, ; *Haccâc b. Yûsuf*, s. 17, 35; *'Azrâu Kurayş*, s. 75; *Şeceretu 'd-Durr*, s. 30; *Ahmed b. Tolon*, s. 33.

¹¹³⁶ *Salâhuddîn el-Eyyûbî*, s. 51.

¹¹³⁷ Zeydan özellikle İslam'ın ilk dönemlerinde kadınların içerisinde eğitimli kimseler bulunduğunu, bunların şiir gibi dönemin edebi türlerine hakim olduğunu belirtmek istemiştir. Bkz. Philipp, *Die Welt des Islams*, s. 72-73.

söz konusu değildir.¹¹³⁸ Bilhassa Müslüman toplumlarda kadının aklen ve dinen noksan kabul edilmesi üzerinden oluşan algı, onun sosyal hayattaki görünürliğini azaltmaktadır. Fakat romanlardaki bazı kadın figürlerin üstlendiği rol yukarda çizilen çerçevenin fazlasıyla dışındadır. *Fetâtu'l-Kayravân*'da savaş alanında sekiz on erkeğin baş edemediği Lamia, Fatımî Halifesi Mu'iz'in istişare meclisinde devlet işleriyle ilgili oldukça parlak fikirler ileri sürerken görülür. Bunların yanında o, Halifeye yapılan suikasti önleyerek son anda hayatını kurtarmış, daha önemlisi ise casusluk yapmak üzere Fustat'a giderek fetih öncesi büyük yararlılıklar göstermiştir.¹¹³⁹ *'Azrâu Kurayş*'ta Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile sonuçlanan karışıklıklarda Hz. Ali, Talhâ, Zübeyr gibi büyük sahabilerin olduğu mecliste söz alarak ortalığı yatıştırmaya çalışan, Cemel vakasında Hz. Aişe'yi savaştan vazgeçirmeye uğraşan bir Esmâ karakteri karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁴⁰ *Şarl ve Abdurrahmân*'da verdiği bilgilerle Müslümanlara büyük faydalar sağlayan Salime, savaşta mahir bir süvari gibi savaşan ve dağılmak üzere olan Müslüman ordusunun toparlanmasını sağlayan Meryem, Şarl'ın ordusuna verdiği istihbaratla Müslümanların zayıf noktasını gösterip galip gelmelerini temin eden Meymûne romanda olaylara yön veren kahramanlardır.¹¹⁴¹ *'Arûsu Fergana*'daki Cihan, *Armânôsatu'l-Mısriyye*'deki Barbara, *Gâdetu Kerbelâ*'daki Selma, *Fetâtu Gassân*'daki Hind, *17 Ramadân*'daki Lübâbe, Katâm, Havle, *el-İnkılâbu'l-Osmânî*'deki Şirin ve diğer romanlardaki pek çok kadın kahramanın Zeydan'ın çizdiği çerçevenin sınırlarını aşarak sosyal hayatta oldukça etkin olduğu görülmektedir.

Bazı kadın kahramanlar yaşadığı devrin karakteristik özelliklerini yansıtmakla beraber bir taraftan da Zeydan'ın arzu ettiği kadın tipini temsil etmektedir. Erkeklerin deliller etrafında fikir yürüterek uzun uğraşlar sonucu keşfettiği hakikatleri bu tipler güçlü hisleriyle en başta anlayabilir. Cihan'ın Bâbek el-Hürremî'yi etkileyerek kötü alışkanlıklarını terk ettirdiği gibi akıllı kadın kendine aşık edip kalbine hükmettiği bir erkeği güzel bir üslupla çirkin huylardan vazgeçirebilir.¹¹⁴² Zeydan'ın toplum içerisinde

¹¹³⁸ *Haccâc b. Yûsuf*, s. 48.

¹¹³⁹ *Fetâtu'l-Kayravân*, s. 71.

¹¹⁴⁰ *'Azrâu Kurayş*, s. 61.

¹¹⁴¹ *Şarl ve Abdurrahmân*, s. 237, 289, 293, 294.

¹¹⁴² *'Arûsu Fergana*, s. 147.

görmek istediği kadın tipini anlamak için *el-İnkılâbu'l-Osmânî*'deki şu paragraf oldukça dikkat çekici bilgiler vermektedir:

“Kadında erkeğin kalbine hükmedeceği bir güç vardır. Bununla onun aklını çeler, gayretini tetikler ve kontrolüne alır. Böylece erkek onun sevdiğini sever ve onu memnun edecek her şeye razı olur. Eğer kadın ilkeli, güzel ahlaklı ve duyarlılığı yüksek biriye onu yüceltir. Erkeğin bütün arzusu kadındaki bu güzel vasıflara sahip olmak olur...Savaş alanına dalıp hayatını tehlikeye atan nice komutanlar vardır ki tek gayesi sevgilisinden bir tebessüm görmek veya güzel bir söz işitmektir. Yine nice alim, yazar, cömert, reformcu kimseler vardır ki bu faziletlerle müzeyyen akıllı bir sevgilinin hoşnutluğunu kazanmak için pek çok meşakkate katlanır. Fazilete aşık, yüce ahlaklı kadınların olduğu topluma ne mutlu! Bu kadınlar hayırlı ve iyi işleri yapmada, hak ve hürriyet yolunda çaba sarf etmede bir söz ya da bakışla teşvik ederek erkeğe yardımcı olur. Kadınlarının ahlâkî bir çöküntü içinde olduğu, yemeden, içmeden başka bir şey düşünmediği, hurafe ve vehimlerden başka bir şey konuşmadığı topluma da yazıklar olsun!”¹¹⁴³

Yukarıdaki ifadelerde de görüldüğü gibi Zeydan'a göre bir toplumun düzelmesinde kadın, sahip olduğu kabiliyet ve imkanlarıyla önemli bir konumda bulunmaktadır. Mithat Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerine gönderdiği vasiyet şeklinde sıraladığı maddelerde ilk bu konuya değinen Zeydan, Mithat Paşa'ya şunları söyler:

“Milleti eğitin ve halkı koruyun. Cehalet bütün kötülüklerin sebebidir. Sarf, nahiv, matematik, tıp, mühendislik ve hukuk gibi derslerin verildiği okul eğitimini kastetmiyorum. Ben, gençlere bireysel özgürlük ve fikir hürriyetinin öğretilmesi ve gönüllerine vatanseverlik ruhunun yerleştirilmesini kastediyorum. Bu ise kadının eğitilmesini gerektirir, çünkü kadın bir milletin ruhu ve canıdır. Kadın yetişip kültürlü biri olduğunda çocukları da ona benzer. Kadınları kültürlü ve yetişmiş bir milletin

¹¹⁴³ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 49.

çocukları eğitim görmeseler de hürriyete ehil olarak büyürler. Önemli olan terbiyedir. Bu da ancak insanların küçüklüğünde mümkündür...”¹¹⁴⁴

Yukarıdaki paragraftan anlaşılacağı üzere Zeydan’a göre bir toplumun gelişebilmesi ve ilerleme göstermesi için kadının yeterince özgür ve eğitilmiş olması gerekir. Çünkü çocukların kişiliğinin gelişmesinde birinci derecede etkili olan annenin eğitimsiz olması geleceğin büyükleri olan çocukların yetişmesinde olumsuz etki yapacaktır.

Kadınlar arasındaki dayanışma Zeydan’ın romanlarında sık rastlanan bir durumdur.¹¹⁴⁵ Örneğin *İstibdâdu'l-Memâlik*'te Ali el-Kebîr'in eşi Nefise Seyyîd Abdurrahmân'ın eşi Salime'ye sahip çıkmakta, onu teselli etmekte ve ölümden kurtarmaktadır. *el-İnkılâbu'l-Osmânî*'de Sultan'ın cariyelerinden Kadın C. Şirin'e yardım etmekte ve onunla birlikte Yıldız Saraydan kaçmaktadır. Aynı şekilde Şirin de onu Sultan'ın zehirleme planından kurtarmıştır. *el-Memlûku's-şârid*'de Emir Şihâb'ın eşi Cemile'ye sahip çıkmakta ve onun rahat etmesi için her şeyi yapmaktadır. Diğer romanlarda da benzer örneklere rastlamak mümkündür. Kadınlar kendi aralarında sağladıkları dayanışma ile sıkıntılara göğüs germekte, hayatın zorluklarının üstesinden gelmektedir. Kadının evine kapatılarak toplumdan soyutlanmasına şiddetle karşı çıkan Zeydan bu epizotlarla mağdur, mazlum ve erkek egemenliği altında özgürlükleri kısıtlanmış kadınların birbirlerine destek olarak hayatın zorluklarını aşabileceği algısını oluşturmaya çalışmaktadır.

Zeydan'ın romanlarının toplumun kadına bakışının değişmesindeki etkisi, Mısırlı yazar Kâsım Emîn'in (1863-1908) kadının hürriyeti ve toplumdaki rolü ile ilgili kaleme aldığı, dönemine göre oldukça radikal görüşler içeren eserlerinden daha fazla olmuştur. Kâsım Emîn keskin görüşlerini her ne kadar sistemli bir şekilde bir kitap formatında sunmuş olsa da toplumun büyük kesimi tarafından kabul edilmemiştir. Buna karşın Zeydan'ın romanlarında yer alan benzeri fikirler okuyucuya daha sempatik

¹¹⁴⁴ *el-İnkılâbu'l-Osmânî*, s. 146.

¹¹⁴⁵ Bashkin, *a.g.e.*, s. 300.

gelmiştir. Romanların hala yeni basımlarla okunuyor olduğunun görülmesi bu etkinin boyutunu daha belirgin hale getirmektedir.¹¹⁴⁶

Zeydan'ın romanlarında kimi zaman tarihsel gerçekliğe aykırı olsa da sosyal hayatta aktif bir kadın imajı çizilmiştir. Bu durum Zeydan'ın roman anlayışında, içinde kadının etkin şekilde yer almadığı bir kurgunun mümkün olmadığını göstermektedir. Kadın taşıdığı değerler, sahip olduğu yeteneklerle toplumun gelişiminde vazgeçilmez bir öneme sahiptir.

¹¹⁴⁶ Philipp, *Die Welt des Islams*, s. 68.

SONUÇ

Fransız İhtilali sonrasında güç kazanan milliyetçilik akımı Osmanlı idaresindeki Arap ülkelerinde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkisini göstermeye başlamıştır. Misyoner okullarının çokluğu ve Batı ile kurulan ticari ilişkilerin fazlalığı sebebiyle Lübnan, Arap coğrafyasında milliyetçilik düşüncesinin beşiği olmuştur. Birinci Dünya savaşına kadar geçen sürede Arap milliyetçiliği daha çok edebi ve kültürel alanlarda yapılan çalışmalarda kendini göstermiştir. Bu zaman zarfında ileride siyasi bir faaliyete dönüşecek olan Arap milliyetçiliği ideolojisinin düşünsel altyapısı oluşturulmuştur. Mezkur dönemin edip ve yazarları Arap dilini, tarihini ve edebiyatını yeniden canlandırma gayesiyle çok sayıda eser telif etmiştir. Bu dönem yazarlarının önde gelenlerinden birisi de Corci Zeydan'dır. O, 53 yılı aşmayan kısa ömründe Arap dili, tarihi ve edebiyatıyla ilgili çok sayıda eser kaleme almıştır. Bu eserleriyle Zeydan, dil, kültür ve tarih merkezinde farklı din ve mezheplere mensup Arapça konuşan bütün topluluklar içerisinde Araplık ortak paydasında milli bir bilinç oluşturmaya çalışmıştır. Ayrıca Zeydan, kısa sürede Arap coğrafyasında en çok okunan dergilerden biri haline gelen *el-Hilâl* ile Arap Nahda hareketine önemli katkılar sağlamıştır.

Eski Bâbil, Asur ve Yemen medeniyetlerini Arap medeniyetinin bir parçası olarak kabul eden Zeydan, İslam tarihini ise Ortaçağdaki medeni dünyanın tarihi olarak görmekte, İslam tarihinin modern Batı medeniyetiyle antik medeniyetler arasında bir köprü vazifesi gördüğünü düşünmektedir. O, Arapların antik dönemden beri medeniyet kurmaya yatkın kimseler olduğunu savunmakta, gerek gramer yapısı, gerek kelime zenginliği yönünden gelişmiş bir dil olan Arapçanın bunun önemli bir kanıtı olduğunu ifade etmektedir. Zeydan, İslam öncesi Arap tarihini olduğu gibi İslam'dan sonraki Arap tarihini de Arap ulusunun ortak tarihi olarak kabul ettiği için İslam tarihine ilgi duymakta, özellikle İslam tarihi içerisinde Arapların etkin olduğu devirleri eserlerine konu edinmektedir. Onun eserleri içerisinde İslam tarihi ile ilgili romanların ayrı bir önemi bulunmaktadır. *el-Hilâl*'de tefrika halinde yayınlanan, sonrasında bir çok kere kitap halinde basılan bu romanlar, derginin abone sayılarını artırdığı gibi Zeydan'ın görüşlerinin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır.

Zeydan, romanı okuyucuya bilgi aktarmanın bir aracı olarak görmüştür. Bu nedenle estetik ve sanat değeri yüksek romanlar yazmak yerine heyecan veren, şaşırtıcı olaylarla dolu romanlar yazmayı tercih etmiştir. Onun romanlarına bakıldığında genel olarak olay örgüsünün ya bir aşk hikayesi ya da dağılan bir ailenin tekrar bir araya gelme hikayesi üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Yazar, bu hikayeleri farklı yapılarda kurgulayarak romanların birbirinin tekrarı olarak sıkıcı bir hale gelmesini önlemiştir. Ortalama her yıl bir roman kaleme alan Zeydan, yirmi yılı aşkın zaman zarfında roman tarzını büyük ölçüde aynen muhafaza etmiş, aynı epizotları farklı şekillerde kurgulayarak romanlarının olay örgüsünü oluşturmuştur. Onun romanlarında olay örgüsündeki çatışmanın temelini ise farklı din, mezhep ya da siyasi yapıya mensup guruplar arasındaki mücadeleler meydana getirmektedir. Olay örgüsünde bir taraftan kurgusal hadiseler meydana gelirken diğer tarafta tarih yeniden yaşanmaktadır. Bu arada yazarın tarihî malumat aktarma telaşı nedeniyle kimi zaman kurgusal gerçeklikle tarihî gerçeklik arasındaki ilişki zayıf kalmaktadır.

Romanlarında çok boyutlu, değişken, psikolojik derinliği olan karakterler yerine, düz, çok az değişen ya da hiç değişmeyen kahramanlara yer veren Zeydan, genellikle başkahramanlarını akıl, bilgi, iffet, iyilik, doğruluk, cesaret gibi insânî değerlerin temsilcisi yaparak idealize etmiş ve onları okuyucuya vermek istediği mesajlar için bir araç olarak kullanmıştır. Kahramanları iyiler ve kötüler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Bu iki grup arasında geçişler ise neredeyse hiç yoktur. İyiler hep iyi, kötüler ise hep kötü kalmaktadır.

Romanlarında hayali kahramanlara yer verdiği gibi pek çok tarihî şahsiyeti de kullanan Zeydan, bu şahsiyetlere karşı tarafsız bir tutum takınmaya çalışsa da her zaman başarılı olamamıştır. Özellikle II. Abdulhamid, Hârûn Reşîd, el-Emîn gibi kimselerle ilgili olumsuz ve kötüleyici bir tavır takınmıştır. Diğer taraftan ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa gibi bazı tarihî kişilikleri olumlu yansıtmış ve onlarla ilgili ithamlara mazeretler bularak onları temize çıkarmaya çalışmıştır.

Zeydan, romanlarında pek çok kadın başkahramana yer vermiş, hatta romanlarının bir kısmını kadın kahramanların adıyla veya sıfatıyla isimlendirmiştir. Onun romanlarında kadın kahramanların olay örgüsü içinde oldukça aktif biçimde

hareket ettiği görülür. Öyle ki bazı kadın kahramanlar savaş meydanlarında erkeklerle birlikte savaşmakta, halifelere akıl vermekte ve oldukça tehlikeli görevlere atılmaktadır. Kadının eve kapatılarak eğitimsiz bırakılmasına karşı çıkan Zeydan, romanlarındaki kadın tiplerleriyle tarihin değişik dönemlerinde farklı coğrafyalarda yaşayan kadını yansıtmamış, modern Arap ulusu içerisinde görmek istediği kadını canlandırmıştır. Ona göre kadın eğitilmiş, kültürlü ve özgür bir birey olarak daima erkeğinin yanında yer almalı, baskı ve zulme boyun eğmeyen özgür evlatlar yetiştirmelidir. Zeydan'a göre kadın, topluma en büyük katkıyı yetiştirdiği donanımlı evlatlarıyla yapacaktır.

Zeydan kaleme aldığı bütün romanlarında hükümdar, vezir, komutan, asker, papaz, keşiş, tüccar veya bunların yakınında olan kimseler gibi genellikle toplumun elit kesiminden kahramanlara yer vermiştir. Bu nedenle onun romanları, konu edilen tarihî dönemin insanlarını yeterince yansıtmamaktadır.

Zeydan'ın romanlarında yer alan kahramanlar her ne kadar psikolojik derinliği olmayan, tek yönlü, sabit kimseler olsa da anlatılan olayı okuyucunun gözünde canlandırmak için yeterlidir. Bunun yanında kahramanlar donuk ve silik kalmadığı, sürekli canlı ve hareket halinde olduğu için okuyucunun ilgisi korunabilmektedir. Bir kısmı idealize edilse de kahramanlar hüner ve yetenekleriyle tabiatüstü işlere koşulmadıkları için gerçekliklerini korumuşlardır.

Zeydan, diğer eserlerinde olduğu gibi romanlarında da sade, açık ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. O, secili ifadelerden, anlaşılması zor teşbih ve istiarelerden, nadir kullanılan kelimelere yer vermekten kaçınmış, diyaloglar da dahil anlatımın bütün safhalarında fasih bir dil kullanmıştır. Kaleme aldığı eserlerinde bir sanat kaygısı taşımayan Zeydan romancılık hayatı boyunca üslup hususunda bir değişikliğe gitmemiş yirmi iki romanını da aynı üslupla telif etmiştir.

Romanlarına bakıldığında Zeydan'ın yaşadığı dönemin romancılık anlayışından, anlatım tekniklerinden, bakış açısı ve anlatıcı türleri meselesinden haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, tasvir, sahne, özetleme, iç çözümlenme, geriye dönüş, diyalog, mektup, iç monolog, iç diyalog gibi kendi döneminde bilinen anlatım tekniklerini romanlarında kullanmış, yeri geldiğinde kahramanların bakış açılarından faydalanarak

anlatımda monotonluğu ve sıkıcılığı önlemiştir. Ne var ki Zeydan, bu teknikleri, romanlarının estetik ve sanatsal yönünü güçlendirmekten daha çok romana heyecan katmak ve okuyucuya malumat yüklemek doğrultusunda kullanmıştır.

Zeydan, Arap tarihî romanının öncüsü sayılmıştır. Onun romanları oldukça rağbet görmüş daha kendisi hayatta iken Farsça, Türkçe, Urduca, Kürtçe, Azerbaycan Türkçesi, Malayca, Hintçe gibi dillere tercüme edilmiştir. Zeydan'ın romanlarına gösterilen ilgi başka yazarların da romana yönelmesine vesile olmuş, romanın bir tür olarak Arap edebiyatında kendini kabul ettirmesini sağlamıştır. Bu yönüyle Zeydan'ın romanları Arap edebiyatında edebi romana giden yolda köprü vazifesi görmüştür.

Zeydan'ın romanlarının içeriği hususunda ise şunları söylemek mümkündür. Hayalini kurduğu Modern Arap medeniyeti için eğitilmiş ve sosyal hayatta etkin kadının varlığını zorunlu gören Zeydan, Batı kültürünün yıkıcı etkisine, siyasal ve kültürel sömürgeciliğe karşı dil ve tarih temelli, asırlar üstü bir Arap kimliğini savunmuş, tarihçi bir romancı olarak Arap toplumunda, Arap dil, tarih ve kültürüne yönelik bir farkındalık meydana getirmiştir. Başta Thomas Philipp olmak üzere pek çok araştırmacının da belirttiği gibi o, Arap ulusu bilincini geliştirmeye hizmet eden bir Arap tarih felsefesi inşa etmiş, bütün Araplar için ortak bir gelecek kurma amacına matuf ortak bir mazi düşüncesi oluşturmaya gayret etmiştir. Bu mazi, İslamî tecrübeyi aşmakta, sadece zamansal açıdan değil coğrafi bakımdan da genişleyerek İslam öncesi dönemi, Cahiliye'yi hatta Babylon ve antik Mısır tarihini içine almaktadır. İlk defa tarihte medeniyet inşa edenlerin Araplar olduğunu ve onların birkaç medeniyet kurduklarını göstermek amacıyla Zeydan, Babilon ve Hyksos'u Arap kimliği içinde bir araya getirerek ulusal bir tarih ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca o, İslam medeniyetinin, Arapların kurduğu medeniyetler içerisinde tek olmadığını, modern dönemde Arapların yeniden, öncekilerden farklı bir medeniyet inşa etmeye güç yetirebileceklerini göstermeye çalışmıştır. Bunu yaparken geçmişle geleceği uzlaştırmak için İslam'ın kutsallık tarafı yerine büyük bir din olarak kültürel tarafını öne çıkarmaya çalışmıştır.

Müslüman ve Hıristiyan Arapları tek bir ilaha kulluk ortak noktasında buluşturarak dinî farklılıkların üzerinde bir Arap tarihi ve kültürü anlayışını savunan Zeydan, Arap toplulukları içerisinde ortak Arap kimliği bilincinin oluşmasında etkili

olmuştur. Kendisinden sonra gelen Sâtı‘ el-Husrî ve Abdurrahmân el-Bazzâz gibi Arap milliyetçileri Zeydan’ın görüşlerini seslendirmiş, dil, tarih ve kültür birliğine dayalı bir Arap milliyetçiliğini savunmuşlardır.

Zeydan, romanları vasıtasıyla Müslüman ve Hıristiyan Arapları ortak bir noktada buluşturmaya çalışırken Arap-İslam tarihi içerisindeki diğer etnik unsurları ötekileştirmiştir. Bunu yaparken de Fransızların ve İngilizlerin yaydığı Türk karşıtlığı üzerine kurulu düşüncelerin tesirinde kaldığı için özellikle o gün Arap vilayetlerine hükmeden Türkleri öne çıkarmıştır. Bu bağlamda şunu söylemek mümkündür: Zeydan’ın romanları, İslam tarihi içerisinde Türkleri ötekileştirme amacı güden söylemlerin Arap aydını arasında yerleşmesine katkı sağlamıştır.

Zeydan’ın romanları, Arap-İslam medeniyetinin sahip olduğu değerlerin sıradan halk kitlelerine iletilmesine yardımcı olmuş ve tarihe olan ilgiyi artırmıştır. Mazileriyle ilgili yeterli bilgisi olmayan Arap halkları, onun eserleri sayesinde bilinçlenmiş ve atalarından kendilerine kalan kültürel miras hakkında fikir sahibi olmuştur. Zeydan, çeşitli edebi türlerde verdiği eserlerle Batı kültürü karşısında doğuyu yüceltmeye, Arap olmanın onurunu hissettirmeye ve yeni bir Arap medeniyetinin tekrar inşa edilebileceği inancını oluşturmaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

- Abbûd, Nazîr, *Corci Zeydân: hayatuhu, a'maluhu, mâ kîle fih*, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1983.
- Abdulganî, Mustafa, *el-İtticâhu'l-kavmî fi'r-rivâye*, el-Meclisu'l-vatanî li'sekâfe ve'l-fünûn, Kuveyt, 1994.
- Acar, İrfan, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- el-Aclûnî, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ*, Tah. Abdulhamîd b. Ahmed Hindâvî, el-Mektebetu'l-'asriyye, b.y., 2000.
- el-Akkâd, Abbas Mahmûd, *Eseru'l-'Arab fi'l-hadâratî'l-Avrûbiyye*, Dâru'l-kütubi'l-Lübânî, Beyrut, 1978.
- Aktaş, Şerif, "Kurtuluş Savaşını Yapan İki İnsan Tipinin Hikayesi: Küçük Ağa", *Millî Kültür*, S. 12, Ankara, 1983.
- el-'Alâyîlî, Abdullah, *Mukaddime li dersi lugati'l-'Arab*, el-Matbaatu'l-asriyye, Kahire, ts.
- Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age: 1798-1939*, Cambridge University, Cambridge, 1993.
- Alghamdi, Ghada, *East Meets West: The Impact of British Novelists Upon Modern Arabic Fiction*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Arkansas State University, 2013.
- Allen, Roger, "Literary History and the Arabic Novel", *World Literature Today*, Vol. 75, No. 2, Board of Regents of the University of Oklahoma, 2001, ss. 205-213.
- _____, "The Beginnings of the Arabic Novel" *Modern Arabic Literature*, edit. M. M. Badawi, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- _____, *An Introduction to Arabic Literature*, Cambridge University Press, 2000.
- _____, *er-Rivâyetu'l-'Arabiyye*, Çev. Hisset İbrahim el-Münîf, el-Meclisu'l-a'lâ li's-sekâfe, b.y., 1997.
- _____, *The Arabic Novel: An Historical and Critical Introduction*, Syracuse University Press, New York, 1995.
- Aloob, Abdelwahab Mahmud, *The Persian Social Novel from 1900 to 1941*, Basılmamış Doktora Tezi, The University of Michigan, 1988.
- Antakly, Waheeb George, "American- Protestant Educational Missions: Their Influence on Syria and Arab Nationalism, 1820-1923", The American University, Washington, 1975.

- Antonius, George, *The Arab Awakening, The Story of the Arab National Movement*, Mektebetu Lübnan, Beirut, 1969.
- Apak, Adem, “Şuûbiyye”, *DİA*, İstanbul, 2010.
- Argunşah, Hülya, “Tarihî Romanda Post-Modern Arayışlar”, *İlmî Araştırmalar*, S. 14, İstanbul, 2002, ss. 17-27.
- _____, “Tarihî Romanın Yükselişi”, *‘Hece’ Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, ss. 454-464.
- Arsel, İlhan, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1977.
- Arslan, Fatih, “Tarihin Dirildiği Gün: Maziden Roman Ütopyasına”, *Erdem*, c. 17, S. 49, Ankara, 2007, ss. 381-386.
- el-‘Aşmâvî, Abdurrahmân, *Vakfe me‘a Corci Zeydân*, Mektebetu’l-‘abîkân, Riyad, 1993.
- el-‘Aşş, Muhammed Ebu’l-Ferec, “el-Kavmiyyetu’l-‘Arabiyyetu’l-kadîme”, *el-Mecelle*, S. 47, Kahire, 1 Kasım 1960.
- Atçeken, İ. Hakkı, “Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs’ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, ss. 29-51.
- _____, “Puvatya Savaşı (Balâtu’ş-şühedâ) ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, *Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, S. 8, Konya, 1999, ss. 243-263.
- Atiyah, Edward, *The Arabs*, Penguin Books, Middlesex, 1955.
- Ayalon, Ami, “Arab Booksellers and Bookshops in the Age of Printing, 1850–1914”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 37:1, Routledge, 2010, ss. 73-93.
- _____, “Modern Texts and Their Readers in Late Ottoman Palestine Author(s)”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 38, No. 4, Taylor & Francis, Ltd., Oct., 2002, ss. 17-40.
- Aytaç, Bedrettin, “Elements of Historical Novel in Jurji Zaydan’s İstibdad al-Mamalik and Namık Kemal’s Jezmi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türkoloji Dergisi*, C. 14, S. 1, 2001, ss. 61-70.
- Aytaç, Gürsel, *Çağdaş Türk Romanları Üzerine İncelemeler*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.
- _____, *Genel Edebiyat Bilimi*, Say Yayınları, İstanbul, 2003.
- Aytür, Necla, *Amerikan Romanında Gerçekçilik*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.
- Aytür, Ünal, *Henry James ve Roman Sanatı*, DTCF Yay., 1977.

- Ayyıldız, Erol, *Mısır Romanının Doğuşu ve Muhammed Hüseyin Heykel'in Zeyneb Romanının Tetkiki ve Tahlili*, Fatih Yayınevi, Bursa, 1992.
- Azimli, Mehmet, "Corci Zeydan'ın İslam Medeniyet Tarihi Adlı Eserine Karşı Yazılmış Bir Tenkit Yazısı", *İstem*, Yıl: 3, S. 5, 2005, ss. 223-243.
- Badawi, M. M., "Introduction" *Modern Arabic Literature*, edit. M. M. Badawi, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Baker, Alan R. H., "Historical Novels and Historical Geography", *Area*, The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers), Vol. 29, No. 3, 1997, ss. 269-273.
- Bakhtin, Mikhail, *Karnavaldan Romana*, Çev. Cem Soydemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Bakırcıoğlu, Ziya, *Başlangıcından Günümüze Türk Romanı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.
- Bashkin, Orit, "Harems, Women, and Political Tyranny in the Works of Jurji Zaydan" *Harem Histories: Envisioning Places and Living Spaces*, edit. Marilyn Booth, Duke University Press, 2010.
- al-Bataineh, Afaf Badr, *The Modern Arabic Novel: A Literary and Linguistic Analysis of the Genre of Popular Fiction With Special Reference to Translation From English*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Heriot-Watt University, 1998.
- Bedr, Abdulmuhsin Tâhâ, *Tatavvuru'r-rivâyeti'l-'Arabîyyeti'l-hadîse fî Mısır: 1870-1938*, Dâru'l-ma'ârif, Kâhire, ts.
- Bekrî, Hüseyin b. Muhammed, *Târîhu'l-hamîs*, Dâru Sâdır, Beyrût, ts., II, 283.
- el-Bekrî, Muhammed b. Ali, *Delîlu'l-fellâhîn li turukı riyâdi's-sâlihîn*, Haz. Halîl Me'mûn, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 2004.
- Belge, Murat, *Edebiyat Üstüne Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Bentley, Phyllis, "Özet Tekniğinin Kullanılışı" *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988.
- Bland, Diane S., "Romanda Fiziki ve Sosyo-Kültürel Çevre", *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988.
- Bodur, H. Ezber, "Arap Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Doğuşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, 1988, ss. 239-251.
- Bolat, Salih, *Öykü Yazma Teknikleri*, Papirüs Yayınları, İstanbul, 2003.
- Booth, Marilyn, "Fiction's Imaginative Archive and the Newspaper's Local Scandals: The Case of Nineteenth-Century Egypt", *Archive Stories Facts, Fictions, and the Writing of History*, edit. Antoinette Burton, Duke University Press, London, 2005.

- Booth, Marilyn, "Introduction", *Harem Histories: Envisioning Places and Living Spaces*, edit. Marilyn Booth, Duke University Press, 2010.
- Booth, Wayne C., "Bakış Açısı ve Kinâye Mesafesi", *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988.
- Bourneur-Quellet, *Roman Dünyası ve İncelenmesi*, Çev. Hüseyin Gümüş, Kültür Bakanlığı Yayınları, b.y., 1989.
- Boynukara, Hasan, "Karakter ve Tip", '*Hece*' *Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, ss. 170-184.
- Bozpinar, Ş. Tufan, "Kevâkibî, Abdurrahman b. Muhammed", *DİA*, Ankara, 2002.
- Brennan, Timothy, "The National Longing for Form," *Nation and Narration*. Ed. Homi K. Bhabha. New York: Routledge Press, 1990.
- Brugman, J., *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt*, Leiden: E.J Brill, 1984.
- Butor, Michel, *Roman Üstüne Denemeler*, Çev. Mehmet Rifat-Sema Rifat, Düzlem Yayınları, İstanbul, 1991.
- Cachia, Pierre, "Introduction: Translations and Adaptations, 1834-1914", *Modern Arabic Literature*, Edit. M. M. Badawi, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Campbel, Robert Bell, *The Arabic Journal al-Mashriq: Its beginnings and First Twenty-Five Years Under the Editorship of Pere Louis Cheikho*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eastern Languages and Literatures, The University of Michigan, 1972.
- Carr, E. H., *Tarih Nedir?*, çev. Misket Gizem Göktürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- el-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *el-Muntazam fî târihi'l-umem ve'l-mulûk*, Tah. Muhammed Atâ, Mustafa Atâ, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1992.
- Cleveland, William L., "Book Reviews, Gurgi Zaidan: His Life and Thought by Thomas Philipp", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 13, No: 4, 1981, ss. 513-514.
- Cochran, Judith, "The Caliph's Sister: Harun al-Rashid and the Fall of the Persians", *Digest of Middle East Studies*, Published by Wiley Periodicals, Volume 22, Number 1, 2013, ss. 175-176.
- Colla, Elliott, *Conflicted Antiquities*, Duke University Press, Durham and London, 2007.

- Corm, Georges, "Jurji Zaidan As a Promoter of Modern Arab Identity", *Jurji Zaidan's Contributions to Modern Arab Thought and Literature*, edit. George C. Zaidan, Thomas Philipp, Zaidan Foundation, b.y., 2013.
- el-Cündî, Enver, *A 'lâm ve Akzâm fî mîzânî'l-İslâm*, Dâru Mâcid, Cidde, 2004.
- _____, *Corci Zeydân munşiu'l-Hilâl*, Mektebetu'l-Ancilû el-Mısriyye, Kahire, ts.
- _____, *Î'âdetu'n-nazar fî kitâbâtî'l-'asriyyîn fî dav'i'l-İslâm*, Dâru'l-i'tisâm, Kahire, 1985.
- _____, *Terâcimu a 'lâmi'l-mu'âsirîn*, Mektebetü'l-enclo'l-Mısriyye, Kahire, 1970.
- Çakır, Hasan, *Öykü Sanatı*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2000.
- Çalık, Etem, "Tarihî Roman Yazarı ve Tarihçi", *Yedi İklim*, S. 74, Mayıs, 1996.
- Çelik, Tuğba, "Gürsel Korat'ın Tarihsel Düzlemlerinde Varoluşçuluk" *Dil ve Edebiyat Dergisi / Journal of Linguistics and Literature* 8:1, 2011, ss. 41-76.
- Çetin, Nurullah, *Roman Çözümleme Yöntemi*, Öncü Basımevi, Ankara, 2003.
- Çetindaş, Dilek, *Popüler Tarihî Romanlar ve M. Turhan Tan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.
- Çetişli, İsmail, *Metin Tahlillerine Giriş 2 (Hikâye-Roman-Tiyatro)*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
- Çıkla, Selçuk, "Romanda Kurmaca ve Gerçeklik", *'Hece' Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, ss. 104-123.
- Dâğır, Yûsuf Es'ad, *Mâsâdiru'd-dirâseti'l-edebîyye*, Beyrut, 1983.
- ed-Dârimî, Muhammed b. Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, Tah. Şuayip el-Arna'ût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1993.
- Davis, Lennard, *Resisting Novels: Ideology and Fiction*. New York: Methuen, 1987.
- Dayf, Şevkî, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-mu'âsir fî Mısır*, Dâru'l-ma'ârif, Kâhire, ts.
- Demir, Fethi, "Postmodern Romanda İnsanın Konumu", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/4 Spring 2013, ss. 607-616.
- Dessouki, Ali E. H., *The Origins of socialist Thought in Egypt, 1882 – 1922*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Department of Political Science McGill University, Montreal, 1972.
- ed-Desûkî, Ömer, *Fi'l-edebî'l-hadîs*, Dâru'l-fikri'l-'Arabî, b.y., 2000.
- Di-Capua, Yoav, "The Professional World view of the *Effendi* Historian", *History Compass*, 7/1, 2009.
- _____, *The Thought and Practice of Modern Egyptian Historiography (1890-1970)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The Faculty of Princeton University, November 2004.

- Di Tarrâzî, Phillip, *Târîhu's-sihâfeti'l-'Arabiyye*, el-Matba'atu'l-edebiyye, Beyrut, 1913.
- Dorys, Georges, *The Private Life of the Sultan of Turkey*, Çev. Arthur Hornblow, D. Appleton and Company, New York, 1901.
- Dupont, Anne-Laure, "The Ottoman Revolution of 1908 as Seen by *Al-Hilal* and *Al-Manar*: The Triumph and Diversification of the Reformist Spirit" *Liberal Thought in the Eastern Mediterranean: Late 19th Century Until the 1960s*, Koninlijke Brill, Leide, 2008.
- _____, "What is a kâtib 'âmm? The Status of Men of Letters and the Conception of Language According to Jurji Zaydân" *Middle Eastern Literatures*, Vol. 13, No. 2, August 2010, ss. 171-181.
- Dural, Baran, *Edebiyatımızın Üvey Evladı Tarihî Roman*, Bizim Gergef Yayınları, İstanbul, 1991.
- Ebû Halil, Şevki, *Corci Zeydan fi'l-Mizan*, Dârü'l-fikr, Dımaşk, 1983.
- Ebû Hilâle, Yusuf Muhyiddîn, *el-Î'lâm fi diyâri'l-İslâm*, Dâru'l-'Âsime, Riyad, 1988.
- Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen, *Kutub hazzera minhe'l-ulemâ*, Dârus'-samî'î, b.y., 1995.
- Ebu'l-Me'âlî el-Bağdâdî, Muhammed b. el-Hasen, *et-Tezkiretu'l-hamdûniyye*, Dâru sâdır, Beyrût, 1417.
- Ecevit, Yıldız, *Orhan Pamuk'u Okumak*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Elkhadem, Saad, "On the Rise of the Egyptian Novel", *The International Fiction Review*, Vol. 5, No: 1, University of New Brunswick, 1978, ss. 25-34.
- Emil, Birol, *Reşat Nuri Güntekin*, KB. Yayınları, Ankara, 1989.
- Er, Rahmi, *Modern Mısır Romanı*, by., Ankara, 1997.
- Erol, Kemal, "Tarih-Edebiyat İlişkisi ve Tarihî Romanların Tarih Öğretimine Katkısı" *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, c. 1, S. 2, 2012, ss. 59-70.
- el-Fahûrî, Hannâ, *el-Câmi' fi târihi'l-edebi'l-'Arabî (el-Edebü'l-hadîs)*, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1986.
- Fazlıoğlu, Şükran, *Arap Romanında Türkler*, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.
- Feuchtwanger, Lion, "Notes on the Historical Novel", *Books Abroad*, Board of Regents of the University of Oklahoma University, Vol. 22, No. 4, Autumn, 1948, ss. 345-347.
- Fielding, Henry, "Fert Değil Tip", *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcioğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988.
- el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Tah. Mektebetu tahkîki't-turâs, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 2005.

- Forster, E. M., *Roman Sanatı*, Çev. Ünal Aytür, Adam Yayınları, İstanbul, 1982.
- _____, “Düz ve Yuvarlak Karakterler”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988.
- Friedman, Norman, “Romanda Bakış Açısı”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988.
- _____, “Romanda Yapı Şekilleri”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988.
- Fuad, Beşir, “Roman Üzerine”, *Türk Dili-Roman Özel Sayısı*, c. 13, S. 154, Temmuz 1964, ss. 627-628.
- Georgescu, Constantin I., *A Forgotten Pioneer of the Lebanese 'nahdah's Salim al-Bustânî (1848-1884)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York University, 1978.
- Gibb, H. A. R., “Studies in Contemporary Arabic Literature: II. Manfalûfî and the “New Style”, *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 5, No. 2, 1929, ss. 311-322.
- _____, “Studies in Contemporary Arabic Literature: III. Egyptian Modernists”, *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 5, No. 3, Cambridge University Press, 1929.
- _____, “Studies in Contemporary Arabic Literature: IV. Egyptian Novel”, *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 7, No. 1, Cambridge University Press, 1933, ss. 1-22.
- Göğebakan, Turgut, *Tarihsel Roman Üzerine*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, 13.
- Gözler, Fethi, “Tarihî Roman Üzerine Düşünceler ve Romancılar”, *Küçük Dergi*, S. 13, Haziran, 1980.
- Granara, William, “Nostalgia, Arab Nationalism, and the Andalusian Chronotope in the Evolution of the Modern Arabic Novel”, *Journal of Arabic Literature*, Vol. 36, No. 1, 2005, ss. 57-73.
- Guthrie, A. B., “The Historical Novel”, *The Montana Magazine of History*, Montana Historical Society, Vol. 4, No. 4, Autumn, 1954, ss. 1-8.
- Haddad, George M., “Modern Arab Historians and World History”, *The Muslim World*, Volüm 51, Issue 1, January 1961, ss. 37-43.
- Haddad, Robert, *Syrian Christians in Muslim Society: An Interpretation*, Princeton: Princeton University Press, 1970.
- Haedens, Kleber, *Roman Sanatı*, Çev. Y. Nabi, Varlık Yayınları, İstanbul, 1961.

- Hafez, Sabry, "Literary Innovation: Schools and Journals", *Quaderni di Studi Arabi*, Vol. 18, Literary Innovation in Modern Arabic Literature Schools and Journals, 2000, ss. 17-39.
- el-Halebî, Ali b. İbrahim, *es-Sîretu'l-Halebiyye*, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1427.
- Halîl, İbrahim, *Zılâl ve asdâ' Endelusiyye fi'l-edebi'l-mu'âsir*, İttihâdu'l-küttâbi'l-'Arab, Dimeşk, 2000.
- Hamarnah, Walid, "Jurjî Zaydân (1861-1914)", *Essays in Arabic Literary Biography: 1850-1950*, edit. Roger Allen, Harrassowitz Verlag · Wiesbaden, 2010, 382-392.
- _____, *Problems of Aesthetic Transfer The Modern Novel Between Centre And Periphery*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Üniuersity of Toronto, 1991.
- Hamdâvî, Cemîl, "Rivâyâtu Corcî Zeydân beyne't-târih ve't-teşvîki'l-fennî", *Dîvânu'l-'Arab*, 1 Mart, 2007, <http://www.diwanalarab.com/spip.php?article7989>, (29. 04. 2015).
- Harb, Jozef, *Corci Zeydan ricâl fî racul*, Beytu'l-hikme, Beyrut, 1970.
- Hartmann, Martin, *The Arabic Press of Egypt*, Luzac&Co, London, 1899.
- Hasen, Muhammed Abdulgani, *A'lâmu'l-'Arab, Corci Zeydan*, el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-'âmme li't-te'lîfi ve'n-neşr, yy., 1970.
- Havemann, Axel, "Between Ottoman Loyalty and Arab "Independence" "Muhammad Kurd 'Alî, Ğirġî Zaydân," and "Sakîb Arslân", *Quaderni di Studi Arabi*, Vol. 5/6, Gli Arabi nella Storia: Tanti Popoli una Sola Civiltà, 1987-1988, ss. 347-356.
- Heddâre, Muhammed Mustafâ, *Dirâsât fi'l-edebi'l-'Arabiyyi'l-hadîs*, Dâru'l-'ulûmi'l-'Arabiyye, Beyrut, 1990.
- el-Hevârî, Ahmed İbrahim, *Nakdu'r-rivâye fi'l-edebi'l-hadîs fi Misr*, Mektebetu'l-'ayn, b.y., 1993.
- Heykel, Ahmed, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fi Misr*, Dâru'l-me'ârif, Kahire, 1994.
- Heykel, Muhammed Huseyn, *Evkâtu'l-ferâġ*, Mektebe li'nahdati'l-Misriyye, Kahire, 1968.
- Holman, C. Hugh, *A Handbook to Literature*, ITT Bobbs-Merrill Educational Publishing Company, Indianapolis, 1985.
- Holt, Elizabeth M., "From Gardens of Knowledge to Ezbekiyya after Midnight: The Novel and the Arabic Press from Beirut to Cairo 1870-1892", *Middle Eastern Literatures: incorporating Edebiyat*, 16:3, 2013, ss. 232-248.
- Holt, Elizabeth M., *Serialization and Silk: The Emergence of a Narrative Reading Public of Arabic in Beirut, 1870-1884*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, 2009.
- Hourani, Albert, *A History of the Arab Peoples*, Faber and Faber, London, 1991.

- el-Husrî, Sâtî‘, “Havle’l-kavmiyyeti’l-‘Arabiyye”, *el-Arabî*, S. 6, Kuveyt, 1 Mayıs 1959.
- _____, *Mâ hiye el-Kavmiyye*, Merkezu dirasâti’l-vaahdeti’l-‘Arabiyye, Beyrut, 1985.
- Hüseyn, Tâhâ “Eseru’l-Hilâl ve münşi’ih”, *el-Kitâbu’z-zehebî*, Kâhire, 1942.
- _____, *el-Eyyâm*, Mektebetu’l-İskenderiye, Kâhire, 1992.
- İbn Düreyd, *Cemheratu’l-luga*, Tah. Remzi Münîr, Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn, Beyrut, 1987.
- İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, b.y., Beyrût, 1971.
- İbn Kesîr, İsmail b.Ömer, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, Tah. Ali Şîrî, Dâru ihya’i’turâsi’l-‘Arabî, 1988.
- İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, Tah. Ömer Abdusselâm Tedmürî, Dâru’l-kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut, 1997.
- İbnu’l-‘Îmâd, Ebu’l-Felâh Abdulhay b. Ahmed, *Şezerâtu’z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, Tah. Mahmûd el-Arnâût, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1986.
- İbrahim, Abdullah, “Corcî Zeydân râidu’t-temsîli’s-serdî li’t-târîh”, *el-Hayât*, 2 Haziran 2014.
- el-‘Îd, Yümnâ, *Tekniyyâtu’s-serdi’r-rivâ’iyyi fi dav’i’l-menheci’l-binyevî*, Dâru’l-Fârâbî, Beyrut, 2010.
- el-İskenderî, Ahmed, “Nazra fi’l-cüzi’s-sâni min kitâbi Târîhi âdâbi’l-lugati’l-‘Arabiyye” *Mecelletu’l-Menâr*, XV, Kahire, 1912.
- İşler, Ertuğrul, Türkyılmaz, Ümran, “Geleneksel Roman'dan Çağdaş Roman'a "Kişiler" in Anlatıdaki Konumu”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 3, 1997.
- J. Culler, “Anlatı”, Çev. S. Gökçen Ezber, *Adam Öykü*, S. 20, Ocak-Şubat, 1999.
- James, Henry, “Roman Dünyası”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988.
- Jayyusi, Salma Khadra, “Introduction”, *Modern Arabic Fiction*, edit. Salma Khadra Jayyusi, Columbia University Press, New York, 2005.
- Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyatı*, Türk Edebiyatı Vakfı, İstanbul, 2002, III, 518.
- Kantemir, Enise, “Gerçeklik”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, c. 6, S. 1, 1973, ss. 139-155.
- Kaplan, Mehmet, *Tip Tahlilleri*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1991..
- Kara, Ömer Tuğrul, “Toplumsal Olayların Etkisiyle Gelişen Üç Büyük Akımın Türk ve Dünya Edebiyatında İzler”, *The Black Sea Journal of Social Sciences*, yıl: 2, S. 2, Bahar, 2010, ss. 73-96.

- Karaalioglu, Seyit Kemal, *Edebiyat Akımları*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1980, 59.
- Karabela, Nevin, “Brockelmann’ın Arap Dili ve Kültürüne Katkıları”, *Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, S. 4, İstanbul, 2009, ss. 19-26.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Türk Dili-Roman Özel Sayısı*, c. 13, S. 154, Temmuz 1964, ss. 639-640.
- Karataş, Evren, “Mektup Roman Tekniği ve Türk Romanından İki Örnek: Mektup Aşkları ve Kedi Mektupları”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Fall, Ankara, 2012, ss. 2173-2192.
- Karpat, Kemal H., *Ortadoğu’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.
- _____, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- Kaufmann, Alfred, “Renan: The Man”, *The Catholic Historical Review*, Vol. 10, No. 3 (Oct., 1924), 388-398.
- Kavcar, Cahit, *Edebiyat ve Eğitim*, Engin Yayınları, Ankara, 1999.
- Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar*, Çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu‘cemu’l-muellifîn*, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut, ts.
- el-Kessân, Jean, *es-Sînemâ fi’l-vatani’l-‘Arabî*, el-Meclisu’l-vatanî li’ssekâfe ve’l-fünûn, Kuveyt, 1982.
- Keylânî, Necîb, *el-İslâmiyye ve’l-mezâhibi’l-edebiyye*, Müessesetu’r-risâle, Beyrut, 1987.
- Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şu‘ubiyye*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
- el-Kirmilî, Anastas Marî, “Nakdu kitâbi Târîhi âdâbi’l-lugati’l-‘Arabiyye”, *Lügatu’l-‘Arab*, Matbaatu’l-âdâb, c. 1, S. 10, Bağdat, 1912.
- Koçakoğlu, Bedia, *Anlamsızlığın Anlamı Postmodernizm*, Hece Yayınları, Ankara, 2012.
- Lahmedânî, Hamîd, *Binyeti’n-nassi’s-serdî*, el-Merkezu’s-sekâfiyyu’l-‘Arabiyyu, Beyrût, 1991.
- Landau, Jacob M., *Modern Arap Edebiyatı Tarihi (20. Yüzyıl)*, Çev. Bedrettin Aytaç, Ankara, 1994.

- Le Gassick, Trevor, *Modern Arabic Prose Literature: An Introduction*, U. S. Department of Health, Education, and Welfare Office of Education Institute of International Studies, Michigan, 1970.
- Leafgren, Luke Anthony, *Novelizing the Muslim Wars of Conquests: The Christian Pioneers of the Arabic Historical Novel*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, Cambridge-Massachusetts, 2012.
- Lekesiz, Ömer, “Osmanlı’dan Bugüne Popüler Romanlar”, ‘*Hece*’ *Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, ss. 465-474.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Lockman, Zachary, “Imagining the Working Class: Culture, Nationalism, and Class Formation in Egypt (1899-1914)”, *Poetics Today (Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period II*, Duke University Press, Vol. 15, No. 2, 1994, ss. 157-190.
- Lubbock, Percy, *The Craft of Fiction*, Jonathan Cape, London, 1921.
- Lukacs, György, *Tarihsel Roman*, Çev. İsmail Doğan, Epos Yayınları, Ankara, 2008.
- _____, *Avrupa Gerçekliği*, Çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınları, İstanbul, 1977.
- _____, *Çağdaş Gerçekliğin Anlamı*, Çev. C. Çapan, Payel Yayınları, İstanbul, 1975.
- Lutskiy, Borisoviç, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, Çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.
- Lutwack, Leonard, “Romanda Karışık Üsluptan Tek Üsluba Geçiş, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988.
- Mahfûz, Necîb, *Ene Necîb Mahfûz sîre zâtîyye*, Haz. İbrahim Abdulaziz, es-Silsiletu’s-sekâfiyye li talâ’i’i Mısr, b.y., 2006.
- el-Makdîsî, Enîs, *el-Fünûnu’l-edebiyye ve a’lâmûhâ fi’n-nahdati’l-‘Arabîyyeti’l-hadîse*, Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn, Beyrut, 2000.
- Makdisi, Ussama "After 1860: Debating Religion, Reform, and Nationalism in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 34, no. 4, Nov., 2002, ss. 601-617.
- _____, *Artillery of Heaven: American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East*, Cornell University Press, Ithaca 2008.
- _____, *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, University of California Press, Berkeley, 2000.
- Margoliouth, D. S., “Al-'Arab qabl al-Islâm. The Arabs before Islam”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, April, 1909.

- Masters, Bruce, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*,: Cambridge UP, Cambridge, 2001.
- Matthews, Weldon C., *Confronting an Empire Constructing a Nation*, I.B.Tauris & Co Ltd., London-New York, 2006.
- el-Mes'ûdî, Ali b. el-Hüseyin, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Haz. Abdullah İsmâil es-Sâvî, Dâru's-Sâvî, Kahire, ts.
- Mendilow, A. A., "Romanda Şimdiki Zaman", *Roman Teorisi*, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yayınları, Ankara, 1988.
- Mendûr, Muhammed, *Fi'l-mîzânî'l-cedîd*, Nahdatu Mısır li't-tibâ' ve'n-neşr, b.y.,2004.
- Metlitzki, Dorothee, *The Matter of Araby in Medieval England*, Yale University, New Haven, 1977.
- Mitchell, Timothy, *Colonising Egypt*, University of California Press, Berkeley 1991.
- Moosa, Matti, *The Origins of Modern Arabic Fiction*, Colorado: Lynne Reinner, 1997.
- Moran, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- _____, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Muhammed Sürûr b. Nâyif, *Dirâse fi's-sîreti'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Erkâm, b.y., 1988.
- Muir, E., *The Structure of the Novel*, New York, 1928,63.
- Murâdî vd., Muhammed Hâdî, "Dirâse 'an zuhûri'r-rivâyeti'l-'Arabiyye ve tatavvuruhâ", *Dirâsâtu'l-edebi'l-mu'âsır*, yıl 4, S. 16, Kış, 1391.
- Murtâz, Abdulmelik, *Fî nazariyyeti'r-rivâye*, el-Mecclisu'l-vataniyyu li's-sekâfeti ve'l-funûni ve'l-âdâb, Kuveyt, 1998.
- Mûsâ, Selâme, "Hadîsu'l-edeb ve'l-üdebâ", *el-Mecelletu'l-cedîde*, S. 10, Kahire, 1 Ekim 1935.
- _____, *Terbiyetu Selâme Mûsâ*, Müessesetu hindâvî, Kahire, 2012.
- Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Tah. Muhammed Fuâd Abdulbakî, Dâru ihyâ'i't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts.
- Naci, Fethi, "Serbest Fırka Karşısında İki Romancı: Kemal Tahir ve Tarık Buğra" *Eleştiri Günlüğü*, Özgür Yayınları, İstanbul, 1987.
- _____, *Roman ve Yaşam Eleştiri Günlüğü III*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- en-Nahhâs. Cubrân, "Âsâr edebiye", *ed-Diyâ'*, Matba'atu'l-ma'arif, Mısır, yıl: 3, S. 32, 1901.
- Niyazi, Mehmed, *İslâm Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1989.
- Nûmânî, Şiblî, "Nakdu Târîhi't-temedduni'l-İslâmî", *Mecelletu'l-Menâr*, Kahire, XV, 1912.

- _____, *el-İntikâd 'alâ kitâbi't-Temedduni'l-İslâmî*, Matbaatu Âsâ, b.y., 1912.
- en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, Dâru'l-kütüb ve'l-vesâi'gi'l-kavmiyye, Kahire, 2001.
- Ong, W. J., *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Çev. S. P. Banon, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.
- Özdenören, Rasim, “Yazar Ne Kadar Kahramandır?”, *‘Hece’ Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, ss. 238-239.
- _____, *Ruhun Malzemeleri*, Risale Yayınları, İstanbul, 1986.
- Özön, M. Nihat, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967.
- _____, *Türkçede Roman*, İletişim, İstanbul, 1985.
- Öztekin, Tülay, *Tarihsel Romana Karşılaştırmalı Bir Bakış: Amin Maalouf, Orhan Pamuk, Nedim Gürsel*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Parla, Jale, *Donkişot'tan Bugüne Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Philipp, Thomas, “Language, History, and Arab National Consciousness in the Thought of Jurji Zaidan (1861-1914)”, *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, Vol. 4, No. 1, Jan., 1973, ss. 3-22.
- _____, “The Autobiography in Modern Arab Literature and Culture”, *Poetics Today*, Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I, Autumn, Duke University Press, Vol. 14, No. 3, 1993, ss. 573-604.
- _____, “Women in the Historical Perspective of an Early Arab Modernist (Ğurğî Zaidân)”, *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 18, Issue 1/2, Brill, 1977, ss. 65-83.
- _____, *Gurji Zaidan His Life And Thought*, Franz Steiner Verlag, Beyrut, 1979.
- _____, *Gurji Zaydan: His Life and Work*, Orient-Institut der Deutsche Morgenländ Gesellschaft, Beirut, 1979.
- _____, *The Role of Jurji Zaidan in the Intellectual Development of the Arab Nahda From the Beginning of the British Occupation of Egypt to the Outbreak of World War I*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, 1971.
- Pospelov, Gennadiy N., *Edebiyat Bilimi*, Çev. Yılmaz Onay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1984.
- Rastegar, Kamran, “Literary Modernity between Arabic and Persian Prose: Jurji Zaydan's *Riwayat* in Persian Translation”, *Comparative Critical Studies*, Volume 4, Issue 3, 2007, ss. 359-378.
- Reid, Donald M., “The Syrian Christians and Early Socialism in the Arab World”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, No. 2, Cambridge University Press, 1974, ss. 177-193.

- _____, “Cairo University and the Orientalists”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 19, No. 1, Cambridge University Press, 1987, ss. 51-75.
- Rızâ, Reşîd, Reşîd Rızâ, “el-Haccâc b. Yûsuf”, *Mecelletu'l-menâr*, c. 5, Kahire, 1902.
- Rifat, Mehmet, *Roman Kurgusu ve Yapısal Çözümleme*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.
- er-Rîh, Hüveydâ Muhammed, *Corci Zeydan ve rivâyâtu târîhi'l-İslâm*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Câmi'atu Hartûm Külliyyetu'l-âdâb, 2010.
- Rosenthal, F., *A History of Müslim Historiography*, Leiden, 1952.
- Sâbât, Halîl, *Târîhu't-tîba'a fi's-şarki'l-'arabî*, Kahire, 1966.
- es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, tahk. Ahmed el-Arnâ'ût, Dâru ihyâ'i't-turâs, Beyrût, 2000.
- Sağlık, Şaban, “Kurmaca Alemin Kurmaca Sözcülerinden Romanda Zaman-Mekan-Tasvir”, *'Hece' Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, ss. 124-158.
- Saliba, George, “The Conquest of Andalusia” *Digest of Middle East Studies*, Published by Wiley Periodicals, Volume 22, Number 1, 2013.
- Salibi, Kamal, *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered*, University of California Press, Berkeley, 1988.
- es-Sâvî, Mahmûd, *Kitâbâtu Corci Zeydan dirâse tahlîliyye fi davi'l-İslâm*, Dâru'l-hidâye, Riyâd, 2000.
- Sazyek, Hakan, “Romanda Temel Anlatım Yöntemleri Üzerinde Bir Sınıflandırma Çalışması”, *Folklor-Edebiyat*, S. 37, 2004.
- Selim, Samah, “The Narrative Craft: Realism and Fiction in the Arabic Canon”, *Edebiyat*, Vol. 14, No. 1 & 2, 2003, ss. 109-128.
- _____, *The Divided Subject: Narrative Enactments of the Nation in the Egyptian Village Novel*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, Manhattan, 1997.
- _____, *The Novel and the Rural Imaginary in Egypt, 1880 1985*, Routledge Curzon, London, 2004.
- Serageldin, Ismail, “Jurji Zaidan: His Contributions to Modern Arab Thought and Literature (Introduction: Providing the Context)”, *Jurji Zaidan: Contributions to Modern Arab Thought and Literature*, Edit. George C. Zaidan-Thomas Philipp, The Zaidan Foundation, 2013, ss. 17-44.
- Sharabi, Hisham, *Arab Intellectuals and the West*, The Johns Hopkins University, London, 1970.

- Sheehi, Stephen Paul, *A Genealogy of Modern Arab Subjectivity: Three Intellectuals of al-Nahdah al-'Arabiyyah*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan, 1998.
- _____, “Doubleness and Duality: Jurjī Zaydān's "Al-Mamlūk al-Shārid" and Allegories of Becoming”, *Journal of Arabic Literature*, Vol. 30, No. 1, 1999, ss. 90-105.
- _____, *Foundations of Modern Arab Identity*, University Press of Florida, 1967.
- Shroder, Maurice Z., “Edebi Bir Çeşit Olarak Roman”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988.
- Shuiskii Sergei A., “Some Observations on Modern Arabic Autobiography”, *Journal of Arabic Literature*, Brill, Vol. 13, 1982, ss. 111-123.
- Sıddıkî, A., “Şiblî Nûmânî”, *İA*, İstanbul, 1970.
- Sinno, Abdurrauf, *Osmanlı'nın Sancılı Yıllarında Araplar-Kürtler Arnavutlar 1877-1881*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.
- Soy, H. Bayram, “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar”, *Bilig*, S. 30, Yaz/2004, ss. 173-202.
- Stanzel, F. K., *Roman Biçimleri*, Çev. F. Tepebaşı, Çizgi Kitabevi, Konya, 1997.
- Starkey, Paul, “Egyptian History in the Modern Egyptian Novel,” *The Historiography of Islamic Egypt*, edit. Hugh Kennedy, Brill, Leiden, 2001.
- _____, *Modern Arabic Literature*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006.
- Stevenson, Robert Louis, “Doku, Öz-Biçim Uyumu”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988.
- Stevick, Philip, “Roman Bölümlerinin Dayandığı Teori”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988.
- Şâhîn, Abdussabûr, *Fi't-tatavvuri'l-lugavî*, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1985.
- Şahin, Şener, *Corcî Zeydân'ın Tarihi Romancılığı Osmanlı İnkılâbı Örneği*, Emin Yayınları, Bursa, 2013.
- Şenel, Alâeddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2008.
- Şengül, Mehmet Bakır, “Romanda Mekan Kavramı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 3, Spring, 2010, ss. 528-538.
- Şeyhû, Luis, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye fi'l-karni't-tâsi'a 'aşar*, Dâru'l-meşrik, Beyrut, 1991.
- eş-Şeyyâl, Cemaleddîn, *et-Târîh ve'l-muerrihûn fi Mısr fi'l-karni't-tâsi'a 'aşar*, Mektebetu's-sekâfeti'd-dîniyye, İskenderiye, 2000.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, Dâru't-türâs, Beyrût, 1387.

- et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, Tah. Hamdî b. Abdulmecîd, Mektebetu İbn Teymiye, Kahire, 1994.
- et-Tamâvî, Ahmed Hüseyin, *el-Hilâl mietu ‘âm mine’t-tehdîs ve’t-tenvîr 1892-1992*, Dâru’l-hilâl, Kahire, 1992.
- Tarbîn, Ahmed, *et-Te’rîh ve’l-muerrihûnu’l-‘Arab fi’l-‘asri’l-hadîs*, Dâru atlas, b.y., 1970.
- Taşğıl, Ahmet, “Sakâlibe”, *DİA.*, İstanbul, 2009.
- Tekin, Mehmet, “Bir Kurgu Sorunu Olarak Bakış Açısı”, ‘*Hece’ Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, ss. 159-169.
- _____, *Roman Sanatı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002.
- Timur, Taner, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih Toplum ve Kimlik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- Tindall, William York, “Sembol”, *Roman Teorisi*, edit. Philip Stevick, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1988.
- Tökel, Dursun Ali, “Niyet Boyutundan Kurmacayı Okumak: Yazarın Niyeti, Romanın Oluşumu”, ‘*Hece’ Türk Romanı Özel Sayısı*, yıl: 6, S. 65/66/67, Ankara, 2002, ss. 200-237.
- Tûkân, Fedvâ, *Rihle cebeliyye rihle sa ‘ba*, Dâru’ş-şurûk, Ammân, 1985.
- Tunalı, İsmail, *Sanat Ontolojisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971.
- Tural, Sadık Kemal, *Tarihî Roman ve Atsızın Tarihî Romanları Üzerine Düşünceler “Zamanın Elinden Tutmak”*, Ötüken, İstanbul, 1992.
- Türkeş, A. Ömer, “Romana Yazılan Tarih”, *Toplum ve Bilim*, S. 91, İstanbul, 2002, ss. 166-212.
- Uygur, Nermi, “Romansız Yaşıyamam”, *Türk Dili-Roman Özel Sayısı*, c. 13, S. 154, Temmuz 1964, ss. 573-576.
- Van Dyck, Edvard, *İktifâu’l-kunû‘ bimâ hüve matbû‘*, Haz. Muhammed Ali el-Biblâvî, Matbaatu’t-te’lîf, Mısır, 1896.
- Vatikiotis, Panayiotis J., *The Modern History of Egypt*, Weindenfeld & Nicholson, London, 1959.
- Vitâr, Muhammed Riyâd, *Tavzîfu’t-turâs fi’r-rivâyeti’l-‘Arabiyyeti’l-mu‘âsıra*, İttihâdu’l-küttâbi’l-‘Arab, Dimeşk, 2002.
- Walther, Wiebke, "Zaydân, *Djurdjî*." Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, Brill Online, 2014, http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/zayda-n-d-j-urd-j-i-SIM_8142, (02 October 2014).

- Ware, Lewis Beier, *Jurji Zaydan: The Role of Popular History in the Formation of a New Arab World-View*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1973.
- Wellek- Warren, *Theory of Literature*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1949.
- Ya'kût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, Dâru sâdır, Beyrut, 1995.
- Yalar, Mehmet, *Modern Arap Edebiyatına Giriş*, Emin Yayınları, Bursa, 2009.
- Yavuz, Hilmi, "Tarihî Roman Ancak Belli Bir Tasarımdan Yola Çıkılarak Yazılabilir", *Hürriyet Gösteri*, Nisan-Mayıs 1997, ss. 197-198.
- _____, *Roman Kavramı ve Türk Romanı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1977.
- Yetkin, S. Kemal, *Denemeler*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1972.
- _____, *Edebiyatta Akımlar*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967.
- Yılmaz, Durali, *Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Yûsuf b. İlyân b. Serkîs, *Mu'cemu'l-matbû'âtî'l-'Arabiyye*, Matba'atu Serkîs, Kahire, 1928.
- Zaidan, George C., "Jurji Zaidan, the Cultural Entrepreneur: His Values, Beliefs and Attributes" *Jurji Zaidan: Contributions to Modern Arab Thought and Literature*, Edit. George C. Zaidan-Thomas Philipp, The Zaidan Foundation, 2013, ss. 245-268.
- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed, *Tâcu'l-'arûs mi'n-cevâhiri'l-kâmûs*, Dâru'l-Hidâye, b.y., ts.
- ez-Zehebî, Şemseddîn, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîri'l-a'lâm*, Tah. Ömer Abdusselâm Tedmürî, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1987.
- Zehûra, İlyas, *Mirâtu'l-'asr*, el-Matba'atu'l-umûmiyye, Kahire, 1897.
- Zeine, Zeine N., *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Emrah Akbaş, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Zekî Fehmî, *Safvetu'l-'asr*, Kelimât 'Arabiyye li't-terceme ve'n-neşr, Kahire, 2013.
- Zeydan, Corci, *'Arûsu Fergâne*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, "Fâtîhatu'l-hilâl", *el-Hilâl*, yıl: 1, S. 1, Kahire, Eylül, 1892.
- _____, *17 Ramazan*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *Ahmed b. Tolon*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *Azrâ'u Kureyş*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *Cihâdu'l-Muhibbîn*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *Ebû Muslim el-Horasânî*, Dâru kelimât, Kahire, ts.

- _____, *el- Haccâc b. Yûsuf*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *el- 'Abbâse Uhtu' r-Reşîd*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *el- 'Arab Kable' l-İslâm*, Hilâl Matbaası, Kahire, 1922.
- _____, *el-Elfâzu' l- 'Arabiyye ve' l-felsefetu' l-lugaviyye*, Matbaatu' l-Kuddîs Corcîs, Beyrut, 1886.
- _____, *el-Emîn ve' l-Me' mûn*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *el-İnkılâbu' l-Osmânî*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *Ermânûsetu' l-Mısriyye*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *Esîru' l-Mutemehdî*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *Fetâtu' l-Kayravân*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *Fethu' l-Endelus*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *Gâdetu Kerbelâ'*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Önsöz, I.
- _____, *İstanbul'a Seyahat*, Haz. Muhammed Harb, Çev. Mustafa Özcan, Ark Kitapları, İstanbul, 2012.
- _____, *İstibdâdu' l-Memâlîk*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *Muhtârâtu Corci Zeydân fi felsefeti' l-ictimâ' ve' l- 'umrân III*, Matba'atu' l-hilâl, Kahire, 1921.
- _____, *Muzekkirâtu Corci Zeydân*, Neşr. Selâhaddîn el-Müneccid, Dâru' l-kitâbi' l-cedîd, b.y., 1968.
- _____, *Salâhaddîn el-Eyyûbî*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *Şarl ve Abdurrahmân*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *Şeceretu' d-Dürr*, Dâru kelimât, Kahire, ts.
- _____, *Tabakâtu' l-umem evi' s-selâili' l-beşeriyye*, Hilâl Matbaası, Kahire, 1912.
- _____, *Târîhu âdâbi' l-lugati' l-Arabiyye*, Haz. Şevkî Dayf, Dâru' l-hilâl, Kâhire, ts.
- _____, *Terâcimu meşâhîri' ş-şark fi' l-karni' t-tâsi' 'aşar*, Dâru Kelimât, Kahire, 2012.
- _____, *el-Lugatu' l- 'Arabiyye kâ' inun hayy*, Dâru' l-cîl, Beyrut, 1988.
- ez-Zeyyât, Ahmed Hasan, *Târîhu' l-edebi' l- 'Arabî*, Dâru nahdati Mısr, Kâhire, ts.
- Ziadeh, Susan Laila, *A Radical in His Time: The Thought of Shibli Shumayyil and Arab Intellectual Discourse (1882—1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Michigan, 1991.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A' lâm*, Dâru' l- 'ilm li' l-melâyîn, Beyrut, 2002.
- Ziyâde, Hâlid, "Mi' eviyyetu Corcî Zeydân", <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/290689.aspx> (19.11.2014).

Zonana, Joyce, "The Sultan and the Slave: Feminist Orientalism and the Structure of "Jane Eyre", *Signs*, Vol. 18, No. 3, The University of Chicago Press, 1993.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Feyzettin Ekşi
Doğum Yeri ve Yılı : 06.01.1982
Medeni Hali : Evli

Eğitim Durumu :

Lisans Öğrenimi : Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi (2003)
Yüksek Lisans Öğrenimi :Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı,
İstanbul, 2011.

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi :

1. Arapça: 82 (KPDS)
2. İngilizce: 72 (KPDS)

İş Deneyimi :

1. Taraklı Müftülüğü, İmam.
2. Kadıköy Müftülüğü, İmam (2010-2011).
3. Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Okutman (2011-...).

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar :

1. *Üveys Vefâ Erzincânî*, Toprak Kitap, İstanbul, 2012.